

गृजगत विद्यापीठ ग्रंथालय

गवर्नाती कॉपीराइट प्रभाग

अनुमति क्र. २५७४

प्रा. क्र.

पुस्तक क्र. ला. २७७१. २०१२ पुस्तक

विषय २१२.१११.१

ચરિત્રમાળા-વર્ષ બીજું-પુસ્તક ૨૦, ૨૧, ૨૨.

ભારતના સંત પુરુષો

ભાગ ૧ લો.

(૧૩ સંત પુરુષોનાં ચરિત્રો.)

લેખક શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત.
બારાં—કોટારાજ્ય.

પ્રસિદ્ધકર્તા: સસ્તુ' સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય.
ડૉ. કાલબાહેવી મુખર્મી મંત્રી, ભિક્ષુ-અખંડાનંદ.

પ્રથમાવૃત્તિ. પ્રત ૨૬૦૦. સંવત ૧૯૬૯.

મૂલ્ય ૦૥ પાકું પૂઠું ૦૥૥ પો. ૦ ભુદું.

“ सर्व ढक प्रकाशक संस्थाने स्वाधीन. ”

गोपबन्धु विद्यापीठ
- भावाह
जयपुराधर-संग्रह

४५७४

संत तुल्य सन्न नहि, ब्रह्म तुल्य नहि भोग,
भक्ति तुल्य भूषण नहि, काम तुल्य नहि रोग-

अमरदावाह-धी “ डायमंड ज्युबिली ” प्रिन्टींग प्रेसमं
परीज देवीदास जमनवाले छाप्युं.

શિવપ્રસાદ દસપતરામ પાંડિતરચિત પુસ્તકો.

૧. મૈત્રેયી (વેદના સમયની વાર્તા)	૦-૧-૦
૨. દેવી અધોરક્ષામિની (જીવનચરિત્ર)	(મળતું નથી.)
૩. ધૃષ્ટિચંદ્ર વિદ્યાસાગર (જીવનચરિત્ર)	૦-૩-૦
૪. ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો (ભાગ ૧ લો) (સ. સા. દ્વારા પ્રકાશિત)	
૫. ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો (ભાગ ૨ નો)	"
૬. આનંદી બાઈ જોશી (જીવનચરિત્ર)	"
૭. કથા-ગુચ્છ (હુંકી વાર્તાઓ)	"
૮. ભારતના સંત-પુરુષો (ભાગ ૧ લો)	"

(હવે પછી બહાર પડનારાં પુસ્તકો.)

૯. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરનું જીવનચરિત્ર.
૧૦. ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો ભાગ ત્રીજો.
૧૧. ભારતના સંત-પુરુષો. ભાગ બીજો.
૧૨. કથા-ગુચ્છ ભાગ બીજો.

નિવેદન.

ચરિત્રમાળાના ૨૦-૨૧-૨૨ પુસ્તક તરીકે “ભારતના સંતપુરૂષો” નો પ્રથમ ભાગ વાંચકોની સેવામાં સાદર યાય છે. જે વિશે વિશેષ ખુલાસો લેખક બંધુના આ સાથેના ઉલ્લેખમાં જણાશે.

શ્રીયુત્ શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિતના નામથી ચરિત્રમાળાના વાંચકો સુપરિચિતજ છે; બનતી ખંત અને નિષ્કામતા પૂર્વક ઉત્તમ ચરિત્રોનાં પુસ્તકો તૈયાર કરવા પ્રત્યે તેઓ જે તીવ્ર ઉત્સાહ ધરાવે છે તેના પરિણામરૂપ ‘ભારતનાં સ્ત્રી રત્નો’ના બે મહોટા અંથો અને ‘આ-નંદીબાધ જોશીના જીવન ચરિત્રનાં પુસ્તકો ચરિત્રમાળાના વાંચકો મેળવી ચૂક્યા છેજ. આ પુસ્તક પણ તેમના તે જવલંત ઉત્સાહનુંજ ફળ છે. આવા સજ્જનોને વારંવાર શુષ્ક ધન્યવાદો આપવા કરતાં ખરીબ હિંદવાસીઓના કલ્યાણાર્થે ઈશ્વર એવા સાહિત્ય સેવકોને ચિરાયુ કરે; અને લાખે કરોડે પણ પૂર્ણ ન થનારી વિશાળ તૃષ્ણાને આધીન ન થતાં, લોકહિતાર્થે પ્રાપ્ત સ્થિતિથી સંતુષ્ટ રહેનાર આવા અનેક નિષ્કામ સાહિત્ય સેવકો પૂજ્ય ભારતમાતાના અંકમાં રમભાણુ કરતા યાય એવી સદ્ભાવનાજ ઉચિત ભાસે છે.

ચરિત્ર અંથો સાથે ચિત્રો આપવાથી દરેક ચિત્ર ખાતે અકેક ફાર્મ કરતાં પણ અધિક ખર્ચ લાગતો હોવાથી વર્ષને સરવાળે તે ખર્ચ જોગાં પૃષ્ઠો વાંચકોને ઓછાં તો મળવાનાંજ; પરંતુ સંસ્કારી વાંચકોના હૃદયને તેવાં ચિત્રો જે સદ્ભાવનાઓ અર્પનારાં થઈ પડે છે તે જોતાં એ ક્ષતિ વિશેષ અગત્ય આપવા જેવી અમને ભાસતી નથી. અને

તેથી શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, શ્રી ગૌરાંગ (ચૈતન્યદેવ), શ્રી સ્વામી
•વિશુદ્ધાનંદ સરસ્વતી તથા સ્વામીશ્રી બાસ્કરાનંદ સરસ્વતીનાં ચિત્રો
આપેલાં છે.

આ પ્રમાણે ચિત્રોને લીધે વાર્ષિક પૃથ્ઠ ઝાઝાં આવે, તે જે
વાંચક બંધુઓને ઠીક ન લાગતું હોય તેઓ તેવું લખી મોકલવા કૃપા
કરશે તો તેમની સંખ્યાનું યોગ્ય પ્રમાણ જણાતાં વિચાર ફેરવવા
અમને હરકત નથી.

ભારતના સંત પુરુષોના અન્ય ભાગો માટે પણ તજવીજ
આલે છેજ.

ચૈત્ર શુક્લ પૂર્ણિમા સંવત ૧૯૬૯.

એપ્રિલ ઇ. સ. ૧૯૧૩.

}

મંત્રી.

આ પુસ્તક છુટક પણ મળી શકશે.

ચરિત્ર માળાનાં પુસ્તકો છુટક ખરીદનારને મળી શકતાં ન
હોવાથી કેટલાક સજ્જનોની માગણી તથા સૂચનાથી આ પુસ્તકની
ત્રણસો પ્રત વધુ છપાવી છે. માટે તે પહેલ્યે ત્યાં સુધી જાપેલી કિંમતે
છુટક વેચવામાં આવશે.

‘વ્યવસ્થાપક’ સંસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય.

મુંબઈ અને અમદાવાદ.

ઉપકાર-પત્ર.

આ પુસ્તક રચવામાં નીચે લખેલા પુસ્તકોની મદદ લેવામાં આવી છે, જેને માટે તેમના વિદ્વાન લેખકો અને પ્રકાશકોનો ખરા અંતઃ-કરણ પૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

૧. જીવની સંગ્રહ (બંગાળી) શ્રી ગણેશચંદ્ર મુખોપાધ્યાય રચિત. (ચોથી આવૃત્તિ.).
૨. શ્રી સંક્ષેપ શંકરજય (ગુજરાતી) રા. રા. કૃષ્ણલાલ ગોવિંદ રામ દેવાશ્રી.
૩. Shri Shankaracharya. His Life and Times by C. M. Krishnaswami Aiyer Esq. M.A.L.T.
૪. The Vaisnavite Reformers of India by T. Raja Gopala chariyar Esq. M. A., B. L.
૫. મહાત્માઓંકા જીવન ચરિત્ર. (હિન્દી) લે. સ્વામી પરમાનંદ પેશાવરનિવાસી.
૬. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ દેવેર જીવન વૃત્તાંત (બંગાળી) લે. સેવક રામચન્દ્ર.
૭. પરમહંસ શ્રી રામકૃષ્ણ દેવકા જીવન ચરિત્ર ઔર ઉપદેશ (હિન્દી) લે. પંડિત માધવપ્રસાદ મિશ્ર.
૮. શ્રી સ્વામી શંકરાચાર્ય ઔર ઉનકી સિક્ષા (હિન્દી) લે. પંડિત રાજારામ પ્રોફેસર દયાનંદ એંગ્લોવેદિક કોલેજ.
૯. વિશુદ્ધ ચરિતાવલી (હિન્દી) લે. શ્રી પંડિત માધવપ્રસાદ મિશ્ર.

પ્રસ્તાવના.

ભારત વર્ષના કેટલાક સંત પુરૂષોના પવિત્ર જીવનનો ગુજરાતી વાંચક બંધુઓને મતકિંચિત્ પરિચય કરાવવાનો પ્રસંગ આપવા માટે સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયના મંત્રી, પૂજ્ય સ્વામી અખંડાનંદનો, હું વિશેષ ઉપકૃત છું. કારણ કે મહાપુરૂષોની જીવનકથાનું કીર્તન લેખક અને વાચક, વક્તા અને શ્રોતા ઉભયને કલ્યાણકારી નીવડે છે. મહારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે મહાત્માઓનાં જીવન ચરિત્રોનું વાંચન અને મનન અનેક ઉપદેશકોના શુષ્ક ઉપદેશ કરતાં અધિક કાર્ય કરે છે. સાધુનું પ્રત્યેક કર્તવ્ય માનવ હૃદયમાં ઉડા સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. આધુનિક કાળમાં આ પુસ્તકનો ગર્જર બંધુઓ તરફથી કેવો આદર થશે તે હું કહી શકતો નથી, કારણ કે હાલના નવ શિક્ષિત યુવકોનું વલણ જડવાદ અને પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિઓ ઉપર વિશેષ છે; ત્યારે પોતાને સંરક્ષક અને જૂના વિચારના ગણાવવામાં અભિમાન ધરાવનારાઓમાં પણ ખરી ધાર્મિકતા ઘણી થોડી જોવામાં આવે છે. અમુક બાહ્યા-ડંબરોથી તેઓ સંતોષ માને છે; અને આચારની શુદ્ધતા, તત્ત્વ જાણવાની જિજ્ઞાસા, નિઃસ્વાર્થતા, પરદુઃખ ભંજનતા, નિરભિમાન, એકાગ્રતા, આદિ સત્પુરૂષોચિત ગુણોનો લેખનામાં લગભગ અભાવ દીઠામાં આવે છે. ગુજરાતમાં ભગવાં વસ્ત્ર ધારી મનુષ્યોનો આદર થાય છે એ વાત ખરી, પણ પાત્ર અને કુપાત્રનો વિચાર કર્યા વગર સાધુ સેવા કર્યાથી દેશને લાભ કરતાં હાનિ વિશેષ થાય છે.

આ પુસ્તકમાં મહાપુરૂષોનાં ચરિત્રો સમયના અનુક્રમાનુસાર આપવાનું બની શક્યું નથી તેને માટે દિલગીર છું. નહિ તો ભારત

પર્વમાં ધર્મની ગતિ કેવા પ્રકારની થઇ છે તે જાણવાનું નવશિક્ષિત સપ્રેદાયને વિશેષ અનુકૂળ થઇ પડતું.

આ પુસ્તકના ખીજા ભાગમાં બુદ્ધદેવ, નાનક, કખીર, રામાનુજ, માધ્વાચાર્ય, રામદાસ, નામદેવ, સ્વામી વિવેકાનંદ, મહર્ષિ દયાનંદ, રાજર્ષિ રામમોહનરાય, મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર તથા અહ્યાનંદ કેશવ-ચંદ્રસેન આદિ મહાત્માઓનાં ચરિત્રો આપવાનો વિચાર છે.

આ પુસ્તકમાં ભક્તરાજ દાદુનું ચરિત્ર, સાક્ષર શ્રી તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી, બી. એ. રચિત લેખના અક્ષરશઃ ઉતારા રૂપ છે. તેમજ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યનું ચરિત્ર, સ્વર્ગસ્થ રા. બા. લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ પારેખે કલકત્તાની આર્યાવર્તના સર્વ ધર્મોની પરિષદમાં આપેલા વ્યાખ્યાનના લેખના સત્પુત્ર રા. રા. મોતીલાલ લલ્લુભાઈ પારેખ. એમ. એ., એલ. એલ. બી. દ્વારા પ્રકાશિત થયેલા ભાષાન્તરનો અક્ષરશઃ ઉતારો છે; એ બન્ને ચરિત્રોનો ઉતારો કરવાની રજા આપવા માટે હું રા. રા. તનસુખરામભાઈનો તેમજ રા. રા. મોતીલાલ-ભાઈનો વિશેષ ઉપકૃત છું.

તા. ૨૫ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૭.

આરાં કોટારાજ્ય, રાજપુતાના, } શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત.

અનુક્રમ.

સંખ્યા	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	મહર્ષિ નારદ.	૧
૨	દત્તાત્રેયજી.	૧૨
૩	સ્વામી શ્રી શંકરાચાર્ય... ..	૩૧૭
૪	બૌદ્ધસાધક દીપંકર.	૮૧
૫	શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીનું સંક્ષિપ્ત જીવન ચરિત્ર, તત્ત્વબોધ ઇ.	૮૩
૬	ચૈતન્ય દેવ.	૧૦૪
૭	મહાત્મા દાદ્દયાલ અને દાદ્દ-પંથ.	૧૨૭
૮	ગૌડસ્વામી.	૧૪૪
૯	તૈલંગ સ્વામી.	૧૭૨
૧૦	શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ..	૧૮૮
૧૧	ભાસ્કરાનંદ સરસ્વતી.... ..	૨૨૮
૧૨	વિશુદ્ધાનંદ સરસ્વતી.... ..	૨૩૮
૧૩	મહાત્મા પંડિતારીબાબા..	૨૯૪

નવા જુની

આ સાથેનું છુદું કાર્ડ.

જેઠ આખર સુધીમાં મંગાવનારને ખાસ લાભ.

હાલ પ્રસિદ્ધ થયેલા જે નવીન ગ્રંથો.

૧-શ્રી શિવાજીછત્રપતિ.

સચિત્ર સંપૂર્ણ મ્હોટું જીવનચરિત્ર.

૨-શ્રીમદ્ ભાગવત.

વેદધર્મ સમાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર.

ઉપલાં બન્ને મ્હોટાં પુસ્તકો વિવિધ ગ્રંથમાળા તથા ચરિત્ર-માળાનાં ગ્રાહકોને જેઠ આખર સુધીને માટે કિફાયતથી આપવા ઠરાવ્યું છે. માટે તે જોઈએ તેમણે પોતાનો ગ્રાહક નંબર જણાવી સત્વર મંગાવી લેવાં. એ મુદત પછીથી એ કિફાયતનો લાભ મળશે નહિ.

શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતરનું પુસ્તક ચૈત્ર આખર સુધીને માટેજ કિફાયતે આપવાનું અગાઉ જણાવ્યા છતાં તે તૈયાર થવામાં દીલ થવાથી તે પણ જેઠની આખર સુધી કિફાયતથી આપવાનું રાખ્યું છે.

પાછળથી લેનારને પણ સામટી સાત પ્રતે એક પ્રત કમિશન દાખલ વધુ આપવારૂપ કિફાયતનો નિયમ તો છેજ, પરંતુ માળાઓનાં ગ્રાહકોને છૂટક પ્રતોમાં પણ તે કિફાયતનો લાભ મળી શકે એટલા માટેજ ઉક્ત ધોરણ રાખવામાં આવ્યું છે.

મૂલ્ય તથા કિફાયતની વિગત માટે આગળ વાંચો.

• દરેક વાંચકે અવશ્ય સંગ્રહ કરવા યોગ્ય ઉત્તમ પુસ્તક

શ્રી શિવાજી ઇત્રપતિ.

સચિત્ર, વિસ્તૃત જીવન ચરિત્ર.

અનુવાદક—શ્રીયુત્ ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા.

અત્યાર સુધીમાં નીકળેલાં શિવાજી મહારાજનાં તમામ ચરિત્રોમાં સર્વથી વિશેષ ઉપયોગી તથા વિસ્તૃત હોવાથી આ પુસ્તકના મૂળ મરાઠી લેખકને ના. ગાયકવાડ સરકારે, કોલ્હાપુરના મહારાજાએ તથા સરકારી કેળવણી ખાતાની વર્નાક્યુલર ટ્રાન્સલેશન સોસાયટીએ ઉદાર બક્ષીસો આપેલી છે. ના. સરકારે સ્કુલ લાઇબ્રેરી ખાતે તેને મંજૂર કરેલું છે. આ પુસ્તક તેનું જ ગુજરાતી ભાષાંતર છે.

પુસ્તકનું કદ—રોયલ ૮ પેજ ૩૫૦ પૃષ્ઠ.

અક્ષરો આ લાઈનમાં છે તેવડા મ્હોટા

મજબૂત પૂઠું, છપાઈ-ઉત્તમ છતાં આ ખાતાના સસ્તાપણાના ધોરણને અનુસરીને, રૂ. કાગળ સાથે મૂલ્ય રૂ. ૦.૧૧, ઉંચા ૭૦ રતલી કાગળ સાથે રૂ. ૧) તથા ઉત્તમ સોનેરી પૂઠા સાથે રૂ. ૧૧ રાખ્યું છે. પોસ્ટેજ ૬૦ ૦૧ થી ૦૮.

ખાસ કિફાયત—ચરિત્રમાળા તથા વિવધમાળાના જે ગ્રાહકો જેઠની આખર સુધીમાં મંગાવી લેશે તેમને દર પ્રતે ૦)૮ આછે મોકલાશે. ચાર કે વધુ પ્રત સામગ્રી રેલ રસ્તે આછા ખર્ચે આવી શકશે. મુજબતજનાં ગ્રાહકોને ત્યાંના કાર્યાલયમાંથી એજ કિફાયતે મળશે. ટપાલ યા રેલ રસ્તે મંગાવનારે નીચલે ઠેકાણે જ લખવું.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયની શાખા—અમદાવાદ.

૩૦ (૮) નું પુસ્તક માત્ર ૩. ૨) માં

બહાર પડી ચૂક્યું છે.

શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાન્તર.

કદ-સુપરરોયલ ૮ પેજ ૯૫૦ પૃષ્ઠી વધુ છે.

કાગળ-૭૫ રતલી જાડા અને મજબૂત કેટ્ટીજ પેપર છે.

ભાષાન્તર-વેદધર્મસભાએ કરાવેલું તે. ઉત્તમ અને લોકપ્રિય છે.

શ્લોક-દરેક અધ્યાયના આદિ તથા અંતમાં અકેક શ્લોક છે.

ટાઈપ-આ લાઈન જેવા મોટા ટાઈપમાં છપાયું છે.

ચિત્રો-મુખાઈમાં છપાવેલાં વિવિધ રંગનાં સુંદર ૧૫ ચિત્રો છે.

પુસ્તકની છપાઈ-અમદાવાદના રામકૃષ્ણ પ્રેસની મધ્યમ છે.

પૂઠું-પાકું તથા સોનેરી નામવાળું છે.

મૂલ્ય-૩. ૨) પોષ્ટેજ, પેકીંગ, વી. પી. ઇ. ખર્ચ દર પ્રતે ૩. ૦૦

ખાસ કિંદાચિત્ર-ચરિત્રમાળા તથા વિવિધમાળાના જે ગ્રાહકો પોતાનો રજીસ્ટર્ડ નંબર જણાવીને જેકની આખર સુધીમાં ખરીદશે તેમને માગી હશે તેટલી પ્રતો ૩. ૧-૧૨-૦ પ્રમાણે મોકલાશે. ખર્ચ જુદું.

ખર્ચમાં બચાવ-મૂલ્ય તથા દર પ્રતે ૦)ના પેકીંગનો પ્રથમ મોકલી ક્રમમાં ક્રમ બે પ્રત મંગાવવાથી રેલ રસ્તે ઓછા ખર્ચે પડશે.

શિવાજી તથા ભાગવત બેઉનું મૂલ્ય તથા ૦)ના પેકીંગ ૪૦ ના અગાઉથી મળતાં તે બે પણ રેલ રસ્તે મોકલાશે.

મુખ્ય તળનાં ગ્રાહકોને-રેલ ખર્ચ વધુ લઈ ત્યાંજ અપાશે.

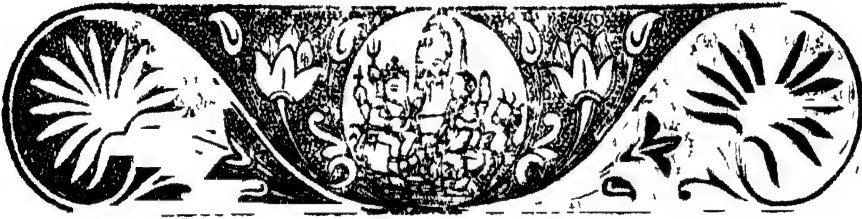
ટપાલ યા રેલ રસ્તે મંગાવનારે નીચે ઠેકાણેજ લખવું.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ખમાસા ચોકી અમદાવાદ.

ॐ तत्सत् परमात्मने नमः

भारतना संत गुरुषो.

૧. મહર્ષિ નારદ.

ભારતવર્ષના હિન્દુઓમાં એવા ઘણા થોડા હશે કે જહેમણે
શ્રી મહર્ષિ નારદજીનું નામ ન સાંભળ્યું હોય.
શ્રી મહર્ષિ નારદજી આપણા દેશમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયા
છે તથા ભક્તિભાજન બનીને આદર તથા પ્રતિષ્ઠાઓ બન્યા છે,
તેનું મુખ્ય કારણ એજ છે કે તેમનું જીવન ભક્તિરસથી પરિપૂર્ણ
હતું. એ એક સાચા ભક્ત હતા. આ મહાત્મા નારદજી કોણ હતા?

અને એમનો આટલો બધો આદર શાથી થવા લાગ્યો ? તથા કેવી રીતે એમને અનન્ય અને નિરંતર પરમા ભક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ ? એ બધી બાબતો જાણવી આપણે માટે બહુ આવશ્યક છે. એટલા સારૂ હમે સંક્ષેપમાં એમનો થોડોક વૃત્તાંત લખીયું.

શ્રીનારદજી એક મુનીશ્વરના દાસીપુત્ર હતા. બાલ્યાવસ્થામાંજ એમણે સંગીતવિદ્યામાં ઘણી ઉત્તમ શક્તિ પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી. એમનો સ્વભાવ પહેલેથી જ સુશીલ અને ધાર્મિક હતો. સામાન્ય રમત ગમતની તરફ ટેમનું ધ્યાન જતું નહોતું. એ ચુપચાપ એકાન્તમાં બેસી રહેતા હતા. જે મુનીશ્વરના આશ્રમમાં તેમની માતા દાસી તરીકે સેવા ચાકરી કરતી હતી તે મુનીશ્વરના આશ્રમમાં ચોમાસાની ઋતુમાં બીજા પણ અનેક સાધુ સન્ત અને ભક્ત મહાત્માઓ આવીને ઉતરતા હતા. કારણ કે ભારતવર્ષમાં સન્ત લોકો વર્ષાઋતુમાં એકજ સ્થાનમાં બેસીને ભગવદ્ભજન, અને સાધુસત્સંગ કરે છે; તથા જપ, તપ, પાઠ, પૂજા, ધ્યાન અને યોગ આદિમાં ચતુર્માસ નિર્ગમન કરે છે. આ કારણને લીધે જે મહાત્મા ને ત્યાં નારદજીની માતા દાસીપણું કરતી હતી, તે મહાત્માના આશ્રમમાં ચતુર્માસમાં ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાની અને તપસ્વી સાધુઓની ભીડ જામેલી રહેતી હતી. મહર્ષિ નારદ પણ પોતાની માતાની પેઠે સાધુઓની સેવા ચાકરી કરવામાં તત્કલીન રહેતા, અને જ્યહારે લાગ મળતો ત્યહારે એ સન્તોનો ધર્મોપદેશ સાંભળતા તથા પોતે પણ સુમધુર કંઠથી હરિગુણ ગાઈને સાધુઓને તૃપ્ત કરતા. નારદજીને શાન્ત સ્વભાવના, ભજન-પરાયણ અને સુશીલ સહમજીને મહાત્મા સાધુઓ, તથા આશ્રમવાસી મુનિઓ તેમના ઉપર વાત્સલ્યભાવ રાખતા અને અત્યંત પ્યાર કરતા. તેઓ એમની અવસ્થાના પ્રમાણમાં નારદજીને કોઈ કોઈ દિવસ સહુ-પદેશ પણ આપતા હતા. શ્રીનારદજીનો પણ આ સાધુઓ સાથે એક

પ્રકારનો અપૂર્વ આધ્યાત્મિક સંબંધ બંધાઈ ચૂક્યો હતો. એ સાધુ-
ઓનો સંગ કદી છોડતા નહિ, અને હરિગુણ-ચર્યા કર્યા વગર
એક ઘડી પણ એમને એન પડતું નહિ. શ્રીનારદજીનું પોતાનું કથન
છે કે, જેમ જેમ હું એ મહાત્મા સાધુઓના સુંદર ઉપદેશો તથા
ભક્તિભાવથી પરિપૂર્ણ કીર્તનો સાંભળતો ગયો, તેમ તેમ મહાઈ ચિત્ત
પણ હરિની તરફ આકર્ષાયું અને હરિ-કીર્તન કરવાનો મહેને
અત્યંત શોખ લાગ્યો, ખાતાં પીતાં ઉઠતાં બેસતાં હરતાં ફરતાં હું
હરિ-કીર્તનના સાધન રૂપ વીણા-વાદ્યને કદી છોડતો નહિ. હરિ-
કીર્તન શિવાય કોઈ પણ વાતમાં મહાઈ ચિત્ત ચાંટતું નહિ. એક
દિવસ એવું બન્યું કે, એક વનમાં ફરતો ફરતો અને પ્રભુની વિચિત્ર
અદ્ભુત સૃષ્ટિનું અવલોકન કરતો કરતો તથા પ્રભુના ગુણ ગાતો
ગાતો હું એક વિશાળ વડના વૃક્ષ તળે બેઠો અને મહાત્માઓના
ઉપદેશાનુસાર આસન વાળીને સાધુઓએ બતાવેલી યુક્તિ પ્રમાણે
ભગવત્ સ્વરૂપનું ચિન્તન કરવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે સાધુઓને મુખે
સાંભળ્યું હતું એવાજ સ્વરૂપનું મહેને દર્શન થયું. મન શાન્ત થયું,
વ્યાકુળતા બધી દૂર થઈ ગઈ અને બધી ચિન્તા એકદમ જતી રહી.
મહારી અવસ્થા એકદમ બદલાઈ ગઈ.

રૂપં ભગવતો યચ્ચ મનઃ કાન્તં શુચાપહમ્ ।

અપર્યં સહસોત્તસ્થે વૈકુન્થ્યાદ્ દુર્મના ઇવ ॥

“ આંખો ઉઘડી એટલે ચારે તરફ બધી વસ્તુઓમાં પ્રકાશ
દેખાવા લાગ્યો. ”

નારદજીનું કહેવું એ છે કે, મનુષ્ય ગમે તેવાં પુણ્યનાં પવિત્ર
બીજને લઈને જન્મ્યો હોય, પરંતુ જ્યાં સુધી ઉપયુક્ત સંબંધ
બંધાતો નથી ત્યાં સુધી અંદરના સ્વચ્છ ભાવ પ્રગટ થતા નથી:

એવો સંબંધ-મહાત્માએનો સત્સંગ, એ પુણ્યોના પવિત્ર ખીજને, પવિત્ર મીઠી વાસના રૂપી પવન, અને સદુપદેશ રૂપી કિરણ તથા શુદ્ધ ભાવ રૂપી જળનો યોગ કરાવી આપી એ ન્હાના સરખા ખીજને ઉગી નીકળવાની અને અન્તમાં મ્હોટું વૃક્ષ થવાની શક્તિ આપે છે. કોઈ કોઈ વખત મનુષ્ય ઘણાં સારાં ધર્મ-ખીજ લઈને ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ જ્યાં સુધી એ ધર્મ-ખીજને ઉગી નીકળવા યોગ્ય સામગ્રી મળી આવતી નથી ત્યાં સુધી એ ખીજ દબાઈને પડ્યું રહે છે અને તેની વૃદ્ધિ થતી નથી. જો એ અવસ્થામાં ઉત્તમ સામગ્રીને બદલે કુસંગ રૂપી સામગ્રી મળી જાય તો ખરાબ વાસનાઓ વધી જાય છે તેથી અનેક અનર્થ ઉત્પન્ન થવા માંડે છે, અને પાછળથી એવી દશા આવે છે કે જ્યાંરે એ ખરાબ વાસનાઓ પોતાનું ફળ બતાવવા માંડે છે, અને એ મનુષ્ય કદી પણ નહિ સુધરે, કદી પણ પાપ માર્ગ-માંથી પાછો નહિ ફરે, એવું લાગવા માંડે છે. પરંતુ હમેશાં એ પ્રમાણે બનતું નથી, એથી ઉલટું કેટલીક વખત એવું પણ બને છે કે થોડા સમય પછી એનો એ મનુષ્ય એકદમ સુધરી જાય છે અને તેની ગણતરી સત્પુરુષોમાં થવા માંડે છે. એવો મનુષ્ય પ્રથમ તો અપવિત્ર માર્ગનો ત્યાગ કરીને પવિત્ર અને શુભ માર્ગ ગ્રહણ કરે છે. એવીજ રીતે એવા પણ કેટલાક મનુષ્ય હોય છે કે જહંમની અંદર સારા ભાવોનું ન્હાતું સરખું પણ ખીજ રહી ગયું હોય છે અને એ ખીજ ખરા ભકતો અને પવિત્ર સાધુઓના સંગથી એકદમ ઉગી નીકળે છે અને તેનું વૃક્ષ બની જઈને સુખ અને શાન્તિ રૂપી ફળ આપે છે. કોઈ કોઈ વખત એવું પણ બને છે કે જહંમના હૃદયમાંનું સદૃશ્ય રૂપી ખીજ તદ્દન સડી ગયું હોય છે એવો મનુષ્ય કોઈ સજ્જન-સાધુ મહાત્માનું ઉચ્ચ જીવન જોઈને અથવા તેનો ઉપદેશ સાંભળીને એવા સાધુ પુરુષ તરફ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ રાખવાને બદલે ઉલટો

તેના તરફ તિરસ્કાર દર્શાવે છે અને તેનાથી દૂર ન્હાસે છે. તેને સાધુ પુરુષો ઉપર એટલો બધો અણુગમો ઉપજે છે કે તે તેમના તરફ ખેંચાતો નથી અને તેમની સંગતને જરા પણ પસંદ કરતો નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ તેના અંતઃકરણમાં અહંકાર વધી પડવાથી ઉલટો એવા મહાત્મા સંબધી જૂઠી જૂઠી વાતો જોડી કહાડીને લોકોમાં તેનો પ્રચાર કરે છે અને તેમના પવિત્ર નામને કલંક લગાડે છે. એવો મનુષ્ય સન્ત પુરુષોને પોતાથી ઉંચા અને પૂજ્ય ગણવાને બદલે તેમને સતાવવામાં અને દુઃખ દેવામાંજ આનંદ માને છે. એટલા માટે મનુષ્યની અંદર જ્યાં સુધી સારા વિચારોનું ખીજ કાયમ રહ્યું હોય ત્યાં સુધી એણે એ ખીજને ખિલવવાનો અને ઉચ્ચ જીવનનો પાયો નાંખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. નહિ તો પાપ કર્મમાં અતિશય રચ્યાપચ્યા રહેવાથી સદાચારનું ખીજ બળીને તદ્દન ભસ્મીભૂત થઈ જશે તો પછી એવા મનુષ્યના ઉદ્ધારનો સંભવ ઘણોજ ઓછો થઈ જશે.

શ્રીનારદજીના હૃદયમાં અતિ કિત્તમ ભાવોના ખીજનો ભંડાર ભરેલો હતો એજ કારણથી એમનું ચિત્ત સાધુસંગ, ભક્તસેવા અને એકાન્તમાં ભગવત્ ઉપાસના કરવા તરફ વધારે આકર્ષિત થયું અને આ પવિત્ર યોગ જેમ જેમ વધારે દૃઢ થતો ગયો તેમ તેમ ભક્તિ-ભાવના પવિત્ર અંકુરમાંથી એક મોટું વૃક્ષ બની ગયું અને તેમના હૃદયને પૂર્ણ શાન્તિ મળી. એ વખતે તેમને જે આત્મજ્ઞાન થયું તે ઉપરથી તેમના હૃદયમાં વૈરાગ્યનો પાયો નાંખાયો. વૈરાગ્યનો અભ્યાસ વધતે વધતે નારદજીની એવી અવસ્થા આવી ગઈ કે,-

“તદેતત્ પ્રેયઃ ત્રાત્ પ્રેયો વિત્તાત્ પ્રેયોન્યસ્માત્
સ્વસ્થાત્ यदिदं किञ्च ” સ્વાર્થત્યાગ અને પરોપકારની તરફ તેમનું ધ્યાન એટલું બધું ગયું તથા આત્મપ્રસાદની પ્રાપ્તિ એટલી

બધી થઈ કે તહેમના મુખમાંથી વારંવાર એજ ઉચ્ચાર થવા લાગ્યો. **આનન્દરૂપમમૃતં યદ્વિમાતિ** ” મહાત્માએ નારદજીની આ દશા જોઈને સહમજી ગયા કે નારદજીને ખરું આત્મજ્ઞાન થયું છે. તહેમણે તહેમને આજ્ઞા આપી કે હવે તહમે એક જગ્યાએ રહેવું છોડી દહન આપ્યા જગતમાં વિચરતા ફરો તથા મનુષ્યજાતિનો ઉદ્ધાર કરો. આ આજ્ઞા મળવાથી નારદજીએ પણ બહાર નીકળીને દેશ વિદેશમાં ફરવાનું તથા પ્રભુના નામનો ઉપદેશ દેવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ નારદજી પોતાની વૃદ્ધ માતાના એકના એક પુત્ર હતા એટલે તહેની સેવા છોડી શકે એમ નહોતું. આખરે માતાને સાથે લઈને એ પ્રવાસ કરવા નીકળી પડ્યા. અનેક નગર, તીર્થ, મંદિર, વન ઉપવનમાં ફરતાં ફરતાં તથા વીણા દ્વારા હરિગુણ ગાતાં ગાતાં નારદજી એક બગીચામાં પહોંચ્યા અને ત્યાં એક વૃક્ષની નીચે વિશ્રામ કર્યો. દૈવયોગે એ રાતે એમની માતાને સાપ કરડ્યો અને સાપ કરડતાની સાથેજ તહેના દેહમાં વિપનો એટલો બધો સંચાર થઈ ગયા કે તરતજ એ પરલોક સીધાની.

હવે નારદજી બિલકુલ સ્વતંત્ર થયા. માતાનું ક્રિયાકર્મ કરીને નિશ્ચિન્ત મને નારદજી ઈશ્વરના ગુણાનુવાદ ગાતા ગાતા દેશવિદેશમાં પ્રવાસ કરીને સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યા. નારદજી કહે છે કે, આ પ્રમાણે યાત્રા કરતો કરતો હું એક દિવસ એક ગાઠ જંગલમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં આગળ મહને એક સરોવર દેખાયું. અને તહેની પાસેજ એક અત્યંત હરિયાળું પીપળાનું વિસ્તૃત વૃક્ષ પણ દેખાયું; એવું રમણીય અતિ ઉત્તમ સ્થાન જોઈને મહારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે, આ દિવ્ય સ્થાન ભગવાનની ઉપાસના કરવાને યોગ્ય છે. હું ત્યાં આગળ ગયો અને સરોવરમાં સ્નાન કરીને એ પીપળાના વૃક્ષની નીચે પથ્થરની એક સ્વચ્છ છાટ ઉપર બેસીને થાક ઉતાર્યો અને મુની-

શ્વરોએ આપેલા ઉપદેશ અનુસાર ઉપાસના અને યોગમાં ચિત્તને પરોવ્યું.
• મહત્તે એવું પ્રતીત થયું કે, મહારા આર્દ્રાન કરતાં વારજ આનંદ સ્વરૂપ ભગવાન મહારા હૃદય સિંહાસન ઉપર આવીને બિરાજમાન થયા છે. મહત્તે લાગ્યું કે હવે હું આ મૃતક સંસારમાં નથી, પરંતુ પરમ આનંદ ધામમાં પહોંચ્યો છું; એ દિવ્ય સ્થાનમાં કોઈનો ભય નથી, ચારે તરફ આનંદ સ્રોત વહી રહ્યા છે.

હૃદયની અદર એક એવો દૈવી પ્રકાશ આવ્યો કે જેથી ચિત્તની અંદર પહેલાં કદી નહિ અનુભવેલો આનંદ થયો. નારદજી કહે છે કે, એ દિવસના જેવો પવિત્ર આનંદ ફરીથી કદી અનુભવવામાં નહિ આવ્યો. મહારી ખાત્રી થઈ કે હૃદયનાથ ભગવાન મહારા બોલાવ્યાથી એ દિવસે મહારા હૃદયમાં આવી બિરાજ્યા હતા. “આહૂત ઇવ મે શીઘ્રં દર્શનં યાતિ ચેતસિ”

“મહારી તરફથી આર્દ્રાન થતાં વારજ મહારા ચિત્તમાં આવીને મહત્તે દર્શન આપી રહ્યા છે.”

કેટલોક વખત મુધી એવીજ અવસ્થામાં હું બેસી રહ્યો. અન્તમાં ધીમે ધીમે એ દશા ન રહી. એ સ્વર્ગીય દૃશ્ય ધીમે ધીમે લોપ પામ્યું, પરંતુ મહત્તે અંદરથી એવું પ્રતીત થવા લાગ્યું કે, “જ્યાં મુધી જીવીશ ત્યાં મુધી આ અવસ્થાને કદી ભૂલી જઈશ નહિ. દેહ કાંપી ઉઠ્યો, આનંદનો સ્રોત આખા અંગમાં વહેવા લાગ્યો. મહત્તે લાગ્યું કે જાણે, હવે હું સ્વર્ગ રાજ્યમાં ચાલ્યો ગયો છું. પાછળથી મહત્તે ખાત્રી થઈ કે જ્યાં મુધી વૈરાગ્ય અને હૃદયની પવિત્રતા વડે અંદરની મલિનતા સારી પેડે દૂર થશે નહિ; મોહનાં બંધન તુટશે નહિ, તથા મનની ચંચળતા દૂર થશે નહિ ત્યાં મુધી આ સ્વર્ગીય દૃશ્ય મહત્તે પ્રાપ્ત થશે નહિ.” એ કારણથી હવે નારદજી ચિત્તની શુદ્ધિ, પવિત્રતા અને વૈરાગ્યની પછાડી પડયા અને એ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ માટે સંસારમાં

ઉપદેશ આપવા લાગ્યા. સ્વતંત્ર તો એ યદ્દજ્ઞ ચૂક્યા હતા. હવે એમણે નિષ્કામ સાધુસેવા આરંભી. આથી એમના હૃદયમાં પ્રેમભાવ ધણો વધી ગયો. જેમ જેમ પ્રેમ વધતો ગયો તેમ તેમ ભગવદ્ ભક્તિ અને પ્રભુના મહિમાનું ગાન એ વધારે જોશથી કરવા લાગ્યા. કોઈ કોઈ દિવસ તો પ્રેમભક્તિમાં તસ્લીન યમ જઈને એ ઉન્મત્ત પુરુષની પેઠે રોવા લાગતા, તો કદી હસ્યાજ કરતા. કદી ગાતા તો કદી વીણા વગાડતા અને કદી નાચવા માંડતા હતા.

અન્તમાં એવો સમય પણ આવી પહોંચ્યો કે જ્યારે એમનું ચિત્ત શાન્ત અને નિર્મલ યમ ગયું. સર્વે પ્રાણીઓ ઉપર હૃદયના પ્રેમ વધવા લાગ્યો અને એ પ્રેમ વધતાંની સાથે પ્રેમ ભક્તિ પણ એટલી બધી વધી પડી કે **યત્પરો નાસ્તિ** એવા ભગવાનના ગુણાનુવાદ ધણા ઉત્સાહપૂર્વક ગાવા અને લોકોને સંભળાવવા લાગ્યા. થોડા સમય પછી એવી દશા યમ કે નારદજીનું ચિત્ત શાન્તિ અને પ્રેમરસથી સદૈવ ભરપૂર રહેવા લાગ્યું. જ્યારે શ્રી નારદજીએ નવ જીવનરૂપી આ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી ત્યારે નિર્ભયપણે પ્રભુના ગુણનું વર્ણન કરવા સાડ વીણા હાથમાં લઈને એ બહાર નીકળ્યા અને મીઠા સૂર અને તાન સાથે પોતાના ભક્તિ-ભાજન ભગવાનના ગુણાનુવાદ સંસારના મનુષ્યોના કાન સુધી પહોંચાડવા લાગ્યા. જગતના કલ્યાણ સાડ લોકોને પ્રભુભક્તિનો મહિમા શીખવીને પોતાના જીવનને કૃતાર્થ માનવા લાગ્યા.

મહર્ષિ નારદજીએ એ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી સૂત્રો દ્વારા ઈશ્વર-ભક્તિ સંબંધી પોતાના વિચાર જગતને દર્શાવ્યા. નારદજીએ ઉપદેશોનાં એ ભક્તિસૂત્રો તથા ભક્તિમાર્ગના અન્ય ઉપદેશોના પણ એમને મળતા ઉપદેશોનો અત્રે સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કરીને હમે આ ચરિત્રને સમાપ્ત કરીશું.

૧. તલ્લક્ષણાનિ ચોચ્યન્તે નાના મતભેદાત્ ।

• અર્થ:—ભક્તિના સ્વરૂપના વર્ણન સંબંધી આચાર્યોમાં નાના પ્રકારનો મત ભેદ છે.

૨. પૂજાદિષ્વનુરાગ ઇતિ પારાશર્યઃ

પારાશરજીનો મત છે કે પૂજન, ભજન, કીર્તન, ભગવાનમાં અનુરાગ એ ભક્તિ છે.

૩. આત્મન્યવિરોધેનેતિ શાણ્ડિલ્યાચાર્યઃ ।

શાણ્ડિલ્ય આચાર્યનો મત છે કે, આત્મામાં જે સ્વાભાવિક ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેની વિરૂદ્ધ કંઈ પણ ન કરવું એજ ભક્તિ છે.

૪. નારદસ્તુ તદર્પિતાચિન્ત્યાઘ્રાદેસ્મરણાપરમવ્યાકુલતેતિ ।

નારદજી કહે છે કે, બધા આચાર વિચારોને એજ પરમેશ્વરને સોંપી દેવા અને પોતાને ભૂલી જઈને આકુળ વ્યાકુળ થઈ જવું એ ભક્તિ છે.

૫. સા તુ વિષયત્યાગાત્સંગત્યાગાચ્ચ ।

એ પ્રેમરૂપી ભક્તિ સંસારના વિષયોનો ત્યાગ કરવાથી અને દુષ્ટોની સોબત છોડી દેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. (નારદજી.)

૬. નિત્યદાસ્યં નિત્ય કાન્તાભાજનાત્મકં પ્રેમૅવ કાર્યમિતિ ।

સર્વદા દાસ, અથવા પ્રિયતમા સ્ત્રીના પ્રેમની માફક પરમેશ્વર ઉપર પ્રેમ કરવો જોઈએ. કેવળ પ્રેમજ કરવો જોઈએ. (નારદજી.)

૭. ભક્તિશાસ્ત્રાણિ મનનીયાનિ તદુદ્—

બોધક કર્માણિ કરનીયાનિ ॥

ભક્તિભાવને જાગૃત કરનારાં શાસ્ત્રોનું મનન કરવું જોઈએ, અથવા ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારાં કામો કરવાં જોઈએ. (નારદજી.)

૮. સુખદુઃખલોભેચ્છાલોભાદિભિસ્ત્યક્તે કાલે ।

પ્રતીક્ષમાણેનાર્દ્ધ ક્ષણમપિ વ્યર્થ ન નેયમ્ ॥

સુખ દુઃખ ઇચ્છા, લોભઆદિના વ્યર્થ વિચારથી પૃથક રહીને અડધી ક્ષણ પણ પ્યારા પ્રભુનું સ્મરણ કર્યા વગર ગુમાવવી એ ઉચિત નથી.

(નારદજી.)

૯. અહિંસાસત્યશૌચદયાસ્તિક્યાદિ ચરિત્રાણિ પા-
લનીયાનિ ।

અહિંસા, સત્ય, દયા, શુચિતા અને આસ્તિકપણું આદિ કર્મોનું પાલન કરવું જોઈએ.

૧૦ અનિર્વચનીયં પ્રેમસુખમ્ ।

ધ્વિરપ્રેમનું સુખ અનિર્વચનીય છે અર્થાત્ જીભ વડે તહેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી.

(નારદજી.)

૧૧ મૂકાસ્વાદનવત્ । (શ્રી વલ્લભાચાર્ય.)

મૂંગાને મનથી જીભના સ્વાદની ખરોખર છે, અર્થાત્ મૂંગો મા-
ણસ જીભના સ્વાદનું વર્ણન નથી કરી શકતો તેવી રીતે મનુષ્ય પ્રભુ-
પ્રેમનું યથાર્થ વર્ણન નથી કરી શકતો.

૧૨ સા કસ્મૈ પરમપ્રેમરૂપા ।

ધ્વિરની સાથે સૌથી વધારે પ્રેમ રાખવો એજ ભક્તિનું સ્વરૂપ છે.

(શ્રી વલ્લભાચાર્ય.)

૧૩ યલ્લબ્ધ્વા પુમાન્ સિદ્ધો ભવત્યમૃતો ભવતિ તૃપ્તો
ભવતિ ।

(શ્રી વલ્લભાચાર્ય.)

જે ભક્તિને પ્રાપ્ત કર્યાથી મનુષ્ય સિદ્ધ થાય છે, અમૃત થાય છે અને તૃપ્ત થાય છે.

૧૪ અમૃતસ્વરૂપા ચ ।

અમૃત (મૃત્યુભય શત્ય) થવું એજ ભક્તિનું ત્રણું છે.

૧૫ શાન્તિરૂપા પરમાનન્દરૂપા ચ ।

શાન્તિ અને સૌથી ઉચ્ચ આનંદજ ભક્તિનાં સ્વરૂપ છે.

(શ્રી નારદજી.)

૧૬ યઃ શ્રદ્ધાઘ્ને સ ભક્તિમાન્ ભવાતિ સ પ્રેષ્ટું લભતે સ પ્રેષ્ટું લભતે ।

જે શ્રદ્ધા રાખે છે તેને ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, એજ પ્રિય (પરમાત્મા) ને મેળવે છે, એજ પ્રિયને મેળવે છે.

ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ ભક્તિનું નિરૂપણ કરતાં છેવટે કહ્યું છે

ईश्वरे परानुरक्तिर्भक्तिः ।

પુત્ર, સ્ત્રી, ધન સંપત્તિ, માન, પ્રતિષ્ઠા એ બધાથી ઈશ્વરને વધારે બડાસો ગણીને તેના ઉપર પ્રેમ રાખવો એજ ભક્તિ છે. અને જે કર્મો કર્યાથી તેના ઉપર પ્રગાઢ ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે એજ કર્મ ધાર્મિક કર્મ ગણાય છે અને એજ નિષ્કામ ભક્તિ નિરંતર વધારનારી તથા આત્મપ્રસાદ આપનારી છે.

(શ્રી નારદજી.)

૨. દત્તાત્રેયજી.

સત્યયુગમાં અત્રિ નામના એક મહોટા તપસ્વી રાજર્ષિ થઈ ગયા છે. એમની સ્ત્રીનું નામ અનસૂયા હતું. અનસૂયાને સંતાન નહોતું. સંતાનની ઇચ્છાથી અનસૂયાએ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશનું ધ્યાન ધર્યું; તથા બ્રહ્મચર્યાદિ વ્રત ધારણ કરીને કઠણ તપસ્યા કરી. અનસૂયાને ધોર તપ કરતાં કરતાં ઘણો સમય થઈ ગયો ત્યારે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ ત્રણે દેવતાઓએ ભેગે પ્રત્યક્ષ દર્શન દીધાં અને કહ્યું “ હમે ત્હારા તપથી પ્રસન્ન થયા છીએ. તું હમારી પાસેથી મન પસંદ વરદાન માગ. ” અનસૂયાએ કહ્યું “ દેવતાઓ ! આપ મ્હારા ઉપર પસન્ન થયા છો તો આપ ત્રણે મ્હારા ઉદરમાંથી પુત્રરૂપે જન્મ ધારણ કરો. ” અનસૂયાની એ વિનંતિ સાંભળીને ત્રણે દેવતાઓએ ‘ તથાસ્તુ ’ કહ્યું, અને ત્હાંથી અન્તર્ધ્યાન થઈ જઈને પોતપોતાને ધામ ગયા. ત્યાર પછી થોડો સમય વીત્યા પછી ત્રણે દેવતાઓએ એક પછી એક અનસૂયાના ગર્ભમાં જન્મ લીધો. પ્રથમ વિષ્ણુએ અવતાર લીધો તેમનું નામ દત્તાત્રેય પાડવામાં આવ્યું. વિષ્ણુએ અનસૂયાની કુખમાંથી જન્મ ધારણ કરેલો હોવાથી,

લોકો દત્તાત્રેયને વિષ્ણુ ભગવાનનો અવતાર કહેવા લાગ્યા. વળી વિષ્ણુમાં જેવી રીતે જ્ઞાન વૈરાગ્ય આદિ ગુણો સ્વભાવથી જ હોય છે, તેવી રીતે દત્તાત્રેયમાં પણ જન્મથીજ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય આદિ ગુણ સ્વભાવથી આવ્યા હતા. પછી મહાદેવજીએ અનસૂયાને પેટે દુર્વાસા નામથી અવતાર ધારણ કર્યો. એમનો સ્વભાવ તમોગુણ પ્રધાન હતો. પછી થોડા સમય પછી બ્રહ્માએ ચન્દ્રમા રૂપે ત્હેના ગર્ભમાંથી જન્મ ધારણ કર્યો. એમનો સ્વભાવ બ્રહ્માની પેઠે રજ્જેગુણ પ્રધાન હતો. એ ત્રણ બાળકોમાંથી દત્તાત્રેયજી બાહ્યાવસ્થાથીજ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યને લીધે સાંસારિક બાબતોથી વિરક્ત રહેતા હતા; પરંતુ એ સહેજ મ્હોટા થયા એટલે ત્હેમના પિતા અત્રિઋષિનો દેહાન્ત થયો અને બધાએ એમને વડિલ પુત્ર ગણીને રાજ સિંહાસન ઉપર બેસાડયા. રાજગાદી ઉપર બેઠા પછી ત્હેમણે થોડા સમય સુધી પ્રજાનું સારી પેઠે પાલન કર્યું, અને દુષ્ટોને દંડ આપીને સજ્જનોનું રક્ષણ કર્યું. ત્યાર પછી એક દિવસ ત્હેમના ચિત્તમાં રાજ્યના ઉપર ધૂણા ઉત્પન્ન થઈ, અને રાજપાટનો ત્યાગ કરીને એકલા વિચરવા લાગ્યા. એમની સૌમ્ય અને દયાળુ ભૂતિ જોઈને ધણા મુનિકુમારો પણ ત્હેમની સાથે ગયા. જ્યાં જ્યાં દત્તાત્રેયજી જાય ત્યાં ત્યાં એ છોકરાઓ પણ જતા. દત્તાત્રેયજીએ એ મુનિકુમારોને પાછા વાળવાનો ધણોએ યત્ન કર્યો પણ તેઓ પાછા હઠયા નહિ. ત્યારે દત્તાત્રેયજીએ એવો વિચાર કર્યો કે, એવું કાંઈ કામ કરવું જોઈએ કે જેથી આ કુમારોને મ્હારા ઉપર તિરસ્કાર ઉપજે. કારણકે ગ્લાનિ ઉપજ્યા વગર એ લોકો મ્હારો પીછો નહિ છોડે. એવો વિચાર કરીને એક દિવસ દત્તાત્રેયજી વનમાં વિચરતા વિચરતા એક તળાવના કિનારા ઉપર જઈને ઉભા રહ્યા અને થોડીવાર પછી એકદમ એ તળાવમાં ડુબકી મારીને ધણીવાર સુધી એમાંજ સમાધિ લગાવીને બેસી રહ્યા; પરંતુ એ મુનિકુમારોને દત્તા-

ત્રેયજી ઉપર એટલો બધો સ્નેહ હતો કે તેઓ એમની રાહ જોતા તળાવ કિનારેજ બેસી રહ્યા. દત્તાત્રેયજીએ જોયું કે આ છોકરાઓ તો આમ કર્યાથી પણ ખસતા નથી, ત્યારે તેમણે ખીજી યુક્તિ વાપરી. તેમણે પોતાના યોગબળથી એક યુવાન સ્ત્રી અને મદિરાની રચના કરી. એક હાથથી એ સ્ત્રીનો હાથ પકડ્યો અને ખીજા હાથમાં મદિરાનું પાત્ર પકડ્યું. આ સ્થિતિમાં તળાવની બહાર આવીને એ માયાની રમણી સાથે અનેક કુચેષ્ટાઓ કરવા લાગ્યા. તેમનું આવું અધમ આચરણ જોઈને એ સદાચારપ્રિય મુનિ કુમારોને દત્તાત્રેય ઉપર ઘણોજ નિરસ્કાર ઉપજ્યો, અને તેમણે એકદમ તેમનો સગાય છોડી દીધો. બધા મુનિકુમારો ચાલ્યા ગયા એટલે દત્તાત્રેયજીએ પોતાની માયા સમેટી લીધી. માયારચિત રમણી તથા મદિરા પાત્ર અદૃશ્ય થઈ ગયાં. હવે દત્તાત્રેયજી અવધૂત થઈને વિચરવા લાગ્યા. કદી કોઈ નગરોમાં જઈને લોકોને દર્શન આપતા તો કદી વન ઉપવનમાં પરમાત્માની અગાધ લીલા નિહાળતા, અને કદી પર્વતોની ગુફાઓમાં જઈને ધ્યાનમગ્ન થતા. વાસનાઓથી મુક્ત થઈને, જીવન્મુક્ત થઈને એ સર્વત્ર વિચરવા લાગ્યા. એક દિવસ દત્તાત્રેયજી પોતાની ધૂનમાં મગ્ન થઈને મસ્ત હસ્તીની માફક ચાલ્યા જતા હતા, એવામાં યદુ રાજાની દૃષ્ટિ તેમના ઉપર પડી. રાજાએ દત્તાત્રેયજીને પૂછ્યું “હે મહારાજ ! ત્હમે વ્યવહારિક કાર્યમાં જોડાયા નથી, છતાં આપની આરીતે સર્વ લોકોથી વિલક્ષણ અને નિપુણ બુદ્ધિ શાથી થઈ છે ? આપ વિદ્વાન છતાં પણ તે બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને બાળકની પેઠે જગતમાં ફરો છો. મનુષ્યો ઘણું કરીને ધર્મ, અર્થ, કામ અને આત્માના વિચારમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તે પણ આયુષ્ય, યશ કે લક્ષ્મીની ઇચ્છાથીજ પ્રવૃત્તિ કરે છે.

“ત્હમે તો સમર્થ છો, વિવેકી છો, કાર્ય કુશળ છો, રૂપાળા છો, મધુર વાણી બોલનારા છો, છતાં જડ, ઉન્મત્ત અને પિશાચની પેઠે

કંઈ કરતા નથી, તેમ કંઈ ઠગીચતા નથી, સર્વ લોકો કામ અને લોભ રૂપી દાવાનળ અગ્નિથી બળ્યા કરે છે, છતાં ત્હમે ગંગાજળમાં ઉભેલા હાથીનો પેડે તે અગ્નિથી મક્ત છો અને તેનાથી સતાપ પામતા નથી. આવો મહા આનંદ ત્હમને ક્યાથી મળ્યો? હે બ્રાહ્મણ ! ત્હમે વિષયના ભોગથી તથા સ્ત્રી પુત્રાદિકથી રહિત, કેવળ આત્મસ્વરૂપમાં રહેલા છો. આપને મનમાં આવો આનંદ શાથી રહે છે? ત્હનું કારણ હમે પૃથ્વીએ છીએ માટે તે હમને કહે. ”

બ્રાહ્મણોને માનનારા, ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા, યદુરાજાએ ઉપર પ્રમાણે સન્માનપૂર્વક પ્રજ્ઞયુ, ઝેટલે ગુરુ દત્તાત્રેયે નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

“ હે રાજા બુદ્ધિથી સ્વીકારેલા મહારા ધણા ગુરુઓ છે. જે ગુરુઓ પાસેથી બુદ્ધિ મેળવીને હું આ સંસારમાં મુક્ત થઈને ફરું છું, તે ગુરુઓનાં નામ સાંભળો.

પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ, અગ્નિ, ચંદ્ર, સૂર્ય, હોલો, અજગર, સમુદ્ર, પતંગ, મધમાખી, હાથી, મધ કિતારનારો પારધિ, હરણુ, માછલું, પિંગલા નામની વેશ્યા, ટીટોડી, બાળક, છોકરી, બાલુ ઘડનાર, સર્પ, કરોળીઓ તથા ભમરો. આ ચોવીસને મ્હેં ગુરુ માનેલા છે અને ત્હમનાં આચરણો ઉપરથી મ્હેં મહારે પોતાને માટે ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો છે.

હે પુરૂષમાં સિદ્ધ સમાન યદુરાજા ! મ્હેં જેની પાસેથી જે શિખામણુ લીધી છે તથા જે પ્રમાણે લીધી છે તે સાંભળો.

પ્રાણીઓ પૃથ્વીને પગવતી દબાવે છે, તો પણ પૃથ્વી ચલાયમાન થતી નથી, તેમ દૈવને વશ રહેલાં પ્રાણીઓ દુઃખ દેતાં છતાં પણ ધીર પુરૂષે તે પ્રાણીઓ દૈવને આધીન છે, એમ જાણવું અને પોતાના નિયમથી ચલાયમાન થવું નહિ. આ આચરણુ હું પૃથ્વી પાસેથી શીખ્યો છું.

ઝાડ, ખડ, ઝરણાં વગેરેને ઉત્પન્ન કરવાની પર્વતની સધળી ક્રિયાઓ સદા પરોપકાર માટેજ હોય છે; તેમ સાધુ પુરુષે પણ પોતાની સર્વ ક્રિયાઓ તથા જન્મ પરોપકારને માટે રાખવાં જોઈએ. વળી ઝાડ પાસેથી હું નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું. ઝાડ નિરંતર જેમ પરાધીન રહે છે અર્થાત્ બીજા લોકો ત્હેને કાપી અથવા ઉખેડીને લઈ જાય છે, તો પણ તે સ્વીકારે છે, તેમ મહાત્મા પુરુષે પણ પરાધીન રહેવું, અર્થાત્ બીજા મારી નાંખે અથવા તો ઘસડી જાય તો તે પણ સહન કરવું.

પ્રાણુ વાયુરૂપ છે, અને તે બે પ્રકારનો છે. તેમાં પ્રાણરૂપ અને બહાર રરનારા પ્રાણુવાયુ પાસેથી હું નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું. પ્રાણુ જેમ કેવળ આહાર મળવાથીજ સંતોષ પામે છે, પરંતુ રૂપ, રસાદિક ઈન્દ્રિયોના વિષયોની અપેક્ષા રાખતો નથી, તેમ યોગીએ પણ આહારના લાભથીજ સંતોષ રાખવો, પરંતુ ત્હેમાં સારા નરસા આહારની અથવા તો બીજા વિષયોની ઇચ્છા રાખવી નહિ. આહાર ન કરવાથી મન વિકળ થાય, અને તેથી જ્ઞાનનો નાશ થાય માટે દેહનો નિર્વાહ કરવા માટે આહારને ગ્રહણ કરવો, પરંતુ સારા આહારની કે વિષયોની ઇચ્છા રાખવાથી વાણી અને મન વિક્ષેપ પામે છે, માટે જ્ઞાનનો નાશ ન થાય, તેમ વાણી અને મન વિક્ષેપ ન પામે તેવી રીતનો આહાર કરવો.

વાયુ જેમ વનમાં હોય ત્હારે પ્રસન્ન થતો નથી અને અગ્નિમાં હોય ત્હારે ખિન્ન થતો નથી, તેમ ગુણદોષ રહિત બુદ્ધિશાળી યોગીએ ટાઢ, તડકો વગેરે અનેક ધર્મવાળા વિષયોમાં અનુકૂળ વિષયો મળે ત્હારે પ્રસન્ન થવું નહિ અને પ્રતિકૂળ મળે ત્હારે ખિન્ન થવું નહિ.

તેમ હું બહારના વાયુ પાસેથી નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું. વાયુ જેમ દુર્ગંધી, સુગંધી જણાય છે, પરંતુ વસ્તુતાએ તો એ સુગંધી તેમ દુર્ગંધી કંઈ પણ નથી; તેમ આત્મા પણ પૃથ્વીના વિકારરૂપ આ

દેહમાં રહેલો હોવાથી જન્મ મરણવાળો લાગે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ એ જન્મ મરણવાળો નથી.

આકાશ નામના ગુરૂ પાસેથી હું નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું. આકાશ જેમ સર્વત્ર વ્યાપક છે, છતાં ત્હેને કોઈ વસ્તુનો સંગ નથી; ને કોઈ પણ પદાર્થ ત્હેનું માપ લઈ શકતો નથી, તેમ યોગીએ પણ દેહમાં રહ્યા છતાં બ્રહ્મસ્વરૂપની ભાવના કરીને, પોતાનો આત્મા સ્થાવર જંગમોમાં અનુગત હોવાથી વ્યાપ્ત છે, અને તે પણ મણિ-ઓમાં સૂત્રની પેઠે નહિ, પરંતુ સર્વ અંશમાં વ્યાપ્ત છે, એમ જાણીને તે આત્મા દેહાદિકના સંગથી રહિત છે અને કોઈ પણ પદાર્થથી ત્હેનો પરિચ્છેદ થઈ શકતો નથી; આમ વિચાર કરવો તથા વાયુએ પ્રેરેલા અને ક્ષણમાં નાશ થનારા તથા ક્ષણમાં આવનારા મેઘપટલ અથવા તો રજ વગેરે પદાર્થોનો જેમ આકાશને સ્પર્શ થતો નથી; તેમજ કાળે સર્જેલા પૃથ્વી, જળ તથા તેજમય દેહાદિક પદાર્થો, જેઓ ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ક્ષણમાં નાશ પામે છે, તેઓ પણ આત્માનો સ્પર્શ કરી શકતા નથી, એમ યોગીઓએ જાણવું જોઈએ.

જળ નામના ગુરૂ પાસેથી હું નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું. પાણી જેમ સ્વચ્છ, સ્વાભાવિક, તથા સ્નિગ્ધ, મધુર, મનુષ્યોને પવિત્ર થવાનું એક તીર્થરૂપ તથા જોવાથી, સ્પર્શ કરવાથી અને કીર્તન કરવાથી પવિત્ર કરે છે; તેમ યોગીઓએ પણ સ્વચ્છ, સ્વભાવથી સ્નિગ્ધ, મધુર ભાષી, મનુષ્યોને પવિત્ર થવાના એક તીર્થરૂપ તથા દર્શન, સ્પર્શ અને કીર્તન કરવાથી ખીન્નઓને પવિત્ર કરવા જોઈએ.

અગ્નિ નામના ગુરૂ પાસેથી હું નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું; અગ્નિ જેમ તેજસ્વી, પ્રતાપથી પ્રકાશમાન, કોઈથી પણ તિરસ્કારી શકાય નહિ તેવો, ઉદર રૂપીજ એક પાત્ર રાખનારો અને સર્વ વસ્તુનું ભક્ષણ કરવા છતાં પણ નિર્દોષ રહે છે; તેમ યોગીએ પણ જ્ઞાનથી અતિ તેજસ્વી, ભા૦ સં૦ પુ૦ ૩.

તપથી પ્રકાશમાન, તિરસ્કાર કરી શકાય નહિ તેવા તથા પેટ વિના ખીજું પાત્ર ન રાખનારા હોવું જોઈએ અને તે પ્રમાણે રહેવાથી સર્વ વસ્તુનું ભક્ષણ કરવા છતાં પણ યોગી દોષભાગી થતો નથી.

વળી અગ્નિ જેમ કોઈ ઠંડાણે ગુપ્ત રહે છે, કોઈ ઠંડાણે સ્પષ્ટ રહે છે તથા કલ્યાણની ઇચ્છાવાળાઓએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે અને યજ્ઞમાં બળિ આપનારાઓનાં ભૂત ભવિષ્ય કાળનાં પાપોને બાળીને ભસ્મ કરે છે અને સર્વ ઠંડાણે ખીજતી ઇચ્છાથી ભોજન કરે છે; તેમ યોગીએ પણ કોઈ ઠંડાણે પ્રગટ તથા કોઈ ઠંડાણે કલ્યાણની ઇચ્છાવાળાઓએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય થવું, તથા અન્ન જમાડનારાઓનાં ભૂત ભવિષ્ય કાળનાં પાપોને બાળી નાંખવાં, અને ખીજાઓની ઇચ્છાથી સર્વ ઠંડાણે ભોજન કરી લેવું.

વળી અગ્નિ જેમ કાષ્ઠમાં રહેવાથી તે તે કાષ્ઠના સરખા વાંકો તથા ટૂંકો જણાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ એ વાંકો પણ નથી અને ટૂંકો પણ નથી; તેમ આત્મા પણ અવિદ્યાથી સર્ગચલા આ ઉચ નીચ દેહમાં રહેવાથી ઉચ નીચતાવાળો જણાય છે, પરંતુ ખરી રીતે તે ઉચનીચ નથી. એમ યોગીએ જાણવું.

ચન્દ્રમા નામના ગુરુ પાસેથી હુ નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું; શુક્લ પક્ષમાં વધવું, કૃષ્ણપક્ષમાં ઘટવું, વગેરે જેમ ચન્દ્રમાની કળાઓને થાય છે, પણ ચન્દ્રમાને થતું નથી, તેમ જન્મથી મરણ સુધીના છ વિકારો પણ દેહને થાય છે, પણ આત્માને થતા નથી એમ યોગીએ જાણવું.

વળી અગ્નિની જ્વાળાઓ ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામે છે તથા ક્ષણે ક્ષણે નવી નવી ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ તે જેમ આપણે જાણતા નથી તેમ પ્રવાહની પેઠે અવિચ્છિન્ન વેગવાળા કાળથી આત્માની પાછળ લાગેલાં શરીરો ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામે છે અને ક્ષણે ક્ષણે નવાં ઉત્પન્ન

થાય છે, પરંતુ આપણે તે જાણતા નથી; માટે યોગીએ આ દેહને ક્ષણભંગુર જાણીને વૈરાગ્ય રાખવો જોઈએ.

હું સૂર્ય નામના ગુરૂ પાસેથી નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું; સૂર્ય જેમ આઠ મહિના મુઠ્ઠી પોતાના કિરણો વડે પૃથ્વીમાંથી જળ ચૂસી લે છે અને વર્ષાઋતુમાં પાણું તે પાણી કિરણો વડે વર્ષાવે છે, પરંતુ તેમાં તે ગ્રહણ કરવાનું અથવા તો ત્યાગ કરવાનું અભિમાન કરતો નથી, તેમ યોગીએ પણ ઈંદ્રિઓને ઉપયોગી વસ્તુ સ્વીકારવી અને કોઈ યાચના કરવા માટે આવે ત્યારે તે પદાર્થો આપી દેવા, પરંતુ તે પદાર્થો ઉપર, આ મળ્યો અને આ આપી દાધો, એવું અભિમાન કરવું નહિ. વળી સૂર્ય જેમ આઠાશમાં પોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે, ત્યાં એક રૂપ છે, પરંતુ તે પાણીના કુંડ વગેરેની ઉપાધિઓમાં પ્રતિબિંબ રૂપે રહે છે, ત્યારે સ્થૂલ બુદ્ધિવાળાઓને જૂદો જૂદો દેખાય છે. તેમજ આત્મા સ્વરૂપ છે, છતાં પણ તે દેહાદિકની ઉપાધિઓમાં સ્થૂલ બુદ્ધિવાળાઓને જૂદો જૂદો દેખાય છે; પરંતુ વસ્તુતઃ એક રૂપ છે એમ યોગીઓએ જાણવું.

હું હોલા પાસેથી નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું. કોઈ પણ પુરૂષે કોઈ પણ હેંકાણે અતિ પ્રીતિ કે લાલનપાલન વગેરેની અત્યંત આસક્તિ રાખવી નહિ, પુરૂષ જન આત્માસક્તિ કરે છે, તો દીન બુદ્ધિવાળા હોલાની પેડે સંતાપ પામે છે.

કોઈ એક હોલો વનમાં ઝાડ ઉપર માળો બાંધીને, તેમાં પોતાની સ્ત્રી હોલીની સાથે કેટલાંએક વર્ષ મુઠ્ઠી રહ્યો હતો. સ્નેહથી એક હૃદયવાળાં બન્ને ગૃહસ્થાશ્રમી જોડાએ અન્યોન્ય દષ્ટિ સાથે દષ્ટિ, અંગ સાથે અંગ અને બુદ્ધિ સાથે બુદ્ધિ જોડી દીધી હતી.

તે બન્ને જણાં વિશ્વાસથી સૂવું, ખેસવું, ફરવું, ઉભાં રહેવું, વાતો

કરવી, રમત રમવી તથા ખાવું વગેરે ક્રિયાઓ ભેળાં થઈને વનમાં એક સાથેજ કરતાં હતાં.

હે યદુરાજ ! પેલી હોલી, હોલાને સંતોષ આપતી અને તેનું પ્રેમપાત્ર બની ગઈ હતી. તે જે જે વસ્તુ માગતી હતી, તે તે વસ્તુ ઇદ્રિયાધીન હોલો દુઃખ સહન કરીને પણ લાવી આપતો હતો.

તે પતિવ્રતા હોલીને પ્રથમ ગર્ભ રહ્યા અને વિયાવાનો સમય થયો એટલે તે હોલીએ માળામાં પોતાના પતિના સન્મુખ ઈંડાં મૂક્યાં.

તે ઈંડાં જે પાણીથી ભરેલાં હતાં, તેઓમાં ભગવાનની અચિત્ત શક્તિવાળી માયા વડે સમય થયો એટલે અવયવો થયા અને તે ઈંડાં કુમળાં શરીરવાળાં અને ઈંવાડાંવાળાં થયાં. બચ્ચાં ઉપર જહાલ ધરાવનાર એ જોડું પ્રસન્ન થઈને તે બચ્ચાંનું પોપણ કરવા લાગ્યું. તેઓનું મધુર ભાષણ સાંભળવા લાગ્યું અને તે બચ્ચાંઓના મધુર શબ્દોથી આનંદ પામવા લાગ્યું.

સદા આનંદમાં રહેતાં તે બચ્ચાંનાં કોમળ પીછાંથી, કલ શબ્દોથી, નિર્દોષ રમતગમતથી તથા પોતાની સ્હામા આવવાથી તે હોલો હોલી પ્રસન્ન થતાં.

તે બન્ને સ્ત્રી પુરુષનું હૃદય સ્નેહથી અન્યોન્ય બંધાઈ ગયું હતું, તેઓ વિજળુની માયા વડે મોલ પામેલાં હતાં, તેથી દીનબુદ્ધિવાળાં તે બન્ને પક્ષીઓ પોતાનાં બચ્ચાંનું પોપણ કરતાં હતાં. એક દિવસ તે બન્ને કુટુંબી પક્ષીઓ બચ્ચાંને માટે ચારો લેવા સાડ વનમાં ગયાં; ત્યાં ચારાની ઇચ્છાથી તે બન્ને ઘણી વાર સુધી ભટક્યાં. એટલામાં કોઈ એક પારધિ વનમાં ફરતો ફરતો પેલાં બચ્ચાંના માળાની પાસે આવ્યો અને તે બચ્ચાંને પોતાના માળાની પાસે ઉડતાં દીઠાં. એટલે જાળ ફેલાવીને તે બચ્ચાંને પકડી લીધાં. એટલામાં બચ્ચાંનું પોપણ

ફરવામાં નિત્ય ઉત્કંઠા ધરાવનારાં હોલો હોલી ખાવાનું લેવા માટે
નનમાં ગયાં હતાં, તે ચારો લઈને પોતાના માળા તરફ આવ્યાં.

પેલી કપોતી પોતાનાં બચ્ચાંને જાળમાં સપડાઈ ગયેલાં અને
તેને લીધે ચીસો પાડતાં જોઈને અત્યંત ખિન્ન થઈ ગઈ અને રડતી
રડતી તે બચ્ચાંઓની તરફ દોડી. નિત્યના સ્નેહપાશથી બંધાયેલી તથા
બગવાનની માયા વડે દીન મનની થઈ પડેલી હોલી, બચ્ચાંઓને
બંધાયેલાં જોયાં હતાં છતાં પણ, પોતે જાન જૂલી જઈને, તે જાળમાં
બંધાઈ ગઈ.

પ્રાણ કરતાં પણ વિશેષ બડાલાં બચ્ચાંને તથા પોતાને યોગ્ય
ઐવી સ્ત્રીને જાળમાં બંધાયેલી જોઈને રાંક બુદ્ધિવાળો હોલો બહુજ
દુઃખી થઈને વિલાપ કરવા લાગ્યો:—અરે રે! મહારો સંહાર થઈ
ગયો તેના તરફ દષ્ટિ કરો! હું અલ્પ પુણ્યવાળો તથા દુષ્ટ બુદ્ધિ-
વાળો છું. હજી મહારી તૃણાઓ પણ તૃપ્ત થઈ નથી. તેમ મહારા
મનોરથો પણ પૂર્ણ થયા નથી, એટલામાં તો ધર્મ, અર્થ અને કામને
સંપાદન કરવાના સ્થાનરૂપ મહાઈં ઘર ભાગી ગયું.

મહારા યોગ્ય, મહારે અનુકૂલ રહેનારી તથા પતિવ્રતા ઐવી આ
સ્ત્રી મહને આ ઉત્કંઠા ધરમાં રાજાવીને પોતાનાં બલાં બચ્ચાંની
સાથે સ્વર્ગમાં જાય છે. હું રાંક થઈ ગયો, રંડાયો, મહાઈં જીવન
ખાઈં થઈ ગયું, મહારાં બચ્ચાં મરી ગયાં; માટે હવે આ સૂતા ધરમાં
મહારે શા માટે જીવવાની ઈચ્છા કરવી જોઈએ ?

આ પ્રમાણે વિલાપ કરતો તે મૂર્ખ તથા રાંક થઈ પડેલો હોલો
ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પેલાં બચ્ચાંને અને હોલીને જાળમાં ફસાયેલાં,
કાળના મુખમાં કાળિયા રૂપ થઈ પડેલાં અને તરફડતાં જોયાં, છતાં
પણ પોતે જાળમાં ફસાઈ પડ્યો. આ પ્રમાણે ગૃહસ્થ હોલો હોલી

તથા ત્હેમનાં બચ્ચાંને મેળવીને તે કૂર પારધિનું કામ પૂર્ણ થઈ ગયું અને તે પોતાને ઘેર ગયો.

જે ચંચળ ચિત્તવાળો કુટુંબી મનુષ્ય સુખ દુઃખાદિક દંદ પદા ર્થોમાં આસક્ત થઈ, સંક બુદ્ધિથી કુટુંબનું પોપણ કરે છે. તે મનુષ્ય આ હોલાની પેઠે પોતાના પરિવાર સાથે દુઃખો થાય છે.

ઘરમાં થયેલી આસક્તિ જ્યારે પશુપક્ષીઓને પણ અનર્થકારી થઈ પડે છે ત્યારે મનુષ્યને અનર્થકારક થઈ પડે તેમાં તો શું કહેવું? માટે જે મુક્તિનાં ઉઘાડાં બારણાં જેવા મનુષ્યના અવતારને પામીને હોલાની પેઠે ઘરની જંગલમાં બંધાઈ રહે છે, તે મનુષ્ય ઉપર ચઢ નીચે પડયો, એમ વિવેકી પુરુષો જાણે છે.”

આ પ્રમાણે પોતાના આડ ગુરૂઓનું વર્ણન કર્યા પછી ગુરૂ દત્તાત્રેય રાજાને ઉપદેશ છે કે “હે રાજા ! ઉઘમ કર્યા વિના પણ પ્રારબ્ધના બળથી જેમ દુઃખ પોતાની મેળેજ મળે છે, તેને માટે પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી તેમ સ્વર્ગમાં અને નરકમાં જ્યાં ભગ્નિએ ત્યાં ઈંદ્રિય સંબંધી સુખ પણ પોતાની મેળેજ મળે છે, માટે જ્ઞાની પુરુષે સુખ માટે પ્રયત્ન કરવો નહિ.

હું અજગર પાસેથી નીચે પ્રમાણે શીખ્યો. અજગરને જેમ ઉઘમ વિના પણ પ્રારબ્ધના વશથી પોતાની મેળે સાડ નરસું અને ઝાઝું થોડું જે કાંઈ મળે છે, ત્હેના ઉપર આજીવિકા કરે છે; તેમ યોગીએ પણ ઉઘમ રહિત થઈને સાડ નરસું તથા ઝાઝું થોડું જે કાંઈ ખાવાનું મળે, ત્હેના ઉપર આજીવિકા કરવી.

પરંતુ ખાવાનું મળે નહિ ત્યારે પણ ઉઘોગ કરવો નહિ, પણ પ્રારબ્ધ ઉપરજ આસ્યા રાખીને અજગરની પેઠે ઘણા દિવસ સુધી સૂઈ રહેવું. ઈન્દ્રિયોનું, મનનું તથા શરીરનું બળ હોય તોપણ દેહથી કાંઈ પણ કર્મ કરવું નહિ, પરંતુ સૂઈ રહેવું, આત્મપ્રાપ્તિ રૂપી સ્વા-

થુંમાં લક્ષ રાખવું અને ઇન્દ્રિયો સંપૂર્ણ હોય તોપણ તેઓનાથી કાંઈ વ્યાપાર કરવો નહિ.

ગંભીર સમુદ્રની પાસેથી હું નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું. સ્થિર જાળથી ભરેલો મહાસાગર જેમ ઉપરથી પ્રસન્ન દેખાય છે, અંદર ગંભીર હોય છે, જેના તળિયાને કોઈ અડી શકતું નથી, જેમ તહેના પારને કોઈ પકોંચી શકતું નથી, કારણ કે તે અતંત અને અપાર છે. વળી તે ક્ષોભ પમાડી શકાય નહિ એવો છે, તેમ યોગીએ પણ ઉપરથી પ્રસન્ન રહેવું, અદર ગંભીરતા રાખવી, કોઈ પણ તળ સ્પર્શ કરી શકે નહિ તેવા થવું, તથા કોઈ ઉત્તંઘન કરી શકે નહિ તેવા થવું. સ્વસ્વરૂપના આવિર્ભાવને લીધે કાળથી, દેશથી તથા અવધિથી થતા અમુક માપ રહિત થવું અને રાગ દ્વેષાદિકનો ત્યાગ કરીને નિવિકાર થવું જોઈએ. વળી સમુદ્ર જેમ વર્ષાઋતુમાં ઘણી નદીઓ મળવાથી વધી જતો નથી, ને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં નદીઓ ન મળવાથી સૂકાઈ જતો નથી; તેમ યોગીએ પણ નારાયણ ઉપર એકાંત ભાવ રાખવો. સંપૂર્ણ વૈભવો મળે તોપણ રાજી થવું નહિ, તેમ વૈનવો ન મળે તો તેથી ખિન્ન થવું નહિ.

રૂપ ઉપર મોહિત થવાથી કેવું દુઃખ પડે છે તે હું પતંગીઆ પાસેથી શીખ્યો છું. પતંગીઉ જેમ અગ્નિનું રૂપ જોઈ, તહેના રૂપ ઉપર લોભાદને તહેમાં પડે છે; તેમ ઈન્દ્રિયાધીન પુરૂષ પણ પરમાત્માની માયારૂપી સ્ત્રીનું રૂપ જોઈ તહેના વિલાસોથી લોભાદને મહા મોહમાં પડે છે.

મૂઢ મનુષ્ય ઈશ્વરની રચેલી સ્ત્રી, સુવર્ણ, આભૂષણ, તથા વસ્ત્રાદિક પદાર્થો ઉપર ઉપમોગની બુદ્ધિથી અંતઃકરણપૂર્વક આશાવાળો થાય છે અને પછી પતંગીઆની પેઠે મોહથી આંધળો થઈને નાશ પામે છે, માટે યોગીએ માયાવિરચિત પદાર્થોની ઇચ્છા રાખવી નહિ.

મધુકર પાસેથી હું નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું. મધુકર જેમ ધણી સુગંધના લોભથી એકજ કમળમાં વાસ કરે છે, તો જ્યારે સાયંકાળે કમળ ખીડાઈ જાય છે, ત્યારે તહેમાં કેદ થઈ જાય છે; તેમ યોગી પણ ઉત્તમોત્તમ પદાર્થોના લોભથી એકજ ગૃહસ્થના ઘરનો આશ્રય કરે છે, તો તહેના ઉપર મોહિત થવાથી બંધાઈ જાય છે. માટે યોગીએ ગૃહસ્થોને દુઃખ ન આપતાં જેટલા અન્નથી પોતાનો દેહ ટકી રહે, તેટલાજ થોડા અન્નના કોળીઆ ખાવા. પરંતુ મધુકરની પેઠે અતિ લોભમાં પડવું નહિ.

વળી ભ્રમર જેમ ન્હાનાં, મ્હોટાં સર્વ પુષ્પોમાંથી સાર સાર ગ્રહણ કરે છે, તેમ વિદ્વાન યોગીએ પણ ન્હાનાં મ્હોટાં શાસ્ત્રોમાંથી સાર સાર ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

હું મધમાખી પાસેથી નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું:—મધમાખી મધનો સંગ્રહ કરે છે, તેથી તહેને જેમ મરવું પડે છે; તેમ યોગી પણ જો આજને માટે અથવા તો આવતી કાલને માટે અન્નાદિકનો સંગ્રહ કરી રાખે તો તહેને પણ મરવું પડે છે. માટે યોગીએ જેટલું હાથમાં રહી શકે તેટલુંજ લેવું; વધારે લેવું નહિ, તેમ અન્ન ભરી રાખવા માટે માત્ર પેટરૂપીજ એક વાસણ રાખવું, મધમાખીની પેઠે સંગ્રહકર્તા થવું નહિ.

સંન્યાસીએ સાયંકાળ માટે તથા આવતી કાલ માટે અન્નાદિકનો સંગ્રહ કરવો નહિ. જો મધમાખીની પેઠે સંગ્રહ કરે છે તો તે સંગ્રહની સાથેજ પોતાનો નાશ થાય છે.

સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી કેવું અનિષ્ટ થાય છે, તે વિષે હું હાથીની પાસેથી શીખ્યો છું. હાથી પોતાને પકડનારાઓએ જેમ લાકડાની હાથણી કરીને સામી ઉભી રાખી હોય તહેને મેળવવાના લોભથી તહેની પાસે જાય છે કે, વચ્ચે ખડ વગેરેથી ઢાંકી રાખેલા કૂવા વગેરેમાં

પડીને બંધાઈ જાય છે; તેમ પુરૂષ પણ સ્ત્રીના અંગનો સ્પર્શ કરવાના લોભથી બંધાઈ જાય છે. માટે યોગીએ લાકડાની પુતળીનો પણ સ્પર્શ કરવો નહિ અને તે પણ લાયકી તો શું પરન્તુ પગથી પણ સ્પર્શ કરવો નહિ.

બુદ્ધિશાળી યોગીએ પોતાનો નાશ કરનાર સ્ત્રીઓનો કોઈ દિવસ સંગ કરવો નહિ. યોગી જો સ્ત્રીનો સંગ કરે છે, તો લાયકીનો સંગ કરનાર લાયકીનો જેમ બીજા બળવાન લાયકીઓ નાશ કરે છે, તેમ સ્ત્રીનો સંગ કરનારા પુરૂષનો પણ બીજા બળવાન પુરૂષો નાશ કરે છે.

ધનનો ત્યાગ તથા ઉપભોગ ન કરવાથી કેવું અનિષ્ટ થાય છે, તે વિષે હું પારધિ પાસેથી શીખ્યો છું. મધમાખીઓએ ઘણા દુઃખથી એકઠું કરી રાખેલું મધ જેમ પારધિ ભોગવે છે, તેમ લોભીઓએ ઘણાં સકટ વેડીને સંગ્રહ કરી રાખેલું ધન દાનમાં અથવા તો ઉપભોગમાં ઉપયોગી થતું નથી, પરન્તુ તેને કોઈ બીજાને બળવાન પુરૂષ ભોગવે છે. તેની પાસેથી કોઈ ત્રીજાને ઘણી ભોગવે છે, અને તેની પાસેથી વળી ચોથો બળવાન ઘણી ભોગવે છે. ઝાડના કાતરમાં તથા બીજા ગુપ્ત સ્થાનમાં મધનાં પોડાં હોય છે, તેને પારધિ જેમ જાણે છે અને તેને લાવે છે; તેમ લોભી મનુષ્યે પણ ગુપ્ત સ્થાનમાં સંગ્રહી રાખેલા ધનને પણ બીજા લોકો જાણી જાય છે અને ત્યાંથી ભરી લાવે છે; માટે યોગીએ સંગ્રહ કરવો નહિ તેમ મધમાખીઓ ઘણા કષ્ટથી મધને એકઠું કરીને તેને ભોગવતી નથી, તેટલામાં તો તેની પહેલાં પારધિઓ તેનો ઉપભોગ કરે છે, તેમ ગૃહસ્થો બહુ સંકટો વેડીને મેળવેલા ધન વડે ઘરનાં મુખોની ઈચ્છા કરે છે અને ઘરમાં ભોજનાદિક રાંધીને તૈયાર કરે છે, તે અન્ન તેઓના ખાધા પહેલાંજ સંન્યાસીઓ ખાઈ જાય છે, માટે યોગીઓને ઉદ્યમ વિના પણ સર્વ વૈભવ મળે છે.

ગાયનમાં મોહિત થવાથી કેવું અનિષ્ટ થાય છે, તે હું હરિણ પાસેથી શીખ્યો છું:—વનમાં ફરનારૂં હરિણ જેમ પારધિના ગાયનથી મોહિત થઈને બંધાઈ જાય છે, તેમ વનમાં ફરનારો સંન્યાસી પણ ગાયન સાંભળે, તો ત્હેના ઉપર મોહિત થઈને બંધાઈ જાય છે, માટે સંન્યાસીએ કોઈ પણ દિવસ વિષય સંબંધી ગાયન સાંભળવું નહિ. હરિણીના પુત્ર ઋષ્યશ્રૃંગ ઋષિ વેશ્યાઓના સંગમાં વિષયોથી ભરેલાં નૃત્યો, વાદિત્રો અને ગાયનો સેવવાથી એક રમકડાની પેઠે વેશ્યાઓને અધીન થઈ ગયા હતા; માટે યોગીએ વિષયી ગાયન સાંભળવું નહિ.

હું માછલા પાસેથી જે શીખ્યો છું તે સાંભળો:—માછલું જીવ્હા-રસના લોભથી આંકડ ગળીને ત્હેનાથી જેમ વિંધાઈને મરણ પામે છે, તેમ રસમાં મોહિત થયેલો દેહાભિમાની મનુષ્ય પણ બહુજ દુઃખ દેનારી જીવ્હા વડે મરણ પામે છે.

વિદ્વાન મનુષ્યો આહારનો ત્યાગ કરવાથી અન્ય ઇન્દ્રિયોને ઝટ વશ કરી શકે છે, પરંતુ જિવ્હાને વશ કરી શકતા નથી; કારણ કે અન્નનો ત્યાગ કરવાથી જીભનો લોભ વધે છે.

ખીજ ઇન્દ્રિયોને જીભ છતાં પણ જ્યાં સુધી જિવ્હા ઇન્દ્રિયને જીતી ન હોય ત્યાં સુધી પુરૂષ જિતેન્દ્રિય કહેવાતો નથી. જે જીભ જીતી તો સર્વ ઇન્દ્રિયો જીતી સમજવી. માટે યોગીએ રસની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને ઔપધની પેઠે અન્ન ખાવું.

હે રાજા ! પૂર્વે વિદેહનગરમાં પિંગળા નામની એક વેશ્યા રહેતી હતી, ત્હેની પાસેથી હું નિરાશા શીખ્યો છું.

એક પિંગળા નામની વેશ્યા એક દિવસે પુરૂષને પોતાના રતિ-મંદિરમાં લઈ જવા માટે સારી રીતે શણગાર ધારણ કરીને સાંજની વખતે પોતાના ઘરના બારણાના બહારના ભાગમાં બેસી. તે ધનની

ઇચ્છાવાળી વેશ્યા માર્ગમાં આવતા ધનાઢ્ય પુરૂષોને બેતી; તે બે-
ણતી હતી કે આ પુરૂષો મ્હને ધન આપશે તથા મ્હારી સાથે મુરત
કરશે, આવેલા પુરૂષો પાછા ગયા; પછી પેલી સંકેત બુદ્ધિથી આ-
ગ્રહિકા કરનારી વેશ્યા વિચાર કરવા લાગી કે વળી બીજા કોઈ પણ
ધનાઢ્ય પુરૂષ વિશેષ ધન આપનારો મ્હારી પાસે આવશે. આવી
દુષ્ટ આશાથી તે વેશ્યાની નિદ્રા ફડી ગઈ. અને બારણાના બહારના
ભાગમાં બેઠેલી તે વેશ્યા ઘડીકમાં અંદર આવતી અને ઘડીકમાં પાછી
બહાર નીકળતી હતી. આ પ્રમાણે કરતાં કરતાં મધ્ય રાત્રી વીતી
ગઈ. આ રીતે ધનની આશાથી લેતું મન દીન યદ્ય પડ્યું, મુખમાં
શેષ પડવા લાગ્યો અને મહા ખેદ થવા લાગ્યો અને તે ખેદથી હવે
આ ધર્મો ત્યાગ કરવો એજ સારું છે, એવી ચિંતાને લીધે સુખદારક
મહેટ્ટો ખેદ થયો. જાહેના મનમાં ખેદ થયો હતો એવી રાંક મનની તે
વેશ્યાએ તે સમયે ગીત ગાયુ હતું તે હું ત્હમને કહું છું તે સાંભળો:-
પુરૂષોને જે નિર્વેદ એટલે હવે ધાણું થયું, આવી બુદ્ધિ થાય છે તે
આશાએ પાશોને કાપી નાંખવામાં તલવાર સમાન છે. હે રાજા !
જ્યાં મુધી નિર્વેદ ઉત્પન્ન થતો નથી ત્યાં સુધી પુરૂષ દેહનાં બંધ-
નનાં ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કરતો નથી. દ્રષ્ટાન્તમાં જેમ વિજાનરહિત
અવિવેકી મનુષ્ય મમતાનો ત્યાગ કરી શકતો નથી પરન્તુ વિવેક
થવા પછી તેજ લેનો ત્યાગ કરે છે.

પિંગલા ખિન્ન થઈને ગાય છે. “ અરેરે !!! હું અવિવેકી
હોવાથી મનને અધીન છું. મ્હારા મોહનો વિસ્તાર તો જુઓ. જે
મોહને લીધે હું મૂર્ખ, એક હલકા પુરૂષની પાસેથી કામનાની ઇચ્છા
રાખું છું. આ અપરોક્ષ અન્તર્યામી, નિત્ય પાસે રહેનારા, ધન આપ-
નારા, તથા આનંદ આપનારા ઇશ્વરનો ત્યાગ કરીને કામના ન પૂરનારા
પરન્તુ દુઃખ, શોક, મોહ, વગેરે આપનારા હલકા પુરૂષને હું મૂર્ખી સેવું છું.

અરેરે ! ! હું સ્ત્રીલંપટ, લોભી, તથા શોક કરવા યોગ્ય પુરુષને મ્હાં શરીર વેચી, ત્હેની પાસેથી રતિની તથા ધનની ઇચ્છા રાખું છું અને સંકેતની વૃત્તિથી અતિ નીચ ધંધાવડે હું મ્હારા અંતઃકરણને સંતાપમાં નાંખું છું. પુરુષનું શરીર એ એક ધર છે. જ્ઞેમાં વળાઓ, વળીઓ અને આડસરો હાડકાંનાં બનેલાં છે. અને ત્હેની અંદર વિષા તથા મૂત્ર ભરેલું છે. જ્ઞેના ઉપરનો ભાગ આમદાથી, રૂવાડાથી તથા નખોથી મટેલો છે. આવા પુરુષને મ્હારા વિના ખીજ કંઈ સ્ત્રી સેવે? આ મહાજ્ઞાની વિદેહ રાજાની નગરીમાં હુંજ એક મંદબુદ્ધિવાળી અને દુષ્ટ છું, કારણકે હુંજ સ્વસ્વરૂપને આપનારા તથા અન્તર્યામી એવા અવિનાશી પરમાત્માનો ત્યાગ કરીને ભોગની ઇચ્છા કરું છું. વિચાર કરતાં તો આ ઇશ્વરજ પ્રાણીઓના મિત્ર તથા પરમપ્રિય આત્મારૂપ છે. માટે હું મ્હારા મનવડે ત્હેમનેજ વેચાતા લઈને હવે લક્ષ્મીની પેઠે ત્હેમની સાથે વિહાર કરું. વિષયો, વિષયો આપનારા પુરુષો તથા દેવતાઓ આદિ તથા અંતરાંગી છે, અને કાળના મુખમાં પડેલા છે. તેઓએ મ્હાં ભાર્યાનું શુ કિત કર્યું છે? કંઈ પણ કર્યું નથી. માટે આ લોક તથા પરલોકમાં ઇશ્વર વિના ખીજને કોઈ પણ સેવા કરવા યોગ્ય નથી. પૂર્વજન્મનાં કોઈ પણ શુભ કર્મને લીધે ભગવાન વિષ્ણુ મ્હારા ઉપર ખરેખર પ્રસન્ન થયા છે. આ દુઃખકારક આશા ઉપર મ્હને સુખાકારી વૈરાગ્ય ઉપજ્યો. મ્હાં ભાગ્ય મંદ હોત તો મ્હને આ રીતે વૈરાગ્ય આપનારા ક્ષેત્રો થાત નહિ, વૈરાગ્યને લીધે પુરુષ, ધર વગેરે સર્વ પરિવારનો ત્યાગ કરીને શાન્તિ પામે છે. માટે પ્રભુએ આ વૈરાગ્ય આપવાથી જ મ્હારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે ત્હેને હું મ્હારા માથા ઉપર ચઢાવું છું, અને પામર મનુષ્યોની સાથે રહેલી દુષ્ટ વાસનાઓ ત્યાગ કરીને તે ઇશ્વરને શરણે જાઉં છું, તેમ હવે હું સંતોષ રાખીશ અને આ વિષય ઉપર

શ્રદ્ધા રાખીશ, જે કંઈ મળશે ત્હેનાથી આજીવિકા ચલાવીશ અને આત્મરૂપી પતિની સાથેજ વિહાર કરીશ. કારણ કે સંસારરૂપી કૃવામાં પડેલા, વિષયોથી આંધળા થયેલા અને કાળરૂપી સર્પથી ગળાયલા જીવનું રક્ષણ કરવા ભગવાન વિના ખીજો કોણ સમર્થ છે? હું કંઈ રક્ષા કરવાની આશાથી શ્રી હરિને ભજીશ નહિ. કારણ કે જીવ જ્યહારે આ જગતને કાળરૂપી સર્પથી ગળાયલું જુવે છે અને ત્હેનાથી સાવધાન થઈને આ લોકના અને પરલોકના ભોગથી વૈરાગ્ય પામે છે, ત્યારે પોતેજ પોતાનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ થાય છે. માટે હું તો કેવળ પ્રેમથીજ ભગવાનને ભજીશ. શ્રી ગુરુ દત્તાત્રેય કહે છે:—તે પિંગલા વેશ્યા ઉપર પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને જનરની આશાથી કૃત્પન્ન થયેલી દુષ્ટ આશા કાપી નાંખી, શાન્ત થઈને શય્યામાં સૂતી. આ વાતમાંથી મહેં એ સાર ગ્રહણ કર્યો કે, આશા રાખવી એજ મ્હોટું દુઃખ છે અને નિરાશા રાખવી એજ મ્હોટું સુખ છે; કારણ કે પિંગલા જનરની આશા છોડી દીધા પછીજ સુખે કરીને સૂતી હતી.

ગુરુ દત્તાત્રેય કહે છે! એક ટીટોડો ચાંચમાં માંસનો પિંડ લઈને ઉડતો હતો, એટલામાં ખીજા બળવાન ટીટોડાએ જેઓની પાસે માંસ નહતું, તેઓ ત્હેને મારવા લાગ્યા એટલે તે ટીટોડો માંસનો ત્યાગ કરીને સુખ પામ્યો હતો. આ રીતે હું તે ટીટોડા પાસેથી શીખ્યો કે, જે જે ઘણીજ પ્રિય વસ્તુઓ હોય તેનો સ્વીકાર કરવો એજ દુઃખદાયી છે, એમ જાણીને જે પુરૂષ પોતાના કુટુંબાદિકનો તથા સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરે, તે પુરૂષ અનંત સુખ પામે છે.

હું બાળક પાસેથી જે શીખ્યો છું, તે સાંભળો:—બાળક છોકરાને જેમ માન અને અપમાન હોતું નથી, તેમ ધરખારવાળા અને છોકરાંવાળાને જે ચિન્તા થાય છે તે ચિન્તા પણ તેને હોતી નથી; તેમ મ્હને પણ માન અપમાન નથી તથા ચિન્તા પણ નથી. હું

મહારી પોતાની સાથેજ રમુ છું. અને મહારી પોતાની ઉપર પ્રીતિ રાખીને બાળકની પેઠે જગતમાં ફર્યા કરું છું. જે મૂર્ખ તથા ઉદમ રહિત બાળક હોય તે અને જે ગુણથી પર એવા ઈશ્વરને પામેલો હોય તે, એ એજ પુરુષોને ચિંતાથી મુક્ત થએલા અને પરમાનંદમાં નિમગ્ન થયેલા જાણવા.

કુંવારી કન્યા પાસેથી હું નાચે પ્રમાણે શીખ્યો છું. કોઈ એક ગામમાં એક ગૃહસ્થને કુંવારી પુત્રી હતી, તે પુત્રીને ઘરમાં આવ્યા ગયાની સંભાળ માટે રાખી, ગૃહસ્થ તથા ખીજાં મનુષ્યો કોઈ કામને લીધે બહાર ગયાં હતાં; એટલામાં તે કન્યાનું વેશવાળ કરવા માટે વર તરફના લોકો તે ગૃહસ્થને ઘેર પરોણા તરીકે આવ્યા. પેલી કુંવારી કન્યાએ તે પરોણાની સારી પરોણાચારી કરી. હેરાજ! તે કન્યા આવેલા પરોણાને જમાડવા માટે એકાંતમાં શાળ ખાંડવા બેઠી, તે વખતે તેના હાથમાં પહેરેલી ચૂડીઓ બહુજ ખડખડાટ કરવા માંડી. એટલે તે કન્યાએ કહ્યું કે ‘હું પોતે શાળ ખાંડવા બેઠી છું, એ ઠીક ગણાય નહિ. આ વાત આ પરોણા જાણશે તો મહારાં માત પિતાને દરિદ્રિ જાણશે.’ આવો વિચાર કરીને તે બુદ્ધિશાળી કન્યાએ લજ્જાથી બન્ને હાથમાંથી સર્વ ચૂડીઓ કાઢી નાંખી, માત્ર બન્ને ચૂડીઓજ રાખી. આમ કરીને ખાંડવા માંડતાં પેલી બન્ને ચૂડીઓ પણ ખડખડવા માંડી એટલે તે કન્યાએ બન્ને હાથમાંથી પાછી એક એક ચૂડી પણ કાઢી નાંખી એટલે એક એક ચૂડી રહી, તે ચૂડીનો શબ્દ થયો નહિ. હે યદુરાજ! હું લોકોનું તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છાથી આ લોકોમાં ફરું છું; તેથી મહેં કન્યાની પાસેથી આ ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો છે કે ‘ઘણાંઓ એક સાથે રહેવાથી કલેશ થાય છે અને બે જણાંઓ સાથે રહેવાથી વાતચીત થાય છે, માટે યોગીએ તો કુંવારી કન્યાનાં કંકણની પેઠે એકલાજ રહેવું યોગ્ય છે જેથી કંઈ પણ જાતની ખટખટ થાય નહિ.’

બાણ ઘડનારા પાસેથી હું નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું. “કોઈ એક બાણ ઘડનારો મનુષ્ય બાણ ઘડતો હતો બાણ ઘડવામાં હોતું હતું એવું તો લાગી ગયું કે, તે સમયે હોતી પાસેથી રાગની સ્વારી ગાજતે વાજતે નીકળી, પરંતુ પેલા બાણ ઘડનારાએ રાગને દીઠો નહિ, તેમ જોતું ચિત્ત બ્રહ્માકાર થઈ ગયું હોય, તે યોગી બહારના પદાર્થોને તેમજ મનમાં સુખ દુઃખાદિકને પણ જાણતો નથી. આસન જીતવાથી શ્વાસનો વિજય કરી શકાય છે, અને શ્વાસને જીતવાથી મન સ્થિર થાય છે. કાણ માત્ર નિશ્ચલ રહ્યા પછી વિષયોની વાસનાથી મનમાં વિક્ષેપ પડવાનો ભય રહે છે, અથવા તો સુષુપ્તિમાં જે મનનો સર્વથા લય થાય છે, તેમ મનનો લય થવાને ભય રહે છે. માટે દૈવ વૈરાગ્ય વડે મનમાં વિક્ષેપ થવા દેવો નહિ. પરંતુ આગસ મૂંઝીને અભ્યાસના ગોગથી મનને પરમાનંદ સ્વરૂપમાં જોડી દેવું. તે મન પરમાત્મામાં સ્થિર થાય છે, એટલે પોતેજ ધીરે ધીરે વિષયોની વાસનાનો ત્યાગ કરે છે, તથા મનને વિક્ષેપ ક્રિપા કરનારા રજોગુણ તથા તમોગુણનો પણ સત્યગુણની વૃદ્ધિથી નાશ કરીને તથા ગુણના કાર્ય રહિત કેવળ નિર્વાણ સ્થિતિને પામે છે, અર્થાત્ વૃત્તિ રહિત થયેલું મન બ્રહ્મ સ્વરૂપે રહે, હોતે અસંપ્રજાત નામના સમાધિ કહે છે.

સર્પની પાસેથી હું જે શીખ્યો છું, તે તદ્દમને કહું છું. સર્પ જેમ એકસો ફરે છે, પોતાનો એક ઠેકાણો નિવાસ રાખતો નથી, સાવધ રહે છે, એકાંતમાં વાસ કરે છે. તેનો ગતિ ઉપરથી તે ઝેરી છે કે ઝેર વિનાનો છે એ જાણતું નથી, કોઈને પોતાની સાથે રાખતો નથી અને થોડું બોલે છે તેમ યોગીએ પણ એકલા ફરવું. પોતાનું નિવાસસ્થાન એક ઠેકાણે રાખવું નહિ, સાવધ રહેવું, એકાંતમાં રહેવું, પોતાની વર્તણૂક ખીજાઓને જાણવા દેવી નહિ, તેમ કોઈને પોતાની સાથે રાખવો નહિ અને થોડું બોલવું. વળી જેમ સર્પ

પોતાને માટે દર કરતો નથી, પરંતુ કોઈ બીજાના દરમાં પેશીને સુખેથી વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ યોગીએ પણ પોતાને માટે ધર ન કરતાં બીજાઓએ કરેલા ધરમાં રહીને પોતાનું આયુષ્ય ગાળવું. કારણકે ધર બાંધવું, એ મહા દુઃખદાયી છે અને દેહ નાશવંત હોવાથી નિષ્ફળ છે.

હું કરોળીઆની પાસેથી જે શિષ્યો છું, તે ત્હમે સાંભળો. કરોળીઓ જેમ મુખદ્વારા પોતાના હૃદયમાંથી લાગને બહાર કાઢીને ત્હને ફેલાવે છે અને ત્હેની સાથે રમીને પાછો પોતે તેને ગળી જાય છે, ત્હેમાં ત્હને બીજા કોઈ સાધનની જરૂર નથી; તેમ પરમાત્મા પણ આ જગતને પોતાનામાંથી ઉત્પન્ન કરે છે અને ત્હેની સાથે વિહાર કરીને ત્હને પાછા ગળી જાય છે; અર્થાત્ પોતાને વિષે લય કરે છે, ત્હેમાં ત્હને બીજા કોઈ પણ સાધનની જરૂર પડતી નથી. પરમાત્મા એવા નારાયણ ભગવાન પોતાની માયા વડે પૂર્વે સર્જેલા આ જગતને પ્રલય કરતી વેળા કાળની શક્તિરૂપ પોતાની માયા વડે પાછો સંહાર કરીને સન્નતીય વિન્નતીય તથા સ્વગત ભેદ રહિત સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ ભગવાન નારાયણ એકજ રહે છે. તે સમયે પોતાના પ્રભાવરૂપ કાળ અને જગતમાં કારણરૂપ સત્ત્વાદિક સર્વ શક્તિઓને પ્રધાનમાં લઈ જાય છે. ત્હારે પ્રધાન તથા પુરૂષના ઈશ્વર આદિ પુરૂષ બ્રહ્મા અને બીજા મુક્ત જીવોના પ્રાપ્ત્ય, નિર્વિપય, અનુભવ સ્વરૂપ, આનંદના સમૂહરૂપ રહે છે. મોક્ષના નામથી કહેવાતા એક નિરૂપાધિક સ્વરૂપ રહે છે. તે પરમાત્મા પોતાના પ્રભાવરૂપી એક કાળવડે પોતાની ત્રિગુણાત્મક માયાને વિકારવાળી કરીને તેમાંથી પ્રથમ મહત્તત્ત્વ ઉત્પન્ન કરે છે. હે રાગદ્વેષાદિકને દમન કરનારા રાજા ! તે મહત્ તત્ત્વજ ત્રણ ગુણના કાર્ય રૂપ છે; તથા પોતાનાથી ઉત્પન્ન થયેલા અહંકાર વડે અનેક પ્રકારના જગતને ઉત્પન્ન કરે છે, આમ કહેવાય છે, જે-માંથી જીવોની ઉત્પત્તિ થયા કરે છે એવા તે સમષ્ટિ રૂપ મહત્ તત્ત્વમાં

આ જગત ઓતપ્રોત રહેલું છે. તે ઉપરથી મહત્ તત્ત્વને શાસ્ત્રમાં સૂત્ર નામ આપ્યું છે.

હું કીડાની પાસેથી જે શીખ્યો છું તે, હે યદુરાજ ! ત્હમે સાંભળો ! ભમરી કીડાને પકડીને પોતાના દરમાં પૂરી રાખે છે. તે કીડો ભમરીના ભયથી ત્હેનુંજ ધ્યાન કરતો કરતો ભમરીરૂપ થઈ જાય છે. તેમ પ્રાણી પણ બુદ્ધિપૂર્વક સ્નેહથી, દ્વેષભાવથી અથવા તો ભયથી જે જે વસ્તુમાં પોતાના મનને એકાગ્ર કરે છે તે તે વસ્તુ રૂપ પોતે થઈ જાય છે. કીડો જ્યારે ભમરીનું ધ્યાન કરવાથી પોતાના દેહનો ત્યાગ કરીને ભમરી બની જાય છે, ત્યારે પ્રાણી પણ ભગવાનનું ધ્યાન કરવાથી બીજા દેહથી ભગવાનના સ્વરૂપને પામે, ત્હમાં આશ્ચર્ય શું ! આ રીતે મ્હે ઉપર કહેલા એવીસ ગુરૂઓની પાસેથી શિખામણા લીધી છે, હવે મ્હે મહારા દેહ પાસેથી જે ઉપદેશો ગ્રહણ કર્યા છે તે હું ત્હમને કહું છું. તે હે પ્રભો ! ત્હમે સાંભળો.

આ દેહ પણ મહારો એક ગુરૂ છે. કારણ કે, ત્હેણે મ્હને વૈરાગ્ય અને વિવેક શીખવ્યાં છે. આ દેહ જન્મ તથા મરણવાળો છે, તથા પરિણામે પીડાકારક થઈ પડે છે, તેથી મ્હને ત્હેના ઉપર વૈરાગ્ય થયો છે, અને તત્ત્વનો વિચાર કરવાથી વિવેક પણ ત્હેના વડેજ મ્હને મળ્યો છે. આ પ્રમાણે આ દેહથી હું તત્ત્વોનો વિચાર કરતાં શીખ્યો છું. તો પણ હું ત્હેના ઉપર આસક્તિ રાખતો નથી. પરંતુ ત્હેનાથી દૂર રહીને આ દેહ તો પારકો છે એટલે મરી ગયા પછી કાગડા, કુતરાં અથવા તો અગ્નિને આધીન થનારો છે; એમ મનમાં નિશ્ચય કરીને સર્વ સંગનો ત્યાગ કરીને જગતમાં ફરું છું. મનુષ્ય મોટા પરિશ્રમથી જ્હેમાં માત્ર પ્રથમજ સુખ જોવામાં આવે છે એવું ધન એકહું કરીને જે દેહને રાજી રાખવાની ઇચ્છાથી સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, પશુ, ચાકર, નોકર, ઘર અને સગાં સંબંધીઓના વર્ગો વધારે છે તથા તેઓનું

પોષણ કરે છે, તે દેહ તો આયુષ્ય પૂરું થાય છે એટલે નાશ પામે છે. માટે દેહમાં માત્ર દુઃખ ભોગવવા રૂપીજ ફળ રહ્યું છે. તે દેહ પડ્યા પછી પણ દુઃખનો છેડો આવતો નથી; કારણ કે તે દેહ ઝાડના જેવો જ છે. ઝાડ જેમ ખીજને ઉત્પન્ન કરી તે નાશ પામે છે, તેમજ આ દેહ પણ પુરૂષને માટે ખીજ દેહના ખીજ રૂપી કર્મો સર્જીને પછી પોતે નાશ પામે છે. ઘણી શોક્યો જેમ ધરના ઘણીને ચારે તરફથી ખેંચે છે અને દુઃખ આપે છે, તેમ દેહાભિમાની પુરૂષને એક તરફથી જીભ સ્વાદ માટે ખેંચી જાય છે; ખીજ તરફથી તૃપ્તા વાણી માટે ખેંચે છે; ત્રીજી તરફથી શિશ્ન મૈથુન માટે ખેંચી જાય છે; ચોથી તરફથી ચામડી સુંવાળા પદાર્થોનો સ્પર્શ કરવા તરફ ખેંચી જાય છે; પાંચમી તરફથી પેટ અન્ન માટે ખેંચી જાય છે; છઠ્ઠી તરફથી નાસિકા ઇન્દ્રિય સુગંધ માટે ખેંચી જાય છે; સાતમી તરફથી ચંચળ નેત્રો રૂપ તરફ ખેંચી જાય છે; તે ઉપરાંત ખીજ કર્મેન્દ્રિયો દેહને ખેંચી જાય છે. આ રીતે દેહમાં અનંત કષ્ટો છે, તેથી મ્હને ત્હેના ઉપર વૈરાગ્ય આવ્યો છે. છતાં પણ આ મનુષ્યનો દેહ ઘણોજ દુર્લભ છે. પરમાત્માએ પોતાની શક્તિરૂપી માયાવડે વૃક્ષો, પેટથી ચાલનારા સર્પાદિકો, પશુ, પક્ષી, ડાંસ, માછલાં વગેરે નાના નાના પ્રકારનાં શરીરો ઉત્પન્ન કર્યાં, પરંતુ ત્હેમાં કોઈની પણ બુદ્ધિ પરમાત્માને અપરોક્ષ કરવામાં સમર્થ નથી, આમ ધારીને પરમાત્મા મનમાં સંતોષ પામ્યા નહિ, અને ફરીને તેમણે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવા માંડી, ત્હારે છેવટે પોતાને સાક્ષાત્કાર કરવામાં સમર્થ બુદ્ધિવાળા મનુષ્ય દેહને સૃજીને પરમાત્મા પ્રસન્ન થયા. માટે આ મનુષ્ય દેહ અતિ દુર્લભ છે. ત્હેને પામીને ઇશ્વર ઉપર નિશ્ચ રાખવી જોઈએ. ઘણા જન્મોની અન્તે આ મનુષ્ય દેહ મળે છે, જે મનુષ્ય દેહ નાશવંત છતાં પણ પુરૂષાર્થ આપે છે, ત્હેને દૈવેચ્છાથી સંપાદન કરીને પુરૂષે તે દેહ જ્યાં મુધી પડે નહિ તેટલામાં શીઘ્ર

કસ્યાણુને માટે પ્રયત્ન કરવો. પરંતુ વિષયનું સુખ તો પશુઓના અવ-
તારમાં પણ મળે છે; માટે તેને અર્થે પ્રયત્ન કરવો નહિ. આ રીતે
મ્હેં ધણા ગુરુઓ પાસેથી ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો તે ઉપરથી મહારા મનમાં
વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનરૂપી દીવો થયો છે, તેથી હું સર્વ પ્રકારે કામ કરવાને
સમર્થ છું; તોપણ સર્વનો સંગ છોડી દઈને તથા અંહકાર રહિત
થઈને આ પૃથ્વી ઉપર ફરું છું.

જ્ઞાન આપનારો એકજ ગુરુ કરવો જોઈએ. તો પણ તે ગુરુ
પાસેથી જ્ઞાન સંપાદન કર્યા પછી પોતાની બુદ્ધિવડે ઉપદેશને અનુકૂળ
ખીજાં દષ્ટાન્તો લઈએ નહિ તો ગુરુ પાસેથી લીધેલું જ્ઞાન સ્થિર
થાય નહિ અને તેમાં વધારો પણ થાય નહિ. તે માટે મ્હેં ધણા
ગુરુઓ કર્યા છે. આ બ્રહ્મ એક સ્વરૂપજ છે. તેનું ઋષિઓ ધણા
પ્રકારે વર્ણન કરે છે. કેટલાક કહે છે કે તે પ્રપંચ રહિત છે, કેટલાક
કહે છે કે તે પ્રપંચવાળો છે, ને ખીજા કેટલાક વળી તેને જૂદાજ
પ્રકારથી વર્ણન કરે છે. માટે તે પરમાત્મા વિષે પોતાને અસંભાવના
તથા વિપરીત ભાવના દૂર કરવા માટે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે ધણાં
દષ્ટાન્તો લેવાં જોઈએ.

યદુરાજના વંદન ઉપરથી તથા પ્રાર્થના ઉપરથી ગંભીર બુદ્ધિ-
વાળા બ્રાહ્મણ ગુરુ દત્તાત્રેયે ઉપર પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યા પછી યદુરાજની
સંમતિ લઈને પ્રસન્ન થતા થતા જેમ આવ્યા હતા તેમ ત્યાંથી
પાછા ગયા. *

દત્તાત્રેયજીના ઉપદેશથી રાજાને પણ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને
એ પણ મોહથી રહિત થઈને પોતાને ઘેર ચાલ્યો ગયો. દત્તાત્રેયજી

* ગુરુ દત્તાત્રેયનો આ બધો ઉપદેશ ભિક્ષુ અખંડાનંદજી તરફથી પ્રગટ
થયેલા શ્રીમદ્ ભાગવતના એકાદશ સ્કન્ધના અધ્યાય ૭થી ૯માંથી અક્ષરશઃ
ઉતારવામાં આવ્યો છે.

પાછા પૃથ્વીમાં પર્યટન કરવા લાગ્યા. જે જે સ્થળોએ ગુરૂ દત્તાત્રેયજીએ ચતુર્માસ નિવાસ કર્યો છે તે સ્થાનો આજ સુધી તીર્થરૂપે પૂજાય છે. જેમકે, ગોદાવરી કિનારે નાશકથી થોડે દૂર; ગિરનાર પર્વતમાં, કાશ્મીરમાં, તથા ખીજા અનેક પર્વતોમાં તહેમનાં સ્થાન છે. ગુરૂ દત્તાત્રેયના ચરિત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તહેમની અવલોકન શક્તિ ઘણી તીવ્ર હોવી જોઈએ, જે જે વસ્તુઓમાંથી દત્તાત્રેયજીએ સાર ગ્રહણ કર્યો તે તે વસ્તુઓ આપણે પણ પ્રતિદિન જોઈએ છીએ, પરંતુ આપણે તે ઉપર ઉઠો વિચાર કરતા નથી તથા તેમાંથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરતા નથી. હાલના સમયમાં પાશ્ચાત્ય દેશના નિવાસીઓની અવલોકન શક્તિ ઘણી તીવ્ર હોય છે. પથ્યરોમાં અને વહેતા ઝરણાઓમાં પ્રભુનો ઉપદેશ જોવાની સલાહ પાશ્ચાત્ય દેશનો એક કવિ આપી ગયો છે. આપણા દેશમાં તો ગુરૂ દત્તાત્રેયજી તુચ્છ દેખાતી જડ અને ચેતન અનેક વસ્તુમાંથી ગંભીર ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાનું જવલંત દૃષ્ટાન્ત દેખાડી ગયા છે. સંસાર ત્યાગી વૈરાગી બનવાની સર્વને જરૂર નથી, પરંતુ દત્તાત્રેયજીની માફક સારગ્રાહી થઈ, ઈશ્વર રચિત સૃષ્ટિમાંથી તહેનો ઉપદેશ શોધી કહાડી, સદાચારી અને ઈશ્વરપરાયણ જીવન ગાળવું એ પ્રત્યેકથી બની શકે તેમ છે. એમ ક્યાંથીજ ગુરૂ દત્તાત્રેયની ખરી પૂજા કરી ગણાશે.

૩. સ્વામી શ્રી શંકરાચાર્ય.

કુપિતવસ્તુના સંસ્કારી રાજકુમાર સિદ્ધાર્થ-બુદ્ધદેવના નિર્વાણ પછી ભારતભૂમિને કાઈ વિભૂતિ રૂપ મહા-ત્માનુ દર્શન થયું હોય તો તે સ્વામી શંકરાચાર્યનું છે. બુદ્ધદેવનું ચરિત્ર ‘સસ્તું સાહસ્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી’ પુસ્તકા-કારમાં છપાઈ ગયું છે એટલે લેખનો પરિચય આ પુસ્તકમાં ન આપતાં સ્વામી શંકરાચાર્યના અર્ધ અંતે અનુકરણીય ચરિત્રનો થોડો ઘણો ભાસ આપવાનો પ્રયત્ન અત્રે કરવામાં આવશે. સ્વામી શંકરાચાર્યના સમય અંતે જન્મભૂમિ વિષે અનેક ભિન્ન ભિન્ન મત પ્રચલિત છે. લેંતી સત્યાસત્યમાં વિશેષ ઉડા ન કતરતાં હમે વિદ્વાનોમાં પ્રચલિત સામાન્ય ઘટનાઓનોજ ઉલ્લેખ કરીશું. કોચીન-શોરાનપુર રેલવેમાં અન્નવોઈ નામનું એક સ્ટેશન છે. એ સ્ટેશનથી ૬ માઈલ દૂર કલાદી નામનું એક ન્હાનું સરખું ગામડું છે. એ ગામમાં શંકર સ્વામીનો જન્મ થયો હતો એમ માનવામાં આવે છે. કેટલાકના મત પ્રમાણે લેખની જન્મભૂમિ ચિદંબરમ ગણાય છે. એ ગામમાં શિવજીનું એક મંદિર હતું અંતે લેંતી પૂજા કરવા સાડ, વિદ્યાધિરાજ નામનો એક

વિદ્વાન્ અને ધર્મશાસ્ત્રમાં પારદર્શી બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. એ બ્રાહ્મણને શિવગુરુ નામનો એક પુત્ર હતો.

માતપિતાએ બાલ્યાવસ્થામાં ઘણા લાડથી શિવગુરુનું લાલનપાલન કર્યું હતું, પરંતુ તહેમનાં લાડ, સંતાનના હિતને આડે આવે એવાં નહોતાં. એ ધાર્મિક દંપતી વિદ્યાનો મહિમા સારી રીતે જાણતાં હોવાથી, તહેમણે યોગ્ય સમયે શિવગુરુને જનોઈ દઈને ગુરુકુલમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા મોકલી દીધો હતો. ગુરુને ઘેર રહીને શિવગુરુએ ધર્મશાસ્ત્રનો ઘણો સારો અભ્યાસ કર્યો. વિદ્યાભ્યાસ સમાપ્ત થયા પછી ગુરુએ તેની પરીક્ષા લીધી અને તેના જ્ઞાનથી સંતુષ્ટ થઈને કહ્યું કે: “તે” છએ અંગ સાથે વેદનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો છે. એટલુંજ નહિ પણ સદાચાર અને સેવા દ્વારા તે” મહત્તે પણ પ્રસન્ન કર્યો છે. તદ્વારા ઉપર મહારી ઘણી પ્રીતિ છે. તદ્વારા જેવા શિષ્યને છોડવાની ઇચ્છા મહત્તે થતી નથી. પરંતુ તદ્વારાં માતપિતા તેને મળવા કેટલાં અધીરાં થઈ ગયાં હશે તેની હું કલ્પના કરી શકું છું. એ જોડોને તદ્વારા લગ્નનો લ્હાવો લેવાની ઇચ્છા હવે થતી હશે, માટે તું ઘેર જા, અને તદ્વારે યોગ્ય કોઈ કન્યા સાથે લગ્ન કરીને મુખપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મનું પાલન કર.”

ગુરુનો આ ઉપદેશ સાંભળીને બુદ્ધિમાન્ વિદ્યાર્થી શિવગુરુએ વિનયપૂર્વક કહ્યું “ગુરુમહારાજ ! આપની આજ્ઞા સાચી છે, પણ પુરૂષે બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ પૂરો કર્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાંજ પ્રવેશ કરવો જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી. બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ પછી પુરૂષ બીજા કોઈ પણ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. જે પુરૂષ આત્મા અને અનાત્માનો વિવેક કરી શકે છે અને જહેનામાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે, તે બ્રહ્મચર્ય પછી સંન્યાસ આશ્રમમાં પણ પ્રવેશ કરી શકે છે. પણ હુંતો હજી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ પ્રવેશ કરવા નથી માગતો તેમજ

સંન્યાસ આશ્રમતા દુસ્તર માર્ગમાં પગ મૂકવાનું પણ સાલસ નથી કરવાનો. મહારી અંતઃકરણની ઇચ્છા એવી છે કે આખી જીંદગી સુધી બ્રહ્મચારી રહીને આપની સેવા કર્યા કરું. એથી કરીને જગતનાં મંધનોથી દૂરો રહીને હું મહારા આત્માની શાન્તિ સ્થિર રાખી શકીશ. આપ કદાચ એમ પૂછશે કે લગ્ન કર્યા પછી મનુષ્યને અનેક પ્રકારના સુખ વૈભવ ભોગવવાના મળે છે તે છોડી દઇને તું આ દુઃખી અને સાદા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીના જીવનને શા સાર પસંદ કરે છે, પણ મહારો નમ્ર અભિપ્રાય એવો છે કે, લગ્નનો આનંદ જ્યાં સુધી અનુભવવામાં નથી આવ્યો ત્યાં સુધીજ એ સુખ અને આનંદ આપનારો છે. પરણ્યા પછી જ્યાં રસ ચાલ્યો જાય છે; અને મનુષ્યને અનેક બંધનોમાં ફસાવું પડે છે. વળી લગ્ન કર્યાથી કેવળ સુખ નથી મળતું એટલુંજ નહિ પણ એથી અત્યંત દુઃખ ભોગવવું પડે છે. કારણકે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યા પછી માણસ પાસે સંસારનાં સુખ ભોગવવાને માટે તથા ગરીબોને દાન કરવા માટે પૂરતું ધન હોતું નથી તો તે નિશ્ચય નરક વેદના ભોગવે છે. વળી ધન પ્રાપ્ત થાય છે તો પણ મનુષ્યને તૃપ્તિ થતી નથી. વિષયભોગમાં તહેનો મોહ વધતોજ જાય છે અને એ ધનદ્વારા અનેક પ્રકારના અનર્થોનાં ખીજ રોપાય છે. માટે મહારો વિચાર ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડવાનો નથી. ”

આ પ્રમાણે શિવગુરૂ અને તહેના ગુરૂની વાતચીત ચાલી રહી હતી એટલામાં તહેનો પિતા વિદ્યાધિરાજ પુત્રને ઘેર તેડી જવા માટે ત્યાં આવી પહોંચ્યો; તહેણે શિવગુરૂને ઘણું સ્હમજાવ્યો તથા તહેને હાથે ગુરૂદક્ષિણા અપાવીને ગુરૂજીની રજા લઇને પુત્રને પોતાની સાથે ઘેર લઈ ગયો.

ઘેર ગયા પછી વિદ્યાધિરાજે શિવગુરૂને વેદના પદ, ક્રમ, જટા, શિખા, ધન વગેરે સંબંધી ઘણા પ્રશ્ન પૂછ્યા, તથા ભટ્ટપાદ, પ્રભાકર,

કણ્ણાદ, ગૌતમઆદિ ઋષિઓ અને આચાર્યોના મત વિષે પુત્રનું કેટલું જ્ઞાન છે તે તપાસ્યું. વેદશાસ્ત્રમાં શિવગુરૂની વ્યુત્પત્તિ જોઈને તથા તર્ક કરવામાં લેંટી નિપુણતા જોઈને વિદ્યાધિરાજને ધણો આનંદ થયો.

થોડાકજ દિવસમાં શિવગુરૂની કીર્તિ ચારે તરફ પ્રસરી ગઈ અને લેંટું લગ્ન કરવા સાર અનેક સારાં સારાં ઘરની કન્યાઓનાં માગાં આવવા માંડ્યાં. ધણા ધનવાન મનુષ્યોએ પોતાની કન્યા શિવગુરૂને પરણાવવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી પણ વિદ્યાધિરાજે ધનના સ્હામું જોયું નહિ. એમણે બધાના ગુણ તથા કૃતિની પરીક્ષા કરી મધપંડિત તામના એક મુશીલ બ્રાહ્મણની કન્યા સાથે પોતાના પુત્રનો વિવાહ કર્યો. પ્રથમ તો લગ્ન કોને ઘેર જઈને કરવું એ સંબંધમાં બંને વેવાઈઓમાં ઝગડો થયો. કન્યાના બાપે કહ્યું કે “જો વરને મ્હારે ઘેર લાવીને પરણાવશો તો જેટલું દ્રવ્ય આપવાનો મ્હેં સંકલ્પ કર્યો છે તેનાથી બમણું આપીશ.” વરના બાપે કહ્યું “ત્હમે મ્હારે ઘેર કન્યા લાવીને પરણાવશો તો હું કાંઈ પણ દ્રવ્ય લીધા વગર શિવગુરૂનું લગ્ન કરીશ.” બંને જણા વચ્ચે એ સંબંધમાં ઘણી રક-ઝક થઈ, પણ આખરે મધપંડિતે વિચાર્યું કે બહુ હક કર્યાથી આવો સારો વર હાથમાંથી ચાલ્યો જશે માટે આ વખતે નમતું મુકવું હીક છે. એમ વિચારી લેંટો વિદ્યાધિરાજનું કહેવું માન્ય રાખ્યું, અને બંને વેવાઈઓએ શુભ લગ્ન જોવરાવીને, શિવગુરૂ મધપંડિતની કન્યા સાથે લગ્ન કરી દીધું. શિવગુરૂની આ પત્નીનું નામ સતી હતું. એ ધણી સુશીલ અને પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને બંને જણાંએ વૈદિક કર્મોમાં ચિત્તને પરોવી દીધું. વિવાહ સમયે જ જગ્યાએ હવત થયો હતો તેજ જગ્યાએ શિવગુરૂ રોજ અગ્નિહોમ કરતો હતો. એમના યજ્ઞ કુંડમાં અગ્નિ કદી શાંત થવા પામતો નહિ. એ યજ્ઞ કુંડ આગળ પતિ પત્ની સહવાર સહાંજ ઈધિરોપાસના કરતાં

અને વેદ ભણનાં. બાકીનો સમય અતિયિ સત્કારમાં, વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવામાં તથા શાસ્ત્રોની ચર્ચા કરવામાં વ્યતીત થતો. એ પ્રમાણે ઘણો સમય વીતી ગયો પણ શિવગુરૂની પત્નીને કાંઈ સંતાન થયું નહિ. એથી બન્નેના મનને ઘણો સંતાપ થતો હતો. પુત્રની વાંચ્છનાથી પતિ પત્નીએ શિવજીની એકાગ્ર ચિત્તે આરાધના કરવા માંડી. એમ કહેવાય છે કે આ પ્રમાણે ઘણા વર્ષ મુઘી પૂજાર્ચના કર્યા પછી, એક દિવસ શિવગુરૂએ સ્વપ્નમાં જોયું કે, એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ત્રેતા ઓશીકા આગળ ઉભો રહીને કહી રહ્યો છે ‘બેટા ! હું તારી પૂજાથી પ્રસન્ન થયો છું. માગ કાંઈ વરદાન.’ શિવગુરૂએ સ્વપ્નાવસ્થામાંજ વરદાન માગ્યું કે ‘મહારાજ ! આપના જોયો સહગુણસંપન્ન એક પુત્ર મારે ઘેર જન્મે એજ હું પ્રાર્થના કરું છું.’ ‘તથાન્તુ’ કહીને બ્રાહ્મણ ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી થોડા દિવસોમાં શિવગુરૂની પત્ની સતીએ ગર્ભ ધારણ કર્યો અને યયામમયે ગુપ્ત લગ્નમાં, ‘સૂર્ય, ભોમ અને શનિ પોતપોતાના કિચ્છ સ્થાનમાં રહ્યા હતા અને ગુરૂ કેન્દ્રસ્થાનમાં હતો ત્યારે સતીએ એક પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. એ પુત્રના જન્મથી શિવગુરૂ અને સતીના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. નામકરણ સંસ્કાર કરીને ત્રેમજે બાળકનું નામ શંકર પાડયું. શંકર સ્વામીનો જન્મ કર્યા વર્ષમાં થયો તે વિષે પણ વિદ્વાનોમાં ઘણો મતભેદ છે. સાધારણ રીતે એમ મનાય છે કે ત્રેમનો જન્મ વિક્રમ સંવત્ ૮૮૫માં અર્થાત્ ઈ. સ. ૭૮૮માં થયો હતો.

શંકરાચાર્યનું આલ્ય જીવન ઘણું અદ્ભૂત અને ચમત્કારિક છે. એમ કહેવાય છે કે એક વર્ષની વયમાં ત્રેમજે માતૃભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. બીજા વર્ષમાં માતાના ખોળામાં બેસીને અદ્ભૂત-સ્મરણ શક્તિને લીધે, માતાના મુખમાંથી નીકળેલાં પુરાણો વગેરેનાં આખ્યાનોને કંઠસ્થ કર્યા હતાં; ત્રીજા વર્ષમાં શંકરના પિતા શિવગુરૂનું મૃત્યુ

થયું. ચોથા વર્ષમાં તો એમનું જ્ઞાન મહા પંડિત જેવું થયું. પાંચમા વર્ષમાં એમને જનોઈ દહને ગુરૂ ગૃહે વિદાય કરવામા આવ્યા. છ વર્ષની ઉમરે શંકરાચાર્ય સર્વ શાસ્ત્ર અને સર્વ વિદ્યામાં સારા પંડિત થઈ ગયા. એ વખતે વેદમાં એ બ્રહ્મા સમાન, તાત્પર્ય સહમજવામાં બૃહસ્પતિ સમાન અને સિદ્ધાન્તમાં વ્યાસ સમાન હતા.

હાલના જમાનામાં ધણુઓને શંકરાચાર્યની અદ્ભૂત સ્મરણ શક્તિની આ વાત ઠંડા પહોરના ગપાટા જેવી લાગશે. ત્હેમને વિશેષ કાંઈ ન કહેતાં બંગાળી સંવત્ ૧૩૧૫ ના વૈશાખ માસમાં ૧૧ મી તારીખના ‘ હિતવાદી ’ પત્રમાં “ અદ્ભૂત સ્મરણ શક્તિ ” મયાળા નીચે જે પ્રબંધ પ્રગટ થયો છે તે નીચે અક્ષરશઃ કિતાબી સેવાની રજા માગીએ છીએ. એ ઉપરથી વાંચકો અનુમાન કરી શકશે કે, આપણા અધઃપતનના સમયમાં પણ મનુષ્ય સમાજમાં અદ્ભૂત સ્મરણ શક્તિવાળા બાળકો દીકામાં આવે છે. તો પછી વિદ્યાધિરાજના પોત્ર અને શિવગુરૂ તથા સતી જેવાં સસ્કારી માતપિતાના પુત્રમાં અસાધારણ બુદ્ધિબળ અને સ્મરણ શક્તિ હોય ત્હેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. ‘ હિતવાદી ’ પત્રમાં જે લખાણુ પ્રગટ થયું હતું ત્હેં બાપાન્તર નીચે મુજબ છે.

“ ભારતમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મની અવનતિની સાથે સાથે આર્યજાતિના શીર્ષસ્થાનીય બ્રાહ્મણોનું ઘોર અધઃપતન થયુ છે. બ્રાહ્મણોની અસાધારણ બુદ્ધિ, અલોકસામાન્ય પ્રતિભા, નિસ્પૃહતા અને તેજસ્વિતા હાલમાં લુપ્તપ્રાય થઈ ગયાં છે એ વાત ખરી, પણ આ ઘોર દુર્દિનમાં પણ બ્રાહ્મણોમાં જે મેધા, બુદ્ધિમત્તા અને સ્મરણશક્તિનો પરિચય મળી આવે છે, તેવી બુદ્ધિમત્તા અને સ્મરણ શક્તિ પૃથ્વીના બીજા કોઈ પણ દેશમાં, બીજા કોઈ પણ જાતિમાં મળી નહિ આવે. એક વર્ષ થયાં, પુણ્યતીર્થ કાશી નગરીમાં બે બ્રાહ્મણ બાળક આવ્યા છે. એ બન્ને બાળક અત્યંત મેધાવી અને બુદ્ધિમાન છે. વાંચકોનું કૌતુહલ નિવારણ

કરવા સારું છેમની બનેની છામીએ અત્રે આપીએ છીએ. જે બાળક દંડ, કમંડળ, અજિત, મેખલા, કૌપીન અને બલિર્વાસ ધારણ કરીને ઉભો છે તેણે પાંચ વર્ષની વયમાં હિન્દી, બંગાળી, અગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષાના અનેક ગ્રંથો વાંચ્યા હતા અને પાણિનિનું અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણ આખું કડક્ય કર્યું હતું. છ વર્ષની વયે યજુર્પત્રીનું ધારણ કરીને વેદમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે કડોર અભ્યસ્ય પાળીને સામવેદનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો છે. હમણાં એ બાળકે આઠમા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો છે. બીજો બાળક એનો ન્હાનો ભાઈ છે. એ પણ ચાર પાંચ ભાષાથી જાણીતો થયો છે, તે હાલમાં પાણિનિ ભણે છે. એનું વય પાંચ વર્ષનું છે. ગણિતશાસ્ત્રમાં તેનો અધિકાર અસામાન્ય છે. એમનો પિતા અને ગુરુ શ્રીમદ્ વંશધર સરસ્વતી અગ્નિ હોત્રી એક યાજ્ઞિક બંગાળી બ્રાહ્મણ છે. વેદના વિધાન પ્રમાણે અરણી કાઢતો શુદ્ધ અગ્નિ સળગાવીને શ્રાવણ અને સ્માર્ત પંચાગ્નિ વડે અનેક પ્રકારના યજ્ઞ કરે છે અને વિદ્યાર્થીઓને વેદ ભણાવે છે. કાશીધામમાં જનારા યાત્રાળુઓ હાલમાં મદનપુરા નામક મહોદ્ધામા ૨૦૭૭ નબરના ઘરમાં તેમને મળી શકશે. ત્યાં આગળ ઉપર જણાવેલા એ બાળકોને તથા યજ્ઞશાળામાં હોતા, અધ્વર્યુ, ઉદ્ગાતા, અગ્નીધ્રઃ અને આચાર્ય તથા ચિર પ્રજ્વલિત અગ્નિ દેવતાનાં દર્શન કરીને અને વેદધ્વનિ શ્રવણ કરીને યાત્રાળુઓ આનંદિત થશે.”

શંકર જે સમયમાં ગુરૂને ઘેર નિવાસ કરતા હતા તે સમયમાં એક જાણવાજ્ઞે બતાવેલ અન્યો હતો. એક દિવસ આશ્રમના બીજા અભ્યાસીઓની સાથે શંકર પણ ભિક્ષા માગવા નીકળી પડ્યા. ભિક્ષા માગતા માગતા તેઓ એક ગરીબ બ્રાહ્મણને ઘેર જઈ પહોંચ્યા. એ સમયે બ્રાહ્મણ ઘેર નહોતો. એ પોતે દારિદ્ર્ય-પીડિત હોવાથી ગામમાં ભિક્ષા માગવા સારું ગયો હતો. તેની સુશીલ પત્ની એ સમયે ઘરમાં

હતી. પોતાને ઘેર વિદ્યાર્થીઓ ભિક્ષા માગવા આવતા જોઈને તેના હૃદયમાં ધણી ઉડી લાગણી થઈ અને તેણે ધાણજ ખેડપૂર્વક શંકરને નીચે પ્રમાણે કહ્યું “ બેટા ! હમે ધણું ભાગ્યદીન છીએ. હમારા જેવાં કંગાળ માણસો ધણું ધોડાં હશે. હમને લોકોને ભિક્ષા આપવા જેટલી શક્તિ પણ હમારામાં નથી. અતિયિને ખાલી હાથે જવા દેવો એ ધર્મવિરુદ્ધ હોવાથી આ એક આમળાનું ફળ આપું છું તે લઈ જાઓ. ” આદ્યાળપત્નીની એ ખરા અંતઃકરુણી ભિક્ષા લઈને શંકર ગુરૂના આશ્રમમાં પાછા આવ્યા, પણ એ આદ્યાળીની કુરુણામયી વાણીએ અને ધર્મ કિપરની તેડેની શ્રદ્ધાએ તેમના મન કિપર મળતું અસર કરી. મંમાર્ગમાં કેવા પ્રકારનાં દુઃખ છે તેડેનો તેમને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો અને વૈગયનાં ખીજ એ સમયથી તેમના હૃદયમાં ઉડાં રોપાયાં.

શંકરચિજ્જયના લેખક માધવાચાર્ય એવું જણાવે છે કે શંકર સાત વર્ષની વયેજ સમાવર્તન સંસ્કાર કરીને ગુરૂને ઘેરથી પાછા આવ્યા હતા; અને ત્યાર પછી સોળ વર્ષની ઉંમર સુધી માતાની પાસે રહીને માતાની મેવા કરી, પણ હાલના વિદ્વાનો એ લખાણને અતિશયોક્તિ ભરેલું માને છે. તેમનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે શંકર લગભગ યુવાવસ્થાનો આરંભ થતાં સુધી ગુરૂના આશ્રમમાં રહ્યા હતા અને તેમની પ્રુદ્ધિ ત્યાંજ પરિપક્વ થઈ હતી. ખરૂં જોતાં અન્ય-ર્યાશ્રમમાંથીજ શંકરને ગૃહસ્થાશ્રમ કિપર વૈરાગ્ય કિપન્ન થયો હતો અને તેટલા સાડ વિદ્યાભ્યાસ કરીને ઘેર પાછા આવ્યા પછી તેમણે લક્ષ કરવાની સાધ ના કહી હતી; અને સ્નાતક અભ્યાસીનું જીવન ગાળ્યું હતું. એ સમયમાં એ પોતાના ગામના વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતા હતા તથા કાળા હરિણનું ચામડું પહેરતા હતા. વિદ્યાર્થીઓને ભણાવી રહ્યા પછી જે અવકાશ મળતો તેમાં સતશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરતા અને બૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાન્તોની સત્યાસત્યતાનો વિચાર કરતા.

ઘેર આવ્યા પછી થોડાકજ દિવસોમાં શંકરની વિદ્યાની ખ્યાતિ મેલપાર દેશમાં ફેલાઈ ગઈ. ત્યાંના રાજના સામળવામાં પણ શંકરની કીર્તિ આવી. એ રાજને વિદ્યાનો ઘણો શોખ હતો અને તેંડેની રાજસભામાં અનેક વિદ્વાનો બિરાજતા હતા. શંકરની વિદ્વતાની વાત સાંભળીને રાજને તેંડેમનાં દર્શન કરવાની પ્રવલ ઇચ્છા ક્રિપ્ત થઈ. તેંડેમજી વિચાર્યું હતું કે શંકરને મહારી રાજસભામાં સભાસદ નીમીને મહારા રાજ્યની શોભામાં વૃદ્ધિ કરીશ. એ હેતુથી તેંડેમ પોતાના પ્રધાનને શંકરની સેવામાં મોકલ્યો. મત્રાએ શંકરની સેવામાં હાજર થઈને રાજની તરફથી એક હાથા અને કેટલીક મોહરો ભેટ મૂકી વિનંતિ કરી કે; “મેલપારના રાજ કે જાંડેમની સભામાં મોકલો મોકલો વિદ્વાનો વિદ્યમાન છે તે આપના દર્શનની અભિલાષા રાખે છે, માટે આપ મહારી સાથે પધારીને રાજની રાજસભાને વિભૂષિત કરો.” શંકરે મત્રીની વિનંતિ સાંભળીને ઉત્તર આપ્યો; “વંદેનાં આજ્ઞા છે કે, અહ્યારીએ મૃગલાક્ષા પહેરવી અને બિજા માગીને ખાવું, એમ ક્યાંયી તેંડેમ આ લોક અને પરલોકમાં કલ્યાણ થાય છે. હું એ ધર્મને છોડીને બાહ્યાંબરમાં ફસાઈ જઈ તો મરને કદી મુખ થાય નહિ. શાસ્ત્રમાં જે જે હામનો નિષેધ છે તે ક્યાંયી મરને કદી લાભ થઈ શકે નહિ. આપ મહારી તરફથી મહારાજ સાહેબને નિવેદન કરવું કે, આપ પોતાની પ્રજના પિતા છો. આપનો ધર્મ એ છે કે આપના તાબાની પ્રજને ધર્મના માર્ગ ઉપર ચલાવવી. મરને મહારા અહ્યર્ય ધર્મના ત્યાગ કરવાની લાલચ બતાવવી એ આપને યોગ્ય નથી. આપે મોકલેલી બધી વસ્તુઓ ગૃહસ્થાશ્રમીને માટે ઉપયોગી છે, મહારા જેવા અહ્યારીને માટે નહિ.” એમ કહીને શંકરે એ બધી કિંમતી ભેટો સ્વીકારવાની સાફ ના કહી.

રાજનો મંત્રી શંકરની આવી ગંભીરતા તથા ધર્મમાં દૃઢતા

જોઈને આશ્ચર્ય પામી ગયો અને નમ્રતા પૂર્વક શંકરને પ્રણામ કરી રાજ પાસે ગયો. મંત્રીને મ્હોઝે શંકરની પ્રશંસા સાંભળીને રાજનાં મનમાં શંકરનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા અધિક પ્રબલ થઈ પડી. આ વખતે રાજ જાતે શંકરને ઘેર ગયો. તે વખતે શંકર કાળા હરિણનું ચામડું પહેરીને આસન ઉપર બેસીને વિદ્યાર્થીઓને શાસ્ત્રનું રહસ્ય સ્થંભજની રહ્યા હતા.

શંકરની ઉમ્મર આ સમયે સોળ વર્ષ કરતાં વધારે નહોતી. ત્હેમની ન્હાની વય સાથે ત્હેમની અગાધ વિદ્યાને સરખાવી જોતાં રાજ ઘણો આશ્ચર્ય પામી ગયો અને ઘણા વિનયપૂર્વક શંકરની પાસે ગયો. શંકરે ઘણા આદરપૂર્વક રાજની આગતાસ્વાગતા કરી તથા કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. જન્મે જાણા એકજ આસન ઉપર બેસી ગયા. રાજએ દસહજાર સોના મઢોરો તથા પોતાનાં રચેલાં ત્રણ નાટકો શંકરાચાર્યને ભેટ આપ્યાં. શંકરે એ ત્રણ નાટકો તો રાખી લીધાં પણ સોના મઢોર પાછી આપી દીધી અને કહ્યું કે “ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીને માટે પોતાની પાસે ધન રાખવામાં હાનિ છે. એમ કાર્યથી એ દોષમાં પડે છે. ધન ગૃહસ્થોને ઉપયોગી છે. આપ એ ધનને બીજા અધિકારી મનુષ્યને આપી દેજો કે જેથી એ પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરીને આપને આશીર્વાદ આપશે. ” ત્યાર પછી શંકરે રાજનાં રચેલાં એ ત્રણ નાટકો વાંચ્યાં અને ત્હેમની ઘણી પ્રશંસા કરી. દિલગીરીની વાત છે કે એ નાટકો હજુ સુધી આપણને મળી આવ્યાં નથી.

રાજ અને શંકરની વચ્ચે ઘણા લાંબા સમય સુધી પ્રેમપૂર્વક વાર્તાલાપ થતો રહ્યો. આખરે રાજએ જવાની રજા માગી. શંકરે આશીર્વાદ આપ્યો કે; “ હે રાજન્ ! પરમેશ્વર ત્હમારી સર્વ મનો-કામના પૂર્ણ કરશે. ” એ ઉપરથી રાજએ વિનંતિ કરી કે “ મ્હારે ઘેર સંતાન નથી માટે આપ એવો કોઈ ઉપાય બતાવો જેથી સંતાન

યાય.” શંકરે રાજ્યને પુત્રેષ્ટિ વગર કરવાની સલાહ આપીને ઘણા અક્ષરપૂર્વક વિદાય કર્યો.

શંકરને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને માગધી ભાષાઓનું સારૂ જ્ઞાન હતું તેથી ત્હેમની પાસે એ વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવા અનેક વિદ્યાર્થીઓ આવતા હતા. શંકરે પોતાના શિક્ષણ અને ઉપદેશથી અનેક બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓનું જીવન સુધારી દીધું હતું; અને એ ગુણને લીધે આસપાસના લોકોના હૃદયમાં ત્હેમના પ્રત્યે સહભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો.

આ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્યનું પાલન તથા માતાની સેવા કરવામાં શંકરે કેટલોક સમય ધર આગળ વ્યતીત કર્યો. માતા અને પુત્રમાં દિનપ્રતિદિન એટલો બધો સ્નેહ વધતો જતો હતો કે એ બન્નેનો વિયોગ અસંભવ જણાતો હતો. એમનો એ સ્નેહ જોઈને બહારના લોકોને એવું લાગતું હતું કે, શંકર બધી લૌકિક કામનાઓથી મુક્ત છે પણ માતાનો સ્નેહ એમને સંસારની બહાર નહિ જવા દે. એ સમયમાં શંકરના સગાંસંબંધીઓએ ત્હેમનું લગ્ન કરવાનો વિચાર કર્યો. શંકરના મનમાં એ વખતે કાંઈ જીદાજ પ્રકારના વિચાર ઘોળાયા કરતા હતા, અને ત્હેમના બન્ધુઓ ત્હેમને ગૃહસ્થાશ્રમની બેઠીમાં બાંધવા માંગતા હતા. પરંતુ શંકર એક ઉચ્ચ હૃદયના પુરૂષ હતા. જગતના પ્રલોભનો ત્હેમને પોતાને વશ કરે એ સંભવિત નહોતું. શંકર સારી રીતે સ્થમજતા હતા કે, હું બ્રાહ્મણ છું. મહારા પિતા મ્હને ન્હાની વયનો મૂકીને દેવલોક પામ્યા છે, તોપણ માતાની કૃપાથી મ્હેં બ્રાહ્મણના પ્રથમ આશ્રમ અર્થાત્ બ્રહ્મચર્યનું યથાવિધિ પાલન કર્યું છે. મ્હેં એવી માતાનું દુધ પીધું છે જ્ઞેતામાં આદર્શ બ્રાહ્મણ પત્નીના બધા ગુણ વિદ્યમાન છે. ધર્મની સેવા કરવા ખાતર એ માતા જરૂર પોતાના એકના એક પુત્રને પોતાથી વિખૂટો પડવાની રજા આપશે. માતા કરતાં પણ હજાર ગણી અધિક પ્રિય, સત્ય ધર્મનો

ઉપદેશ કરનારી શ્રુતિ આજકાલ ઘણી ખરાબ અવસ્થામાં છે. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મીઓ દ્વારા તહેનો અનાદર થઈ રહ્યો છે. તહેનો ઉદ્ધાર કરવાની આવશ્યકતા છે. હું બ્રાહ્મણ છું અને મહારી આંખ આગળ વેદધર્મ ઉપર મિથ્યા કલંક લગાડવામાં આવે તો મહારા જીવતરમાં ઘૂળ પડી. જગત સાચા ધર્મથી અજાણ્યુ રહીને અંધકારના ઉંડા ખાડામાં પડ્યું રહે અને હું બ્રાહ્મણનો પુત્ર થઈને તહેને પ્રકાશ બતાવવાનો યત્ન ન કરું તો મહારા બ્રાહ્મણુત્વને કલંક લાગશે.

શંકરના મનમાં આવા પ્રકારના ઉચ્ચ અભિલાષ કિપ્ત થતા હતા. તહેમણે મનમાં વિચાર કરી રાખ્યો હતો કે, માતાની આજ્ઞા લઈને મહારો ઉદ્દેશ પૂરો પાડવા હું કામ આરંભીશ. બીજી તરફ તહેમની માતા અને બીજા સંબંધીઓ તહેમના લગ્નની પેરવી કરી રહ્યાં હતાં. શંકરને એ વાતની ખબર પડી ગઈ એટલે તહેમણે એક દિવસ લાગ જોઈને પોતાની વૃદ્ધ માતા આગળ શાસ્ત્રાનુસાર વૈરાગ્ય ધર્મનો ઉપદેશ દેવા માંડ્યો અને એજ પ્રસંગે સ્પષ્ટ જણાવી દીધું કે, મહારી ઇચ્છા વિવાહ કરવાની નથી. તહેમણે માતાને કહ્યું કે ‘મા ! આ જગત નાશવંત છે, તહેની સાથે પ્રેમ બાંધવો વ્યર્થ છે. જો ધ્યાનપૂર્વક જોશો તો જણાશે કે જગતમાં કોઈની સાથે કોઈનો સંબંધ નથી. કોણ જાણે છે કે આગલા જન્મમાં આપણે ક્યાં હતાં અને કોની કોની સાથે આપણે સંબંધ હતો ? માતા ! તહેને ખબર છે કે આગલા જન્મમાં તહેમે કેટલા પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો તથા કેટલાંને લાડ લડાવીને પરણાવ્યા હતા. બતાવો એ બધા પુત્રો ક્યાં છે ? સંસારનો મેળો કેવળ થોડા દિવસનો છે. એના પ્રેમમાં બંધાઈ જવું એ બુદ્ધિમાનતું કામ નથી. મહેને આ દુનિયામાં કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ દેખાતું નથી. માતા મહેને આજ્ઞા આપો કે, હું ચતુર્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને આ સંસારનાં દુઃખોથી મુક્તિલાભ

મેળવું. મ્હને ગૃહસ્થાશ્રમમાં કાંઈ પણ સુખ દેખાતું નથી. મ્હારા ઉપર કૃપા કરીને મ્હને લગ્નના બંધનમાં ન નાંખો. ગૃહસ્થાશ્રમની ફરજો મ્હારા ઉદ્દેશમાં અનેક પ્રકારની અડચણો નાંખશે અને મ્હારે એ અડચણોથી દૂર રહેવું છે.”

એટલું કહીને શંકર માતાના ચરણમાં ઢળી પડ્યા. શંકરની પ્રાર્થના સાંભળીને તથા તેની ટુંકી વય ધ્યાનમાં લઈને માતાનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. એ ચોધાર આંસુએ રોવા લાગી. તેણે કહ્યું “બેટા ! મ્હારા ઘડપણ સ્હામું જો. ત્હારા આવા કઠિન સંકલ્પને છોડી દે, અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર. તું નથી જાણતો કે શાસ્ત્રમાં ગૃહસ્થાશ્રમની બરોબર બીજો કોઈ આશ્રમ ગણ્યો નથી ? બધા આશ્રમોનો આધાર એ આશ્રમ ઉપર રહ્યો છે. શાસ્ત્રની મર્યાદા પ્રમાણે ચાલ અને સંસારમાં પડ. ત્હારે ઘેર છોકરાં છૈયાં થઈ જાય ત્હારે ખુશીથી સંન્યાસ લેજો. તું નથી જાણતો કે આ દુનિયામાં કેવળ તુંજ મ્હારી આંખની કીડી છે. ત્હારા વિના આખા જગતમાં મ્હારે સારું અંધકાર વ્યાપી રહેલો છે. ત્હારા વગર હું કેવી રીતે જીવી શકું ?” આ પ્રમાણે માતાએ ઘણો વિલાપ કર્યો. શંકરે વિચાર્યું કે પોતાનાથી વિખુરી પડવાનું માતા કદી પસંદ કરે એમ નથી. આ વખતે એ મ્હારી વિનતિ માન્ય કરશે નહિ. એને માટે ફરીથી કોઈ યોગ્ય અવસર શોધવો પડશે.

દૈવયોગે એવો અવસર પણ થોડા દિવસમાં આવી મળ્યો. શંકર એક દિવસ સ્નાન કરવાની ઇચ્છાથી એક ઘણી ઉડી નદીમાં ગયા. એ નદીમાં જરા ઉડા જતાં વારજ એક મગરે તેમનો પગ પકડયો. આ લાગ સાધીને શંકરે માતાને બૂમ પાડી કે, “મા ! પાણીમાં મગરે મ્હારો પગ પકડયો છે, અને તે મ્હને ખેંચી જાય છે ! હે માતા ! હું શું કરું ? એક પગલું પણ ખસવાને હું શક્તિમાન નથી; કેમકે તે મગર બલવાન છે તેમજ તેણે પોતાનું મોં પણ ફાડેલું છે.”

પુત્રનો સ્વર સાંભળીને માતા પણ કિનારા ઉપર દોડી આવી અને ઘણો શોક કરવા લાગી. માતાનો વિલાપ સાંભળીને શંકરે કહ્યું, “હે માતા ! જો હું ત્હારી રજા લઈને સંન્યાસનો સંકલ્પ કરું તો આ મગર મ્હારો પગ છોડી દેશે. માટે તું આજા આપે તો હું સંન્યાસનો સંકલ્પ કરું. ”

માતાની સ્થિતિ અત્યારે સૂઝી વચ્ચે સોપારીના જેવી હતી. એણે વિચાર કર્યો કે સંન્યાસી થઈને પણ પુત્ર જીવતો રહેશે તો તહેનું ફરીથી દર્શન તો થશે, પરંતુ મૃત્યુ પામશે તો દર્શન થવાનો કદિ સંભવ નથી. એમ વિચારીને તહેણે શંકરને સંન્યાસી થવાની રજા આપી.

માતાની આજા મળ્યાથી શંકરે ત્હાં ને ત્હાંજ સંન્યાસ વ્રતનો સંકલ્પ કર્યો અને કોઈ યુક્તિથી મગરના મોંમાંથી પોતાનો પગ કાઢી લઈને સહિસલામત બહાર નીકળી આવ્યા. ત્હાર પછી તહેમણે માતાને વિનયપૂર્વક કહ્યું “ મા ! હવે મ્હારે સંન્યાસને સાડું જે વિધિ કરવાની હોય તે બતાવો. મ્હારા સંન્યાસી થયાથી ત્હમારે કોઈ વાતે મુંઝાવું નહિ. ત્હમને કદાચ શંકા હશે કે શંકર સંન્યાસી થશે તો મ્હને અન્નવસ્ત્ર કોણુ આપશે ? તો એને માટે મ્હારા પિતાજીની મિલકત છે. જે લોકો તહેના વારસ થશે તે લોકો અવશ્ય ત્હમારું ભરણુ પોષણુ કરશે. વળી ત્હમને શંકા થશે કે હું માંદો થઈશ ત્હારે મ્હારી સેવા ચાકરી કોણુ કરશે અને મરી જઈશ ત્હારે મ્હારો અગ્નિ-સંસ્કાર કોણુ કરશે ? તો એને માટે મ્હારો એટલોજ ખુલાસો છે કે, ત્હમે માંદાં પડશો ત્હારે આપણા પિતરાઈઓ ત્હમારી ખબર રાખશે. કારણુ કે મ્હારા પિતાનું ધન તેઓને મળવાનું હોવાથી લોક લાજે પણ એમને ત્હમારી બરદાશ કરવી પડશે, અને તેજ લોકો મૃત્યુ પછી ત્હમારો અગ્નિસંસ્કાર કરશે. ”

શંકરનાં છેવટનાં વચનો તહેમની માતાને અસહ્ય થઈ પડ્યાં;

તહેમણે કહ્યું “ તહે સંન્યાસ ધારણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો અને તેથી જાળયરના મહેમાંથી તહારો ઉદ્ધાર થયો એ તો મ્હને ગમ્યું. પણ હું મરી જાઉં તહારે તું ગમે ત્યાં હોય ત્યાંથી આવીને મહારો સંસ્કાર કરજે. મરણ પછી તહારે હાથે મહારો અગ્નિસંસ્કાર પણ ન થાય તો પછી ત્હને જન્મ આપ્યાથી મહારું શું સાર્યક થયું તે કહે.”

માતાની એવી ચિન્તા જોઈને શંકરે કહ્યું “ હે માતા જે વખતે ત્હમે માંદાં થાઓ તે વખતે મ્હને બોલાવી લેજો. એ વખતે ગમે તેટલું જરૂરનું કામ હશે તે પડતું મૂકીને હું ત્હમ્હારી સેવામાં હાજર થઈશ અને ત્હમ્હારો દેહ પડ્યા પછી તહેનો અગ્નિસંસ્કાર પણ કરીશ.” આ પ્રમાણે માતાને સાંત્વના આપીને તથા અન્ય સગાંસંબંધીઓને માતાની ચાકરી કરવાની વિનંતિ કરીને શંકરે ઘરનો ત્યાગ કર્યો.

આ પ્રમાણે સંસારનો ત્યાગ કરીને હાથમાં એક દંડ તથા શરીરે ગેરવાં વસ્ત્ર ધારણ કરીને શંકર ક્રોધ યોગ્ય ગુરૂની શોધમાં પ્રવાસ કરવા લાગ્યા. એ વખતમાં ભારતવર્ષમાં વેદવેદાંગ અને દર્શનશાસ્ત્રની પ્રત્યેક શાખાને માટે ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોએ વિદ્યાપીઠ હતાં. ત્યાં આગળ ભિન્ન ભિન્ન વિષયના ખાસ વિદ્વાનો પોતાના વિષયમાં વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપતા હતા. શંકરને અદ્વૈત શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવવું હતું, તેથી તહેમણે નર્મદા નદીના કિનારા ઉપર એક આશ્રમ માંતા શારદાપીઠને પસંદ કર્યું. એ આશ્રમના અધિષ્ઠાતા ગોવિંદનાથ નામના એક સાધુ હતા. એ ગોવિંદનાથે સુપ્રસિદ્ધ ઋષિ ગૌડપાદાચાર્ય પાસે શિક્ષણ મેળવ્યું હતું.

શંકરે તહેમની સન્મુખ જઈ પ્રદક્ષિણા કરીને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. તહાર પછી ગોવિંદનાથ અને શંકરને વાર્તાલાપ થયો. એ વાર્તાલાપ સંબંધી શંકરના બે ચરિત્રલેખકોમાં મતભેદ છે. માધવાચાર્ય જે શંકરને સદાશિવનો અવતાર માને છે તે વર્ણવે છે કે, ગુરૂએ શંક-

રને પૂછ્યું ‘તું કોણ છે?’ ત્યારે શંકરે ઉત્તર આપ્યો ‘હે સ્વામિન! હું પૃથ્વી નથી કે પૃથ્વી હું નથી, હું જલ નથી કે જલ હું નથી, હું તેજ નથી કે તેજ હું નથી, હું વાયુ નથી કે વાયુ હું નથી, હું આકાશ નથી કે આકાશ હું નથી; તેમજ પૃથ્વી આદિ ભૂતોના ગુણો હું નથી કે હું પૃથ્વી આદિકના ગુણો નથી, તેમ હું ઇન્દ્રિયો નથી કે ઇન્દ્રિયો એ હું નથી; પરંતુ સર્વથી અવશિષ્ટ, સર્વ દ્વૈતના બાધ કરવાથી પણ અબાધિત કેવલ કૃત્ત્વ ભોક્તૃત્વાદિકથી નિર્મુક્ત સર્વોત્તમ ચિદાનંદ હું છું.” સારાંશ એ કે શંકર પ્રથમ મુલાકાતે જોવિંદનાથ જેવા આચાર્ય પાસે, અદ્વૈતનું જ્ઞાન મેળવતાં પહેલાંજ અદ્વૈતની વાતો કરે છે! ચિદ્વિલાસનું વર્ણન એથી જૂદા પ્રકારનું છે અને તે વધારે વિશ્વાસપાત્ર લાગે છે. એના મન પ્રમાણે જોવિંદનાથનો આશ્રમ હિમાલયમાં હતો. શંકરને જોતાંવાર એમણે પૂછ્યું ત્યારે શંકરે વિનયપૂર્વક જણાવ્યું કે “હું શિવગુરૂ નામના કેરલ-નિવાસી બ્રાહ્મણનો પુત્ર છું. મહારા પિતા મહારી બાલ્યાવસ્થામાં સ્વર્ગવાસ પામ્યા છે અને મહારું લાલનપાલન મહારી સ્નેહાળ માતાએ કર્યું છે. શાસ્ત્રોનું મહેં થોડું ઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું છે.” ત્યાર પછી મગરે પોતાનો પગ ગળ્યાનો વૃત્તાંત સંભળાવીને સંન્યાસ ધર્મની દીક્ષા આપવાની વિનંતિ કરી.

શંકરના વૃત્તાંતથી પ્રસન્ન થઈને જોવિંદનાથે એમને પોતાના આશ્રમમાં દાખલ કર્યા અને શાસ્ત્રની વિાધ પ્રમાણે તહેમની પરીક્ષા કરીને યથાસમયે તહેમને સંન્યસ્ત આપ્યું. ત્યાર પછી પોતે ગૌડ-પાદાચાર્ય પાસે અદ્વૈતના જે ઉત્તમ સિદ્ધાન્તો શિખ્યા હતા તહેનું જ્ઞાન શંકરને આપવા માંડ્યું. કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે બદરીમાં જે આશ્રમ બંધાયો છે તે જોવિંદનાથ અને શંકરની પ્રથમ મુલાકાતના સ્મારક રૂપે છે. શંકરાચાર્ય જોવિંદનાથની પાસે કેટલા સમય સુધી રહ્યા તથા

એમની પાસે એમણે કેટલું શિક્ષણ મેળવ્યું તે જાણ્યામાં આવ્યું નથી, પરંતુ શંકરાચાર્યે પોતાના પુસ્તકોમાં શ્રી ગોવિંદ ભાગવતપદના શિષ્ય તરીકે પોતાનો પરિચય આપવામાં ગૌરવ માન્યું છે તે ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે કે એ કોઈ વિદ્વાન પુરૂષ હશે અને શંકરને હેમણે અદ્વૈત સિદ્ધાન્તનું સાચું શિક્ષણ આપ્યું હશે.

ગોવિંદનાથે જ્યારે જ્ઞેયું કે શંકરે બ્રહ્મવિદ્યાનું રહસ્ય જાણી લીધું છે અને હવે એ ધર્મ પ્રચારનું કામ કરવા યોગ્ય છે ત્યારે હેમણે એક દિવસ શરદ્ ઋતુમાં શંકરને નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો. “હે મૌમ્ય ! તું શું જુએ છે ? જેવી રીતે બ્રહ્મવિદ્યા ચિત્તને નિર્મળ કરે છે, તેવી રીતે શરદ્ ઋતુએ આકાશને નિર્મળ કરી દીધું છે. મેઘ બધી વનસ્પતિઓને હરિયાળી કરીને કૃતાર્થ થાય છે તથા પોતાની મરજીમાં આવે ત્યાં વિચરે છે. સંન્યાસીઓ પણ દેશનો ઉપકાર કરવા સાચું અને દેશબંધુઓને પોતાનો મનોહર ઉપદેશ સંભળાવવા સાચું પોતપોતાની કુટીર છોડીને બહાર નીકળી પડ્યા છે. જેવી રીતે સર્વ પ્રકારની લાલચો જતી રહેવાથી તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું તત્ત્વજ્ઞાન ઝળટી ઉડે છે, તેવી રીતે મેઘના વિખરાઈ જવાથી ચન્દ્રમા અધિક સૌન્દર્ય સાથે ચમકી રહ્યા છે અને તેનો પ્રકાશ બેવડો મનોહર લાગે છે. વળી તું બીજું શું જુએ છે ? જેવી રીતે રાગદ્વેષ મટી જવાથી ચેહેરા ઉપર પ્રસન્નતાનાં ચિહ્ન દેખાય છે, તેવી રીતે મેઘના ચાલ્યા જવાથી તારાઓ નિર્મળ પ્રભા સાથે બમણા બળથી ચમકી રહ્યા છે. જેમ શરીરે ભસ્મ ચોપડીને, હાથમાં કમંડળ ધારણ કરીને અને શરીરે ગેરવાં વસ્ત્ર ધારણ કરીને કોઈ સંન્યાસી ઉભો હોય તેમ આ શરદ્કાલ પણ ચાંદની રૂપી ભસ્મનો લેપ કરીને, ચંદ્રના મંડળરૂપ કમંડળ ધારણ કરીને, અને લાલ પુષ્પોરૂપી વસ્ત્રોથી વીંટળાઈને સંન્યાસી જેવો દેખાય છે. જેમ ત્યાં મન અત્યંત ગંભીર, પાપ વિનાનું,

અક્ષોભ્ય, રજ્જેગુણરહિત અને પરમ હંસોના સમાગમથી શોભાયમાન છે તેમ સરોવરનું જળ પણ આ મોસમમાં અત્યંત ગંભીર, કાઠવ વગરનું ક્ષોભરહિત, અને કિનારે એડેલા હંસની સંગનિથી શોભાયમાન છે. તાત્પર્ય એ કે ત્યાં મન શરૂ કરતુના સરોવરના જળની પેઠે ગંભીર, નિર્મળ, અક્ષોભ્ય અને શોભાયમાન છે. આજ આ ઋતુમાં ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિથી તથા શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસનથી વર્ષાઋતુના દિવસો ગાળીને પોતાના ચરણની રજ વડે પૃથ્વીને પવિત્ર કરતા મહા પુરુષો જગતમાં વિચરે છે. એટલા માટે હે શંકર! વેદાન્તના તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા સાડ અને પાખંડ મન, ખડન કરવા સાડ તદ્દમે સત્ત્વર કાશી શહેરમાં જાઓ.” ત્યાર પછી ગોવિંદનાથે શંકરને શારીરિક સૂત્રનું ભાષ્ય કરવાની સૂચના કરીને, પરિવાજકનું જીવન ગાળવાની આજ્ઞા આપી.

શ્રી શંકરાચાર્ય ગુરૂના ચરણક્રમમાં પ્રણામ કરીને તથા હૃદયમાં તહેમના અમૂલ્ય ઉપદેશને ધારણ કરીને ત્યાંથી ધર્મ પ્રચારને અર્થે નીકળી પડ્યા; અને પગે ચાલતા ચાલતા કાશી ધામમાં પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ રહેવાથી થોડા દિવસમાંજ તહેમની વિદ્વતા અને વૈરાગ્યની ખ્યાતિ ચારે દિશામાં ફેલાઈ ગઈ. શંકરે પણ કાશીના પંડિતો અને સંન્યાસીઓના સમાગમથી ઘણે લાભ પ્રાપ્ત કર્યો. શંકરનાં દર્શન કરવા સાડ અને તહેમનો મધુર ઉપદેશ સાંભળવા સાડ દૂર દેશાવરથી તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓ આવવા લાગ્યા.

એક દિવસ એક બ્રાહ્મણનો છોકરો તહેમની પાસે આવ્યો. એ નવયુવકના ચહેરા ઉપર વૈરાગ્યનાં ચિહ્ન જણાઈ આવતાં હતાં, તહેમની વિનીત મુખાકૃતિ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે એનામાં ધર્મના અંકુર વિદ્યમાન છે. એ નવયુવકે આવતાં વારજ શંકરના ચરણમાં હંડવત્ કર્યા. શંકરાચાર્યે તહેને પ્રેમપૂર્વક પૂછ્યું “તું કોણ છે અને

ખ્યાનો રહેવાશી છે.” યુવકે ઉત્તર આપ્યો ‘હું બ્રાહ્મણ છું. ચૈલ દેશમાં કાવેરી નદીને કિનારે મ્હાણું ઘર છે. હજુ સુધી મ્હાણું લગ્ન થયું નથી અને ભવિષ્યમાં લગ્ન કરવાની ઈચ્છા પણ નથી. સંસારના સુખ ઉપર મ્હને વૈરાગ્ય કપળ્યો છે. વારે ઘડીએ ખીક લાગે છે કે રખે આ સંસાર સાગરમાં કાંઈ ડૂબી તો નહિ જાઉં. એ સંસાર સાગરમાંથી પાર કિતરવાનો ઉપાય શોધવા સાર અનેક સાધુ સતોનાં દર્શન કરતો કરતો આપની સેવામાં હાજર થયો છું. આશા છે કે આપની કૃપાદષ્ટિથી હું સંસાર સાગરને પાર તરી જઈશિ.” ત્યાર પછી એની સાથે ઘણી વાતચીત કરીને શંકરાચાર્યે ખાત્રી કરી લીધી કે નવયુવક પૂરેા વિરક્ત અને વિદ્વાન છે. એ વખતે શંકરાચાર્યને એવાજ મનુષ્યોની આવશ્યકતા હતી. તહેમણે યુવકના મન ઉપર સન્યાસ ધર્મનું ગૌરવ સારી પેઠે હસાવી દીધું અને પછી યયાવિધિ તહેને પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો. આ યુવક શંકરાચાર્યનો પ્રથમ શિષ્ય હતો. તહેનું નામ સનદન હતું પણ પાછળથી એ પદ્મપાદ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે. ત્યાર પછી શંકરે ખીજા પણ અનેક શિષ્યો બનાવ્યા.

એક દિવસ એવું બન્યું કે, શંકર પોતાના શિષ્યો સાથે બપોરને વખતે ગંગાસ્નાન કરવા જઈ રહ્યા હતા, રસ્તામાં તહેમને એક ચાંડાલ મળ્યો. એ ચાંડાલની સાથે ચાર કુતરા હતા. શંકર સ્વામીએ તહેને દૂર ખસી જવાને કહ્યું, તે ઉપરથી ચાંડાલે ઉત્તર આપ્યો “મહારાજ ! શાસ્ત્રોમાં ઉપદેશ છે કે આત્મા એક છે. એ નિર્દોષ, અસંગ, અખંડ અને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે, પછી આપ એમાં ભેદ ભાવ શા સાર રાખો છો અને મ્હારી પાસે આવતાં ડરો છો? સમયની વિચિત્રતા જોઈને મ્હને આશ્ચર્ય થાય છે. એક હાથમાં દંડ છે, ખીજામાં કમંડળ છે. જ્ઞાનની ગન્ધ પણ નથી છતાં જ્ઞાનીનો ડોળ ધાલીને ત્હમે લોકો સંસારને છેતરી રહ્યા છો. કહો તો ખરા કે, ત્હમે મ્હને દૂર

ખસી જવાનું તો કહ્યું, પણ એમ કહીને ત્હમે કોને દૂર ખસેડવા માગતા હતા? મહારા દેહને કે આત્માને? જો તું મહારા દેહને દૂર કરવા ઇચ્છતો હોય તો તે દેહ તો ત્હારા દેહની પેઠે અન્નમય છે. માટે શું ત્હારા દેહ કરતાં મહારો દેહ જૂદો છે? વળી એ દેહના સાક્ષીરૂપ આત્માને તું દૂર ખસેડવા માગતો હોય તો તે સાક્ષીરૂપ આત્મા, ત્હારા દેહમાં જે સાક્ષીરૂપ આત્મા રહ્યો છે ત્હેનાથી ભિન્ન છે કે શું?

“આ બ્રાહ્મણ છે અને આ ચાંડાલ છે એવો ભેદભાવ પ્રત્યક્ષ આત્માને વિષે ત્હારા જેવા જ્ઞાનીને ઉત્પન્નજ કેમ થયો? સૂર્યનું પ્રતિબિંબ ગંગાને વિષે પડ્યું હોય કે મદિરામાં પડ્યું હોય તો પણ તે બેમાં કાંઈ અંતર નથી. તું કદાચ એમ કહીશ કે આત્મા તો ભેદરહિત છે, પણ હું તો અતિ પવિત્ર બ્રાહ્મણના શરીરમાં છું અને તું અતિ પાપિષ્ઠ ચાંડાલના શરીરમાં છે. એ બેમાં ભેદ કેમ ન ગણવો? તો મહારે કહેવું જોઈએ કે ત્હારા સરખા મુનિએ ‘હું પવિત્ર બ્રાહ્મણ છું. હે ચાંડાલ દૂર જા’ એવો મિથ્યા આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ. પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જઈને ક્ષણભંગુર દેહમાં અહંભાવ રાખવો એ અત્યંત ગેરવ્યાજબી છે, ત્હારું આત્મસ્વરૂપ અચિંત્ય, અવ્યક્ત, અનંત, આદિ, અને કપાધિ રહિત છે, ત્હને વિસરી જઈને હાથીના કાનના જેવા ચંચલ આ દેહ ઉપર ત્હને અહંભાવ કેમ પ્રગટ થાય છે? વળી ત્હારા મનમાં એવું આવતું હશે કે લોકોને આચાર વ્યહવાર શિખવવા ખાતર મહારે એવું કરવું જોઈએ, તો હું ત્હને પૂછવા માણું છું કે, મુક્તિનો માર્ગ બતાવનારી બ્રહ્મવિદ્યાને પ્રાપ્ત કર્યા છતાં પણ તુચ્છ લોકવાયકાની તું પરવા કરે છે? અહો! માયાવીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા પરમાત્માની મહોટી ઈન્દ્રિયલમાં ત્હારા જેવા મહાન પુરુષો પણ ડૂબી જાય છે એ આશ્ચર્યની વાત છે.”

ચાંડાલનો આ ધર્મેપિદેશ સાંભળીને શંકર ધણજ પ્રસન્ન થયા.

એમણે એને ધમકાવ્યો નહિ કે, તું અધિકારી નહિ હોવા છતાં વેદાન્તના આવા ગૂઢ રહસ્યની વાત શા સાર કરે છે. ઉલટું ત્હેમણે તો ચાંડાલને શાખાસી આપીને કહ્યું “ હે દેહધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ ! ત્હે આ સમયે જે કહ્યું છે તે સર્વ સત્યજ છે, ત્હારા જેવા આત્મજ્ઞાનીના ઉપદેશથી ‘ આ ચાંડાલ છે ’ એવી ભેદ બુદ્ધિનો હું ત્યાગ કરું છું. જે દૃઢ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને સઘળું જગત નિરંતર આત્મરૂપ દેખાય છે તે ગમે તો બ્રાહ્મણ હો કે ચાંડાલ હો, પરંતુ તે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે એમ મ્હારું માનવું છે.

“ જે ચેતનસત્તા વિષય આદિકમાં સ્ફુરે છે તેજ ચેતનસત્તા પતંગ આદિક ક્ષુદ્ર જંતુઓમાં પણ સ્ફુરે છે. તેજ ચેતનસત્તા ત્રણે કાલમાં હું છું, બીજા દશ્ય પદાર્થ કાંઈ ત્રણે કાલમાં છેજ નહિ, એવી જેની બુદ્ધિ હોય તે ભલે ચાંડાલ હોય તથાપિ મ્હારો ગુરુ છે.

“ આ લોકમાં તે તે વિષયનો અનુભવ કરતી વખતે જે જે વિષયનું જ્ઞાન થાય છે તે, સર્વ મિથ્યાભૂત સર્વ ઉપાધ્યોનો બાધ કરવાથી અવશિષ્ટ રહેલું જ્ઞાન માત્ર હું છું; મ્હારાથી વ્યતિરિક્ત કાંઈ પણ નથી, એવી જાહેરી બુદ્ધિ હોય તે ગમે તે હોય તથાપિ મ્હારો ગુરુ છે, એ પરથી ‘ તું દૂર જ એમ મ્હેં ત્હારા દેહને દૂર કરવાના હેતુથી કહ્યું નથી તેમ આત્માને દૂર કરવાના હેતુથી પણ કહ્યું નથી; પરંતુ તે બન્નેના તાદાત્મ્યરૂપ અધ્યાસને દૂર કરવાના હેતુથી કહ્યું છે. એ અધ્યાસ જો ત્હારે વિષે ન હોય તો તું મ્હારો ગુરુજ છે.

આ મેળાપની શંકરાચાર્ય ઉપર ઘણી સારી અસર થઈ અને ત્હેનાથી પ્રેરાઈને ત્હેમણે અદ્વૈત મતની પુષ્ટિમાં કેટલાંક પ્રાચીન પુસ્તકોનાં ભાષ્ય રચવા માંડ્યાં એ ભાષ્ય રચવા સાર ત્હેમણે કાશી કરતાં બદારકાશ્રમનો એકાંતવાસ ૧૫૨૧ પસંદ કર્યો. ત્યાં આગળ ત્હેમણે વેદાન્ત સૂત્રનું ભાષ્ય લખ્યું. પછી ભગવદ્ ગીતા ઉપર ભાષ્ય

૨૨૫. એ ઉપરાંત ત્હેમણે ગદ્ય અને પદ્યમાં અનેક પુસ્તક લખ્યાં છે. જેવાં કે સનત્કુળત ભાષ્ય, ઉપદેશ સાહસ્રી અને હરિમીડે ઇત્યાદિ. એ બધાં પુસ્તકો વૈરાગ્ય અને બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી ઉચ્ચ શિક્ષણથી ભરપૂર છે પણ ત્હેમાંએ ત્હેમનાં પહેલાં ત્રણ ભાષ્ય ઘણાં પ્રસિદ્ધ છે અને તે ‘પ્રસ્થાનત્રય’ કહેવાય છે.

બદરીનારાયણમાં શંકરે એ ભાષ્ય પોતાના શિષ્યોને ભણાવ્યાં. એ ભાષ્યના અભ્યાસમાં પણ સનંદન ખીજા વિદ્યાર્થીઓ કરતાં ચઢી ગયો. શંકરાચાર્યની એના ઉપર વિશેષ પ્રીતિ હતી. એમણે જાતે પોતાના પુસ્તકોનો ત્રણવાર અભ્યાસ સનંદનને કરાવ્યો હતો. ગુરૂની ત્હેના ઉપર વિશેષ કૃપા હોવાથી ખીજા વિદ્યાર્થીઓ ત્હેના ઉપર દાઝે બળતા, અને ત્હેનું અપમાન કરાવવાની યુક્તિ શોધતા. એક દિવસ એવું બન્યું કે ચોમાસાની ઋતુમાં શંકર સ્વામી અને ત્હેમના શિષ્યો નદી કિનારે ફરવા ગયા હતા. શંકરસ્વામી એક કિનારે હતા અને બધા શિષ્યો સ્હામે કિનારે હતા. જ્નેતજ્નેતામાં નદીમાં પૂર આવવા માંડ્યું. શંકરાચાર્યે વિચાર્યું કે શિષ્યોની પરીક્ષા લેવાનો આ ઠીક સમય છે. એમણે સનંદન શિવાગ્રના ખીજા શિષ્યોને એકે એક ખૂમ મારીને કહ્યું કે, નદી ઓળંગીને મારી પાસે આવી જાઓ. પણ દરેકે ઉત્તર દીધો કે, નદીમાં પૂર આવ્યું છે. ડંતરી શકાય એમ નથી. આખરે ત્હેમણે સનંદનને ખમ મારી “વત્સ ! જલ્દી મહારી પાસે આવી જાઓ.” ગુરૂની આજ્ઞા સાંભળતાં વારજ સનંદને નીચે પ્રમાણે કહીને નદીમાં ગોથું માર્યું “ગુરૂભક્તિ, સંસાર સાગરથી પાર ઉતારી શકે છે તો શું તે નદીની પાર નહિ ઉતારે ?” નદીની પાર જઈને સનંદને ગુરૂને પ્રણામ કર્યા. શંકરસ્વામી પણ એ શિષ્યની અઠિતીય ભક્તિ જોઈને આશ્ચર્ય પામી ગયા. ત્હેમણે પ્રસન્ન થઈને ત્હેને આલિંગન આપ્યું તથા પદ્મપાદ નામથી વિભૂષિત કર્યો.

ત્યહાર પછી શંકરે ધીમે ધીમે પોતાનાથી ભિન્ન ધર્મવાળાઓ સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવાનો આરંભ કર્યો. એક દિવસ પોતે વિદ્યાર્થીઓને ભાળી રહ્યા હતા ત્યેવામાં પાશુપત મતના કેટલાક વિદ્વાનો ત્યેમની પાસે આવી બેઠા. પાશુપત મતવાળાઓ અદ્વૈત મતને યુક્તિવિરૂદ્ધ અને પોતાના મતને યૌક્તિક માને છે. પાશુપત ધર્મના લોકો માને છે કે પશુપતિ અર્થાત્ ઈશ્વરે મોક્ષને સારૂ પાંચ પદાર્થોના ઉપદેશ કર્યો છે. (૧) કાર્ય, (૨) કારણ, (૩) યોગ, (૪) વિધિ અને (૫) દુઃખાન્ત. ત્યેમની વ્યાખ્યા તેઓ નીચે પ્રમાણે કરે છે. કાર્ય એટલે ઉત્પત્તિવાળી વસ્તુ; મહત્ તત્ત્વ આદિ (૨) કારણ એટલે પ્રકૃતિ (૩) યોગ એટલે સમાધિ (૪) વિધિ એટલે સ્નાન વગેરે (૫) દુઃખાન્ત એટલે મોક્ષ. પ્રકૃતિ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે અને ઈશ્વર નિમિત્ત કારણ છે અને જીવાત્મા પરમાત્માથી એક જૂદાજ પ્રકારની શક્તિ છે અને ધ્યાનનું ક્ષણ છે. મુક્તિમા જીવાત્માના ગુણ પરમાત્માના જેવા થઈ જાય છે. કારણ કે પરમાત્માનું ધ્યાન ધરવાથી એના ગુણ જીવાત્મામાં પ્રવિષ્ટ થાય છે અને એ ગુણોમાં પરમાત્માની બરોબર બની જાય છે.

એ મતના વિદ્વાનો સાથે શંકરાચાર્યને લાંબા સમય સુધી શાસ્ત્રાર્થ થતો રહ્યો, જ્યેનું સવિસ્તર વર્ણન શારીરિક ભાગમાં છે. શંકરસ્વામીની પ્રબળ દક્ષિણે આગળ પાશુપતોનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. તેઓ પોતાના મતને સિદ્ધ ન કરી શકાયાથી પરાજીત થઈને ચાલ્યા ગયા.

એ સમયે શંકરાચાર્યને પોતાની વિદ્વત્તા અને શક્તિ ઉપર પૂરો ભરૂસો બેસી ગયો હતો. કેટલાક વિદ્વાનો પણ ત્યેમની સાથે ધર્મ-કાર્યમાં જોડાયા હતા. હવે એમણે અદ્વૈત મતનો પ્રચાર અને વેદ વિરૂદ્ધના મતોનું ખંડન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને ત્યેને માટે આખા દેશમાં વિદ્યા અને તપશ્ચર્યા માટે મુખ્યસિદ્ધ થયેલા વિદ્વાનોને પોતાના

મતના અનુયાયી બનાવવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. એ વખતે કુમારિલ ભટ્ટ વિદ્વતા અને સદાચારને માટે દેશમાં સુપ્રસિદ્ધ હતા. એમની પ્રશંસા સાંભળીને શંકરાચાર્ય એમને મળવા સારૂ દક્ષિણ તરફ ગયા. કુમારિલભટ્ટાચાર્ય એ સમયના અસાધારણ વિદ્વાન હતા. ત્હેમનું અરિત્ર પણ અપૂર્વ, રસિક, અને બોધજનક છે, પણ સ્થળ સંકોચને લીધે એનો ટુંકામાં ઉલ્લેખ કરીશું.

કુમારિલ ભટ્ટે બ્રહ્મચર્ય આશ્રમનું યથાર્થ પાલન કરીને શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. વેદોના અર્થની મીમાંસા કરીને તેનું ખરૂં રહસ્ય જાણ્યું હતું. વિદ્યા અને કર્મકાંડમાં પ્રવીણતાને લીધે લોકો એમને ભટ્ટપાદ અને સુબ્રહ્મણ્ય પણ કહેતા હતા. એ સમયમાં વૈદિક ધર્મ અવનતિને પ્રાપ્ત થયો હતો અને બૌદ્ધ અને જૈનધર્મ પૂર્ણ વેગમાં હતા. એવે સમયે કુમારિલભટ્ટાચાર્યે વેદના સિદ્ધાંતો જનસમાજને સમજાવવા પોતાનાથી બનતો પ્રયત્ન કર્યો હતો પરંતુ તેમાં એમને પૂરી સફળતા મળી નહોતી, કારણ કે બૌદ્ધ અને જૈનધર્મનાં પુસ્તકોનું ત્હેમને જ્ઞાન નહિ હોવાથી ત્હેમના દોષ ઉપર એ ખરાખર કટાક્ષ કરી શકતા નહિ. એ ત્રુટિ પૂરી કરવાના ઇરાદાથી એ વિદ્યાર્થી બનીને બૌદ્ધોની પાઠશાળામાં દાખલ થયા અને ત્યાં રહીને ત્હેમના બધા સિદ્ધાન્ત જાણી લીધા. એક દિવસ એવું બન્યું કે કુમારિલના ગુરૂએ વેદોપર કલંક લગાડીને એને ખરાબ ધર્મ સાબિત કર્યો. પોતાની આંખ આગળ સ્વધર્મની નિંદા થતી જોઈ કુમારિલથી સ્વસ્થ બેસી રહેવાયું નહિ. ત્હેની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. એ ઉપરથી ખીજા વિદ્યાર્થીઓને ત્હેના ઉપર શક ગયો. વધારે તપાસ કરતાં ત્હેમની ખાત્રી થઈ કે, આ વિદ્યાર્થી બ્રાહ્મણ છે અને હમારો ભેદ લેવા સારૂ અહીં આવ્યો છે. એ વિદ્યાર્થીઓ કુમારિલનું કાસળ કહાડવા સારૂ યુક્તિ શોધવા લાગ્યા. એક દિવસ કુમારિલ ભટ્ટ એક ઉચ્ચ મંદિરની દીવાલ ઉપર બેસીને

વિચાર કરી રહ્યા હતા એટલામાં જગતમાં અહિંસા અહિંસાનો ઉપ-
દેશ કરનાર, એ બૌદ્ધધર્મી વિદ્યાર્થીઓએ તહેમને જોરથી ધક્કો માર્યો.
કુમારિલભટ્ટ જમીન ઉપર પડી ગયા. પડતે પડતે તહેમના મુખમાંથી
નીચેના શબ્દો નીકળ્યા હતા “ શ્રતિ પોતાના શરણાગતોનાં ક્યાં દુઃખ
નિવારણ નથી કરતી? જો વેદ પ્રમાણુ રૂપ છે તો હું અવશ્ય જીવતો
રહીશ. ” એ શબ્દો ઉપરથી પ્રગટ થાય છે કે કુમારિલ ભટ્ટને પોતાના
ધર્મ ઉપર કેટલો પ્રબળ વિશ્વાસ હતો. એટલી ઉંચી દિવાલ ઉપરથી
પડવાથી કુમારિલ ભટ્ટની એક આંખ ઝુટી ગઈ. વેદોના ભક્ત કુમારિલ
એને પણ પોતાના કર્મના ફળરૂપ ગણીને સંતોષ માનવા લાગ્યા.
કેટલાક એમ કહે છે કે, કુમારિલ ભટ્ટે એ વખતે સંશયાત્મક ‘જો
વેદ પ્રમાણુરૂપ છે, ઇત્યાદિ શબ્દ વાપર્યા હતા તહેને લીધે એમની
એક આંખ ઝુટી ગઈ હતી. અસ્તુ. એ દિવસે કુમારિલ ભટ્ટ ત્યાંથી
નહાસી આવ્યા અને બૌદ્ધધર્મીઓનું ખંડન કરવાનું વ્રત આરંભ્યું.
ધણા વિદ્વાનોને પરાજીત કરીને તથા અનેક રાજાઓને વેદધર્મના
અનુયાયી બનાવીને કુમારિલભટ્ટ મુઘન્વા રાજાની કચેરીમાં પહોંચ્યા.
એ રાજાની સભામાં અનેક વિદ્વાન બિરાજતા હતા, અને રાજા પોતે
પણ વિદ્વાન ગણાતો હતો. એ રાજા બૌદ્ધધર્મ પાળતો હતો. કુમા-
રિલભટ્ટની પ્રશંસા એણે સાંભળી હતી એટલે તહેણે તહેમનો સારી
પેડ આદરસત્કાર કર્યો, અને તહેમને પોતાની સભાના સભાસદ નીમ્યા.
એક દિવસ પડિતોની સભા ભરાઈ હતી, રાજા પણ એમાં બિરાજ્યા
હતા, એવામાં એક વૃક્ષ ઉપરથી કોયલે ટહુકા કર્યો. એનો સુમધુર
સ્વર સાંભળીને કુમારિલ ભટ્ટે રાજાને ઉપદેશરૂપે એક શ્લોક કહ્યો જેનો
ભાવાર્થ એવો હતો કે હે કોયલ! શ્રુતિને પીડા આપે એવો અવાજ
કરનાર, મલિન અને નીચ કાગડા સાથે ત્હારો પ્રસંગ ન થતો હોય
તો તું પ્રશંસનીય છે. આ ઉક્તિમાં ગૂઢ અર્થ એવો રહેલો છે કે,

હે રાજા ! જો શ્રુતિ અર્થાત્ વેદની નિંદા કરનારાઓના મતમાં તું બળ્યો ન હોત તો તું પ્રશંસાને પાત્ર હોતો. આ શ્લોક સાંભળીને ઐદ્ધર્મી વિદ્વાનો ઘણા ગુસ્સે થઈ ગયા. ત્હેમણે વૈદિક ધર્મને અપ્રમાણિક સિદ્ધ કરવાને ઘણા આક્ષેપ કર્યા પણ કુમારિલ ભટ્ટે બધાનો યુક્તિપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો. આ વાદવિવાદથી રાજાના મન ઉપર એવી સચોટ અસર થઈ કે એણે કુમારિલ સાથે ઐદ્ધર્મના મ્હોટા મ્હોટા ઉપદેશકોનો શાસ્ત્રાર્થ કરાવવાનો સંકલ્પ કર્યો. દૂર દેશાવરથી વિદ્વાનો તેડાવવામાં આવ્યા, અને શાસ્ત્રાર્થનો આરંભ થયો. ઐદ્ધર્મીઓ પોતાના પક્ષનું મંડન અને વૈદિકધર્મનું ખંડન કરતા હતા. કુમારિલ ત્હેમનાથી વિરુદ્ધ પડીને વેદોનું મંડન અને ઐદ્ધર્મનું ખંડન કરતા હતા. ઘણા દહાડા મુઠ્ઠી શાસ્ત્રાર્થ ચાલ્યો. બન્ને પક્ષોએ પોતપોતાની વિદ્વત્તાનો પરિચય આપ્યો. વેદોની વિરુદ્ધ ને ને આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા ત્હેના કુમારિલ ભટ્ટે સંતોષજનક ઉત્તર આપ્યા. પણ ઐદ્ધર્મ ઉપર કુમારિલે ને પ્રબલ આક્ષેપ કર્યા ત્હેનો ઉત્તર સદામા પક્ષવાળાઓ સંતોષકારક રીતે આપી શક્યા નહિ. એ શાસ્ત્રાર્થમાં કુમારિલભટ્ટનો વિજય થયો અને રાજાનો વેદ ઉપર પૂજ્યભાવ વધવા લાગ્યો. પણ રાજાને એટલેથી સંતોષ થયો નહિ. ત્હેણે આખા દેશમાંથી પસંદ કરીને ઉત્તમોત્તમ વિદ્વાનોને બોલાવ્યા અને ત્હેમની સાથે કુમારિલનો ફરીથી શાસ્ત્રાર્થ કરાવ્યો. આ સમયે પણ કુમારિલનો વિજય થયો અને રાજાને વેદધર્મની સત્યતા માટે કાંઈ સંદેહ રહ્યો નહિ. હવે એ ખુલ્લી રીતે કુમારિલનો શિષ્ય અને વૈદિકધર્મનો અનુયાયી થયો. એ રાજાની સહાનુભૂતિથી કુમારિલ ભટ્ટે ધર્મપ્રચારના કાર્યમાં સારી મદદ આપી હતી.

કુમારિલ ભટ્ટે જૈમિનિના મીમાંસા શાસ્ત્ર ઉપર વાર્તિક લખ્યું છે, આશ્વલાયન ગૃહ્ય સૂત્ર ઉપર પણ વાર્તિક લખ્યું છે. શાસ્ત્રમાં ને અનેક

રૂપકો આવે છે ત્હેનો કુમારિલ ભટ્ટે ખુલાસો કર્યો છે. દાખલા તરીકે, ઇન્દ્ર અને અહલ્યાની કથા ત્હેમણે નીચે પ્રમાણે સ્ક્રમજીવી છે. ઇન્દ્ર એ સૂર્યનું નામ છે અને અહલ્યા રાત્રીનું નામ છે. ઇન્દ્ર અહલ્યાનો યાર એટલા સાર કહેવાયો છે કે એ ત્હેને જીવું કરે છે અર્થાત્ ત્હેને દૂર કરે છે. એ વ્યભિચાર કરનારો યાર નથી.

કુમારિલનું પવિત્ર જીવન અને સતશાસ્ત્રો ઉપરનો ત્હેમનો પૂર્ણ વિશ્વાસ, ત્હેમના જીવનના પાછલા ભાગ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. જે સમયે શંકરાચાર્ય પોતાના શિષ્યો સાથે કુમારિલને મળવા સાર જઈ રહ્યા હતા તે સમયે ત્હેમને શોકજનક ખખર મળ્યા કે, વેદોના ઉદ્ધારને માટે અસાધારણ પુરુષાર્થ કરનાર મહાત્મા સુબ્રહ્મણ્ય કુમારિલ ભટ્ટાચાર્ય પોતાની રાજખુશીથી એક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા સાર ડાંગરનાં છોતરાંની આગ સળગાવીને ત્હેમાં બળી મરવા બેઠા છે. એ સમાચાર સાંભળીને શંકરના મનને ઘણો ખેદ થયો. વિસામો લીધા વગર એમણે તરતજ ચાલવા માંડ્યું અને જે જગ્યાએ કુમારિલ ભટ્ટ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી રહ્યા હતા ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. ત્હેમના પંહેલ્યતાં પહેલાંજ ડાંગરના છાલાંઓમાં આગ મૂકવામાં આવી હતી અને ત્હેની ઉપર વેદોનો ઉદ્ધાર કરનાર મહાત્મા કુમારિલ સ્વસ્થ ચિત્તે બેઠા હતા. કુમારિલના આચારની આટલી બધી શુદ્ધતા જોઈને શંકર સ્વામીના મન ઉપર ઘણી ઉડી અસર થઈ. એમણે કુમારિલ ભટ્ટને મળીને પોતાના આવવાનો હેતુ જણાવ્યો, તથા પોતાનું રચેલું ભાષ્ય ત્હેમને બતાવ્યું. કુમારિલ ભટ્ટાચાર્ય એ ભાષ્ય જોઈને ઘણા પ્રસન્ન થયા, તથા શત્રુઓની ટીકા અને ઉપદાસની જરા પણ પરવા કર્યા વિના પોતાના કાર્યમાં ખંતથી મંડ્યા રહેવાની શંકરને સલાહ આપી.

શંકરસ્વામીએ કુમારિલ ભટ્ટને આવું કઠિન પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્હારે કુમારિલે જણાવ્યું કે “બૌદ્ધ ધર્મીઓ વૈદિક ધર્મ

ઉપર ઘણા જૂઠા આક્ષેપ કરતા હતા અને મહેને તહેમના ધર્મનું યથાર્થ જ્ઞાન નહિ હોવાથી હું તહેમના ધર્મના દોષ સ્થમજની શકતો નહિ. એ ખામી પૂરી કરવા સારું હું તહેમના મઠમાં જઈને તહેમનાજ ધર્મના આચાર્યો પાસે જૈન ધર્મનું રહસ્ય શીખ્યો છું.” ત્યાર પછી પોતાની આંખ ઝુટી જવાના બનાવનો ઉલ્લેખ કરીને જણાવ્યું કે ‘એક શબ્દનો ઉપદેશ આપનારો પણ ગુરૂ ગણાય છે તો મહેં તો એ વિદ્વાનો પાસે આખા જૈન અને જૈન મતનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે. અને પછીથી તહેમણે આપેલા જ્ઞાનદારા તહેમનુંજ ખંડન કર્યું છે. એટલે કે મહેં ગુરૂકુલનો દ્રોહ કર્યો છે એ ગુરૂદ્રોહનું પ્રાયશ્ચિત્ત એ છે કે મહારે તુપની અગ્નિમાં બળીને મરી જવું. એ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા હું અત્યારે બેઠો છું, અને આપ જેવા વિદ્વાન વેદ ધર્મની રક્ષા કરવા સારું તત્પર થયા છે એ જાણીને મૃત્યુ સમયે મહેને ઘણોજ આનંદ થાય છે.” શંકરાચાર્યે તહેમને આવા કઠિન પ્રાયશ્ચિત્તનો વિચાર છોડી દેવાને ઘણાંએ આગ્રહ કર્યો, પણ કુમારિલ ભટ્ટે કહ્યું કે, ‘ધર્મની મર્યાદા સાચવવી એ મહેને ઘણુંજ પ્રિય છે. હું મહારો વિચાર કદાપિ બદલવાનો નથી. જે ત્હમારે વેદધર્મનો પ્રચાર કરવો હોય અને જૈન ધર્મનો પરાજય કરવો હોય તો આપ મંડન-મિશ્રને મળો અને તહેને ત્હમારો સાથી બનાવો. એ શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ અને મહારો પ્રિય શિષ્ય છે.’

એટલું કહીને કુમારિલ ભટ્ટ ચૂપ રહી ગયા. છાલાંની આગ પ્રતિ-ક્ષણે વધારે તીવ્ર થતી જતી હતી, અને હવે એની ઝાળ કુમારિલના શરીર સુધી પણ પહોંચતી હતી. એ આગે પ્રબલ થઈને જોતજોતામાં આ પવિત્ર બ્રાહ્મણના શરીરને ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યું. વાચક! ધર્મને માટે બલિદાન અપાયાની વાત તો તહેં અન્ય દેશોના ઇતિહાસમાં પણ ઘણી વાર વાંચી હશે. પણ કુમારિલના જેવા બલિદાનનો નમુનો

આખી દુનિયાના ઇતિહાસમાં અન્ય કોઈ સ્થળે નહિ મળે, ખીજા સત્યાગ્રહીઓને જે સંકટ ખમવાં પડ્યાં છે તે વિરોધીઓને હાથે ! પરંતુ અહિંયા તો કુમારિલ ભટ્ટે સદ્ધર્મની વિરુદ્ધ આચરણ કરવા માટે પોતે પોતાની જાતને એવી શિક્ષા કરી છે જહિંનું સ્મરણ કરતાં રૂંવાટાં ઉમાં થઇ જાય છે ! ધન્ય ! કુમારિલ ભટ્ટ ! ધન્ય ત્હમારા સદાચારને ! ધન્ય ત્હમારા આત્મબલને !

કુમારિલ ભટ્ટપાદનું શરીર બળીને બસ્મ થઈ ગયા પછી શંકર સ્વામી માહિષ્મતી નગરી તરફ ચાલ્યા. એ શહેર નર્મદા નદીના કિનારા ઉપર વસતું હતું. ત્યાં પહોંચીને શંકર સ્વામી બપોરને વખતે મંડનમિશ્રના મકાનની શોધમાં જઈ રહ્યા હતા; એવામાં મંડનમિશ્રના ધરની દાસીઓ નદીએ પાણી ભરવા જતી હતી તે સ્હામી મળી. શંકર સ્વામીએ ત્હેમને મંડનમિશ્રના ધરનો પત્તો પૂછ્યો; એટલે દાસીઓએ ઉત્તર આપ્યો કે “ જે ધરના બારણામાં લટકાવેલા પાંજરાઓમાંની મેનાઓ ‘ વેદસ્વતઃ પ્રમાણુ છે ? કે પરતઃ પ્રમાણુ છે ? ’ એવું બોલી રહી હોય તે મંડનમિશ્રનું ઘર છે એમ જાણુજો. જે ધરમાં પાંજરાઓમાં બેઠેલી મેનાઓ ‘ કર્મ ફળ આપે છે કે ઈશ્વર ફળ આપે છે ? એવા શાસ્ત્રનાં વચનો બોલી રહી હોય તે મંડનમિશ્રનું ઘર છે એમ જાણુજો. જે ધરમાં મેનાઓ ‘ જગત્ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે ? ’ એવા પ્રશ્નો સંબંધી ચર્ચા કરતી હોય તે ધર મંડનમિશ્રનું છે એમ જાણુજો.

દાસીનો આવો ઉત્તર સાંભળીને શંકરાચાર્ય ઘણા પ્રસન્ન થયા અને એવા વિદ્વાનની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવાની ઉત્કંઠા વધી પડી. શંકરસ્વામી મંડનમિશ્રને ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે મંડનમિશ્રે ત્હેમનો ઘણો આદરસત્કાર કર્યો અને પૂછ્યું ‘ મહારાજ ! આપને શી બિદ્યા જોઈએ છે ? શંકરસ્વામીએ ઉત્તર આપ્યો “ હું શાસ્ત્રાર્થની બિદ્યા લેવા

આવ્યો છું. એ ભિક્ષા આપ મહને એવી શતેં આપો કે જે હું હાડું તો ગૃહસ્થાશ્રમ ધારણ કરીને આપનો શિષ્ય બનું અને આપ હારો તો આપ ગૃહસ્થાશ્રમ છોડીને મહારા શિષ્ય બનો. મંડનમિશ્રે ઘણી પ્રસન્નતાપૂર્વક શાસ્ત્રાર્થ કરવાનું કબૂલ કર્યું અને પૂછ્યું કે આપણા શાસ્ત્રાર્થમાં ફેંસલો આપનાર મધ્યસ્થ કોણ થશે ?

શંકરાચાર્ય જાણતા હતા કે મંડનમિશ્રની ધર્મપત્ની ઘણીજ વિદ્વાન છે. તેથી એમણે કહ્યું કે “ આપણા શાસ્ત્રાર્થમાં નિર્ણય આપવાનું કામ આપનાં પરમ વિદુષી ધર્મપત્ની ઉભય ભારતી કરશે. એમની વિદ્વતાની પ્રશંસા મહેં ઘણી સાંભળી છે અને એ જે નિર્ણય આપશે તે નિષ્પક્ષપાત હશે એવી મારી ખાત્રી છે.”

ત્યહાર પછી એ સમયની રીત પ્રમાણે ‘ ઉભય ભારતીએ ’ બન્નેને તિલક કર્યું તથા પુષ્પમાળા પહેરાવી. શાસ્ત્રાર્થ પાંચ છ દિવસ સુધી લાગલાગટ ચાલ્યાજ કર્યો. બન્ને પક્ષ એક બીજાના મતનુ બંડન મંડન ઘણીજ યોગ્યતા અને સહનશીલતાપૂર્વક કરતા હતા. શાસ્ત્રાર્થ થઈ રહેતો ત્યહારે ઉભયભારતી બન્નેને ભોજન કરવાનું સંભારતી અને શંકરસ્વામીને કહેતી; ‘ મહારાજ ! ચાલો ભિક્ષા કરો. તથા મંડનમિશ્રને કહેતી કે ‘ પ્રાણનાથ ! ચાલો ભોજન કરો. ’ એ શબ્દોથીજ એ વિદુષી નિર્ણય આપતી હતી કે આજના શાસ્ત્રાર્થમાં બન્ને પક્ષ ખરોખર કિતર્યા છે. શાસ્ત્રાર્થને છેવટને દિવસે ઉભયભારતીએ હાથ જોડીને બન્નેને કહ્યું “ મહારાજ ! ચાલો ભિક્ષા કરો. ” આ વાક્યથીજ તહેજે ફેંસલો આપી દીધો કે આજે મંડનમિશ્રનો પરાજય થયો અને પોતાની શર્ત પ્રમાણે તે સંન્યાસી થઈ ચૂક્યો.

ત્યહાર પછી શંકરાચાર્યે મંડનમિશ્રને પોતાની પ્રતિજ્ઞા મુજબ સંન્યાસી થવાનું કહ્યું, ત્યહારે તેની પત્નીએ કહ્યું “ નિઃસંદેહ આપે મહારા પતિ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે અને પ્રતિજ્ઞાનુસાર એમણે

ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને આપના શિષ્ય પાળુ બનવું જોઈએ. પરંતુ મહારાજ ! આપે હજુ મહારા પતિ ઉપર સંપૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત નથી કર્યો. શાસ્ત્રમાં સ્ત્રીને પતિની અર્ધાંગિની કહી છે. આપે મહારા પૂજ્ય પતિના અડધા શરીર ઉપર વિજય મેળવ્યો છે. માટે એમને આપના શિષ્ય બનાવવા હોય તો આપ મહારા ઉપર પાળુ વિજય મેળવો.

ઉભયભારતીની આવી પતિભક્તિ અને વિદ્વતા જોઈને શંકર-સ્વામી ઘણા પ્રસન્ન થયા; પાળુ એની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવાને એમના મને આનાકાની કરી. એમણે ઉભયભારતીને કહ્યું; હે અબળા ! ત્હારી ધ્વજા એવી છે કે ત્હારે મહારી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવો, પરંતુ મહને એ વ્યાજખી નથી લાગતું. કારણકે યશસ્વી પુરૂષો અબળાઓની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરતા નથી.

શંકરાચાર્યનો એ ઉત્તર સાંભળીને પરમ વિદુષી અને ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસથી પૂર્ણ પરિચિત ઉભયભારતીએ હાલના સમ-યના કોઈ વકીલને શોભાવે એવી રીતે દાખલા દલિલો સાથે ઉત્તર આપ્યો; “ મહારાજ ! પોતાના મતનું ખંડન કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર મનુષ્ય ભણે પુરૂષ હોય કે સ્ત્રી હોય તો પાળુ ત્હેની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરીને ત્હેને પોતાના મતમાં લેવાનો યત્ન કરવો એ દરેક વિદ્વાનનું કર્તવ્ય છે. જેમકે યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિએ ગાર્ગી નામની અબળા સાથે શાસ્ત્રાર્થ કર્યો હતો અને જનક રાજાએ સુલભા નામની અબળા સાથે વાદવિવાદ કર્યો હતો. એ યાજ્ઞવલ્ક્ય અને જનક આદિ શું આપના જેવા યશસ્વી નહોતા ? ”

ત્હેની આ દલિલોથી મહાત્મ થઈને શંકરાચાર્યે ત્હેની સાથે વાદ-વિવાદ કરવાનું સ્વીકાર્યું. એ બન્નેનો શાસ્ત્રાર્થ અનેક વિષયો ઉપર લાગલાગટ સત્તર દિવસ સુધી ચાલ્યો. ફક્ત સંધ્યાવંદન અને ભોજન જોઈલો વખત શાસ્ત્રાર્થ બંધ પડતો. બાકી રાત ને દિવસ એ બન્નેનું

વાક્યુદ્ધ યાદ્યા કરતું. એ શાસ્ત્રાર્થમાં મંડનમિશ્રની પત્નીએ અપૂર્વ વિદ્વતાનો પરિચય આપ્યો; પણ શંકરાચાર્યની અગાધ વિદ્વતા આગળ તેને પરાજય સ્વીકાર કરવોજ પડ્યો.

આ શાસ્ત્રાર્થ સમાપ્ત થયા પછી મંડનમિશ્રે યથાવિધિ પ્રાન્નપ્રત્ય યજ્ઞ કર્યો, અને પોતાની બધી માલમિલકત ગરીબોને દાન કરી દધને, તથા પોતાના આત્માને અગ્નિહોત્રમાં સમારોપણ કરીને સ્વામી શંકરાચાર્યના ચરણોમાં નમસ્કાર કર્યા. શંકરસ્વામીએ તેને વિધિ અનુસાર સંન્યાસ આશ્રમની દીક્ષા આપીને તત્ત્વમસિ વાક્યનો ઉપદેશ આપ્યો; અને એ સૂત્રની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા દ્વારા વેદાન્તનું ગૂઢ રહસ્ય સ્ફમજ્જવીને તેને સૂરેશ્વરાચાર્ય નામથી વિભૂષિત કર્યો. સૂરેશ્વરાચાર્ય શંકરના પ્રસિદ્ધ શિષ્યોમાં ગણાયા છે.

મંડનમિશ્રની વિદુષી પત્ની ઉભયભારતીએ પણ પતિની સાથે સંસારનો ત્યાગ કર્યો અને સંન્યાસિનીતા વેશમાં શંકરના ધર્મ પ્રચાર કામમાં ઘણી મદદ કરી. પાછળથી શંકરાચાર્યે શૃંગેરી મઠની સ્થાપના કરીને મંડનમિશ્ર (સૂરેશ્વરાચાર્ય) ને તેને અધિષ્ઠાતા બનાવ્યો ત્યારે ઉભયભારતી પણ ત્યાં જઈને વસી, ત્યાં આગળ તેણે ઈશ્વરતત્ત્વનો વિશેષ અભ્યાસ કરવામાં, તથા ધર્મશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરવામાં શાન્તિપૂર્વક જીવન ગાળ્યું. પોતાના સુશીલ સ્વભાવથી એ જનસમાજમાં તે એટલી બધી પ્રિય થઈ પડી હતી કે, લોકોએ તેના સ્મારક ચિહ્ન તરીકે શૃંગેરીમાં એક મંદિર બંધાવ્યું છે. જે આજ દિન સુધી એની મહત્તાનું સ્મરણ કરાવે છે.

ત્યાર પછી શંકરસ્વામી થોડા સમય સુધી નર્મદા કિનારે રહીને શ્રી પર્વત ઉપર ધર્મોપદેશ કરવા નીકળી પડ્યા. ત્યાં આગળ તેમણે શિષ્યોને પોતાનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરાવ્યો. ત્યાં આગળજ સુરે-

શ્વરાચાર્ય અને બીજા શિષ્યોએ પાશુપાત, શૈવ, માહેશ્વર અને વૈષ્ણવ આદિ મનોનું ખંડન કર્યું; તથા એ સંપ્રદાયના વિદ્વાનો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરીને વિજય મેળવ્યો. એ ઉપરથી કેટલાક દુષ્ટ કાપાલિકોએ શંકરાચાર્યને ગુપ્ત રીતે મારી નાંખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એજ ઉદ્દેશથી એક કાપાલિક વેશ બદલીને લેમની સેવામાં રહ્યા, અને છળથી લેમને મારવાનો લાગ શોધવા લાગ્યો. પરંતુ શંકરાચાર્યના વિશ્વાસુ શિષ્યો રાત દિવસ લેમની પાસેજ રહેતા હતા તેથી એ નરપિશાચનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. આખરે લેમને બીજી યુક્તિ વાપરી, એક દિવસ શંકરાચાર્ય એકાન્ત સ્થળમાં બેઠા હતા ત્યારે એ દંભી પુરૂષ લેમની પાસે જઈને કહેવા લાગ્યો “ હે મુને ! આપની સર્વજ્ઞતા, સુશીલતા અને દયા આદિ ગુણોની પ્રશંસા સાંભળીને હું આપનાં દર્શન કરવાને ધણો આતુર થઈ રહ્યો હતોઃ આપના અહિં પધારવાના સમાચાર મળ્યા એટલે તરત હું અહિંયાં આવ્યો છું. નિઃસંદેહ આપ એક અદ્વિતીય મહાપુરૂષ છો, કારણ કે આપે બધી મમતા છોડી દીધી છે. આપે બધા દ્વેષવાદીઓનું ખંડન કર્યું છે, આપ આ જડ શરીરમાં કોઈ પણ પ્રકારની મમતા રાખતા નથી. આપનો એક અદ્વિતીય સ્વરૂપમાં મગ્ન રહો છો. ખરેખર, આપે પરોપકારને અર્થેજ આ દેહ ધારણ કર્યો છે. અને લેને લીધેજ દેવતાઓ પણ આપની સ્તુતિ ગાઈ રહ્યા છે. આપની કૃપાદષ્ટિથી ભલભલાનાં દુઃખ દૂર થાય છે. આપના આશીર્વાદથી લોકોની કામનાઓ દૂર થાય છે. આપ સર્વ ગુણ સંપન્ન છો. સર્વ જગત્ આપની આગળ માથું નમાવે લેને યોગ્ય આપ છો. આપનામાં અભિમાનનું નામ નિશાન નથી. આપ વિજયશાળી છો. આપ ધણા ઉદાર છો. કારણ કે આપે તો આત્માનું દાન કરી દીધું છે. આપ જેવા ગુણોની ખાણ જેવા પુરૂષ પાસે આવીને કોઈ મનુષ્ય પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ કર્યા વગર જતો નથી. હું પણ મહારી મનો-

વાંચના પૂરી કરવાના હેતુથી આપના ચરણ કમળમાં આવ્યો છું. અને મહારી ખાત્રી છે કે હું ખાલી હાથે નહિ જાઉં.

મહારાજ ! કૈલાસમાં રૂદ્રની સાથે વાસ કરવાની અભિલાષાથી મહેં સો વર્ષ સુધી લાગલાગટ ઉગ્ર તપ કરીને રૂદ્રને પ્રસન્ન કરી દીધા છે. ત્હેમણે મહેને આજ્ઞા આપી છે કે, તું કોઈ રાજનું કે સર્વજનું શિર અગ્નિમાં નાંખીને હોમ કરીશ તો ત્હારો મનોરથ સફળ થશે. મહાદેવજીના એ વરદાનથી હું કોઈ રાજ કે સર્વજની શોધમાં ચારે તરફ ફરવા નીકળી પડ્યો છું. મંદ ભાગ્યથી એવો કોઈ રાજ હજી સુધી મળ્યો નથી. ઈક્ત આપ જેવા સર્વજનનાં દર્શન કરવાનું સદ્ભાગ્ય હમણાં પ્રાપ્ત થયું છે. આપ સર્વજ હોવા છતાં જગતના રાગદ્વેષથી અલગ છો, અને સર્વદા લોકોનો ઉપકાર કરવામાં તત્પર રહો છો. મહેને પૂરો વિશ્વાસ છે કે મહાઈ કામ સિદ્ધ થઈ જશે. મહારી મનોરથ સિદ્ધિને સારૂ તિલકધારી રાજનું કે સર્વજનું કપાળ જોઈએ. રાજનું કપાળ મળવું તો અત્યંત કઠિન છે. હવે આપ મહારા મનોરથ સિદ્ધ કરો. એ દાનથી આપને ઉત્તમ ફળ મળશે અને મહાઈ કામ થશે. એ તો આપ જાણો છો કે આ શરીરનો નાશ કોઈ દિવસ જરૂર થવાનો છે. જો એ શરીર કોઈના કામમાં આવે તો એથી વધારે સારૂ શું. જે લોકો દુનિયાની માયામાં ફસાયા છે તે લોકો તો પોતાનું શરીર છોડવાની ઈચ્છા નથી રાખતા, પણ આપ તો લૌકિક કામના-ઓથી વિરક્ત છો. આપને શરીર ઉપર કાંઈ અભિમાન નથી. આપે તો કેવળ બીજાઓના કલ્યાણની ખાતર દેહ ધારણ કર્યો છે. મહારા જેવા પુરુષોને ધિક્કાર છે, કે જેઓ જગતની લાલચોમાં ફસાઈ પડીને સારા ખોટાની પરવા નથી કરતા. પરંતુ બીજાઓને માટેજ પોતાનું જીવન ગાળનારા આપને ધન્ય છે, આપ જાણો છો કે ઈન્દ્રે પણ પોતાના શત્રુઓને મારવાનું વજ્ર બનાવવા સારૂ દધીચિ ઋષિનાં

હાડકાં માઝ્યાં હતાં, અને એમણે ઘણી ખુશીથી આપ્યાં હતાં. વળી પંચોપકારી જીમૂતવાહને પણ એવાજ કામ સારૂ પોતાના જીવનનું દાન કર્યું હતું. એ લોકોની કીર્તિ જહ્યાં સુધી સૂર્ય અને ચંદ્ર વિદ્યમાન છે ત્યાં સુધી ચાલ્યા કરશે. શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે, અખંડ બ્રહ્મચર્યવાળા પુરૂષના માથાની ખોપરીની મદદથી મનુષ્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે. હે ભગવન્ ! આપ જેવા મનુષ્યને વધારે શું કહું ? આપ મહને આપનું માથું આપી દો. એટલું કહી દુષ્ટ કાપાલિક શંકરસ્વામીના ચરણોમાં પડી ગયો. શંકરસ્વામીને ત્રેના ઉપર મનમાં ઘણો તિરસ્કાર ઉપજ્યો પણ એને પ્રગટ નહિ કરતાં કહ્યું “ તારી મનોવાંચ્છના પૂર્ણ કરવા હું તૈયાર છું. એવો કયો બુદ્ધિમાન છે કે જે શરીર નાશવંત છે એમ જાણ્યા છતાં પણ ખીજ્જના હિતની ખાતર ત્રેનો ઉત્સર્ગ કરતાં અચકાય ? જે વખતે હું એકાન્તમાં સમાધિ લગાવીને બેઠો હોઉ તે સમયે તું આવીને મહાર્ માથું કાપી જજે. બધાના દેખતાં હું તને મહાર્ શિર કાપી લઈ જવાની રજા આપીશ તો મહારા ખીજ્જ શિષ્યો એમાં વિઘ્ન નાંખશે. કારણ કે તું જાણે છે કે ગુરૂનું મૃત્યુ શિષ્યોથી સહન થઈ શકતું નથી. ’

શંકરના આ વચનોથી પ્રસન્ન થઈને કાપાલિક પોતાને ઘેર ગયો અને શંકરસ્વામી પોતાના આશ્રમમાં પાછા ગયા. ત્યાં આવીને ત્રેમણે પોતાના શિષ્યોની સલાહથી એ દુષ્ટને સજા કરવાનો પૂરો પ્રયત્ન કર્યો. ખીજે દહાડે એ નીચ કાપાલિક દારૂના નિશામાં ચકચૂર થઈને, કપાલમાં નિવ્રક લગાવીને તથા ગળામાં ખોપરીઓની માળા અને હાથમાં ત્રિશૂલ ધારણ કરીને પ્રસન્નતાપૂર્વક શંકરાચાર્ય પાસે આવ્યો. એણે જોયું કે શંકરાચાર્યના બધા શિષ્યો સ્નાન કરવાને બહાર ગયા છે માટે આ સરસ લાગ છે. જેવો એ દુષ્ટ ખડ્ગ કહાડીને શંકરાચાર્યના ઉપર ઘા કરવા જતો હતો એવામાં શંકરના શિષ્ય

પદ્મપાદચાર્ય વકરેલા સિંહની પેટે ત્હેના ઉપર ધસી આવ્યા અને શસ્ત્રદ્વારા ત્હેને એવો ઊંડો ધા માર્યો કે એ દુષ્ટ કાપાલિક મ્હોટી ચીસ પાડીને ભૂમિ ઉપર પડી ગયો. આ પ્રકારે એ દુષ્ટના હાથથી શંકરાચાર્યની જીંદગી બચી ગઈ.

ત્હાંથી નીકળીને તીર્થયાત્રા કરતા કરતા શંકરાચાર્ય ગોકર્ણ નામના એક સ્થાનમાં પહોંચ્યા અને ત્હાં ત્રણ દિવસ રહીને હરિ-શંકર નામના એક તીર્થની યાત્રા કરવા ગયા. ત્હાંથી મૂકાઅંબિકા દેવીના સ્થાનમાં પધાર્યા અને શ્રીવલિ નામના બ્રાહ્મણોના ગામમાં પહોંચ્યા. એ ગામમાં ઘણા વિદ્વાન અને ધર્માત્મા બ્રાહ્મણ રહેતા હતા. ત્હાં એક પ્રભાકર નામનો પ્રસિદ્ધ પંડિત રહેતો હતો, ત્હેને એક છોકરો હતો તે દુનિયાના કામધંધામાં કે રમતગમતમાં જરા પણ ધ્યાન આપતો નહિ પણ ચુપચાપ બેસી રહેતો. એના ચહેરા ઉપરથી જણાતું હતું કે જાણે એ કોઈ જોડા વિચારમાં ઉતરી પડ્યો છે. ઘણા વૈદ્યોની દવા કરવા છતાં પણ એને ફાયદો થયો નહોતો. આખરે તે છોકરાને લઈને પ્રભાકર શંકરાચાર્ય પાસે ગયો અને પૂછવા લાગ્યો “ મહારાજ ! આ છોકરામાં જડતા કેમ છે ? ત્હેની ઉંમર લગભગ તેર વર્ષની થઈ છે તો પણ નથી ભણતો ગણતો કે નથી રમતો કુદતો. મહા મુશ્કેલીએ ત્હેને જનોઈ દીધું છે. બીજા છોકરાઓ રમવા બોલાવે છે તો જતો નથી. છોકરાઓ એને મારે છે તો પણ ગુસ્સે થતો નથી. ખાવાતું પણ મરજીમાં આવે છે ત્હારે ખાય છે. ”

શંકરાચાર્યે બાળકને પૂછ્યું “ કેમ બેટા ! તું જડ શા સાડ છે ? ” બાળકે ઉત્તર આપ્યો “ જડ હું નથી પણ આ શરીર છે; જે મહારા દ્વારા ચેષ્ટા કરે છે. ” ઇત્યાદિ. બાળકનો આ ઉત્તર સાંભળીને શંકરાચાર્યે પ્રભાકરને કહ્યું “ આ છોકરો ત્હમારા કામનો નથી. એને મહારી પાસે રાખી જાઓ. એનામાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે.

ત્હમારી પાસે રહેશે તો ત્હમારા ક્લેશનું કારણ થઈ પડશે. ” પિતા એ બાળકને શંકરાચાર્યની પાસે રાખીને ચાલ્યો ગયો. શંકરાચાર્યે ત્હને શિક્ષણ આપવાનો આરંભ કર્યો અને ત્હનું નામ હસ્તામલક પાડ્યું. એ શિષ્ય પણ સ્વામી શંકરાચાર્યના પ્રિય શિષ્યોમાંનો એક છે. ત્હણે આત્મવિદ્યા ઉપર બાર હજાર શ્લોક રચ્યા છે. જે ઉપરથી ત્હની વિદ્વતા પ્રગટ થઈ આવે છે. ત્હાર પછી સ્વામી શંકરાચાર્ય તુંગભદ્રા નદીને કિનારે શૃંગેરીમાં ગયા અને ત્હાં આગળ પોતાના પ્રથમ મંદીરી સ્થાપના કરી.

ત્હાં આગળ એક બીજો વિદ્વાન શંકરાચાર્યનો શિષ્ય બન્યો. એ શિષ્યની ત્હેમના ઉપર ઘણી ભક્તિ હતી. એણે તોટક છન્દમાં ગુરુભક્તિના કેટલાક શ્લોક રચ્યા છે. એમાં ગુરુભક્તિ અને આત્મતત્ત્વનું ઉત્તમ વર્ણન છે. એ કારણથી એ તોટકાચાર્ય નામથી પ્રસિદ્ધ થયા છે. અને ગિરિ નામનો એક સંન્યાસી સંપ્રદાય એના નામ ઉપરથી આજનુધી ચાલે છે. અત્યાર સુધીમાં શંકરાચાર્યને ચાર વિદ્વાન શિષ્ય મળી આવ્યા હતા. મુરેશ્વરાચાર્ય, હસ્તામલક, પદ્મનાદ, અને તોટકાચાર્ય. શંકરાચાર્યે એ શિષ્યોને જૂદાં જૂદાં પુસ્તકો રચવાનું કામ સોંપ્યું. મુરેશ્વરાચાર્યે ગુરુની આજ્ઞા અનુસાર નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ નામક એક પુસ્તક લખ્યું જે વાંચીને શંકરાચાર્ય ઘણા પ્રસન્ન થયા. એ પુસ્તક લખ્યાથી મુરેશ્વરાચાર્યને મુરેશ્વરદેશિકનું નામ આપવામાં આવ્યું. એ પુસ્તકમાં આત્માને નિષ્કર્મ જણાવ્યો છે. અને ત્હેની સાળતિમાં પ્રબળ યુક્તિઓ આપવામાં આવી છે, ત્હાર પછી ત્હેમણે ગુરુની આજ્ઞાથી શંકરાચાર્યના તૈતેરિય ઉપનિષદ ભાષ્ય અને કાણ્વશાખાન ઉપાનિષદના ભાષ્ય ઉપર પણ વાર્તિક લખ્યાં.

સનંદને પણ ગુરુની આજ્ઞાથી એ ભાષ્ય ઉપર વ્યાખ્યા લખી છે જ્ઞેના પહેલા ભાગનું નામ પંચપાદિકા અને બીજાનું નામ વૃત્તિ છે.

એજ સમયમાં શંકરાચાર્યના આનંદગિરિ વગેરે ખીજા શિષ્યોએ પણ અદ્વૈત મત ઉપર ભિન્ન ભિન્ન પુસ્તકો લખીને ગુરૂને અર્પણ કર્યા.

એજ સમયમાં પદ્મપાદ ગુરૂની આજ્ઞા લઈને તીર્થયાત્રા કરવા નીકળી પડ્યા. ત્યહાર પછી થોડા સમયમાં શંકરાચાર્યને પોતાની માતાના મંદવાડના સમાચાર મળ્યા. અને એ તરતજ પોતાના ઘર તરફ ચાલ્યા. માતા ઘણે વર્ષે પુત્રને જોઈને ઘણી પ્રસન્ન થઈ અને કહ્યું કે, હવે હું વૃદ્ધ થઈ છું. મહારા મૃત્યુ કાળ સુધી તું અહિંજ રહેજે અને મહારો અગ્નિસંસ્કાર કરીને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જજે. શંકરસ્વામીએ માતાની એ વિનતિ કબૂલ રાખી. માતાનું મરણ થયું ત્યહારે એમની ન્યાતવાળાઓએ વાંધો લીધો કે શંકરાચાર્ય સંન્યાસી હોવાથી માતાને અગ્નિદાહ દેવા અધિકારી નથી. પરંતુ શંકરાચાર્યે પોતાને હાથેજ માતાને અગ્નિદાહ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો; એટલે તહેમણે ન્યાતવાળાઓની ટીકાની જરા પણ પરવા ન કરી. જ્ઞાતિનો કોઈ માણસ શંકરાચાર્યની માતાના દાહકર્મમાં સામીલ થયો નહિ. આખરે શંકરાચાર્યે પોતાના ઘરની પાસેજ માતાને અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો. એમ કહેવાય છે કે આવો વ્યય વિરોધ જગાવવા સાચું તહેમણે પોતાના જ્ઞાતિબંધુઓને શાપ દીધો કે, ત્હમારામાંથી કોઈ વેદપાઠી થશે નહિ અને ત્હમારા ઘર આગળ હંમેશાં રમશાન રહેશે. તેમજ કોઈ સંન્યાસી ત્હમારે ઘેર ભિક્ષા નહિ કરે. હજી પણ એ જગ્યાએ શંકરના જ્ઞાતિજનોની એવીજ દશા દીઠામાં આવે છે. સંન્યાસીએ પોતાના પૂર્વાશ્રમના સંબંધીઓ સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ રાખવો કે મમતા બતાવવી એ કૃત્ય નિર્દોષ હોવા છતાં પણ પ્રચલિત રૂઠીની ત્રિરૂઠ હતું તેથી એમાં વાંધો લેવામાં એમના જ્ઞાતિજનોનો દોષ કહાડીયું નહિ. તેમજ લોકવાયકાની પરવા ન કરતાં પોતાના અંતઃકરણને જે કાર્ય પાપરહિત લાગ્યું તે કરવામાં શંકરાચાર્ય સંકોચાયા નહિ. ત્હને માટે

હૈમને હજારો વાર ધન્યવાદ આપીશું. પરંતુ શંકરાચાર્યને નામે
યજ્ઞપિ શુદ્ધમ્ લોકવિરુદ્ધમ્ નાકરણીયમ્ નાચરણીયમ્ (શુદ્ધ
હોય છતાં પણ લોક વિરુદ્ધ હોય એવું કર્મ ન કરવું, ન આચરવું.)
એવી દુહાઈ દેનારાઓની બુદ્ધિ માટે શું કહેવું એ હમને સહ-
મજતું નથી. અસ્તુ ! માતાનો અગ્નિ સંસ્કાર કરીને શંકર ઘેરથી
વિદાય થયા અંતે વેદ વિરોધી મતમતાંતરોનું ખંડન કરવા સાર
બ્રમણ કરવા લાગ્યા. ફરતા ફરતા એ મલખાર રાજ્યના કોઈ એકાન્ત
સ્થાનમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ એમનો શિષ્ય પદ્મપાદ પણ
એમને આવી મળ્યો. ત્યાં આગળજ મલખારના રાજાએ આવીને
હૈમનાં દર્શન કર્યાં.

હવે શંકરાચાર્યની ઈચ્છા નિયમ પૂર્વક શિષ્ય-વગેરેને સાથે
ત્રાહને ધર્મપ્રચારનું કાર્ય કરવાની થઈ. રાજા મુધન્વા પણ હૈમની
સાથે આવવા તૈયાર થયો. શંકરાચાર્ય એ બધા રસાલા સાથે રામે-
શ્વર પહોંચ્યા અને ત્યાં આગળ શાક્ત ધર્મીઓ સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરીને
હૈમને પોતાના મતના બતાવ્યા.

ત્યાર પછી શંકરાચાર્ય પાંડુ, ચૌલ અને દ્રાવિડ દેશોમાં ધર્મપ્રચાર
કરતા કરતા કાંચી નગરમાં ગયા અને ત્યાં એક મંદીરી સ્થાપના કરી.

એજ પ્રકારે આન્ધ્ર દેશોમાં પ્રચાર કરતા કરતા વેંકટાચલને
રસ્તે થઇને વિદર્ભ (બિહાર) ની રાજધાનીમાં પહોંચ્યા. ત્યાંના
રાજાએ હૈમનો ઘણો આદરસત્કાર કર્યો. ત્યાં આગળ શંકરાચાર્યના
શિષ્યોએ ભેરવમતનું ઘણું સારી પેઠે ખંડન કર્યું અને ઘણાકને પો-
તાના મતના અનુયાયી બતાવ્યા.

ત્યાર પછી શંકરાચાર્ય કર્ણાટક દેશમાં ગયા. ત્યાં આગળ એ
સમયમાં કાપાલિક લોકોનું ઘણું જોર હતું. કાપાલિકોનો ગુરુ ક્રકચ નામનો
એક જોગટો હતો, તે શંકરાચાર્યના આવ્યાના ખબર સાંભળીને રાતો

ખીળો થતો આવ્યો અને શંકરાચાર્યને કહેવા લાગ્યો “ત્હે” હાથમાં માણસની ખોપરી કેમ ધારણુ નથી કરી? જે સાધુ મનુષ્યની ખોપરીને શ્વિરથી ભરીને તથા દારૂ પીને ભૈરવની પૂજા કરતો નથી ત્હેના ઉપર ભૈરવ દેવ પ્રસન્ન થતા નથી.” ત્હેનો આવો બકવાટ જોઈને રાજા સુધન્વાએ પોતાના સિપાહીઓને આજ્ઞા આપી કે, એને અહિંથી કહાડી મૂકો. એ ઉપરથી ક્રકચને ઘણો ગુસ્સો ચઢડ્યો અને શંકરાચાર્ય તથા રાજા સુધન્વાને મારી નાંખવાની ધમકી આપીને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો, અને થોડીવાર પછી પોતાના ચેલાઓને દારૂના નિશામાં ચકચૂર બતાવીને શંકરાચાર્યને મારવા સારૂ લઈ આવ્યો. રાજા સુધન્વાએ પણ પોતાના સિપાહીઓને ત્હેમની સાથે લડકવાની આજ્ઞા આપી. શાસ્ત્રાર્થ દ્વારા મતમતાંતરોનું ખંડન મંડન થવાને બદલે અહિંયાં તો શસ્ત્રની ઝપાઝપી ચાલવા લાગી. રાજા સુધન્વા ક્રકચના માણસો સાથે લડકવામાં રોકાયો એટલે દુષ્ટ ક્રકચે જાતે સ્વામી શંકરાચાર્ય ઉપર આક્રમણ કર્યું. શંકરાચાર્યે આ વખતે સાબિત કરી આપ્યું કે એમનામાં કેવળ વિદ્યાબળજ નહોતું પણ આ જન્મ બ્રહ્માચારીને છાજતું બાહુબળ પણ હતું. એ વખતે શંકરાચાર્યે દ્રોણાચાર્ય જેવું ઉચ્ચસ્વરૂપ ધારણુ કરીને લગભગ બધા કાપાલિકોને ઘાયલ કર્યા. ક્રકચ પણ એ યુદ્ધમાં માર્યો ગયો. ત્યહાર પછી શંકરાચાર્યના શિષ્યોએ ભૈરવ મતની વિરૂદ્ધ ઉપદેશ આપવા માંડ્યો અને ઘણા લોકો શંકરાચાર્યના અનુયાયી થયા.

ત્યહાર પછી શંકરાચાર્ય પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાન તરફ ચાલ્યા. માર્ગમાં ધર્મ પ્રચાર કરતા કરતા સમુદ્રતટ ઉપર ગોકર્ણુ નામક સ્થાનમાં પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ નીલકંઠ નામનો એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન રહેતો હતો. એ શૈવ મતનો હતો અને એ મત ઉપર ત્હેણે ઘણાં પુસ્તકો રચ્યાં હતાં. વેદાન્ત સૂત્રો ઉપર પણ ત્હેણે બાષ્ય લખીને પોતાના મતનું પ્રતિપાદન

કર્યું હતું. તેને પોતાની વિદ્વતાનું ધાણું અભિમાન હતું. શંકરાચાર્ય સાથે તેને શાસ્ત્રાર્થ થયો. એ શાસ્ત્રાયેમાં નીલકંઠ પરાજીત થયો અને તેણે પોતાના શિષ્યો સહિત શંકરાચાર્યનો મત સ્વીકાર્યો.

આ શાસ્ત્રાર્થ પછી શંકરાચાર્ય સૌરાષ્ટ્ર આદિ પ્રાન્તોમાં ધર્મ પ્રચાર કરતા કરતા દ્વારિકામાં પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ પંચરાત્ર સંપ્રદાયવાળાઓનું ધાણું જોર હતું. શંકરાચાર્યના શિષ્યોએ તેમનું ખંડન કર્યું. ત્યાર પછી વૈષ્ણવ, શૈવ, શાક્ય આદિ મતમતાંરોનું ખંડન કરતા કરતા શંકરાચાર્ય પોતાના શિષ્યો સહિત ઉજ્જૈનમાં પધાર્યા અને ત્યાંના મહા કાલેશ્વર મંદિરમાં કિતર્યા. ત્યાંથી આગળ જઈને શંકરાચાર્ય જૈન મતના કેટલાક વિદ્વાનો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કર્યો અને તેમને પરાજિત કર્યા.

જૂદા જૂદા પ્રાન્તોમાં ધર્મ પ્રચારનું કાર્ય કર્યા પછી શંકરાચાર્યની ઇચ્છા કામરૂપ (આસામ) દેશમાં જવાની થઈ. ત્યાં આગળ અમિનવ ગુપ્ત નામનો એક મહોટો પડિત રહેતો હતો અને તેણે શાક્યમતને અનુકૂળ બ્રહ્મસૂત્રો ઉપર ભાષ્ય લખ્યું હતું. શંકરાચાર્યે એ પંડિતની પાસે જઈને શાસ્ત્રાર્થ કર્યો તથા તેને પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો.

કામરૂપથી શંકરાચાર્ય ઉત્તર હિંદુસ્તાન, નેપાલ, ચપારણ્ય, અને કોશલ આદિ દેશોમાં ફરતા ફરતા બિહાર અને બંગાળા પ્રાન્તમાં થઈને ગૌડ દેશમાં ગયા. ત્યાંથી શંકરાચાર્યને ભગદર રોગ લાગુ પડ્યો; જહોને માટે ઘણા દવાજ કરાવ્યા પણ કાંઈ લાભ થયો નહિ.

એ મદવાડમાં પણ શંકરાચાર્યે ધર્મ પ્રચારના કાર્યને દીલું ન પડવા દીધું. કાશ્મીર દેશની પ્રશંસા સાંભળીને તેમનો વિચાર ત્યાં જવાનો થયો. ત્યાં આગળ શારદા નિવાસ નામનું એક વિદ્યાનું ધામ હતું એ જોવાની શંકરાચાર્યની ઇચ્છા હતી. એ સમયમાં શારદાનિ-

વાસમાં ભિન્ન ભિન્ન મતના વિદ્વાનો રહેતા હતા. એ ભવનને ચાર દ્વાર હતાં. પૂર્વના રહેવાશીઓ પૂર્વ દ્વારથી અને દક્ષિણના રહેવાશીઓ દક્ષિણ દ્વારથી, એ મંદિરમાં પ્રવેશ કરતા હતા. પરંતુ પ્રવેશ કરતાં પહેલાં તેમને ધર્મશાસ્ત્ર સંબંધી પ્રશ્નોના ઉત્તર આપીને પોતાની યોગ્યતા સાબિત કરી આપવી પડતી. સારાંશ એ કે એ સ્થાન કેવળ વિદ્વાનોને માટેજ બનેલું હતું. શંકરાચાર્ય પણ ધર્મ પ્રચારનું કામ કરતા કરતા ત્યાં પહોંચ્યા. દક્ષિણ દેશના રહેવાશી હોવાથી દક્ષિણ દ્વારમાંથી એમને પ્રવેશ કરવાનો હતો; આશ્રમની મર્યાદા પ્રમાણે વૈશેષિક, ન્યાય, સાંખ્ય, જૈન અને જૈનમત સંબંધી અનેક પ્રશ્નો એમને પૂછવામાં આવ્યા, તેના એમણે સંતોષકારક ઉત્તર આપ્યા એટલે અંદર જવાનો અધિકાર તેમને પ્રાપ્ત થયો. પછી શંકરાચાર્યે એ આશ્રમના વિદ્વાનોમાં પોતાના સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે એ અદ્ભુત સ્થાન એમને મળી ગયું અને શંકરાચાર્યે ત્યાં આગળ પોતાનો એક મઠ સ્થાપ્યો. ત્યાં આગળ પોતાના કેટલાક શિષ્યોને ધર્મોપદેશ સાથે રાખીને પોતે બદરિકાશ્રમ તરફ ચાલ્યા અને ત્યાંથી દેહારનાથ ગયા; અને ત્યાં આગળ ભરજવાનીમાં છ મહિના સુધી માંદા રહીને, બત્રીસ વર્ષની ઉંમરે, સં. ૮૭૭ માં નિધન દેહનો ત્યાગ કરીને પરમપદને પ્રાપ્ત થયા.

એમના અકાળ મૃત્યુથી દેશને જે હાનિ પહોંચી તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. એટલા ટુંકા આયુષ્યમાં જેટલું કામ શંકર સ્વામીએ કર્યું છે તેટલું કામ ઘણા થોડાથી થઈ શકે એમ છે. ધર્મ પ્રચારને માટે વ્યાખ્યાનો અને શાસ્ત્રાર્થ ઉપરાંત પુસ્તકો લખવાનું કામ પણ એમણે થોડું કર્યું નથી. એમના પુસ્તકો ઉપરથી તેમની અસાધારણ વિદ્વત્તા અને પ્રતિભાનો પરિચય મળી આવે છે. સંસ્કૃત ભાષા ઉપર એમનો સારો કાબૂ હતો. એમના પુસ્તકોની ભાષા વિશદ અને

લલિત હોવાથી આજ દિન મુધી વિદ્વાનોનો આદર પામે છે. એમના પુસ્તકોમાં સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધ પ્રસ્થાન ત્રય છે. એમાં ઉપનિષદ્ ભાષ્ય, સૂત્રભાષ્ય, અને ગીતા ભાષ્યનો સમાવેશ થાય છે. એ ત્રણે ભાષ્યોમાં એમણે બ્રહ્મવિદ્યાની વ્યાખ્યા કરીને એ ત્રણે પુસ્તકોમાં જીવ અને બ્રહ્મની એકતા વર્ણવી છે.

ઉપનિષદ્ ભાષ્યમાં શંકરાચાર્યે બ્રહ્મવિદ્યાની વ્યાખ્યા કરી છે તથા નીચેના વિષયો ઉપર વિચાર દર્શાવ્યા છે. (૧) જીવાત્મા અને પરમાત્માનું સ્વરૂપ, (૨) જીવાત્માની ત્રણ અવસ્થા, (૩) ત્રણ શરીર અર્થાત્ સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ અને કારણ, (૪) મૃત્યુ સમયે જીવાત્માની શરીરથી અલગ રહેવાની રીત, (૫) શુદ્ધ ગતિ અને કૃષ્ણ ગતિ અર્થાત્ શરીરથી અલગ થઈને જીવાત્માનું સૂર્ય લોક અને કૃષ્ણ લોક તરફ જવું અને ફરી જન્મવું તથા મુક્ત થવું, (૬) બ્રહ્મ-વિદ્યાનાં સાધન.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્માં ખાસ કરીને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ઉપાસનાનું વર્ણન છે.

નીચે લખેલા દસ ઉપનિષદો ઉપર સ્વામી શંકરાચાર્યે ભાષ્ય કર્યું છે અને એ બધા ભાષ્ય ઉપનિષદ્ ભાષ્યના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ઈશ, કેત, કંક, પ્રશ્ન, મુક્ક, માંડુક્ય, તૈતિરિય, ઐતરેય, છાંદોગ્ય અને બ્રહ્મદાર્ણ્યક, છેલ્લું ઉપનિષદ્ શતપથ બ્રાહ્મણનો એક ભાગ છે.

સૂત્રભાષ્યમાં શંકરાચાર્ય દ્વારા ઉપનિષદોમાં આવેલા વિચારવા યોગ્ય વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. હૈમાં જણાવ્યું છે કે બધા ઉપનિષદો બ્રહ્મને જ જગત્નું કારણ ગણે છે. વળી ઘણી વિદ્વાતાપૂર્વક સાબિત કર્યું છે કે આકાશ, પ્રાણ, જ્યોતિ, અને અગ્નિ આદિ પરમેશ્વરનાં નામ છે. બીજા અધ્યાયમાં બૌદ્ધ, જૈન અને ચાર્વાક આદિ મતોનું ખંડન કર્યું છે. તેમજ સાંખ્ય યોગ આદિ આસ્તિક

મતોએ જ્યાં જ્યાં જીવ પ્રાણનો ભેદ બતાવ્યો છે. ત્યાં ત્યાં તહેમનું પણ ખંડન કર્યું છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં વૈરાગ્ય, જીવપ્રાણની એકતા, સગુણ નિર્ગુણ ઉપાસના અને જ્ઞાનના અતરંગ અને બહિરંગ સાધનાનું વર્ણન છે. ચોથા અધ્યાયમાં જીવનમુક્તિનું વર્ણન છે.

શ્રી શંકરાચાર્યે કૃષ્ણ ભગવાનની રચેલી ગીતા ઉપર એક ઉત્તમ ભાષ્ય લખ્યું છે. જે **ગીતાભાષ્ય** નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ ભાષ્ય એમની કીર્તિને અમર રાખે એવું છે.

તે ઉપરાંત શંકરાચાર્યે લલિત પદ્યમાં અનેક મધુર સ્તોત્ર રચ્યાં છે, જહોમાંનું મોહમુદ્ગર સ્તોત્ર આપણા દેશમાં ઘણું પ્રસિદ્ધ છે અને વારંવાર સંસ્કારી સ્ત્રીપુરુષોને મ્હોંએ સાંભળવામાં આવે છે.

૪. ઐશ્વર્યસાધક દીપંકર.

ધર્મવીર દીપંકરનો જન્મ ઈ. સ. ૯૮૦ માં ખંગાળાની પ્રાચીન રાજધાની ગોડ નગરમાં એક બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કાલીકિંકર અને માતાનું નામ કમલાવતી હતું. દીપંકરના બાલ્યજીવનમાં હેમના ભવિષ્ય ગોરવનાં ચિન્હ પ્રગટ થયાં હતાં. બાલ્યાવસ્થામાં ગુરૂને ઘેર વિદ્યાભ્યાસ સમાપ્ત કરીને થોડા સમય સુધી હેમણે ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવ્યો. ત્યાર પછી હેમના કૃણદ્રુપ હૃદયમાં ધર્મનું બીજ અંકુરિત થયું, એટલે હેમણે સંસારનો ત્યાગ કરીને ધર્મના અભ્યાસમાં ચિત્તને પરોવ્યું. એણે અને ખંતને લીધે એ થોડા સમયમાં જ હિન્દુ અને બૌદ્ધ ધર્મ-શાસ્ત્રમાં વિશેષ રૂપે પારદર્શી થઈ ગયા. ધર્મજ્ઞાનમાં સારા પંડિત થયા પછી દીપંકરે યોગસાધના સાથે મહાત્મા ધર્મરક્ષિતની પાસે બોધિસત્વના કઠોર વ્રતની દીક્ષા લીધી.

એ વખતમાં લંકા અને અલ્પ દેશમાં ઐશ્વર્યધર્મનું શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું જ્ઞાન મળતું હતું, એટલે હેમણે ત્યાં જવાનો સંકલ્પ કર્યો. કેટલાક વેપારીઓ સહિત વહાણમાં બેસીને તેણે અલ્પદેશની યાત્રા કરી. રસ્તામાં ઘણું કષ્ટ વેહીને તથા ઘણા પ્રકારનાં વિઘ્નોને હઠાવીને એક વર્ષ

અને એક મહિને તેઓ બ્રહ્મદેશમાં જઈ પહોંચ્યા. એ વખતે ચન્દ્ર-કીર્તિ નામનો એક પુરુષ ત્યાંનો મુખ્ય યાજક હતો. દીપંકરે એ યાજકની પાસે યોગ વિદ્યાનું શિક્ષણ મેળવ્યું તથા બાર વર્ષ સુધી ત્યાં રહીને સિદ્ધિ મેળવી.

દીપંકર સિદ્ધિ લાભ મેળવ્યા પછી પહેલાંની માફક કોઈ વેપારીઓનો સંગાથ જોઈને સ્વદેશમાં પાછો આવ્યો, એટલે મગધના ઐશ્વ લોકોએ ત્રેને ત્યાંનો ધર્મપાલ નીમ્યો. ધીમે ધીમે દીપંકરનો યશ ભારતવર્ષમાં ચારે દિશામાં પ્રસરી ગયો. રાજા ન્યાયપાળે ત્રેના પાંડિત્ય અને ધર્મસાધનથી મુગ્ધ થઈ જઈને ત્રેને પોતાની રાજધાની વિક્રમશીલાના પ્રધાન યાજકની જગ્યા ઉપર નીમવાની ઈચ્છા દર્શાવી; પરંતુ દીપંકરે ત્રેની એ સૂચનાનો સ્વીકાર કર્યો નહિ.

એ સમયમાં ટિબેટમાં હલાલામાઓ નામનો એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ખોલિંગ નગરમાં ત્રેની મુખ્ય રાજધાની હતી. ત્રેણે ઐશ્વધર્મની ઉન્નતિ કરવા સાથે પોતાના રાજ્યમાંથી ઐશ્વધર્મને સારી પેઠે સહમજનારા કેટલાક પાંડિતોને વિશેષ જ્ઞાન મેળવવા માટે મગધમાં મોકલ્યા હતા. એ લોકો ભારતવર્ષમાં જૂદા જૂદા સ્થાનોમાં ઐશ્વધર્મનું જ્ઞાન મેળવી આવીને છેવટે મગધમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ ત્રેમણે દીપંકરની કીર્તિ સાંભળી તેથી એવા મહાન વિદ્વાનને પોતાના દેશમાં લઈ જવાની ત્રેમની ઈચ્છા થઈ. ત્રેમણે એ બાબત પોતાથી બનતો યત્ન કર્યો. દંતકથા એવી છે કે હલાલામાઓએ દીપંકરને પોતાની રાજધાનીમાં બોલાવવા સાથે પુષ્કળ સોના મહોરો સાથે એક સો નોકરોને વિક્રમપુર મોકલ્યા હતા. પરંતુ દીપંકરે ત્યાં જવાને સાફ ના કહી એટલે રાજાના નોકરો નિરાશ મને પાછા ફર્યા.

ત્રહાર પછી થોડે દિવસે હલાલામાઓનું મૃત્યુ થયું. ત્રેના મૃત્યુ પછી ત્રેના પુત્રો ધણેજ આગ્રહ અને વિનય કરીને દીપંકરજીને

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર, તત્ત્વબોધ ધ૦ ૮૩

ટિમેટ લઈ ગયા. ત્યાં આગળ નવ વર્ષ સુધી બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરીને ઈ. સ. ૧૦૫૩ માં ૭૩ વર્ષની વયે લામાનગરીની પાસેના જૈયંગનગરમાં તેમણે દેહત્યાગ કર્યો.

કાળના અનન્ત સાગરમાં શતાબ્દીઓ ઉપર શતાબ્દી મળી ગઈ છે; પરંતુ આજ પણ ચીન અને ટિમેટમાં લામાઓ સાધુ દીપંકરનું પવિત્ર નામ સ્મરણ કરીને હૃદયથી પ્રણામ કરે છે.

પ. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર, તત્ત્વબોધ ઈ૦

(આર્યાવર્તના સર્વ ધર્મોની પરિષદમાં કલકત્તા ખાતે
સ્વ. રા. બા. લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસે
આપેલા વ્યાખ્યાનનું ભાષાન્તર.)*

પ્રમુખ સાહેબ અને પ્રતિનિધિ બંધુઓ,

હું આપના આગળ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીનું જીવનવૃત્તાન્ત, એમના તત્ત્વજ્ઞાન અને ઉપદેશ સંબંધી કેટલીક છુટક છકીકત મૂકવાની રજા લઉં છું.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી આર્યાવર્તના એક મોટામાં મોટા તત્ત્વવેત્તા હતા. બંગાળા અને તેની આસપાસના મુલકના લોકો જે શ્રીમદ્ ગૌરાંગ

* આ લેખ પ્રકટ કરવાની આજ્ઞા મારે હમે રા. રા. મોતીલાલ લલ્લુભાઈ પારેખ. એમ. એ. એલ. એલ. ખીના ઉપકૃત છીએ.

(કૃષ્ણ ચૈતન્ય) ને હજી સુધી પૂજે છે, તે જે વખતે ભક્તિ સંબંધી બોધ આપતા હતા, તેજ અરસામાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી પણ શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાન્ત અને ભક્તિ સંબંધી ઉપદેશ આપતા હતા. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી શુદ્ધાદૈત મત અથવા બ્રહ્મવાદનું પ્રતિપાદન કરનાર અને પુષ્ટિ અથવા નિર્ગુણ ભક્તિ માર્ગ પ્રવર્તાવનાર મહાત્મા હતા.

આ વિષયના ત્રણ ભાગ કરવામાં આવે છે. પહેલા ભાગમાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનું સંક્ષેપમાં જીવન વૃત્તાન્ત છે. બીજામાં એમણે જે તત્ત્વ વિધાનો અને નિર્ગુણ ભક્તિનો બોધ કર્યો તેની રૂપરેખાઓનો હિસેબ છે, અને ત્રીજામાં આ વિષય સંબંધી કેટલીક ટીકાઓની નોંધ છે.

પહેલો ભાગ.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનું સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાન્ત.

મધ્યપ્રાંતમાં રાયપુર જીલ્લાના રાજમગામની પાસે ચંપારણ્યમાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનો જન્મ ઉત્તમ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં વિક્રમાર્ક સંવત ૧૫૩૫ (ઈ. સ. ૧૪૭૯)માં થયો હતો. ઘણી નાની ઉંમરમાં વેદ, ઉપનિષદ, સ્મૃતિઓ, પુરાણો, ઇતિહાસ, દર્શન, અને બીજા ઉપયોગી ગ્રંથોનો એમણે અભ્યાસ કર્યો. પોતાના અભ્યાસક્રમમાં આ મેધાવી (બુદ્ધિશાળી) અભ્યાસીની તીવ્ર પરીક્ષક બુદ્ધિએ શ્રી શંકરાદિ પ્રતિપાદિત વાદના ગુણ દોષનું બહુ બારીકીથી અને ચોકસાઈથી નિરીક્ષણ કરી લીધું. પોતે ગુરૂને ત્યાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે શ્રી શંકરાચાર્યના માયાવાદના દોષ પોતાની સાથે અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને એમણે બતાવી આપ્યા. તે વખતે ઘણાખરા બુદ્ધિશાળી લોકોના મન ઉપર હાલની માફક શ્રી શંકરાચાર્યજીના માયાવાદનો કાબુ હતો.

શ્રીમદાચાર્યજીએ અક્ષસૂત્રોના ઉપર થયેલાં તમામ ભાષ્યોનો લક્ષ્યપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો, તેથી એમને જણાયું કે શ્રી શંકરાચાર્યજીનો માયાવાદ એકલો નહિ, પરંતુ શ્રી રામાનુજાચાર્યનો વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ તેમજ શ્રીમદ્વાચાર્યજીનો દ્વૈતવાદ પણ સર્વોચ્ચ અક્ષસૂત્રાનુસાર ટકી શકે એવો નથી, અને અક્ષસૂત્રોનો વાસ્તવિક અર્થ બતાવે એવાં ભાષ્ય હજી સુધી થયાં નથી. અભ્યાસી અવસ્થાના સમયથીજ થતા વિવાદોમાં એમણે સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું કે અક્ષસૂત્ર, ઉપનિષદ અને ગીતાને અનુસરે એવો વાદ તો માત્ર અક્ષવાદ છે, અને તે વાદ માયાવાદ અને બીજા વાદોથી જુદો પડે છે. જ્યારે જ્યારે પોતાને પ્રસંગ મળતો ત્યારે ત્યારે શ્રીવલ્લભાચાર્યજી પોતાના વિચારો પ્રખર વિદ્વાનોના આગળ બાળપણથીજ મૂકતા

અગીઆર વર્ષની ઉંમરે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ પોતાનો અભ્યાસ પુરો કર્યો. આ વર્ષમાં એમના પિતા લક્ષ્મણમહજી, જે પોતે એક મોટા વિદ્વાન હતા, તેમણે આ જ્ઞાનમંગુર દેહનો ત્યાગ કર્યો. પછી શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ કાશીનગર, જે તે વખતે વિદ્યાના કેન્દ્રરૂપ, અને માયાવાદના કિલ્લારૂપ હતું, તેમાં પોતાના અક્ષવાદનો છુટથી ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. પોતાના પિતાનું ઉત્તર કાર્ય થઈ રહેતા સુધી એ પ્રમાણે બોધ કર્યા બાદ, એમણે આર્યાવર્તના વિદ્વાનોના આગળ પોતાનો અક્ષવાદ મૂકવાનો અને દુનિયાને ખુલ્લી રીતે એ વાદનો બોધ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પછી એ કાશી છોડીને બ્યંકટગિરિ ગયા. ગોવિંદના નામથી ઝોળખાતા લક્ષ્મણબાલાજીનાં દર્શન કરી થોડા દિવસ ત્યાં રહ્યા. આ સ્થળના મંદિરની પુસ્તકશાળા એમણે તપાસી, અને ભક્તિ શાસ્ત્રોનો ખારીકીથી અભ્યાસ કર્યો. આ સ્થળમાં એમણે સાંભળ્યું કે તુંગભદ્રા નદી ઉપર આવેલા વિદ્યાનગરના બળવાન રાજ્યના તે વખતના વહિ-

વટ કરનાર કૃષ્ણદેવ રાજાએ ધર્મ સંબંધી એક મહત્પરિષદ ભરી છે. કૃષ્ણદેવ રાજા પોતે એક મોટો વિદ્વાન અને કવિ હતા. શ્રી શંકરાચાર્યજીના અનુયાયી વ્યાસતીર્થે માયાવાદ બીજા વાદો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એવો બોધ જ્યારે કૃષ્ણદેવને આપવા માંડ્યો, ત્યારે કૃષ્ણદેવે તમામ વાદ અને ધર્મના ગુણ દોષ નક્કી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ નિશ્ચયને અનુસરીને તેણે આખા આચાર્યવર્તના વિદ્વાન આચાર્યો અને પંડિતોને પોતાના દરબારમાં બોલાવ્યા, અને તેઓને ચર્ચા ચલાવી કયો વાદ અને કયો ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે એ નક્કી કરવાનું કહ્યું. તે ઉપરથી ભેગા મળેલા આચાર્યો અને પંડિતો વચ્ચે વાદ થયો. આ વાદ ધણા દિવસ સુધી ચાલ્યો, અને શ્રી શંકરાચાર્યજીના અનુયાયીઓ ફત્તેહમંદ થવાની અણી ઉપર હતા. આવી અણીની વખતે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી વિદ્યાનગર આવી પહોંચ્યા, અને તે સભામાં એમણે ઘણો આગળ પડતો ભાગ લઈ સાબીત કરી આપ્યું કે શ્રી શંકરાચાર્યજીનો માયાવાદ અને બીજા વાદો દોષયુક્ત છે. વેદ, ઉપનિષદ, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્રોને સર્વ પ્રકારે અનુસરે એવો તો માત્ર બ્રહ્મવાદ અથવા શુદ્ધાદ્વૈતવાદ છે, અને તે સર્વ વાદો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. પ્રતિપક્ષીઓએ અને ત્યાં મળેલા તમામ પંડિત અને આચાર્યોએ એમનો વિજય માન્ય કર્યો. પછી તેઓએ એકમતથી કૃષ્ણદેવ રાજાને હાથે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને આચાર્ય અને મહાપ્રભુજીની પદવી અપાવી. પછી કૃષ્ણદેવ રાજાએ એમનો કનકાભિષેક કર્યો, અને પોતે એમનો સેવક થયો. આ મોટો બનાવ સન ૧૪૯૩ માં બન્યો. આ વખતે શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનું વય માત્ર ૧૪ વર્ષનું હતું. આ વખતથી એ આચાર્યજી મહાપ્રભુજીના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા.

પછી શ્રીમદ્વાચાર્યજી વિદ્યાનગર છોડી યાત્રાને માટે ગયા. દક્ષિણ દેશનાં જે જે સ્થળોમાં વિદ્વાનો રહેતા અને જે જે તીર્થનાં સ્થળ

હતાં તે બધાંની એમણે મુલાકાત લીધી. આ સ્થળોમાં એમને શ્રી રામાનુજના અનુયાયી, યોગીઓ, કાપાલિક, શૈવ, રામાનંદી, વીર વૈષ્ણવો, માયાવાદીઓ, માહેશ્વરો, વિરાગીઓ અને ખીજ અનેક માર્ગવાળાઓની સાથે વાદ અને ધર્મ સંબંધી ચર્ચા થઈ. પછી દક્ષિણ દેશ છોડી શ્રીમદ્વાચાર્યજી પંદરપુર થઈ ગોકુળ પધાર્યા. રસ્તામાં જે ઘટ-સરસ્વતીએ સરસ્વતીને વશ કર્યાનું અને પોતે અલૌકિક શક્તિવાળો છે એમ કહેવાતું, તે ઘટસરસ્વતીની સાથે વાદ કરી તેનો પરાજય કર્યો.

ગોકુળમાં શ્રીમદ્વાચાર્યજીએ પુષ્ટિભક્તિ એટલે નિર્ગુણ અથવા શુદ્ધ ભક્તિ માર્ગની સ્થાપના કરી, અને પ્રથમ દીક્ષા દામોદરદાસ, પ્રભુદાસ જલોટા અને ખીજ વૈષ્ણવોને આપી.

તે પછી શ્રીમદ્ વાચાર્યજીએ ૩૨૩ીં યાત્રા શરૂ કરી. પહેલાલીને દક્ષિણમાં કન્યાકુમારીથી ઉત્તરમાં હિમાલય પર્વત સુધી અને પૂર્વમાં જગન્નાથજીથી પશ્ચિમમાં દ્વારકા સુધી એમણે ત્રણ વખત યાત્રા કરી, અને આખા આર્યાવર્તના મુખ્ય વિદ્વાનોની જુદે જુદે સ્થળે સભાઓ ભરી, તેમજ ખાનગી બેઠકોમાં, પોતાના અભિપ્રાયો વ્યક્ત કર્યાં અને તેમની પાસે તે માન્ય કરાવ્યો, અને પુષ્ટિ ભક્તિ માર્ગનો બોધ આપ્યો. આ કાર્યમાં એમણે અરાઢ વર્ષ ખર્ચ્યાં. દર-મિઆન એ પોતાની અઠાવીસ વર્ષની વયે પરણ્યા. લગ્ન પછી પણ જે કાર્યને માટે એમણે અવતાર ધારણ કર્યો હતો તેજ કાર્ય કરવાનું જરૂરી રાખ્યું. ગૃહસ્થાશ્રમમાંજ એમણે ધણાખરા મોટા ગ્રંથો લખ્યા. થોડે થોડે અંતરે એ ધર્મનો અને અભિપ્રાયનો ઉપદેશ કરવા પર્યટણ કરતા. જ્યારે એ ઘેર રહેતા ત્યારે ગયા ને બનારસની પાસે ચરણાદ્રિ અને અડેલ નામનાં સુંદર નાનાં ગામો છે તેમાં સાદાઈથી રહેતા. પોતે ભગવાન તરફ પૂર્ણ ભક્તિ ભાવ સંપન્ન હોવાથી, અને સર્વત્ર સમભાવ રાખનાર હોવાથી અને લોકોના ઉપર ધણા દયાળુ

જેવાથી, એ જ્યાં જતા ત્યાં સર્વને ભક્તિ માર્ગનો અને શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાન્તનો બોધ આપતા અને સેવા શી રીતે કરવી તે શીખવતા.

ભક્તિ યુક્ત ધણીજ સાદી અને કીર્તિવાળી જીંદગી ભોગવી, તથા ધર્મને વિષે જે જે ઈશ્વર સંબંધી પરમતત્ત્વ હતું, તત્ત્વવિદ્યાને વિષે જે ઉત્તમોત્તમ તત્ત્વવિદ્યા હતી, અને ભક્તિ શાસ્ત્રને વિષે જે કીમતી વસ્તુ હતી, એ સઘળાનો બોધ કરી, શ્રીમદ્ધાર્યાજીએ બાવન વર્ષની વયે આ ભૂતળને છોડ્યું.

દાકતર વુઝલસન સાહેબ કહે છે કે-પોતાના અવતારનો હેતુ પાર પાડી શ્રીમદ્ધવલ્લભાચાર્યજીએ કાશીમાં હનુમાન ઘાટ આગળ શ્રી ગંગાજીમાં પ્રવેશ કર્યો, અને પાણીમાં નીચા નમતાં પોતે અદ્રશ્ય થઈ ગયા; પાણીના જે ભાગમાં એમણે પ્રવેશ કર્યો તે ભાગ ઉપર એક ચક્રચક્રિત જ્વાળાસ્તંભ દેખાયો, અને હજારો મનુષ્યોના દેખતાં એમણે તે જ્વાળાપુંજ દ્વારા વૈકુંઠ તરફ પ્રયાણ કર્યું, આકાશમાં અદ્રશ્ય થઈ ગયા !

ભાગ ૨ નો.

શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાન્ત અને શ્રીમદ્ધવલ્લભાચાર્યજીનો
ઉપદેશ વગેરે.

બ્રહ્મ અને બ્રહ્મવાદનું સ્વરૂપ.

(૧) બ્રહ્મનું સ્વરૂપ દોષ વિનાનું છે. તે (બ્રહ્મ) સર્વ સદ્ગુણ યુક્ત, સ્વતંત્ર, પ્રાકૃત શરીર અને તેના ગુણ વગરનું અને પૂર્ણાનંદ-

(૧) નિર્દોષપૂર્ણં નાવિગ્રહ આત્મતંત્રો ।

નિશ્ચેતનાત્મકશરીરં નૈશ્વહીનઃ ॥

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનું સંક્ષિપ્તજીવનચરિત્ર, તત્ત્વબોધ ૪૦ ૮૯

મય છે. એના હાથ, પગ, મુખ, ઉદર વગેરે આનંદમાત્ર છે. તે સર્વ વ્યાપક છે અને જડ, જીવ અને અંતર્યામી એ ત્રિવિધ ભેદ રહિત છે.

(૨) બ્રહ્મ અનંતમૂર્તિ છે, તે કૂટસ્થ તેમજ ચલાયમાન છે. તે સધળા વિરૂદ્ધ ધર્મોના આશ્રયરૂપ છે. તે માત્ર બુદ્ધિથી જાણી શકાય એમ નથી.

(૩) જેને ઉપનિષદમાં બ્રહ્મ કહે છે, સ્મૃતિઓમાં પરમાત્મા કહે છે, તેને ભાગવતમાં ભગવાન્ છે.

(૪) બ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. તે સર્વવ્યાપક અને અવ્યય છે. તે સર્વ શક્તિયુક્ત છે, અને સ્વતંત્ર છે. તે સર્વજ્ઞ છે, અને તેના ઉપર [સાત્વિક, રાજસ, તામસ] ગુણોની સત્તા ચાલતી નથી.

આનંદમાત્રકરપાદમુખોદરાદિઃ ।

સર્વત્ર ચ ત્રિવિધભેદવિવર્જિતાત્મા ॥

નિબંધ ૧. ૪૪

(૨) અનંતમૂર્તિ તદ્બ્રહ્મ કૂટસ્થં ચલમેવચ ।

વિરુદ્ધસર્વધર્માણામાશ્રયં યુક્ત્યંગાંચરમ્ ॥

નિબંધ ૧. ૭૧

(૩) વેદાંતે ચ સ્મૃતૌ બ્રહ્મ લિંગં ભાગવતે તથા ।

બ્રહ્મેતિ પરમાત્મેતિ ભગવાનિતિ શબ્દ્યતે ॥

ત્રિતયે ત્રિતયં વાચ્યં ક્રમેણૈવ મયાઽત્ર હિ ॥

નિબંધ ૧. ૬

(૪) સચ્ચિદાનંદરૂપં તુ બ્રહ્મ વ્યાપકમવ્યયત્ ।

સર્વશક્તિઃ સ્વતંત્રં ચ સર્વજ્ઞં ગુણવર્જિતમ્ ॥

નિબંધ ૧ ૬૫

(૫) આ જે સધળું દેખાય છે તે ખરેખર આત્માજ છે. તે સૃજે છે અને સૃજાય છે. વિશ્વાત્મા રક્ષણ કરે છે અને વિશ્વાત્માનું રક્ષણ કરાય છે, તે હરે છે અને તે હરણ થાય છે.

(૬) આ બધું આત્મા છે. તેજ પ્રમાણે આ બધું બ્રહ્મ છે. તમામ શ્રુતિઓનો આ અર્થ છે, એમ ગ્રહણ કરી, સર્વ જગતે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે (તે) સાધ્ય કરવું. આજ બ્રહ્મવાદ છે. બીજું બધું મોહરૂપ છે.

(૭) નીચે આપેલા અને તે ઉપરાંત નિબંધમાંના બીજા ઘણા શ્લોકો બ્રહ્મનુ અને બ્રહ્મવાદનું વિશેષ વર્ણન કરે છે.

(૮) જેને બ્રહ્મ, પરમાત્મા અને ભગવાન કહેવામાં આવે છે, તેને શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી નીચેના શ્લોકને આધારે શ્રી કૃષ્ણ કહે છે.

(૫) આત્મૈવ તદિદં સર્વં સૃજ્યતે સૃજતિ પ્રભુઃ ।

ત્રાયતે ત્રાતિ વિશ્વાત્મા દ્વિયતે હરતીશ્વરઃ ॥

નિબંધ ૨. ૧૮૩

(૬) આત્મૈવ તદિદં સર્વં બ્રહ્મૈવ તદિદં તથા ।

इति श्रुत्यर्थमादाय साध्यं सर्वैर्यथामति ।

अयमेव ब्रह्मवादः शिष्टं मोहाय कल्पितम् ॥

નિબંધ ૨. ૧૮૪

(૭) सजातीयावजातीयस्-पातद्वैतवर्जितम् ।

सत्यादिगुणसाहस्रैः कर्मौत्पत्तिकैः सदा ॥

નિબંધ ૧. ૬૬

सर्वाधारं वक्ष्यमाणमानंदाकारमुत्तमम् ।

प्रापंचिकपदार्थानां सर्वेषां तद्विलक्षणम् ॥

નિબંધ ૧. ૬૭

• કૃષિર્મૂલાચકઃ શબ્દો નશ્વરનિર્વૃતિવાચકઃ ।
તયોરૈક્યં પરં બ્રહ્મ કૃષ્ણં ઇત્યાભિધીયતે ॥

અર્થ:—કૃષ્ શબ્દ સત્તાવાચક છે. ન આનંદવાચક છે. એ બન્નેનો ભેગો અર્થ પરબ્રહ્મ થાય છે.

જગત્.

(૯) જ્યારે બ્રહ્મ અનેક થવાની ઇચ્છા કરે છે, ત્યારે તેનું સ્વરૂપ જે સત, ચિત્ અને આનંદરૂપ છે, તેમાંથી જેમ દેવતામાંથી તતડિયા નિકળે તેમ અનેક સૂક્ષ્મ પદાર્થો નિકળે છે. (વિસ્ફુલ્લિંગાદિવ)

(૧૦) જે પદાર્થો બ્રહ્મના સદંશમાંથી નિકળે છે તે જડ પદાર્થો થાય છે, જે બ્રહ્મના ચિદંશમાંથી નિકળે છે તે જીવ થાય છે, અને જે એના આનંદાંશમાંથી નિકળે છે તે અંતર્યામી થાય છે. આ સઘળા સત્યરૂપ બ્રહ્મમાંથી નિકળે છે, તેથી તે સત્ય છે. તે અસત્ય હોઈ શકે નહિ. એટલા માટે જગત્ અથવા દુનિયા મિથ્યા કે અસત્ય કે ખોટી નથી.

(૧૧) જીવ પરમાણુ જેવો છે.

(૧૨) (૧)—આવિર્ભાવ અને (૨)—તિરોભાવ એ બંને પરબ્રહ્મની શક્તિઓ છે. જ્યારે પરબ્રહ્મની આવિર્ભાવ શક્તિની ક્રિયા ચાલે છે, ત્યારે જગત્ અસ્તિત્વમાં આવે છે, જ્યારે પરબ્રહ્મની તિરોભાવ શક્તિ ક્રિયાવાન થાય છે ત્યારે માત્ર ભગવાનજ રહે છે, અને જગત્ બ્રહ્મમાં લીન થાય છે.

(૧૧) જીવસ્ત્વારાગ્રમાત્રોદિ ।

ભક્તિ.

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી ભક્તિ વિષે નીચે પ્રમાણે કહે છે. *

(૧૩) ભગવાનના મહાત્મ્યના જ્ઞાન સહિત, એમને વિષે આ જગતના જે જે પદાર્થો ઉપર સ્નેહ હોય છે તે સર્વ કરતાં અધિક અને સદૃઢ સ્નેહ એને ભક્તિ કહે છે. માત્ર આવા પ્રકારની ભક્તિથીજ મુક્તિ મળે છે, બીજા કોઈ સાધનથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી.

(૧૪) પર્વત આદિને ભેદી તેઓથી થતી અડચણોને દૂર કરી જેમ ગંગાજીનો પ્રવાહ સમુદ્રને વિષે આવચ્છિન્ન ચાલે છે, તેમ વેદ, સ્મૃતિ આદિમાં કહેલી ક્રિયાઓથી થતી અડચણો દૂર કરી, સર્વની હૃદયગુહામાં સ્થિતિ કરતા ભગવાનને વિષે મનની અવિચ્છિન્ન જે ગતિ તે ભક્તિ.

ભક્તિના પ્રકાર.

(૧૫) પોતે જે ભક્તિનો બોધ કર્યો અને બીજા આચાર્યોએ જે બોધ કર્યો તે વિષે બોલતાં, શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી કહે છે કે:-ભેદ

(૧૩) માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વસ્તુ સુદૃઢઃ સર્વતોધિકઃ ॥

સ્નેહો ભક્તિરિતિ પ્રાંતસ્તથા મુક્તિર્ન ચાઽન્યથા ॥
નિબંધ ૧. ૪૨

(૧૪) સર્વ ગુહાશયે મયિ ભગવતિ પ્રતિબન્ધરહિતા અવિ-
ચ્છિન્ના યા મનોગતિઃ પર્વતાદિભેદનમાપિકૃત્વા યથા ગઙ્ગામ્ભઃ
અમ્બુધૌ ગચ્છતિ તથા લૌકિકવૈદિકપ્રતિબન્ધાન્ દૂરીકૃત્ય
યા ભગવતિ મનસો ગતિઃ ॥ સુબોધિની પૃષ્ઠ ૭૪૫.

(૧૫) ભેદઃ પરમાર્થ ઇતિ શાસ્ત્રં પુરસ્કૃત્ય ત્રિવિધો ભક્તિ-
યોગ ઉક્તઃ તે ચ સાંપ્રતં વિષ્ણુસ્વામ્યનુસારિણઃ તત્ત્વવાદિનઃ
રામાનુજાશ્ચેતિ તમોરજઃસત્તૈર્મિશ્રા અસ્મત્પ્રતિપાદિતશ્ચનૈ-
ર્ગુણ્યઃ ॥ સુબોધિની. પૃષ્ઠ ૮૩૩

સાચો છે, એ વાતને આગળ કરીને સગુણ ભક્તિ ત્રણ પ્રકારની છે એમ કહેવામાં આવે છે—

અમે જે ભક્તિનો બોધ કરીએ છીએ તે નિર્ગુણ અથવા પુષ્ટિ-ભક્તિ છે, શ્રી વિષ્ણુસ્વામીના અનુયાયીઓ જે ભક્તિ કરે છે તે તામસ ભક્તિ છે, જે ભક્તિ શ્રી મધ્વાચાર્યના અનુયાયીઓ કરે છે તે રાજસ છે, અને જે રામાનુજના અનુયાયી કરે છે તે સાત્ત્વિક છે.

(૧૬) શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી પુષ્ટિ શબ્દ ભગવાનની કૃપાના અર્થમાં વાપરે છે. જેમ કેટલાક લોકો ભૂલ ભરેલી રીતે ધારે છે, તેમ પુષ્ટિ શબ્દ સ્થૂલ શરીરના પોપણના અર્થમાં એમણે વાપર્યો નથી. શ્રીમદ્વાચાર્યજી પુષ્ટિ શબ્દની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરે છે:—

શાસ્ત્રો કહે છે કે તેઓમાં કહેલાં સાધનોવડે પ્રાપ્ત કરેલાં જ્ઞાન અને ભક્તિથી મુક્તિ મળે છે. એ સાધનોથી પ્રાપ્ત કરેલી મુક્તિને મર્યાદા અથવા હદ કહે છે. પણ કેટલાક જીવ એવા છે કે તેઓ શાસ્ત્રમાં કહેલાં સાધનોના ઉપયોગ કરી શકે નહિ. તે કારણથી ભગવાન પોતાના સ્વરૂપ બળથી આ પ્રાણીઓને પોતાની પ્રાપ્તિ કરી આપે છે. ભગવાનના આ કૃત્યને પુષ્ટિ કહે છે.

(૧૭) શ્રીમદ્વાચાર્યજીના મત પ્રમાણે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મના ગુણાવતાર છે. માયા એ પરબ્રહ્મની ઇચ્છા શક્તિ છે. સત્ત્વ, રજઃ અને તમોગુણ એ માયાની સત્તા છે. એ ગુણની અસર બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવજીના ઉપર થોડી અથવા ઘણી થાય છે, પણ એ ગુણોની પરમાત્મા ઉપર કાંઈ અસર થતી નથી. આટલા માટેજ ભગવાન નિર્ગુણ કહેવાય છે.

(૧૬) કૃતિસાધ્યં સાધનં જ્ઞાનમક્તિરૂપં શાસ્ત્રેણ बोध्यते ताभ्यां विहिताभ्यां मुक्तिर्मर्यादा । तद्रहितानामपि स्वस्वरूप-बलेन स्वप्रापणं पुष्टिरित्युच्यते ॥

બ્રહ્મ સંબંધ.

(૧૮) બ્રહ્મસંબંધ એટલે ભગવાનની સાથેનો સંબંધ, ભક્તિ માર્ગમાં દાખલ થનારે પ્રથમ કામ એ કરવાનું છે કે જીવ અને ભગવાનની વચ્ચે જે સંબંધ છે તે યથાર્થ રીતે સમજવો. આ વિષયના સંબંધમાં જે ક્રિયા કરવાનાં આવે છે તેમાં એક મંત્ર બોલાવવામાં આવે છે, જેનો અર્થ ભગવાનને વિષે સંપૂર્ણ રીતે આત્મ-નિવેદન, અથવા સંપૂર્ણ રીતે ભગવાનને શરણે થવું એ છે. ગીતાજીના અઠારમા અધ્યાયના છાસઠમા શ્લોકના **સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ** । (સર્વ ધર્મનો પરિત્યાગ કરી મારે એકલાનેજ શરણે થા.) એ વાક્ય ઉપર, ઉપરનો મંત્ર આધાર રાખે છે.

x x x x x x

આ જગતને વિષે જે વસ્તુઓને જીવ પોતાની કહે છે તે સઘળી વસ્તુઓ, માલ, મિલકત વિગેરે તમામ ભગવાનનેજ (કોઈ ગુરુ કે વ્યક્તિને નહિ) અર્પણ કરવાની છે. આ ક્રિયાનેજ બીજી રીતે આત્મ-નિવેદન અથવા શરણ કહે છે. આ આત્મનિવેદન અથવા શરણને નિત્ય યાદ કરવું અથવા અનુભવવું જોઈએ.

ભગવાનની સેવા.

(૨૦) જ્યારે દેશ, ^૧કાળ, ^૨દ્રવ્ય, ^૩મંત્ર, ^૪કર્તા અને ^૫કર્મ એ છ પદાર્થો શુદ્ધ હોય ત્યારેજ યજ્ઞ અને બીજી ક્રિયાઓ વગેરે ણીભૂત થઈ શકે છે. આ કળિયુગમાં એ છ પદાર્થો શુદ્ધ મળી શકતા નથી તેથી કળિયુગમાં માત્ર ભક્તિજ સાધ્ય અને ફળ આપનારી છે.

ભક્તિમાં ભગવાનની સેવાની અગત્ય છે. સેવા એટલે ભગવાનમાં મનનું પરોવવું. સેવા ત્રણ પ્રકારની છે. (૧) તનુજ એટલે શરીરથી થતી, (૨) વિત્તજ એટલે પૈસાથી થતી. (૩) માનસી એટલે

મનથી થતી. એ ત્રણ પ્રકારની સેવામાંથી માનસી સેવા ઉત્તમ છે. માનસી સા પરા મતા તે તનુજ અને વિત્તજ સેવા ક્યારી સિદ્ધ થાય છે.

(૨૨) શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૨૩) જ્ઞાનસહિત શુદ્ધભાવથી, અને વસ્તુનું તત્ત્વ જાણીને પુન્નિપૂર્વક ભગવાનનાં નામ લેવાં જોઈએ. જેમ જળના પૂરથી કચરાનો ઢગલો ઘસડાઈ જાય છે, તેમ ભગવાનની કીર્તિ સાંભળવાથી અને તેનું ગાન કરવાથી પાપોનો નાશ થાય છે. ભગવાનની કીર્તિનું પૂર કાન દ્વારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે, અને હૃદયમાં રહેલાં પાપોને વલોવી નાંખી મુખ્યદ્વારા બહાર કાઢી નાંખે છે. આ પ્રમાણેનો મ્હાવરો થોડા વખત સુધી કરવામાં આવે તો અંતઃકરણ નિર્ભગ થાય છે.

(૨૪) ભગવદ્વાચક શબ્દોની શક્તિનો અને તાત્પર્યનો ખીજને બોધ કરવો અથવા પોતે તે તાત્પર્યને જાણવું તેનું નામ કીર્તન.

(૨૫) જે મનમાં દુનિયાદારીના વિષયોના વિચાર હોય છે અથવા જે દેહ વિષયાક્રાન્ત હોય છે તેમાં શ્રીહરિનો આવેશ આવી શકતો નથી.

(૨૩) જ્ઞાનપૂર્વકં શુદ્ધભાવેન વસ્તુતત્ત્વે જ્ઞાત એવ તદ્વબુદ્ધ્યા ઉચ્ચારિતાનિ । પુણ્યે શ્રવણકીર્તનં અસ્ય અનેન પાપં જલગ્રેણ વ નાશયતે । શ્રવણે પ્રવિશતિ કથાપૂરો હૃદયે તતઃ સર્વમેવ દોષઃ કાલોઽય નિશ્ચતોનિઃસરાત એવં કિયત્કાલપર્યાવૃત્ત્યા સર્વથૈવ શુદ્ધો ભવતિ ॥ સુબોધિની.

(૨૪) શક્તિતાત્પર્યબોધનંકીર્તનમ્ ॥ સુબોધિની.

(૨૫) વિષયાવિષ્ટાંચત્તાનાં વિષ્ણવાવેશસ્તુદૂરત ઇતિ ।

વિષયાક્રાન્તદેહાનાં નાડવેશઃ સર્વથા હરેઃ ॥

નોટ—૭૫૨ કહેલા સર્વધર્માન્ વાળા શ્લોક ૭૫૨ શરણ મંત્ર આધાર રાખે છે, અને ચત્કરોષિ (ગીતા અધ્યાય ૬ ના શ્લોક ૨૭ માં,) ૭૫૨ આત્મનિવેદનનો મંત્ર આધાર રાખે છે.

શ્રીમદાચાર્યજીના તત્ત્વવિદ્યા વગેરે સંબંધી રચેલા ગ્રંથો.

(૧) તત્ત્વદીપ અથવા નિબંધ. આ ગ્રંથનાં ત્રણ પ્રકરણ છે. તેના પહેલા પ્રકરણનું નામ શાસ્ત્રાર્થ એટલે ગીતાનો અર્થ છે તેમાં ગીતાનું તાત્પર્ય છે. ગીતાનો અભ્યાસ કરનારે આ પ્રકરણ અવશ્ય વાંચવું જોઈએ. બીજું પ્રકરણ સર્વનિર્ણય નામનું છે. આર્યાવર્તના આલતા સર્વ ધર્મો અને વાદો ઉપર શ્રીમદાચાર્યજીનો શો અભિપ્રાય છે, તે આ પ્રકરણમાં જણાવેલો છે. આ પ્રકરણમાં તત્ત્વવિદ્યાના તમામ ગ્રંથોની સમીક્ષા છે, એમ કહીએ તો ચાલે. ત્રીજું પ્રકરણ ભાગવતાર્થ કહેવાય છે. તેમાં શ્રીમદ્ ભાગવતના શાસ્ત્રાર્થ, સ્કંધાર્થ, પ્રકરણાર્થ અને અધ્યાયાર્થનું નિરૂપણ કરેલું છે. બાકીના ત્રણ અર્થ વાક્યાર્થ, શબ્દાર્થ અને અક્ષરાર્થ શ્રીસુમોધિનીજીમાં આવ્યા છે. આ નિબંધ ઉપર શ્રીમદાચાર્યજીએ પ્રકાશ નામની ટીકા પણ કરેલી છે.

(૨) અણુભાષ્ય-બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર એ એક સમર્થ વિદ્વાતા ભરેલી ટીકા છે. આ અણુભાષ્યનો ગ્રંથ અઢી અધ્યાય સુધી શ્રીમદાચાર્યજીનો લખેલો છે. બાકીનો ભાગ એમના પુત્ર શ્રીવિકૃલનાથજીનો લખેલો છે.

(૩) પૂર્વ મીમાંસા ભાષ્ય, એ જૈમિનિ સૂત્ર ઉપર આચાર્યશ્રીની ટીકા છે. આ પુસ્તક અમને ઉપલબ્ધ થયું નથી.

(૪) સુમોધિની, આ શ્રીમદ્ ભાગવતના પહેલા ત્રણ સ્કંધ અને દશમા સ્કંધ ઉપર શ્રીમદાચાર્યજીની ટીકાનું પુસ્તક છે. આ સર્વોપરી ગ્રંથ છે. સર્વ શક્તિમાન ભગવાનને વિષે અપૂર્વ સ્નેહ સંબંધી વિદ્યાનો ગ્રંથ શ્રીમદ્ ભાગવત છે, એ વાત આ ટીકાથી નિઃસંશય રીતે સિદ્ધ થાય છે.

(૫) નાના ગ્રંથોમાં સિદ્ધાંત મુક્તાવલી, બાલબોધ, કૃષ્ણાશ્રય,

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર, તત્ત્વબોધ ધૃ ૯૭

સંન્યાસ નિર્ણય વગેરે પ્રસિદ્ધ છે. નંબર ત્રીજા સિવાયનાં ઉપરનાં તમામ પુસ્તકો સંસ્કૃતમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

શ્રીમદ્વાચાર્યજીએ ચોરાશી ગ્રંથો લખ્યાનું કહેવામાં આવે છે. તેમાંના કેટલાએક મળી શકતા નથી. અમોએ શ્રીવલ્લભચરિત્ર નામનું પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં રચ્યું છે, તેમાં એમનાં પુસ્તકોની સંપૂર્ણ ટીપ આપી છે.

ભાગ ૩ જે.

ઉપસંહાર.

(૧) ધર્મના ઘણું કરી જે ભાગ પાડવામાં આવે છે, [૧] તે કે જેમાં કાંઈ કર્મ કરવાને હોય છે, અને [૨] જેમાં કાંઈ કર્મ કરવાનું હોતું નથી. પહેલાંને પ્રવૃત્તિ માર્ગ કહે છે, અને ખીજાને નિવૃત્તિ માર્ગ કહે છે. પહેલામાં યજ્ઞ યાગ વગેરે ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે. આ ક્રિયાઓ કરવાથી પાપનો નાશ થતો નથી, પણ તેથી સંપત્તિ, પુત્ર વગેરે અને છેવટ સ્વર્ગની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ આ સઘળાં ફળ ક્ષણિક છે. ખીજા એટલે નિવૃત્તિ માર્ગથી પાપનો નાશ થાય છે, અને મનુષ્યોને પોતાનો આત્મા જે સર્વ શક્તિમાન ભગવાનના ભવ્ય સ્વરૂપ આગળ એક અણુ જેવો દેખાય છે, તે જેવાને શક્તિવાન કરે છે. સર્વ શક્તિમાન ભગવાનને પ્રાપ્ત થવા માટે, એમને ચલાવાની, એમના ઉપર સહને રાખવાની જરૂર છે, અર્થાત્ જે ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ ફળની ઇચ્છા રાખતો હોય તેણે શુદ્ધ પ્રેમને એટલે ભક્તિને માર્ગ પ્રયાણ કરવાની અગત્ય છે.

ભા. સં. પુ. ૭.

(૨) જે જ્ઞાન માર્ગે જાય છે તેને અભિમાન અથવા અહંકાર ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. શ્રીમદ્ધાર્મણ કહે છે કે નિવૃત્તિ માર્ગે પ્રયાણ કરનારને પોતાનેજ ઉપદ્રવ કરવાની જરૂર રહે છે. પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં જે દ્રવ્યમય કે ક્રિયામય પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો તેમાં ખીજને ઉપદ્રવ થવાનો સંભવ છે. એ કારણથી આ બંને માર્ગના સંબંધમાં ભગવાનને અપરિતોષ રહે છે.

(૩) ભગવાન પ્રાણી માત્રના આત્મા છે, જે ધર્મમાં પ્રાણી માત્રને વિષે પ્રેમ હોય તેજ ધર્મ ભગવાનને ઘણોજ સંતોષ આપે છે, એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, જે ધર્મમાં સર્વના ઉપર દયા અને પ્રેમ રાખવાની આજ્ઞા હોય, જે ધર્મ પોતાને કે ખીજને કોઈ પણ રીતે ઉપદ્રવ કરે એવો ન હોય, અને જેમાં ભગવાનને વિષે અપૂર્વ પ્રેમ હોય, તેજ ધર્મ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને સર્વોપરી છે. આવો ધર્મ શ્રીમદ્ધાર્મણએ બોધ કરેલા પુષ્ટિ અથવા નિર્ગુણ ભક્તિમાર્ગ સિવાય ખીજે એકે નથી.

(૪) શ્રીમદ્ધર્મણ્યકાવ્યક્રમણ્યે જે ભક્તિનો બોધ કર્યો છે તે ભક્તિમાં ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણીને એમના ઉપર અધિક સ્નેહ રાખવો એજ તત્વ છે. આ ધર્મમાં સંપૂર્ણ રીતે સ્વાર્થના ત્યાગની અને આત્મનિવેદનની જરૂર છે.

(૫) શ્રીમદ્ધર્મણ્યકાવ્યક્રમણ્યે જે ભક્તિનો બોધ કર્યો છે તે જ્ઞાન અને કર્મ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. જ્ઞાનથી મન પવિત્ર થાય છે, અને તેથી ખરા ખોટાની પરીક્ષા થઈ શકે છે, જ્ઞાનની મદદથી મનુષ્ય

(૨) દ્રવ્યમયશ્ચેત્પરોપદ્રવકારી ક્રિયામયશ્ચેદાત્મોપદ્રવ-કારી જ્ઞાનમયશ્ચ તથાયમેવાપરિતોષ ત્તપસિ.

(૩) સર્વેષાં જીવા યસ્માદિતિ વા સર્વેષાં જો-ત્મરૂપા વા અતઃ સર્વોપકારેણ ધર્મે તોષ ઉચિતઃ

સંસાર રૂપી સાગર તરી શકે છે, પણ ભક્તિ ન હોય તો જે ભગવાન સંસાર સાગરના કિનારાથી ઘણે દૂર છે તેમની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી.

કર્મથી અંતઃકરણ નિર્મળ થાય, અને સ્વર્ગની પણ પ્રાપ્તિ થઈ શકે, પણ સ્વર્ગની જાંદગી આ ભૂતળ ઉપરની જાંદગીના જેવીજ નાશવાન છે, જ્ઞાન માર્ગ પ્રયાણ કરવું મુશ્કેલ છે, અને તે પ્રમાણે વર્તવું કષ્ટસાધ્ય છે. કર્મમાર્ગ થોડે અથવા ઘણા અંશે સ્વાર્થથી રંગાયેલો છે, અને ખીજને ઉપદ્રવકારક છે. આ બંને માર્ગમાં દરેક માણસને પોતાનાજ બળ ઉપર આધાર રાખવાની જરૂર પડે છે, ભક્તિને વિષે આત્મનિવેદનને લીધે સર્વ શક્તિવાન ભગવાનના બળ ઉપર આધાર રાખવાનો ભક્તને અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. ભગવાન કૃપાયુક્ત હોવાથી પોતાના ભક્તનું તેના પ્રયાણ માર્ગમાં રક્ષણ કરે

એટલા માટે ભક્તને ખાડામાં પડવાની ભીતિ નથી. ભક્તિ માર્ગના પ્રારંભમાં આનંદ રહેલો છે, તેમજ અંતમાં પણ મુક્તિ અને બેહદ આનંદ છે. એ પ્રમાણે ભક્તિ એ જ્ઞાન અને કર્મ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.

(૬) શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ જે તત્ત્વ વિદ્યા અને ધર્મનો બોધ કર્યો તે કોઈ અમુક જાત અથવા મતવાળાને માટે નહોતો, પણ તે આખી દુનિયાને માટે હતો. એમના શુદ્ધાદ્વૈત મતને શાસ્ત્ર તથા અંતઃકરણ તરફથી પુષ્ટિ અને સંમતિ મળે છે અને એમણે પ્રેમરૂપ જે ધર્મ બતાવ્યો છે તેનો કુદરતજ બોધ કરે છે. શ્રીમદાચાર્યજી શાસ્ત્રીય ક્રિયાઓ અને નિયમોને ભક્તિને વિષે ઘણું વજન આપતા નથી. એમનો બોધ એવો છે કે ભક્તના લૌકિક અને અલૌકિક ધર્મ સંબંધી સર્વ કાર્યોમાં પ્રેમ, વિશ્વવ્યાપિ પ્રેમજ, નિયામક હોવો જોઈએ. દુનિયાદારી ઈચ્છાઓના ગંધ કે સ્પર્શ વિનાના પ્રેમ, સર્વોપરિ પ્રેમ ઉપરજ એમણે વિશેષે કરીને ભાર મૂક્યો છે.

આચરણની બાબતમાં જે સાદા નિયમ એમણે બતાવ્યા છે નીચેના શ્લોકમાં આવી જાય છે:—

સ્વધર્માચરણં શક્ત્યા વિધર્માચ્ચ નિવર્તનમ્ ।

इन्द्रियाश्वविनिग्राहः सर्वथा न त्यजेन्नयम् ॥

અર્થ—દરેક માણસે પોતાના વર્ણાશ્રમમાં કહેલા ધર્મ શક્તિ પ્રમાણે પાળવા અને વિધર્મથી દૂર રહેવું, અને ઇન્દ્રિયોના અશ્વને રોકવા, આ ત્રણ વાનાં કદી તજવાં નહિ.

(૭) શ્રીમદાચાર્યજીએ સર્વને આ સાદા નિયમો પ્રમાણે વર્તવાને બલામણુ કરી છે. તેની સાથે શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણદ્વારા ભગવાનનું મહાત્મ્ય જાણવું. અને એ વિશ્વાત્મા હોવાથી એમના ઉપર અત્યંત સ્નેહ રાખવો એમ કહેલું છે.

(૮) જે જગતમાં કોઈ કાળે એકજ વિશ્વવ્યાપી ધર્મ થવાનો સંભવ હોય, તો તે શ્રીમદાચાર્યજીએ બતાવેલી રેખાઓ પ્રમાણેજ થવાનો સંભવ છે.

(૯) પોતાનો બોધ આખા વિશ્વને અનુકૂળ આવે એવો હોવાથી આર્યજનો અને મુસલમાનોને એ બોધને માટે ઘણું માન હતું.*

(૧૦) શ્રીમદાચાર્યજીનો બોધ કેવા પ્રકારનો છે એ વાતના અજ્ઞાનને લીધે કેટલાક લોક ખોટી રીતે એમ ધારે છે કે પુષ્ટિ એટલે

* કેટલાક મુસલમાનો શ્રીમદાચાર્યજીના અનુયાયી થયા હતા દિલ્હીના બાદશાહ સિકંદર લોદીને શ્રીમદાચાર્યજીને માટે એટલું બધું માન હતું કે તેણે શ્રીમદાચાર્યજીની છબી ઉતારવાને માટે પોતાના પ્રખ્યાત ચિત્રકાર હોનહારને એમની પાસે મોકલ્યો હતો. તેણે લીધેલી છબી હાલ સુધી કીચનગઢના રાજાને ત્યાં છે. હુમાયુ અને અકબર બન્ને શ્રીમદાચાર્યજીને માટે ઘણું માન ધરાવતા હતા. મધ્યકાળના ઇતિહાસમાં શોધ કરવામાં આવશે તો શ્રીમદાચાર્યજીના કામની મહત્તા અને તેની લાભકારક અસરની ખાત્રી થશે.

શરીરને પુષ્ટ કરવું તે. આ ધારવું કેવળ ભૂલ ભરેલું છે. શ્રીમદાચાર્યજીએ પુષ્ટિ શબ્દ સર્વ શક્તિવાન ભગવાનની કૃપા કે અનુગ્રહના પારિભાષિક અર્થમાં વાપર્યો છે. સ્વાર્થ રહિતપણાથી ભગવાનના ઉપર સ્નેહ રાખવાથી ભગવાનની કૃપા સંપાદન કરી શકાય છે, અને આવી કૃપાને પુષ્ટિ કહે છે. જે માર્ગથી આવી કૃપા મેળવી શકાય તે માર્ગને પુષ્ટિ ભક્તિ માર્ગ કહે છે. ઇપિક્યુરીઅનો (ખાઈ પીને મોજ કરવાથીજ શ્રેય સાધી શકાય છે, એવો બોધ આપનાર કેટલાએક ગ્રીક તત્ત્વવેત્તાઓ અને તેમના અનુયાયીઓ) જે પ્રમાણેની જીંદગી ગાળતા તે પ્રમાણેની જીંદગી ગાળવાનો બોધ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ પુષ્ટિ માર્ગને વિષે આપ્યો છે એમ માત્ર પુષ્ટિ શબ્દ ઉપરથી ડોક્ટર વુધલિસન અને હંટરની માફક ભૂલ ભરેલી રીતે ધારવું એ ધણું ગેરવ્યાજબી છે, કારણ કે એમણે જે બોધ આપેલો છે તેમાં વિષયનો ગંધ નથી, એટલુંજ નહિ પણ એમણે અપ્રતિમ રીતે વિષયનો નિષેધ કર્યો છે.†

(૧૧) ઇન્દ્રિયોથી પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન ઇશ્વરને પહોંચી શકતું નથી. ભગવાન માત્ર અંતઃકરણથી પહોંચી શકાય એવા છે.

શ્રીમદાચાર્યજીનું જીવન સર્વાંશે ભગવદીય અને ભગવન્મય હતું, તે કારણથી એ ભગવાનને ઝોળખવાને અને એમના માર્ગો અને લીલાઓને જાણવાને અને સમજવાને બીજા બધા કરતાં વધારે યોગ્ય હતા. આ વાત શ્રામદ્ ભાગવતના પહેલા ત્રણ સ્કંધ અને દશમ સ્કંધ

† પંચ શ્લોકોપ્રમા શ્રીમદાચાર્યજી કહે છે કે:

(૧૦) ગૃહં સર્વાત્મનાત્યાજ્યં તચ્ચેત્યક્તું ન શક્યતે ॥

કૃણાર્થં તત્પ્રયુજીત કૃણોઽનર્થસ્ય મોચકઃ ॥

અર્થ—ધર જે સર્વ ઇચ્છાઓ અને વિષયોના મધ્યબિન્દુરૂપ છે તેનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરવો, જો તેમ ન બને તો તેને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના અર્થમાં જોડવું, કેમકે એ ભગવાનજ મનુષ્યને સર્વ અનર્થમાંથી મુક્ત કરે છે.

ઉપરની એમની શ્રીસુબોધિની નામની ટીકાથી પુરવાર થાય છે.

અવતાર એટલે શું, અવતારને મૂળરૂપ સાથે કેવા પ્રકારનો સબંધ હોય છે, ભગવાનની લીલાઓના હેતુ અને ઉદ્દેશ શા છે અને તેઓનો પારમાર્થિક કે અલૌકિક ઉપયોગ શો છે, આ સમગ્રની વાતોનો યથાર્થ ખુલાસો કરનાર તત્ત્વવેત્તાઓમાં માત્ર શ્રીમદાચાર્યજી છે, એમ અમે ધારીએ છીએ.

ईश्वरो हि हीनकर्म न करोति—ઈશ્વર કદી હીન કર્મ કરતા નથી, આ વાક્યથી શરૂ કરી, શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓ જે હજુ સુધી ઘણા પંડિતોને એક કોયડા રૂપ બાંધે છે, તે શ્રીમદાચાર્યજી ઘણી સુંદર રીતે સમજાવે છે.

(૧૨) કોઈ અતકર્મ દૈવયોગને લીધે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીની તત્ત્વવિદ્યા અને એમના બોધ વિષે જે સમજ ચાલે છે, આ કારણથી ખુદ્દિશાળી વર્ગ એવો આડે માર્ગ દોરાર્ધ ગયો છે કે, કોઈ એમના ગ્રંથો વાંચતું નથી, અને એમણે પ્રતિપાદન કરેલા શુદ્ધાદ્વૈત મતને અને સ્થાપન કરેલા ધર્મમાર્ગને, સમજવાની કોઈ દરકાર રાખતું નથી. આવી જે સમજને લીધે વિદ્વાન્ ગ્રંથકારો અને ખીજાઓએ પણ ભૂલ કરી છે. ડોક્ટર એચ. એચ. વુધલિસન, જે લગભગ ચાલીસ વર્ષ સુધી શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીના અનુયાયીઓની મધ્યે રહ્યા હતા, તે પણ એમના અનુયાયીઓને રૂદ્ધસંપ્રદાયી કહે છે. (જુઓ હોંડુ રીલીજ-અન્સ સને ૧૯૦૧ ની કલકત્તા એડીશન પાનું ૭૯.)

(૧૩) આ ગ્રંથકારો અને એમના જેવા મેસર્સ માર્સડન, ગાર્થ અને ખીજા ઘણાઓને કોઈ સ્વાભાવિક રીતે પૂછી શકે કે તમે એ શ્રીમદાચાર્યજીના નિબંધ, આચ્યુભાષ્ય, સુબોધિની, અને ખીજા ગ્રંથો વાંચી જોયા છે? આ ગ્રંથકારોના અજ્ઞાનને માટે વૈષ્ણવ વર્ગ તેમનો દોષ કાઢતો નથી. આવા પ્રકારનું અજ્ઞાન એ કલિયુગનું માહાત્મ્ય

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનું સંક્ષિપ્ત જીવનચારત્ર, તત્ત્વબોધ ધૃ ૧૦૩

છે એમ જાણી તેઓ સંતોષ માને છે, અને કહે છે કે કલિયુગમાં તો જે તત્ત્વવિદ્યા અને ધર્મ સુદ્રઢ અને હુમલો ન થઈ શકે એવાં હોય તેઓને તો વિસ્મૃતિનેજ તાબે કરવામાં આવે.

(૧૪) શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત સ્થાપન કરનાર અને પુષ્ટિ ભક્તિનો બોધ કરનાર શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીને ૧૯ મી સદીએ જે ગેર ઇનસાફ આપ્યો છે, તેનો ૨૦ મી સદી યોગ્ય અને સંતોષદાયક બદલો, એમના સિદ્ધાન્ત અને બોધને ફરીથી જાગૃત કરીને આપશે.

શ્રીમદાચાર્યજી પોતાના પત્રાવલંબન નામના ગ્રંથમાં કહે છે કે વિદ્વાનોજ સન્માર્ગના રક્ષક છે.

સ્વાધિકારાનુસારેણ માર્ગસ્ત્રેથા ફલાય હિ ॥

અયુના હ્યધિકારાસ્તુ સર્વ એવ ગતા કલૌ ॥

કૃષ્ણથેત્ સેવ્યતે મત્તયા કલિસ્તસ્ય ફલાય હિ ॥

નિબંધ ૧-૧૯

અર્થ—પોતાના અધિકારાનુસાર ત્રણ પ્રકારના માર્ગ ફલ આપનાર થાય છે પરંતુ આ કલિયુગમાં સર્વ અધિકાર જતા રહ્યા છે તેથી કરીને જે શ્રી કૃષ્ણુની સેવા કરવામાં આવે તો કલિયુગ નિશ્ચય ફલીભૂત થાય છે.

૬. ચૈતન્યદેવ.

શકે ૧૪૦૭ અથવા ઇ. સ. ૧૪૮૫ના ફાલ્ગુન માસમાં પૂર્ણિમા તિથિએ ચૈતન્યદેવે નવદ્વીપમાં જન્મ ધારણ કર્યો હતો. તેના પિતાનું નામ જગન્નાથામત્ર હતું. પુરંધર તેની એક અટક હતી. જગન્નાથ વૈદિક શ્રેણીનો બ્રાહ્મણ હતો. એ વિદ્યા ભણવા અથવા તો ગંગાસ્નાન સારૂ ચટ્ટગ્રામથી નવદ્વીપ આવ્યો હતો, અને ત્યાંના નીલાંબર ચક્રવર્તીની કન્યા શચી સાથે લગ્ન કરીને ત્યાંજ વસ્યો હતો. એ શચી દેવીના ગર્ભમાં ચૈતન્યદેવનો જન્મ થયો હતો. દંત કથા એવી છે કે, ચૈતન્યદેવે તેર મહિના સુધી ગર્ભમાં વાસ કર્યો હતો. જગન્નાથમિત્ર ઘણી શાન્ત પ્રકૃતિના અને પરમધાર્મિક મનુષ્ય હતા. દેવપૂજા, જપતપ, અને શ્રીમદ્ભાગવતના પાઠમાં તેમનો બધો સમય વ્યતીત થતો હતો. શચી દેવી પણ પરમ ભક્તિમતી અને પતિપરાયણ સ્ત્રી હતાં.

શચી દેવીના ગર્ભથી પહેલાં એકે એકે આઠ કન્યાઓ જન્મી હતી પણ એ બધી બાલ્યાવસ્થામાં મરણ પામી હતી. ત્યાર પછી મહાબાબને લીધે એક પુત્રનો જન્મ થયો. તેમણે એ પુત્રનું નામ વિશ્વરૂપ પાડ્યું. વિશ્વરૂપે મોટા થઈને સારો વિદ્યાભ્યાસ કર્યો. એ

મહાત્મા શ્રીગૌરંગ.

વિશ્વરૂપે યુવાનીમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યારે સચ્ચી દેવીને ખીજે પુત્ર અવ-
તર્યો. એ પુત્રનું નામ નિમાઈ પાડવામાં આવ્યું જે પાછળથી ચૈતન્ય-
દેવ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા.

ચૈતન્યદેવના આવિર્ભાવ સમયે ચન્દ્ર ગ્રહણ થયું હતું. ભારત
વર્ષમાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી એવો રિવાજ ચાલતો આવ્યો છે કે,
ગ્રહણ સમયે લોકો પુણ્યદાન કરે છે. એવે દિવસે ચૈતન્યદેવનો જન્મ
થયો માટે ઘણા લોકોએ અનુમાન કર્યું હતું કે, એ બાળક ભવિષ્યમાં
કોઈ મહાપુરુષ થશે.

ચૈતન્યદેવ જન્મ્યા એટલે અદ્વૈતાચાર્ય અને ખીજા વૈષ્ણવોએ
દેશી રૂઢી પ્રમાણે સિંદુર અને હળદર વગેરે સુવાવડના ઓરડામાં
મોકલી આપ્યાં* અદ્વૈતાચાર્યની ધર્મપત્ની સીતા દેવીએ, બાળકનું નામ
નિમાઈ પાડ્યું. ડાકણ, શંખણી, વગેરેના હાથમાંથી બાળકને બચા-
વવાના હેતુથી ‘નિમાઈ’ એવું અપશુકનીયું નામ આપવામાં આવ્યું હતું.
હજી આ સુધરેલા જમાનામાં પણ જહેના ધરમાં છોકરાઓ જીવતા
ન હોય ત્યાં આગળ છોકરાઓનાં નામ કચરો, ધુળીઓ, ગાંડો વગેરે
પાડવામાં આવે છે. નામ કરણ સંસ્કાર વખતે ચૈતન્યદેવનું નામ
વિશ્વંભર પાડવામાં આવ્યું.

એક દંતકથા એવી છે કે, અદ્વૈતાચાર્ય એક વાર નવદ્વીપના
એક ઘાટ ઉપર ગંગા સ્નાન કરવા ગયા હતા. તે સમયે તહેમના

* અદ્વૈતાચાર્યનો નિવાસ શાંતિપુરમાં હતો. તહેમનું ખીજું નામ
કમલાક્ષ હતું. તહેમના શિષ્યો તહેમને ઈશ્વરનો અવતાર માનીને પૂજતા
હતા, એટલે એમનું નામ અદ્વૈતાચાર્ય પાડ્યું હતું. નવદ્વીપમાં એ ઘણાવ-
ધાનું કામ કરતા હતા. એમણે માધવાચાર્યના સંપ્રદાયવાળા માધવેન્દ્રપુરી
પાસે દીક્ષા લીધી હતી. એ દિવસથી એમણે વૈષ્ણવ ધર્મ સ્વીકારીને ભક્તિનું
માહાત્મ્ય ગાવા માંડ્યું હતું.

દીઠામાં આવ્યું કે, એક તુલસીપત્ર પાણીના પ્રવાહથી ઉઘટી તરફ તરતું તરતું જઈ રહ્યું છે. એવી અદ્ભૂત ઘટના દેખીને અદ્વૈતાચાર્ય એ તુલસીપત્રની પાછળ પાછળ ગયા. શયી દેવી એ વખતે નદીમાં સ્નાન કરી રહ્યાં હતાં. એ તુલસીપત્રે ધીમે ધીમે જઈને શયી દેવીના ગર્ભને સ્પર્શ કર્યો. શયી દેવી એ સમયે સગર્ભાવસ્થામાં હતાં. આવી આશ્ચર્ય કારક ઘટના જોઈને અદ્વૈતાચાર્યે અનુમાન કર્યું કે શયી દેવીના ગર્ભમાં ભગવાનનો આવિર્ભાવ થયો છે. એજ કારણથી જયહારે ચૈતન્યદેવનો જન્મ થયો ત્યહારે હેમણે પોતાની સ્ત્રી સીતા દેવીને સૂતિકાગારમાં મોકલી આપી હતી.

ચૈતન્યદેવ બાલ્યાવસ્થામાં ઘણા ચંચળ અને અતિશય ઉદ્વેગ હતા. આડોશી પાડોશીના ઘરમાં જઈને ઘણું તોશન કરતા, કોઈનાં છોકરાંઓને રોવડાવતા, તો કોઈના સુતેલા બાળકને જગાડી આવતા, તો કોઈ વખત કોઈ પડોશીના ઘરમાં પેસી જઈને ખાવાના પદાર્થ લઈ જઈને પલાયન કરી જતા.

ચૈતન્યદેવ ગંગાસ્નાન કરવા જતા ત્યહારે પણ લોકોને અત્યંત કંટાળો આપતા. લોકોના શરીર ઉપર કોગળા કરતા અથવા તો પાણીના છાંટા નાખીને ધ્યાનમગ્ન બ્રાહ્મણોનું ધ્યાન ભંગ કરાવતા. કોઈ વખત સ્નાન કરવા ગયેલા મનુષ્યોનાં કોરાં કપડાં સંતાડી આવતા; કેટલીકવાર જળમાં ડુબકી મારીને સ્નાન કરતી સ્ત્રીઓના પગ વચ્ચે થઈને નીકળી જતા; અને કોઈ વાર કોઈના પગ ખેંચીને પાણીમાં તાણતા હતા. હેના એ તોફાનથી ત્રાસ પામીને બધાં શયી દેવી આગળ રાવ ખાવા જતાં. પણ શયી દેવી કોઈની સાથે મીઠી વાતો કરીને તો કોઈની પાસે મારી માગીને બધાંને વિદાય કરી દેતાં.

એક દિવસ નિમાઈના તોફાનથી ચીઢાઈને શયી દેવી હેમને મારવા સાડાં ઉઠ્યાં એટલે નિમાઈ નહાસીને બાળકુંડીમાં જઈને

ભરાઈ બેડા. એ જાણતા હતા કે માથી ત્યાં આવી શકાશે નહિ. એમણે પુત્રને સ્નાન કરીને ઘરમાં આવવાનું કહ્યું. નિમાઈએ માતાનાં વચન સાંભળીને ઉત્તર આપ્યો. “મા! આ ખાળકૂવો અપવિત્ર નથી. મનુષ્ય જાહેનાથી અપવિત્ર થાય છે તે વસ્તુ તો ત્હેમના હૃદયમાં છે.”

થોડા દિવસ પછી જગન્નાથે પુત્રને નિશાળે બેસાડ્યો. નિમાઈ ધણો બુદ્ધિમાન વિદ્યાર્થી હતો. થોડાકજ દિવસમાં ત્હેમણે એ નિશાળનો અભ્યાસ સમાપ્ત કરીને સંસ્કૃત ભણવા માંડ્યું.

એ સમયે ચૈતન્યદેવના મ્હોટા ભાઈ વિશ્વરૂપ ઉતરતી યુવાનીમાં હતા. અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રોમાં ત્હેમણે પ્રવીણતા મેળવી હતી. પુત્રનો વિવાહકાળ વહી જાય છે એમ જાણીને જગન્નાથ મિત્રે ત્હેમના લગ્નની ગોઠવણ કરવા માંડી. પરંતુ વિશ્વરૂપના મનમાં બાલ્યાવસ્થાથીજ સંસાર ઉપર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો હતો. વિવાહની વાત સાંભળતાંવારજ એ રાતોરાત ઘર છોડીને નાસી ગયા અને સંન્યાસાશ્રમનો સ્વીકાર કર્યો. વૃદ્ધ માતાપિતા પુત્રવિરહથી શોકસાગરમાં ડુબી ગયાં. એ સમયે કેવળ ચૈતન્યદેવના મ્હોં સહામું જોઈને તેઓ વિશ્વરૂપનું દુઃખ થોડું ઘણું વિસારે પાડતાં હતાં. પરંતુ મ્હોટા ભાઈએ સંન્યાસ લીધા પછી ચૈતન્યદેવના સ્વભાવમાં જે ચંચળતા હતી તે એકદમ ચાલી ગઈ. શકે ૧૪૧૬ માં ત્હેમને જનોઈ દેવામાં આવ્યું. એ વખતે ત્હેમણે “ગોર હરિ” નામ પ્રાપ્ત કર્યું.

નિમાઈએ ગંગાદાસ પંડિતની નિશાળે વ્યાકરણ ભણવાનો આરંભ કર્યો. ત્હેમની બુદ્ધિ અને સ્મરણ શક્તિ એટલી તીવ્ર હતી કે, એકવાર જે કાંઈ વાંચતાં તે કંઈસ્થ થઈ જતું. પાઠ એકવાર સાંભળ્યા પછી તે કદી ભૂલતા નહિ.

બાર વર્ષની વયે નિમાઈના પિતાશ્રીનું મરણ થયું. પિતૃવિયોગથી ચૈતન્યદેવને ઘણું કષ્ટ થયું. એ આપત્તિના સમયમાં એમણે

વિદ્યાભ્યાસ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું અને અસાધારણ પ્રતિભાને લીધે થોડા સમયમાં ગંગાદાસની નિશાળના સૌથી હોંશિયાર વિદ્યાર્થી તરીકે નામના મેળવી. ત્યહાર પછી એમણે વાસુદેવ સાર્વભૌમ નામના પાંડિત પાસે ન્યાય શાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું.

ત્રૈતન્યદેવ ખૂબસુરત પુરુષ હતા. ત્હેમનો ગોરો રંગ, શરીરની કાંત, મનોહર મુખ, અને ચિત્તાકર્ષક નયન જોઈને એ સમયના બધા લોકો મોહિત થઈ જતા. યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કર્યા પછી તો ત્હેમનું સૌન્દર્ય વિશેષ ખીલી ઉઠ્યું. પુત્ર લગ્ન કરવા યોગ્ય થયો છે એમ જાણીને શચી દેવી ત્હેમના વિવાહનો ખંદોબસ્ત કરવા લાગ્યાં. પરંતુ એમને રાત દિવસ એજ શંકા રહેતી હતી કે, રખેને નિમાઈ પણ પરણવાની વાત સાંભળીને મ્હોટા ભાઈ વિશ્વરૂપની પેઠે સંન્યાસી ન થઈ જાય. માતાના મનની શંકા નિવારણ કરવા સારૂ નિમાઈએ વિવાહ કરવામાં પોતાની સંમતિ આપી. પિતાન મૃત્યુ પછી ત્રીજે વર્ષે, નવદ્વીપ નિવાસી વજ્રભાચાર્યની કન્યા લક્ષ્મી દેવી સાથે નિમાઈનું પાણિગ્રહણ થઈ ગયું.

એ લગ્ન પછી કેટલાક વર્ષે નિમાઈએ મુકુન્દસંજયના ચંડી-મંડપમાં ‘ચતુષ્પાદી’ સ્થાપીને વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવાનું કામ આરંભ કર્યું. અલ્પ સમયમાંજ ત્હેમની ખ્યાતિ ચારે તરફ પ્રસરી ગઈ. એક સમયે, એક દિગ્વિજયી પાંડિત ઘણા દેશોના પાંડિતો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરીને તથા ત્હેમના ઉપર વિજય મેળવીને નવદ્વીપના પાંડિતો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા સારૂ આવ્યો. એ વખતે નિમાઈ પોતાના શિષ્યો સાથે ગંગા કિનારે સંધ્યા કરી રહ્યા હતા. ત્યહાં આગળ એ પાંડિત સાથે ત્હેમનો મેળાપ થયો. નિમાઈએ એ પાંડિતનું નામ તથા ત્હેની વિદ્વન્તાની પ્રશંસા પહેલેથી સાંભળ્યાં હતાં. ત્હેમણે એ પાંડિતને ગંગાની સ્તુતિમાં કોઈ કાવ્ય બોલવાની વિનંતિ કરી. દિગ્વિજયી પાંડિતે એક

સ્તવન બોલીને ત્હેની વ્યાખ્યા કરી. નિમાઈએ એ વ્યાખ્યામાં અનેક દોષ બતાવી આપ્યા. પંડિત મહાશય નિમાઈની આગળ પરાજય કબૂલ કરીને પલાયન કરી ગયા.

નિમાઈ એટલા મ્હોટા પંડિત હોવા છતાં પણ એમના મનમાં વિદ્યાનું જરાપણ અભિમાન નહોતું, ન્યાયદર્શનના અભ્યાસ સાથે આખા ભારત વર્ષમાં નવદ્વીપ સોથી અગ્રગણ્ય હતું. નિમાઈએ ન્યાય સંબંધી ગૌતમ ઋષિના પુસ્તક ઉપર ટીકા લખી હતી, પરંતુ ત્હેમની ઉદારતાને લીધે એ ગ્રંથનો નાશ થયો છે. એ સંબંધી કથા નીચે પ્રમાણે છે.

એક દિવસ નિમાઈ નૌકામાં બેસીને ગંગા પાર જતા હતા. એ નૌકામાં એક બ્રાહ્મણ પંડિત પણ બેઠો હતો. રસ્તામાં બન્ન જણા વચ્ચે વાતચીત થવા માંડી. નિમાઈના હાથમાં એક પુસ્તક બેધને બ્રાહ્મણે પૂછ્યું “આ શેનું પુસ્તક છે?” નિમાઈએ ઉત્તર આપ્યો “એ મહારી રચેલી ન્યાયશાસ્ત્રની ટીકા છે” એ શબ્દો સાંભળીને બ્રાહ્મણનો ચહેરો ઉતરી ગયો. નિમાઈએ ત્હેનું કારણ પૂછ્યું એટલે બ્રાહ્મણે ખુલાસો કર્યો કે, “મ્હેં પણ ન્યાયશાસ્ત્ર ઉપર એક ટીકા લખી છે; પણ આપની ટીકાનું નામ સાંભળ્યા પછી મહારી ટીકાનો ભાવ કોણ પૂછશે?” બ્રાહ્મણની એ કથા સાંભળીને નિમાઈએ પોતાના પુસ્તકને નદીમાં ફેંકી દીધું. એવી નિઃસ્વાર્થતાનાં દૃષ્ટાંત પૃથ્વીમાં ઘણાં થોડાં દીકામાં આવે છે.

એક દિવસે નિમાઈ શિષ્યો સાથે રાજમાર્ગ ઉપર થઇને જઈ રહ્યા હતા, એ સમયે મુકુન્દદત્ત પણ ગંગાસ્નાન કરવા જતા હતા. મુકુન્દદત્ત ચૈતન્યદેવના સહાધ્યાયી હતા પણ હમણાં એમને હરિ-ભક્તિની ધુન લાગી હતી, એ ધુનમાં ને ધુનમાં હરિકીર્તન કરવામાંજ પોતાનો બધો સમય ગાળતા હતા. મુકુન્દ જાણતા હતા કે નિમાઈ

વૈષ્ણવ નથી એટલા સારૂ રખે રસ્તામાં એમની સાથે વાર્તાલાપ કરવો પડે એમ ધારીને બીજા રસ્તે ચાલ્યો. નિમાઈ ત્હેના મનનો ભાવ સમજી જઈને બોલી ઉઠ્યા. “હું એવો વૈષ્ણવ બનીશ કે જે લોક આજે મ્હને જોઈને પલાયન કરી જાય છે તે પણ મ્હારાં ગુણ કીર્તન ગાશે.

નિમાઈને મૂળથીજ શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપર પ્રેમ હતો. એ પુસ્તક ઉપરથી વૈષ્ણવ ઉપર ત્હેમના મનમાં આસ્થા ઉત્પન્ન થઈ. હવે આ બનાવ બન્યા પછી એ વૈષ્ણવ ધર્મનાં આચરણ પાળવા લાગ્યા. એ વખતે ઈશ્વરપુરીઃ નામના એક પરમ ભગવદ્ ભક્તનું નવદ્વીપમાં પધારવું થયું. એમણે શ્રીવાસના ઘરમાં ઉતારો કર્યો. શ્રીવાસનું મૂળ નિવાસ શ્રીહટ્ટ ગામમાં હતો એ પરમ વૈષ્ણવ હતા. પોતાને ઘેર બેસીને ઉંચે સ્વરે હરિના નામનું કીર્તન કરતા અને લોકો સાથે ધર્મ સબંધી નાના પ્રકારના તર્ક વિતર્ક કરતા. એ ઘરમાં આવજા કર્યાથી ઈશ્વરપુરી સાથે નિમાઈને વિશેષ પ્રીતિ બંધાઈ.

ઝાગણીસ વર્ષની વયે નિમાઈએ પૂર્વ બંગાળા તરફ મુસાફરી કરી. શ્રીહટ્ટ, ચટ્ટગામ વગેરે સ્થળો જોતા જોતા એ પદ્મા નદીને કિનારે આવ્યા અને ત્યાં થોડા દિવસ વિશ્રામ કર્યો પૂર્વ બંગાળામાં એમના નિવાસ દરમિયાન એમનાં સહધર્મિણી લક્ષ્મી દેવીનું મૃત્યુ થયું. જનશ્રુતિ એવી છે કે, સાપ કરડવાથી એમનું મૃત્યુ થયું હતું.

હાલિસહરની પાસે કુમારહટ્ટ નામક ગામમાં ઈશ્વરપુરીએ જન્મ ધારણ કર્યો હતો એ ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસી થયા હતા. ઈશ્વરપુરી માધવેન્દ્રપુરીના શિષ્ય હતા, અને ત્હેમની પાસે ભક્તિતત્ત્વનું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. માધવેન્દ્રપુરી અયાચક સંન્યાસી હતા. કોઈને બારણે શિક્ષા માગતા જતા નહિ. કોઈ પોતાની રાજી ખુશીથી એમને શિક્ષા આપી જતું તો તે ગ્રહણ કરી લેતા, નહિ તો ઉપવાસ કરતા.

નિમાઈ ઘેર આવીને જીએ છેતો એમનાં માતૃશ્રી ઘણાં ચિંતાતુર થઈને બેઠાં છે. હેમણે એવી દિલગીરીનું કારણ પૂછ્યું પણ માતાએ કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. એ વખતે લક્ષ્મી દેવીના વિયોગનું સ્મરણ થઈ આવ્યાથી ચૈતન્યદેવ પણ શોકથી આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયા, પણ પાછળથી ધીરજ ધરીને માતાને કહેવા લાગ્યા **કસ્યકે પતિ પુત્ર સ મોહ યવહિ કેવલમિતિ** કોણ કોનો પતિ છે અને કોણ કોનો પુત્ર છે. ? એ બધો માત્ર મોહ છે. એવી રીતે અનેક પ્રકારે સહમજાવીને માતાને દિવાસો આપ્યો.

એ સમયથી નિમાઈનો ધર્મનુરાગ પ્રબલ થયો. બીજી તરફથી શચીદેવી પુત્રનાં ફરીથી લગ્ન કરવાને અત્યંત ઉત્સુક થયાં, અને થોડા-કંજ દિવસમાં સનાતન ભથ્થની કન્યા વિષ્ણુપ્રિયાની સાથે નિમાઈનું લગ્ન કરી દીધું. નવદ્વીપ નિવાસી એક ધનાઢ્ય કાયસ્થે હેમના આ વખતના લગ્નનું બધું ખર્ચ ઉપાડી લીધું હતું.

બીજી વાર લગ્ન કર્યા પછી લગભગ એક વર્ષે અર્થાત્ એકવીસ વર્ષની વયે હેમણે પિતૃશ્રાદ્ધ કરવા સારૂ ગયાજીની યાત્રા કરી. ત્યાં આગળ વિષ્ણુ પદ મંદિરમાં બ્રાહ્મણોની પૂજા, વંદના, કીર્તન વગેરે જોઈને તથા સાંભળીને નિમાઈ ઘણા મુગ્ધ થઈ ગયા. હેમના હૃદયમાં ભક્તિનો ઉચ્છ્વાસ પ્રવાહિત થયો. એ તીર્થમાં પૂર્વપરિચિત ઈશ્વરપુરી સાથે હેમનો મેળાપ થયો. હેમની સાથે વાર્તાલાપ કર્યાથી નિમાઈનો ભક્તિયોગ વૃદ્ધિ પામ્યો અને હેમણે એ સાધુની આગળ દશાક્ષર મંત્ર ગ્રહણ કર્યો. એ સમયથી હેમના જીવને નવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. જે ભક્તિથી ભક્ત લોકો વિમોહિત થઈ જાય છે, તે ભક્તિનાં બીજ એ સમયથી હેમના હૃદયમાં અંકુરિત થયાં હતાં.

મંત્ર ગ્રહણ કર્યા પછી ચૈતન્યદેવ નવજીવન પ્રાપ્ત કરીને નવ-દ્વીપમાં આવ્યા. પોતાનું અભિમાન, જ્ઞાનનું ધમંડ, શાસ્ત્રભિજ્ઞતાની

જ્યવંત મૂર્તિ, વાદવિવાદ કરવાનો શોખ એ બધું છોડી દઇને એકદમ પ્રેમભક્તિમાં મગ્ન થઇ ગયા. એક દિવસ ચૈતન્યદેવ, શુકલાંબર નામના વૈષ્ણવને ઘેર હરિકીર્તન સાંભળવા ગયા હતા; ત્યાં આગળ ભજન સાંભળીને એ એવા ઘેરા થઈ ગયા કે, દિવાલમાંની એક ખીટીને વળગીને ‘ક્યાં છે મ્હારો દયાળુ હરિ? ક્યાં છે મ્હારો દયાળુ હરિ!’ કહેતા અદ્ધર ટંગાઈ રહ્યા. એ ખીટી તહેમના ભારથી ભાગી અને એ મૂર્છિત થઇને પડ્યા. મૂર્છા વળી એટલે પાછું “ક્યાં છે મ્હારો દયાળુ હરિ” ગાવા લાગ્યા અને ગાતા ગાતા અચેતન અવસ્થામાં પડી ગયા. આ પ્રમાણે પ્રેમાવેશમાં તહેમણે આખો દિવસ ગાળ્યો. હરિનામનો શોખ લાગવાથી ચૈતન્યદેવ સંસારનાં કામ-કાજ છોડી દઇને વૈષ્ણવોના દળમાં સામિલ થયા.

એ દિવસથી એમણે શ્રીવાસના ઘરમાં હરિ સભા ભરીને રાત દિવસ હરિના ગુણગાન કરવામાં સમય ગાળવા માંડ્યો. અવધૂત નિત્યાનંદ સાથે આ સમયમાં તહેમનો મેળાપ થયો. નિત્યાનંદ પોતાનો સાથી બન્યાથી ચૈતન્યદેવ યોગણા ઉત્સાહથી હરિકીર્તન કરવા લાગ્યા.

એ સમયમાં નવદ્વીપમાં શક્તિ ઉપાસના ઘણી પ્રબળ હતી. શક્તિ ઉપાસકોમાં જગન્નાથ અને માધવ જ એ જણા ધોર શક્ત હતા. એ બન્ને સગા ભાઈ હતા. બાલ્યકાળથીજ મુરોપાન અને ખીજ અનેક ખરાબ ક્રિયાઓમાં આસક્ત હતા. નવદ્વીપના ઘણા લોકો એમના અત્યાચારથી દુઃખી રહેતા હતા. જગન્નાથ અને માધવ નિમ-ધના હરિકીર્તનથી અતિશય વિરક્ત થયા. વૈષ્ણવોની વિરૂદ્ધ કોઈ પણ કામ કરવામાં તહેમને બેહદ આનંદ થતો હતો. એમના મુરબખીઓએ પણ એમના દુષ્કૃત્યોથી કંટાળીને એમને તરછોડી કહાડ્યા હતા. કોઈની ખીક નહીં રહેવાથી એ બન્ને ભાઈઓ નફ્ટ થઇને ઘણું ત્રાસ જનક કૃત્ય કરતા. પાપના સજવ અવતાર માધવ અને જગ-

નાથને જોઈને તથા ત્હેમના પાપાચરણની વાત સાંભળીને નિત્યાનંદના જીવને ધણું દુઃખ થયું. એ મનમાં મનમાં વિચારવા લાગ્યા ‘જેવી રીતે એ લોકો રાત દિવસ સુરાપાનમાં મસ્ત રહે છે, તેવી રીતે હરિ નામ રૂપ રસ પીને મસ્ત રહેતા હોય તો કેવું સાફ. હું એમને સારે રસ્તે ચઢાવી શકું તો હું ચૈતન્યદેવનો ખરો ભક્ત ગણાઉં.’ એક દિવસ નિત્યાનંદ ખીજી અનેક ભક્તોની સાથે નવદ્વીપના બજારમાં થઈને હરિ ભજન કરતા કરતા જઈ રહ્યા હતા. એવામાં જગન્નાથ અને માધવ પોતાના દુષ્ટ મિત્રો સાથે નિત્યાનંદ ઉપર તુટી પડ્યા અને કોઈના હાથ, તો કોઈના પગ તોડી નાખ્યા. એક ભાગેલા ઘડાનો કાનો લઈને માધવે નિત્યાનંદના માથામાં એવા જોરથી માર્યો કે, નિત્યાનંદના માથામાં ઊંડો ઘા પડી ગયો અને એમાંથી અસ્ખલિત રક્તધારા વહેવા લાગી. એ ઘાથી ગુસ્સે થવાને કે દિલગીર થવાને બદલે, સાધુ નિત્યાનંદે પ્રેમવિહ્વલ ચિત્તે, જગન્નાથ અને માધવને સંબોધન કરીને કહ્યું—

“ઓ ભાઈ જગાઈ ઓ ભાઈ મધાઈ

(એકવાર) હરિ હરિ બોલ ભાઈ

મેરેછ બેશ કરેછ એ તે કહ્યું ક્ષાતનાઈ.”

હે જગન્નાથ અને માધવ ! એક વાર ત્હમે હરિ હરિ શબ્દ બોલો. મ્હને આ માર્યો તે ઠીક કર્યું. એથી મ્હને કાંઈ હાનિ પહોંચવાની નથી. એટલું કહેતાં કહેતાં એ માધવને આલિંગન આપવા તૈયાર થયા. માધવ તો નિત્યાનંદની વાત ઉપર જરાપણ ધ્યાન ન આપતાં ત્હેમને સહામે મારવા ગયો; પણ જગાઈ અર્થાત્ જગન્નાથના મનમાં દયાનો સંચાર થયો. ત્હેણે માધવનો હાથ પકડીને નિત્યાનંદને મારતાં રોક્યો.

એ સમાચાર સાંભળીને ચૈતન્યદેવને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો. તે
ભા. સં. પુ. ૮.

તરતજ એ સ્થળે જઈ પહોંચ્યા અને પોતાના પ્રિય સેવક નિત્યાનંદનું શરીર લોહીથી ખરડાએલું જોઈને રાતા પીળા થઈ ગયા અને એ દુષ્ટને યોગ્ય સજા આપવા તૈયાર થયા. પણ નિત્યાનંદે આગ્રહ કરીને લેમને એવું કરતાં રોક્યા. નિત્યાનંદની સૂચનાથી એમનો ક્રોધ એક દમ શમી ગયો અને લેમણે જગન્નાથ અને માધવને આલિંગન આપ્યું. નિત્યાનંદ અને ચૈતન્યદેવનો આવો અસાધારણ પ્રેમમય સ્વભાવ જોઈને જગન્નાથ અને માધવ ઘણા મુગ્ધ થઈ ગયા. લેમના પાપી હૃદય ઉપર ઘણી ઊંડી અસર થઈ. એમણે ચૈતન્યદેવના ચરણમાં પડીને ઘણા વિનયપૂર્વક ક્ષમા માગી તથા એ દિવસથી પોતાનાં બધાં કુકર્મોનો ત્યાગ કરીને પરમ વૈષ્ણવ બન્યા.

ચોવીસ વર્ષની વયે નિમાઈના જીવન પ્રવાહે એક નવીન માર્ગ પકડ્યો. લેમણે વૈષ્ણવ ધર્મ ગ્રહણ કર્યા પછી પંડિતોએ લેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવાનું બંધ કરી દીધું. શાક્ત લોકો પણ લેમના વિરોધી બન્યા. એ શાક્ત લોકોને ભક્તિના માર્ગમાં આણવા, એ ચૈતન્યદેવનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. પરંતુ જ્યારે એ લોકો એમની સાથે વાતચીત જ ન કરે ત્યારે લેને સ્હમજીવીને પોતાના ધર્મમાં કેવી રીતે આણી શકાય ? એમણે એક ઉપાય શોધી કહાડ્યો. ભારતવર્ષમાં સંન્યાસી થયાથી લેને શાક્ત, વૈષ્ણવ, શૈવ, બધા સંપ્રદાયના લોકો ભક્તિ-પૂર્વક સન્માન આપે છે. સંન્યાસી થયાથી પોતાની સાથે પણ બધા સંપ્રદાયના લોકો વાતચીત કરશે અને તેથી પોતે ધારેલું કામ અનાયાસે સિદ્ધ થશે એમ ધારીને લેમણે સંન્યાસી થવાનો સંકલ્પ કર્યો. માતાને જણાવ્યા વગર એકાએક ઘર છોડીને ચાલ્યા જવાથી, માતા ઝૂરી ઝૂરીને મરી જશે અને તેથી માતૃહત્યાનું પાપ લાગશે એમ ધારીને લેમણે માતા આગળ પોતાનો વિચાર જાહેર કર્યો. પુત્રના એવાં દારૂણ વચનો સાંભળીને શચીદેવી શોકથી અધીરાં થઈ જઈને

અધમુઆં થઈ ગયાં. નિમાઈ પણ પોતાનો સંકલ્પ છોડે એવા નહોતા. એમણે વારંવાર આગ્રહ કર્યો એટલે શયીદેવીએ વિચાર્યું કે, આ કોઈ રીતે મ્હાઈ કહ્યું માનીને સંસારમાં રહે એવો નથી, આખરે લાચારીએ માતાએ નિમાઈને સંન્યાસી થવાની સંમતિ આપી.

હવે નિમાઈએ સહધર્મિણીની રજા લેવાનું પણ આવશ્યક ગણ્યું. રાત પડી એટલે પોતે શયનગૃહમાં જઈને પત્નીની વાટ જોવા લાગ્યા. વિષ્ણુપ્રિયાએ દિવસને વખતેજ માતા પુત્રની બધી વાત સાંભળી હતી, એટલે ત્હેને પતિનો વિચાર જાણવાનું બાકી રહ્યું નહોતું.

વિષ્ણુપ્રિયાએ અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે શયનગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો તો, નિમાઈને ત્યાં બેઠેલા જોયા. પત્નીની આંખમાં આંસુ જોઈને ચૈતન્યદેવે ત્હેને ઘણી પ્રકારે સાંત્વના આપી. પતિનાં મધુર વચનોથી થોડુંક ધૈર્ય ધારણ કરીને વિષ્ણુપ્રિયા બોલી “નાથ ! શું ત્હમે મ્હને છોડીને સંન્યાસી થશો ? હું ત્હમને પરણીને પરમ ભાગ્યશાળી થઈ હતી. હજી મ્હને કેવી કેવી આશાઓ હતી. નાથ ! મ્હને આ વખતે મ્હારો પોતાનો વિચાર આવતો નથી. આપનોજ વિચાર આવે છે. આપ આ તરૂણ વયમાં સંન્યાસાશ્રમનાં કઠોર દુઃખ કેવી રીતે સહન કરશો ? આપના સંન્યાસ ગ્રહણથી આપનાં અનાથ માતૃશ્રી જરૂર પ્રાણુ ત્યાગ કરશે અને ધર્મ સાધવા જતાં આપને માતૃહત્યાનું પાપ લાગશે, હમને આવી દશામાં છોડી જવાથી લોકો ત્હમારા વિશુદ્ધ ચરિત્ર ઉપર કલક લગાડશે. હું એ બધું કેવી રીતે સહન કરીશ.”

ગૌરાંગે, પત્નીની એ કશું વાણી સાંભળીને અનેક પ્રકારનો ઉપદેશ આપીને કહ્યું “જો, વિષ્ણુપ્રિયા ! શ્રી કૃષ્ણ બધાના પતિ છે. તું ત્હેને પતિરૂપે વરીને યોગાભ્યાસ કર. ત્હેને પતિરૂપે વર્ષાથી કોઈ દિવસ વિયોગનું દુઃખ વેઠવું પડશે નહિ. એ પ્રેમના જેવો પ્રેમ દુનિયામાં બીજો કોઈ નથી.” વિષ્ણુપ્રિયાએ સ્વામીને સંન્યાસી થતાં

રોકવાને ધણોજ પ્રયત્ન કર્યો, પરન્તુ જ્યહારે જોયું કે એથી કંઈ વળવાનું નથી ત્યહારે સ્થિર અને ગંભીર ભાવે બોલી “ નાથ ! ત્હમે ભગવાનનો આદેશ પાળવા તત્પર થયા છો તો હું એ શુભ સંકલ્પ તોડાવવાનું પાપ મ્હારે માથે નહિ બેસે. મ્હારે સાંસારિક સુખની કંઈ પરવા નથી. જહેમાં ત્હમારું સુખ ત્હેમાંજ મ્હારું સુખ પણ સમાયેલું છે. હું હવે મ્હારું દુઃખ રડીને ત્હમારા કર્તવ્ય પાલનમાં વિદ્ન નાખવા નથી માગતી. એ પ્રમાણે પત્નીનો ઉત્તર સાંભળીને ગૌરાંગે પ્રસન્ન વદને ત્હેની પાસેથી વિદાયગીરી ગ્રહણ કરી.

શકે ૧૪૩૧ અર્થાત્ ઈ. સ. ૧૫૭૯ ની ઉત્તરાયણને આગલે દિવસે નિમાધએ ધરખારનો ત્યાગ કર્યો: શચીદેવી શોકાતુર અને ગાંડા જેવી થઈને વિલાપ કરવા લાગી; વિષ્ણુપ્રિયા શોકથી અધીર થઈને મૂર્છા ખાઈને પૃથ્વી ઉપર પડી. એ આનંદમય ભવન એ વખતે સ્મશાન જેવું થઈ ગયું. ખીજે દિવસે સહવારે શ્રી ગૌરાંગદેવના પ્રસ્થાનની વાત લોકોમાં પ્રગટ થઈ; એ સમાચાર સાંભળીને નદિયાની પ્રજા શોક સાગરમાં લીન થઈ ગઈ. ભક્ત લોકો સહમજ્જવીને ગૌરાંગને પાછા લઈ આવવાના ધરિદાથી ત્હેમની શોધમાં જવા તૈયાર થયા. બધા શિષ્યોની અવસ્થા એક સરખી હતી, બધા ગુરૂના વિરહથી અતિશય અધીરા બની ગયા હતા એટલે બધા ગુરૂને પાછા આણવા વ્યગ્ર ચિત્તે પ્રસ્તુત થયા.

પરન્તુ સહમજ્જ શ્રીવાસે વિચાર કર્યો કે હમે બધા ગુરૂની શોધમાં ચાલ્યા જઈશું તો ધર આગળ કોઈ નહિ રહે અને શોક સંતપ્ત શચી દેવીને તથા વિષ્ણુપ્રિયાને સાંત્વના આપવાનું નહિ બને; એથી એણે બધા શિષ્યોને સહમજ્જવ્યું કે, આપણે બધાને જવાની જરૂર નથી. આપણામાંના થોડાક ચૈતન્યદેવની શોધમાં જાઓ અને બાકીના બધા અહિંજ રહો. શ્રીવાસના ઉપદેશ પ્રમાણે નિત્યાનંદ, વક્રેશ્વર,

મુકુન્દ, ચંદ્રશેખર અને દામોદર એ પાંચ જણા ગુરૂની શોધમાં ગયા, ત્હાર પછી બીજે દિવસે ગદાધર અને નરહરિ નામના બીજા એ શિષ્યો પણ ગુરૂનો વિયોગ અસહ્ય થવાથી ત્હેમની શોધમાં ગયા.

નિમાઈ ગૃહત્યાગ કરીને ‘કોટાયા’ ગામ તરફ ગયા. ત્હાં આગળ એ સમયે કેશવ ભારતી નામનો એક સંન્યાસી રહેતો હતો. નિમાઈએ ઉત્તરાયણ સંક્રાન્તિને દિવસે ત્હેમની પાસેથી સંન્યાસ લીધો. એ વખતે ત્હેમની ઉંમર કેવળ પચીસ વર્ષની હતી. એટલી ન્હાની વયે સંસારમુખને જલાંજલિ આપીને નિમાઈ ભિક્ષુક બન્યા. સંન્યાસ લીધા પછી ભારતી મહાશય નિમાઈનું શું નામ પાડવું એનો વિચાર કરતા હતા એટલામાં કોઈ બોલી ઉઠ્યો “એમનું નામ શ્રી કૃષ્ણ ચૈતન્ય પાડો.” કેશવ ભારતીએ તેજ પ્રમાણે કર્યું. એ દિવસથી નિમાઈ શ્રી ચૈતન્ય નામથી ઓળખાવા લાગ્યા.

રસ્તામાં કેટલાક દિવસ હરિ સંકીર્તન કરતા કરતા, ચૈતન્યદેવ આખરે શાન્તિપુર જઈ પહોંચ્યા અને નવદ્વીપથી માતાને બોલાવી મંગાવીને ત્હેમને મળ્યા. શચીદેવી નિમાઈને સંન્યાસીના વેશમાં જોઈને અવિરલ અશ્રુધારા વરસાવવા લાગ્યાં. નિમાઈને સંબોધન કરીને ત્હેમણે કહ્યું “બેટા ! વિશ્વરૂપની પેઠે નઠોર થઈશ નહિ. સંન્યાસી થવાથી મ્હને ભૂલી જતો નહિ. કોઈ કોઈ વખત આવીને મળી જજે, એથી મ્હારો પ્રાણ ટકી રહેશે. માતાનાં વચન સાંભળીને નિમાઈ બોલ્યા “મા ! આ જાંદગીમાં હું ત્હમારા જીણમાંથી મુક્ત થઈ શકું એમ નથી. આપે જે શરીરનું પોષણ કર્યું છે, તે મ્હારો દેહ, આપનોજ છે એમ ખાત્રીથી જાણુજો. ત્હમે જે દિવસે મ્હને આજ્ઞા કરશે તે દિવસે આવીને હું હાજર થઈશ અને આપની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કરીશ. સંન્યાસી થવાથી મ્હાણું મન બધી પાર્થિવ વસ્તુઓ ઉપરથી ઉઠી ગયું છે એ વાત ખરી, પરંતુ આપને હું કદી

વિસરી શકીશ નહિ.” એટલું કહીને માતાની રજા લઇને ચૈતન્યદેવે નીલગિરિ જવાનો વિચાર કર્યો.

ત્યાર પછી થોડા દિવસ શાન્તિપુરમાં રહીને, બધા સ્નેહીઓ અને ભક્તો પાસે વિદાય માગીને ચૈતન્યદેવે કેટલાક શિષ્યો સાથે જગન્નાથપુરી તરફ ગમન કર્યું. ત્યાં મંદિરમાં જઇને જગન્નાથજીનાં દર્શન કર્યાથી એમના હૃદયમાંનો પ્રેમસિન્ધુ ઉભરાઈ આવ્યો. ભાવના આવેશમાં એ જેવા જગન્નાથની મૂર્તિને પ્રેમપૂર્વક આલિંગન દેવા જતા હતા એવામાં તહેમને મૂર્છા આવી અને એ જમીન ઉપર પડી ગયા. એ સમયે સાર્વભૌમ ભદ્રાચાર્ય ત્યાં ઉભેલા હતા. એ ચૈતન્ય-દેવની આવી અલૌકિક ભાવાવેશની અવસ્થા જોઇને તહેમને પોતાને ઘેર તેડી ગયા. ત્યાં આગળ નિત્યાનંદ વગેરે શિષ્યોએ જાણે સ્વરે હરિ સંકીર્તન કર્યું, ત્યારે ત્રીજા પહોરને સમયે ચૈતન્યદેવની મૂર્છા વળી. સાર્વભૌમે જ્યારે જાણ્યું કે, એ સંન્યાસી નવદ્વીપ નિવાસી જગન્નાથમિશ્રનો પુત્ર અને નીલાંબર ચક્રવર્તીનો દૌહિત્ર છે ત્યારે તહેમના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. સાર્વભૌમ પણ નવદ્વીપના રહેવાશી હતા. તહેમના પિતા પણ નીલાંબરના સમકાલીન પુરુષ હતા.

એક દિવસે સાર્વભૌમ સાથે ચૈતન્યદેવને ઈશ્વર સંબંધી નાના પ્રકારનો તર્ક-વિતર્ક થયો ! એ સમયે ચૈતન્યદેવે સાર્વભૌમને કહ્યું હતું કે “આપ જે વિદ્યાર્થી વિભૂષિત છો તે વિદ્યા ઈશ્વર સંબંધી કોઈ વિષય જાણવાને સમર્થ નથી. ઈશ્વરને જાણવો હોય તો પ્રથમ તહેના ઉપર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ. ભગવાનની સાથે આપણો હમેશાંનો સંબંધ છે. ભક્તિ યોગ દ્વારા એ સંબંધ સ્હમજી શકાય છે. ધર્મનો કોઈ ઉદ્દેશ હોય તો તે ભગવાનનો પ્રેમ અને ભક્તિ છે. આત્મતત્ત્વ જાણનારા મુનિઓ પણ ભગવાનની ભક્તિ કરે છે. એટલું કહીને તહેમણે ભાગવતનો નીચે લખેલો શ્લોક કહી સંભળાવ્યો.

આત્મારામઃ મુનયો નિર્ગન્યા અસ્તુક્રમે ।

• સર્વન્ત્યહૈતુર્કીં ભક્તિમિત્થં તત્તુગ્ણો હરિઃ ॥

ભગવાનના એવા ગુણ છે કે જે લોકો આત્મારામ ઋષિ અને મૈત્રેય વ્રતાવલંબી છે. જહોમની હૃદયગ્રન્થિ છિન્ન થઈ ગઈ છે, તેઓ પણ તેની નિષ્કામ ભક્તિ કરે છે.

સાર્વભૌમે એ શ્લોકની વ્યાખ્યા સાંભળવાની ઇચ્છા કરી. ત્યારે ચૈતન્યદેવે જણાવ્યું “આપ મહા પંડિત છો ! આપ પોતે વ્યાખ્યા કરીને મહેતે કૃતાર્થ કરો. ચૈતન્યદેવનાં એ વચન સાંભળીને સાર્વભૌમે પોતાના પાંડિત્યના બળવડે એ શ્લોકની તેર પ્રકારે વ્યાખ્યા કરી. પરંતુ ચૈતન્યદેવે એ તેર ઉપરાંત બીજી અઠાર રીતે એ શ્લોકની વ્યાખ્યા કરી સાંભળાવી. ચૈતન્યદેવની વ્યાખ્યા સાંભળીને સાર્વભૌમ પોતાની વિદ્યા-બુદ્ધિને ધિક્કારી કહાડીને ચૈતન્યદેવનો શરણાપન્ન થયો.

એક દિવસ સાર્વભૌમે ગૌરાંગને સાધનના ઉપાય પૂછ્યા. એ સાંભળીને ચૈતન્યદેવે કહ્યું “કલિયુગમાં હરિનું નામ ગાવું એજ શ્રેષ્ઠ સાધન છે.”

તૃણાદપિ સુનીચેન, તરોરિવ સહિષ્ણુના ।

અમાનિના માનદેન, કીર્તનીયઃ સદા હરિઃ ॥

તૃણની માફક નીચા, તરની માફક સહનશીલ, અને અભિમાન શૂન્ય થઈને સદા હરિનામનું કીર્તન કરવું. માયાવાદી સાર્વભૌમે, ચૈતન્યની કૃપાથી ભક્તિમાર્ગનું અવલંબન કર્યું છે એ સમાચાર સાંભળીને નીલાચલવાસી કાશીમિશ્ર વગેરે આગેવાન પંડિતો ચૈતન્યના સંપ્રદાયમાં આવ્યા.

ત્યાર પછી ચૈતન્યદેવે ફાગણ મહિનામાં જગન્નાથ દેવના દોલ

દર્શન કરીને વૈશાખ માસમાં તીર્થ પર્યટન કરવાના ઇરાદાથી દક્ષિણની યાત્રા કરી. જ્યહાનુસિંહ ક્ષેત્રમાં થઈને એ ગોદાવરીના કિનારે આવી પહોંચ્યા. એ સ્થાનનું નામ વિધાનગર અથવા રાજમહેન્દ્રી હતું. એ ગોદાવરી તીરે, ગોદાવરી પ્રદેશના રાજકર્તા પરમ વૈષ્ણવ રામાનંદરાય સાથે હેમનો મેળાપ થયો. ચૈતન્યદેવે સાર્વભૌમને મુખે રામાનંદની વાત સાંભળી હતી. હવે એ રાજપુરુષ સાથે મેળાપ અને વાર્તાલાપ કરીને હેમણે ધણો આનંદ અનુભવ્યો. ત્યાર પછી હેમણે દક્ષિણાત્યની યાત્રા કરી. દક્ષિણનાં અનેક સ્થાનોમાં પર્યટન કરીને, તથા શૈવ અને રામાત્ સંપ્રદાયના અનેક મનુષ્યોને વૈષ્ણવ ધર્મમાં દીક્ષિત કરીને ચૈતન્યદેવ શ્રીરંગ ક્ષેત્રમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ વેંકટ ભદ્રના ધરમાં ચાર માસ રહીને સેતુબંધ રામેશ્વર ગયા. રામેશ્વરથી દારિકાતીર્થ અને દંડકારણ્ય થઈને પાછા નીલાચલમાં આવ્યા.

નીલાચલમાં કેટલા દિવસ રહ્યા પછી ગૌરાંગદેવ પાછા બંગાળા બયા. પ્રથમ પાણિહાટી અને પછી કાંચડાપાડામાં શિવાનંદને મળીને, ચૈતન્યદેવ સાર્વભૌમના ભાઈ વાચસ્પતિ મહાશયને ઘેર જઈ પહોંચ્યા. નિમાઈ પધાર્યા છે એવી ખબર સાંભળીને આસપાસના ગામના લોક હેમનાં દર્શન કરવા આવ્યા. ત્યાં આગળ બહુ ભીડ થવા માંડી એટલે ચૈતન્યદેવ રાતો રાત ત્યાંથી નીકળી પડીને કુલિયા ગામમાં જઈ રહ્યા. એ સ્થાનમાં થોડા દિવસ રહીને એ રામકેલી નામક સ્થાનમાં ગયા. રામકેલી બંગાળાની પ્રાચીન રાજધાની હતું. એ ગૌડનગરનું ખીજું નામ છે. રામકેલીમાં ચૈતન્યદેવના નિવાસ દરમિયાન રૂપ અને સનાતન નામના બે ભાઈ ચૈતન્યદેવની મોહિની શક્તિથી મુગ્ધ થઈને બેપોરને વખતે ચૈતન્યદેવની પાસે આવ્યા. એમની અગાધ ભક્તિ જોઈને ચૈતન્ય દેવે હેમને દૃઢ આલિંગન આપી પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા. ત્યાંથી ચૈતન્યદેવ શાંતિપુર ગયા.

ત્યાં થોડા દિવસ રહીને માતાનાં દર્શન કરીને પાછા શ્રીક્ષેત્રમાં આવ્યા.

• શ્રીક્ષેત્રમાં વર્ષા ઋતુના ચાર માસ ગાળીને એક શિષ્ય સાથે ચૈતન્યદેવ વૃન્દાવનની યાત્રાએ નીકળ્યા. ત્યાં કેટલાક દિવસ રહીને પગે ચાલીને કાશી ધામ પહોંચ્યા. કાશી ધામમાં માયાવાદી સંન્યાસી અને દંડીઓનું ઘણું પ્રાપ્ત્ય હતું. ચૈતન્યદેવ કાશી પહોંચ્યા એટલે ત્યાંના અનેક પંડિતો, દંડીઓ અને સંન્યાસીઓ તહેમની સાથે વિવિધ વિષયો ઉપર વાદવિવાદ કરવા આવ્યા. એમાંના એક પ્રકાશાનંદ સ્વામીએ ચૈતન્યદેવને સંબોધન કરીને કહ્યું “હે સંન્યાસી ! તહેમે સંન્યાસીના ધર્મનો ત્યાગ કરીને ગાંડા માણસની પેઠે જીવન કેમ ગાળો છો ?” તહેના ઉત્તરમાં ચતન્યદેવે જણાવ્યું કે “મહારા ગુરૂએ મહને મૂર્ખ ગણીને ઉપદેશ દીધો છે કે, તું વેદાન્તનો અધિકારી નથી. કલિયુગમાં હરિ નામનો જપ જપવામાંજ સાર છે. તું કેવળ કૃષ્ણનું નામ જપ્યા કર. કૃષ્ણના નામનો જપ કરવો અને કૃષ્ણ ભક્તિ કરવી એજ શ્રેષ્ઠ સાધન છે. ગુરૂએ મહને બૃહન્નારદીય પુરાણના નીચેના શ્લોકનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

હરેર્નામ હરેર્નામ હરેર્નામૈવ કેવલમ્ ।

કલૌ નાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ ગતિરન્યથા ॥

ગુરૂદેવે મહને એ ઉપદેશ આપ્યો છે અને હું તહેમની આજ્ઞાનું પાલન કરી રહ્યો છું એટલું કહીને ચૈતન્યદેવે હરિ નામનો મહિમા વર્ણવ્યો. તહેમની સાથે વાદવિવાદ કરવામાં પ્રકાશાનંદ વગેરેનો પરાજય થયો અને એ તથા બીજા માયાવાદીઓ પણ ચૈતન્યદેવની સાથે મસ્ત ચિત્તે હરિનામ ગાવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે કાશીના પવિત્ર ધામમાં હરિનામની ધ્વજ રોપીને ચૈતન્યદેવ પાછા નીલાચલ ગયા.

એ સમયથી ચૈતન્યદેવની પ્રેમવિહ્વળતા ધણીજ વધી પડી

હતી. એક દિવસ રાતને સમયે પૂર્ણિમાને દિવસે ચાંદનીના પ્રકાશથી શોભી રહેલા સુનીલ જળને જોઈને ચૈતન્યદેવ એટલા બધા પ્રેમમત્ત થઈ ગયા કે એને યમુનામાં રાધાકૃષ્ણની જળક્રીડા ધારીને એકદમ સમુદ્રમાં કુદી પડ્યા. પણ એક માછીમારની જળમાં પડવાથી તે ઉગરી ગયા અને તહેમને કિનારે લાવવામાં આવ્યા. શકે ૧૪૫૫ ના આષાઢ માસમાં એ કચ્છાં ચાલ્યા ગયા તહેનો કોઈને પત્તો લાગ્યો નહિ.

ચૈતન્યદેવના અન્તર્ધાન પૂર્વે કેટલાક દિવસ ઉપર શચીદેવી મરણ પામ્યાં હતાં. તહેમનાં પત્ની વિષ્ણુપ્રિયાએ પતિના સંન્યાસી થયા પછી પોતે પણ સંન્યાસિની વ્રત ધારણ કરી સાસુજીની સેવા કરવામાં તથા તહેમના દુઃખી જીવનને આશ્વાસન આપવામાં જીવન ગાળ્યું હતું. ગૌરાંગના અન્તર્ધાન પછી વિષ્ણુપ્રિયાએ તહેમની મૂર્તિ સ્થાપીને દેવતાની માફક તહેમની પૂજા કરી હતી. વિષ્ણુપ્રિયાના દેહ ત્યાગ પછી તહેમના ભાઈ માધવાચાર્યને મૂર્તિની સેવા કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો. નવદ્વીપમાં જે ચૈતન્યદેવની મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત છે તે તહેમનાં પત્ની વિષ્ણુપ્રિયાએ સ્થાપેલી છે.

વૈષ્ણવ તત્ત્વ નિરૂપણ.

૧. ઉપાસ્ય દેવના ઉપર અસાધારણ પ્રીતિ અને અનુરાગ ઉત્પન્ન કરવો તહેનું નામ ભક્તિ. કાયા, મન અને વચનદ્વારા ભગવાનને શરણે જવું તહેનું નામ ભક્તિ.

૨. ભક્તિની અવસ્થા ત્રણ પ્રકારની છે. ૧ સાધનભક્તિ, ૨ ભાવભક્તિ, ૩ પ્રેમભક્તિ.

૩. જગતમાં માનવ જન્મ ઘણો દુર્લભ છે. ચોરાશી લાખ યોનિમાં ફર્યા પછી જીવ મનુષ્યત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. એ મનુષ્યત્વને

પ્રાપ્ત કરીને જે કોઈ ભગવાનના ચરણમાં એકાગ્ર ભક્તિ રાખે છે ત્હેને ધન્ય છે.

૪. અહૈતુકી અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુની અભિલાષા રાખ્યા વગર અને જ્ઞાનકર્મ વગેરેના વ્યવધાન રહિત ભક્તિદ્વારા શ્રી ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાય છે.

૫. નાસ્તિકનો સંગ કરવો, પાખંડી તપસ્વીઓનો સહવાસ કરવો, ખરાબ શિષ્યો અને મિત્રો ગ્રહણ કરવા, વૈષ્ણવની સાથે વાતચીત કરતાં અથવા ત્હેની સાથે સારો વ્યવહાર કરતાં સંકોચાવું, શોક મુગ્ધતા, કુસંસ્કારની રક્ષા, પરનિંદા, જીવહિંસા, કલહ, પરસ્ત્રીની કામના, સેવામાં બેકાળજી રાખવી, અહંકાર રાખવો, હરિનામનો મહિમા ખાલી પ્રશંસા સિવાય બીજું કશું નથી એવો વિચાર કરવો, હરિનામનો દુરુપયોગ કરવો, કોઈને કોઈ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ સાથે હરિનામની સરખામણી કરવી, ભગવાનની નિંદા સાંભળવી અથવા એને અનુમોદન આપવું, એ બધા ધર્મ જગતમાં સર્વ નાશકારી અપરાધ ગણાય છે એ હમેશાં સ્મરણમાં રાખવું.

૬. પ્રથમ વિશ્વાસ, પછી સાધુસંગ, પછી અર્ચના, પછી વિદ્યનિવૃત્તિ, પછી નિષ્ઠા, પછી રૂચિ, પછી ભાવ અને ત્હાર પછી પ્રેમનો ઉદય થાય છે.

૭. એક માત્ર શુદ્ધ ભગવાનનું ભજન કરો, પણ બીજો કોઈ બીજી પ્રકારે સાધના કરતો હોય તો ત્હેની નિંદા કરશો નહિ. બહારનો ભાવ જૂદા પ્રકારનો છે એમ જાણીને તર્ક વિતર્ક કરશો નહિ.

૮. વિશુદ્ધ પ્રેમ એજ યથાર્થ ધર્મ છે. કૃષ્ણ પ્રેમજ વિમળ છે. પ્રેમની અમુક અવસ્થાનું નામ ભક્તિ છે.

૯. ભક્તિની ઉત્પત્તિ કરવી એ કૃષ્ણ ભક્તનું સર્વસ્વ છે.

૧૦. સેવામાં પ્રીતિસંચાર, રસિક જનો સાથે મધુર ભાગવતનો

રસાસ્વાદ, સાધુસંગ; નામસંકીર્તન, એમાંથી જહેના ઉપર જહેની રૂચિ
તેની આલોચના તહેણે એ વખતે કરવી.

૧૧. રસનો અર્થ આનંદ થાય છે, એ આનંદ બે પ્રકારનો
છે. જડાનંદ અને ચિદાનંદ. ચિત્-રસનો અર્થ શુદ્ધ આનંદ અને
જડરસ એટલે સાંસારિક સુખ દુઃખ માત્ર પરમાનંદ અથવા ચિત્-
રસ વિકાર પામીને દાંપલ્ય પ્રેમ, સંતાનરનેહ-મૈત્રી, આનુગત્ય, અને
ક્રીડા કૌતુક વગેરેમાં બદલાઈ ગયો છે.

૧૨. બધી ન્યાતબલતના લોક પ્રેમભક્તિના અધિકારી છે. હિન્દુ
કે મ્લેચ્છ સર્વ કોઈ પ્રેમ ભક્તિનું અનુગ્રાહ કરવા સમર્થ છે. એ પરાત્પર
પરમેશ્વરના ઉપર એકાંત પ્રેમ, ભક્તિ અને અનુરાગ રાખીને તેનું ભજન
કરવામાં ન આવે તો એને પ્રાપ્ત કરવો તે કદી જીવોને માટે સુલભ નથી.
એ રસ અથવા ભાવ પાંચ પ્રકારનો છે. શાન્ત, દાસ્ય, સાખ્ય,
વાત્સલ્ય, અને મધુર અથવા કાન્તા.

૧૩. પ્રથમ સાધનભક્તિ, પાછળથી ભાવભક્તિ અને ત્યાર
પછી પ્રેમભક્તિ-તેનું બીજું એક નામ રતિ છે, પણ એ કેવળ ચિન્મય
અવસ્થામાં હોઈ શકે છે.

૧૪. કૃષ્ણ કૃપાથીજ રતિની ઉત્પત્તિ છે પણ તેનું શિક્ષણ આ-
પવું અઘરું છે. સાધુ સંગથી રતિને પુષ્ટિ મળે. સ્વેદ, કંપ, અશ્રુ, પુલક,
વિવર્ણતા ઇત્યાદી રતિનાં લક્ષણ છે.

૧૫. રતિના પણ કેટલાક પ્રકાર છે, ભાગવતી રતિ, છાયા રતિ,
જડ રતિ, અનેક કપટ રતિ. ભાગવતી રતિનો જરા ઉદય થાય એટલે
તેને છાયા રતિ કહે છે. અને મદ્યપાત્રી, વેશ્યાસક્ત અને પ્રણયીનાં જે
લક્ષણ છે તે જડ રતિનાં લક્ષણ છે. સંકીર્તન વખતે લોકોને દેખાડવા
સારૂ ધૂળમાં આળોટી પડવું અને વ્યભિચારી નારીનું સ્વામીને જોતાં
વાર મલકાઈ જવું એ કપટ રતિનાં લક્ષણ છે એમ જાણવું.

૧૬. કોઇ કોઇ વૈષ્ણવો, વૈષ્ણવ ધર્મને શ્રેષ્ઠ માને છે પણ પોતે વૈષ્ણવ નથી. કેટલાક વૈષ્ણવોનાં ચિન્હ ધારણ કરે છે, પણ તેઓ ખરા વૈષ્ણવ નથી. વળી કેટલાક વૈષ્ણવના ધરમાં જન્મ લે છે પરંતુ તેઓ યથાર્થ વૈષ્ણવ થઇ શકતા નથી. એ બધા વૈષ્ણવ પક્ષના છે. પરંતુ એક માત્ર ભક્તની સાથે પ્રભુ રસાલાપ કરશે; બીજાની સાથે નહિ.

૧૭. હરિનામ શ્રવણ કર્યાબીજ પાપ દૂર થઇને શરીર પવિત્ર થાય છે. જે ઠેકાણે કોઈ વિષમ અપરાધનો હેતુ ન હોય તેજ ઠેકાણે વારંવાર કૃષ્ણ નામનું ઉચ્ચારણ કરવું. તેથી ક્રમે ક્રમે શરીર પવિત્ર થશે. મન જ્યહારે ભગવાન ઉપર એક નિષ્ઠાવાળું થાય ત્યહારે બધું સહજ થઈ પડે છે. અને કશી આશંકા રહેતી નથી.

૧૮. અન્તરેન્દ્રિયોને વશીભૂત કરવી તહેનું નામ શમ છે, બાહ્યેન્દ્રિયને વશીભૂત કરવી તહેનું નામ દમ છે. દુઃખાદિને સહન કરવાનો અભ્યાસ કરવો તહેનું નામ તિતિક્ષા અને સમસ્ત નશ્વર વસ્તુઓને અવસ્તુ સ્હમજવી તહેનું નામ વૈરાગ્ય.

૧૯. તિતિક્ષા અને વૈરાગ્ય વૈષ્ણવ સંન્યાસીઓના મુખ્ય ધર્મ છે.

૨૦. શ્રદ્ધા, સાધુસંગ, ભજન અને નિવૃત્તિ ઇત્યાદિ દ્વારા જ્યહારે ભાગવતી રતિનો ઉદય થાય છે, ત્યહારે વિરક્તિ નામનો એક ધર્મ વૈષ્ણવોના હૃદયમાં ઉદય પામે છે. એ સમયે વૈષ્ણવો કૌપીન વગેરે ધારણ કરીને અને ભિક્ષા માગીને જીવન નિર્વાહ કરે છે. એજ વૈષ્ણવોનો ભેખ છે. એ ભેખ બે પ્રકારના છે. ભાવજનિત વિરક્તિ થયા પછી કોઈ સાધુની પાસે ભેખ લેવો અને બીજાને સ્વયં એ રીતે વર્તે તે.

૨૧. જ્યાં સુધી ધરખાર છોડી દેવાને અશક્ત હો ત્યાં સુધી કામના અને તહેનું છેવટનું ફળ દુઃખજનક અને મંદ છે એમ જાણીને ભગવાનનું પ્રીતિપૂર્વક ભજન કરવું. એ ગૃહસ્થ વૈષ્ણવનાં લક્ષણ છે.

૨૨. જ્યહારે ભેખ ધારણ કરીને વિચરો ત્યહારે બધા આશ્રમનો

પરિત્યાગ કરીને, બધી વિધિઓથી અતીત જે પરમહંસ વૈષ્ણવ આશ્રમ છે તેમાં વિચરણ કરવું.

૨૩. જળનો ધર્મ શીતળતા છે, અગ્નિનો ધર્મ તાપ છે, પશુનો ધર્મ હિંસા છે અને મનુષ્યનો ધર્મ શુદ્ધ પ્રેમ છે.

૨૪. સંસાર રૂપી સર્પે જહેને દંશ માર્યો છે તેને માટે બીજું કોઈ ઔષધ નથી. વૈષ્ણવ-મંત્ર કૃષ્ણ નામનોજ જપ કરતાં કરતાં તેનો ઉદ્ધાર થશે.

૨૫. ત્રેતા અને દ્વાપરમાં ધ્યાન, યજ્ઞ અને યજ્ઞ દ્વારા બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઈ છે; પણ કલિયુગમાં ભગવાનના નામનું કીર્તન કરવાથી ભગવાનને પમાય છે.

૨૬. 'હરિ' એ શબ્દ જહેની જીભ ઉપર સદા વર્તમાન છે, તેને પછી કુશ્મેત્ર, કાશી વગેરે તીર્થનું પ્રયોજન શું છે?

૨૭. બહુ શાસ્ત્રાલોચના કરીને ઘણા દિવસ સુધી વારંવાર વિચાર કરીને, મહેં એકજ સિદ્ધાન્ત કહાડ્યો છે કે, નિત્ય નારાયણનું ધ્યાન ધરવું.

૨૮. ધ્યાનથી પાપની જેવી શુદ્ધિ થાય છે તેવી બીજી કશાથી થતી નથી. હરિનામ રૂપી અગ્નિ પુનર્જન્મ રૂપી પાપને દગ્ધ કરી નાખશે.

૨૯. ઘરમાંનો અગ્નિ જેમ મંદ મંદ પવનથી બધાને સળગાવી મૂકે છે તેમ ચિત્તમાં બિરાજેલા વિષ્ણુ, યોગીઓના અંતરમાંનાં સદ્ગુણાં પાપોને બાળી નાખે છે.

૩૦. આ સંસારમાં બધાને કર્માનુસાર ફળ મળે છે. પરંતુ જેમ શેકેલ બીજમાંથી અંકુર ફુટતા નથી તેમ વૈષ્ણવને કોઈ દિવસ ક્રમોનું ફળ સ્પર્શ કરતું નથી. ભક્તાવત્સલ પ્રભુ ભક્તાનાં કર્મ ફળનો પહેલેથીજ સંહાર કરી નાખે છે.

૭-મહાત્મા દાદૂ દયાલ

અને દાદૂ-પંથ.*

આપા મટૈ, હરિ મજૈ, તન મન તજૈ વિકાર ।
નિર્વૈહી સબ જીવસો, દાદૂ ચહુ મતસાર ॥ (દાદૂ.)

આ આર્યાવર્ત અનેક ધર્મપંથોની જન્મભૂમિ છે. વિદેશોમાં તેવા પંથો બહુ કરી દ્વેષપૂર્વક કલહ અને વિરોધથી ઉત્પન્ન થયા જણાય છે, પરંતુ અત્ર તો ઈશ્વર ઉપર રાગથીજ તેવા જન્મ પામ્યા છે. ઉત્તમોત્તમ એવું વેદાંતજ્ઞાન સામાન્ય મનુષ્યોને ગ્રાહ્ય થવું અસંભવ જેવું હોવાથી, અનેક દયાળુ મહાત્માઓએ કાલે કાલે અધિકારી વર્ગ ઉપર જ દષ્ટિ રાખી સરલ રીતિએ લોકગમ્ય ભાષામાં ઉપદેશો કર્યા છે.

બહુધા મહાત્માઓ પોતે અમુક પંથ સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ કરતા જ નથી. પરંતુ તેવા કોઈ સમર્થ મહાત્માનો શિષ્ય વર્ગ તે મહાત્માની ઉપદેશશક્તિથી વા આચારાદિ શુદ્ધતાથી વા યોગબલથી વિસ્તૃત થાય,

* સંસ્કૃત “દાનુસમોદય” તથા હિંદીમાં પંડિત ચંદ્રિકાપ્રસાદ ત્રિપાઠીના લેખના આધારે.

ત્યારે તે શિષ્યો તે સદ્ગુરુનાં પૂજા-અર્ચનાદિ દેવવત્ કરે છે, અને સ્વપરંપરાથી તેની પૂજા તથા તેનાં ઉપદેશાદિ લોકોમાં નિરંતર કર્યા જાય છે, ત્યારે તે મૂલ ગુરુના નામથી, તે ઉપદેશક-શિષ્ય અને સમૂહ ‘અમુક પંથી’ એથી વ્યવહારાય છે. તેવા પંથોમાંનો એક મૂલ ગુરુ દાદૂના નામથી-દાદૂ પંથ-એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

દાદૂ પ્રાદુર્ભાવ—દાદૂ પંથીઓમાં આમ પ્રસિદ્ધ છે કે કોઈ એક સ્થળે કેટલાએક યોગિજનો ધ્યાન કરતા હતા. તેઓમાં એક યોગીને ભગવાનની આજ્ઞા થઈ કે તેણે લોકોમાં જઈ પ્રાકૃત જીવોનું ઉપદેશોદ્ધાર કરવાનું કરવું. એથી તે યોગિરાજ અમદાવાદમાં આવ્યા. ત્યાં એક લોદીરામ નામે નાગર ગૃહસ્થ સાધુ સંતોના શુભાશીર્વાદથી પુત્રપાત્રિ થશે એવી શ્રદ્ધાથી તેઓની સદા સેવા કરી રહ્યા હતા. તેઓ એ યોગિરાજ પાસે પહોંચ્યા અને તેમની બહુ સેવા કરી. એથી પ્રસન્ન થઈને યોગીએ લોદીરામને કહ્યું કે પ્રભાતકાલે સાગરમતી નદીને તટે જાઓ અને ત્યાં તમને તમારો ઇષ્ટ પદાર્થ-પુત્ર-પ્રાપ્ત થશે. તે પ્રમાણે લોદીરામે કર્યું. આ પાસ તે યોગીએ પોતાને સિદ્ધાથી કરવામાં આવેલી પ્રાકૃત લોકોદ્ધારની આજ્ઞાનું પરિપાલન કરવા, યોગ-બલથી બાલકરૂપ ધારણ કરી, તે નદીના પૂરમાં વહી જતા લોદીરામને જણાયા. લોદીરામ તેમને પોતાને ઘેર લઈ ગયા ને પુત્રવત્ લાલન કર્યું. દાદૂજીના આ પ્રાકટ્યની તિથિ સં. ૧૬૦૦ ફાલ્ગુન સુદિ ૮ મનાય છે.

એક કથન આમ છે કે દાદૂ એક ‘૩’ પીંજનારા પીંજરા હતા. એ ભ્રમ થવાનું કારણ આમ જણાય છે કે સાંભર કે આંખેરમાં દાદૂજીએ થોડા દિન ૩ પીંજવાનું કામ કર્યું હતું. તત્ત્વ આમ છે કે જે મહાત્માઓ જીવન્મુક્ત થાય છે તેમાં ત્રણ પ્રકાર હોય છે. કેટલાએક બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓને સેવતા હોય એમ દેખાઈ લોકોપકારક કૃત્યો પણ કરતા રહે છે. અને કેટલાએક બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાત્રનો ત્યાગ કરી સર્વદા

અંતર્મુખ વૃત્તિ રાખી સ્વરૂપાનુભવમૂલક નિજનંદમાં નિમગ્ન રહે છે. એથી મહાત્માઓ મહાત્મારૂપે વર્તાઈ જઈ, લોકોથી સંસર્ગ પમાઈ અનેક જાતિની ઉપાધિના પાત્ર થાય છે. તેમાંથી પણ વિમુક્ત રહેવા તેઓ બહુવાર મૌન સેવે છે. કેટલાએક જ્ઞાન-પ્રકાશને ગુપ્ત રાખી અજ્ઞાનીવત્ વિચરે છે. કેટલાએક તો મૂર્ખ વા ચલચિત્ત પુરૂષના જેવું બાહ્યવર્તન રાખે છે. જેથી લોકસમુદાય તેવાઓથી દૂર ને દૂરજ રહે છે.

વળી કેટલાએક અમુક કાલ પ્રવૃત્તિ તો અમુક કાલ નિવૃત્તિ એમ ઉભય સેવે છે. દાદુજી આ અંતિમ વર્ગના હતા. તેઓનો અદ્ભુત ઉપદેશ અને ચમત્કારોનો મહિમા એટલો વિસ્તાર પામી ગયો કે ભક્તજનોની મોટી સંખ્યા તેઓની પાસે આવવા લાગી. તેથી તેમનાં ભજન અને યોગાભ્યાસમાં વિક્ષેપ આવવા લાગ્યો. તેના પરિહાર સાથે તેઓએ દેશાંતર કરી, ૩ પીંજવાનું કામ કરવા માંડ્યું, જેથી લોકો તેમનું સત્ય સ્વરૂપ ન સમજી પાસે જતા બંધ થયા.

એમ કહેવાય છે કે મહાત્મા કબીરે પણ એવા લોકસંપર્કથી સ્વધ્યાનમાં અતિ વિક્ષેપ થતો જોઈ એક ગણિકાને સંગમાં રાખી હતી. જેથી સામાન્ય લોકો તેને એક કુર્મ માની લઈ કબીરને પરિહરવા મંડયા.

દાદુજી એમ પીંજરાનું કૃત્ય કરતા તેનો ઉલ્લેખ તેઓના કેટલા એક શિષ્યો સુંદરદાસ, રજબ, જગન્નાથ અને જનગોપાલે કર્યો છે. સુંદરદાસજીએ તો એ કર્મને અધ્યાત્મરૂપક નીચેના પદમાં આપ્યું છે.

રામ ટોડી.

એક પીંજરા એસા આયા, રૂઢ રૂઢ પીંજણ કે કારણ.

આપણુ રામ પઢિયા. ટેક.

પીંજણ પ્રેમ મુઢિયા મનકો, લયકી તાંતિ લગાઈ

ધનુ હી ધ્યાન બંધ્યો અતિ ઉંચો કબદ્દં દ્રષ્ટિ ન ભઈ.

જેઈજેઈ નિકટ પિંબવણુ આવે, રૂઈસખનકી પીજે.
 પરમારથકો દેહ ધર્યો હે, સમ્યક કહુ હી લીજે.
 બહુત રૂઈ પીંજ બહુ બિધિ કર, મુદિત ભયે હરિરાઇ.
 દાદ્દાસ અજબ પીંજરા, સુંદર બલિ બલિ બધ.

ભાવાર્થ:-આત્મા રૂપી રૂના પીંજવા સાડ રામે પોતે મોકલાવેલો એક અપૂર્વ પીંજરો આવ્યો. તેનું પીંજન પ્રેમનું અને મુકી મન છે, તથા તાંત લય રૂપી છે. કદા પણુ છૂટે નહિ એવું ધ્યાન રૂપી ધનુ હવે બંધાય છે. એ પ્રમાણે સામગ્રી જોઈ (આત્મા-અનાત્મા) પીંજ-વવાવાળા પાસે આવે છે અને તેઓ સર્વ રૂ પીંજ આપે છે. તેમણે પરમાર્થનો દેહ ધર્યો છે. અને તેમની પાસેથી કંઈ પણુ સાડ લેવું. બહુ પ્રકારે બહુ રૂ પીંજ હરિરાય પ્રસન્ન થયા. દાદ્દાસ એક અપૂર્વ પીંજરા છે અને તેમના ઉપર સુંદરદાસ વારી જાય છે.

દાદ્દજીના ગુરૂ-દાદ્દના જ્ઞાન આદિનો પરિચય તેમની વાણી અને તેઓના શિષ્યોના અંથો ઉપરથી થાય છે. દાદ્દની વાણી ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે હિંદુઓના ધર્મ તથા પુરાણગત વિષયો, તેમજ મુસલમાન ધર્મના સિદ્ધાંતો તેમની જાણમાં સારી રીતિએ હતા. એવું જ્ઞાન બહુશ્રુત સાધુ અને ફકીરોના સત્સંગથી તેમજ કથાશ્રવણથી સંપાદિત થાય. પરંતુ દાદ્દજીને કેવી રીતિએ પ્રાપ્ત થયું હતું અને કોનો વિશેષ સત્સંગ થયો હતો એ જણાયું નથી.

દાદ્દપંથી જનગોપાળજીએ લખ્યું છે, કે તેઓની અગ્નીઆર વર્ષની વયે અન્ય બાલકો સહ રમતા હતા, તેવામાં પરમપુરૂષે (પરમેશ્વરે) એક વૃદ્ધ પુરૂષનો વેશ (ભેખ) ધરીને તેમને દર્શન દઈ, એક પાનનું બીડું ખવરાવ્યું, અને તેમના મસ્તક ઉપર હાથ મૂકી સર્વસ્વ આપવા માંડ્યું. પરંતુ બાલકમુદ્ધિ દાદ્દએ તે ગ્રહણ ન કર્યું. તેથી સાત વર્ષ પછી એજ વૃદ્ધ મહાત્મા પુનઃ આવ્યા, અને સ્વયોગબલથી દાદ્દની

બાહ્યદષ્ટિને અંતર્મુખ કરાવી બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર કરાવ્યો. તે દિનથી દાદુ પરમેશ્વરનાં બજન અને ચિંતનમાં સંલગ્ન થયા.

પંડિત જગજીવન લખે છે કે સ્વામી દાદુ દયાલના ગુરુ પરમેશ્વરજી હતા. દાદુજીએ પોતે વાણીમાં ગુરુમહિમા અનેક પ્રકારે ગાયો છે, પરંતુ કોઈ પણ સ્થળે કોઈ વિશેષ વ્યક્તિનું નામ ગુરુ રૂપે ગણાવ્યું નથી.

ગુરુના બે પ્રકાર—દાદુજીનાં વાક્યો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે, કે તેઓ બે પ્રકારના ગુરુ માનતા હતા—એક બાહ્ય અને બીજા અંતર્ગુરુ. બાહ્યગુરુ તે છે કે જે ઉપદેશદ્વારા સન્માર્ગ દર્શાવે અને સ્વના યોગબલથી શિષ્યમાં ત્વરિત શક્તિપ્રાદુર્ભાવ કરી સ્વસમાન કરે. અંતર્ગુરુ તે છે કે જે સ્વયં જીવ-આત્મા અને પરમ-આત્મા છે, જેની અદ્ભુત કૃપાથીજ મનુષ્ય યથાર્થ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે.

દાદુજીએ પોતાના ગુરુ સંબંધમાં આ સાખી કહી છે:—

દાદુ જૈભમાંહિ ગુરુદેવ મિલ્યા, પાયા હમ પરસાદ,
મસ્તકિ મેરે કર ધર્યા, દુખ્યા અગમ અગાધ.

જેથી અનુમાનાય છે કે દાદુજીને કોઈ સિદ્ધ મહાત્માએ યોગબલથીજ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર કરાવ્યો હતો.

સુંદરદાસના ગુરુસંપ્રદાય નામે ગ્રંથમાં દાદુના ગુરુનું નામ “વૃદ્ધાનન્દ” લખ્યું છે, તેનું અપભ્રંશ નામ ‘વૃદ્ધ’ (વૃદ્ધ) કોઈ કોઈ સ્થળે જોવામાં આવે છે.

પ્રો. એચ. એચ. વિલ્સન દાદુની ગુરુપરંપરા રામાનુજ, દેવાનંદ, રાધવાનંદ, રામાનંદ, કમ્પીર, કમાલ, જમાલ, વિમલ, બુદ્ધ અને દાદુ એમ જણાવે છે. પરંતુ વિલ્સને પ્રાપ્ત કરેલું ઇત્યાંત કેટલેક સ્થળે ભૂલભરેલું છે, તેમ અત્ર છે.

દાદુજીએ પોતાની વાણીમાં કેટલેક સ્થળે કખીર સાહેબની પ્રશંસા કરી છે પરંતુ રામાનંદનું કહીં પણુ નામ લીધું નથી. સુંદરદાસ આદિ દાદુપંથીઓ તો દાદુને સ્વતંત્ર (કખીરપંથી આદિ અન્ય સર્વ સંપ્રદાયોથી ભિન્ન) ગુરુ માને છે.

દાદુજીનું જીવન-સંવત ૧૬૩૦ માં તેઓ સાંભર ગયા, ને લગભગ ૭ વર્ષ ત્યાં સ્થિતિ કરી. દાદુજીનો ઉપદેશ, હિંદુ તથા મુસલમાન ઉભય જાતિના પ્રાકૃત લોકોમાં પ્રચલિત અને દૃઢ વિચારોથી, કેટલાએક અંશોમાં બહુ ભિન્ન હતો. તેથી તે સાંભળી તેમના અનેક વિરોધી પણુ થયા, અને તેમને સંતાપવા લાગ્યા. પરંતુ ધીર દાદુજી સ્વ-સત્ય-પંથથી એક પદ પણુ પ્રચલિત થયા નહિ.

એકવાર એક કાજીએ બહુ ગુસ્સે થઈ દાદુજીના મુખ ઉપર તમાચો માર્યો. પરંતુ દાદુજીએ શાંતિ ન છોડી, એટલુંજ નહિ પરંતુ બીજાં પાસું ધરી કાજીને કહ્યું કે ભાઈ એક બીજને પણુ મારી લો અને પ્રસન્ન થાવ. એ ચરિતથી કાજી બહુ શરમાઈ ગયો.

પછી આંખેર જઈ ત્યાં આશરે ૧૪ વર્ષ રહ્યા. ત્યાં દાદુજીનો મહિમા અધિક વિસ્તાર પામ્યો. અકબરશાહના વારંવાર કહેવાથી રાજા બગવંતદાસ દાદુજીને સંવત ૧૬૪૨ માં ફતેહપુર સીકરી લઈ ગયા. તે ત્યાં દાદુજી ૪૦ દિન રહ્યા. અકબરશાહની ઇચ્છા હતી કે દાદુ અકબરને પરમેશ્વર અવતાર હોવાનું સ્વીકારે, પરંતુ દાદુજીએ તે ન માન્યું. રાજા બગવંતદાસ, અબુલ ફઝલ આદિએ તેમને બહુ સમજાવ્યા, અને અન્ય કેટલાકોએ લાલચ, ભય પણુ દર્શાવ્યાં, પણ મહાત્મા દાદુ કશાને પણુ વશ ન થયા.

અંતે અકબરનો નિશ્ચય થયો કે દાદુ એક નિર્લોભી સાચા ફકીર છે, અને તેમને પોતાની રાજધાનીમાં સ્થાન કરવા બહુ આગ્રહથી કહ્યું. પણ દાદુજીએ તે ન માન્યું અને પોતાની સાધારણ કુટુંબીમાં રહેવાનું પસંદ કર્યું.

રાજા ભગવાનદાસના સ્વર્ગગમન પછી રાજા માનસિંહ આંખે-
રના રાજા થયા. તેઓના આગળ કેટલાએક અસૂચક અને દ્વેષી લોકોએ
નિંદા કરી કે દાદુજી લોકોને વિરૂદ્ધ ઉપદેશ કરે છે. રાજા માનસિંહને
જો કે દાદુના ઉપદેશ ઉપર પ્રીતિ હતી, તથાપિ લોકાપવાદને વશ થઇ
એકવાર દાદુજીને કોઇ અનુચિત પ્રશ્ન કર્યો. તે પછી દાદુજીએ આંખેર
ત્યજવા સંકલ્પ કર્યો. રાજા માનસિંહે દાદુજીની ક્ષમા યાચી અને ત્યાંજ
સ્થિતિ ચાલુ રાખવા બહુ આગ્રહ કર્યો. પરંતુ દાદુજીએ સંકલ્પ ફેરવ્યો
નહિ. પોતાનો સામાન દરિદ્રો કને લૂંટાવી દઇ પોતે એકલા ત્યાંથી
ચાલી નીકળ્યા, અને પછી સતત વિચરતા રહ્યા.

સંવત્ ૧૬૫૦ થી ૧૬૫૯ સુધી કલ્યાણપુર, જયપુર, મારવાડ,
ખીકાનેર આદિ નાના સ્થળે પોતાના પ્રેમીઓ પાસે છ માસ, વર્ષ રહે,
એમ વિચરતા રહ્યા. અંતે સં. ૧૬૫૯ માં નરાણે આવી વિશ્રામ
કર્યો. ત્યાંથી ત્રણ ચાર કોશ ઉપર ભરાણાની ટેકરી છે ત્યાં થોડો સમય
તેઓ રહ્યા અને ત્યાં અંતર્ધ્યાન પામ્યા. ત્યાં લૌકિક રીતિએ તેમના
શરીરની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરવામાં આવી હતી અને ત્યાં તેથી પશુ
ધણા સાધુઓ યાત્રાર્થે જાય છે.

દાદુજીનો પ્રભાવ-વર્તમાનકાળના કેટલાએક સમાજોના સંસારી
નેતાની આસપાસ બહુજનો કાર્યસિદ્ધિના સ્વાર્થથી કે કોઇ નોકરી કે
ધનની પ્રાપ્તિની કામનાથી મળી તે મંડળના સભાસદ, અનુચર કે
અનુમોદક આદિ થાય છે. પરંતુ દાદુજી તો ત્યાગી હતા. તેમણે કોઇને
બલાત્ શિષ્ય કર્યો ન હતો. પરંતુ તેમના સત્સંગી હજારો થયા.

દાદુજીનાં વાક્ય એવાં હૃદયવેધી હતાં, અને દૃષ્ટિ એવી મોહક હતી
કે તેઓ જેમના પ્રતિ મુખ કરી કંઈ કહેતા કે જોતા, તે સર્વ એમના
રંગરસમાં લીન થઇ જતા. સાંભર અને આંખેરમાં અનેક સજ્જનો એમ
તેમના ભક્તો થયા, અને શિષ્ટાચારના અનુસાર પોતાના ગૃહમંદિરમાં
પદ ધરાવી મહોત્સવ મનાવતા.

દાદૂજીનું યોગબલ એવું હતું કે મનુષ્યો તો શું, પશુઓ પણ તેમની દૃષ્ટિ પડતાં આધીન થઈ જતા.

જનગોપાળજીએ દાદૂજીના અનેક ચમત્કારો વર્ણ્યા છે. તેઓને હાલના કેટલાએક યોગની શક્તિઓથી અપરિચિત અને અજ્ઞાની એવા મનુષ્યો અસંભવિત અને અપ્રમાણિક માને એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી; કારણ તેવા મનુષ્યો બહુધા બાહ્યેન્દ્રિયોના પરિમિત બલનો આંતરેન્દ્રિયના અપરિમિત સામર્થ્ય ઉપર આરોપ કરતા હોય છે.

દાદૂજીના મહાગુણો—દાદૂજીના એક નિજ શિષ્ય સુંદરદાસે સ્વકૃત સુંદરવિલાસના ગુરૂદેવ નામક અંગમાં સ્વામી દાદૂદયાલનો બહુ મહિમા ગાયો છે. તેમાં તેઓના જિતેન્દ્રિયત્વ, ધર્મ, શીલ, સંતોષ, ક્ષમા, અવિવાદ, આદિ ગુણો ગણાવ્યા છે. એ મહાત્માઓને ઉચિત ગુણોનું નિધાન દાદૂજી હોવાથીજ બહુ લોકોની તેઓમાં શ્રદ્ધા થઈ, અને તેમના ભક્ત થયા.

“એક દિવસ નિશ્ચલદાસના વિદ્યાર્થીને શિષ્યવર્ગમાં કલહ થયો, તેમાં અનેક પંથના સાધુઓ હતા. એક વિદ્યાર્થીએ, ખીજ દાદૂપંથી વિદ્યાર્થીને કહ્યું કે તારા ગુરૂ તો કુકડા જેવા હતા. એથી દાદૂપંથીને બહુ વિષમ લાગ્યું, અને તે પ્રસંગ નિશ્ચલદાસ પાસે ન્યાય થવા આવ્યો. તેઓની ગુણુગ્રાહિણી બુદ્ધિએ તેમાંથી પણ સારજ નિઃસાર્યો; અને સ્મિતપૂર્વક વદ્યા કે:- ‘ભાઈ ! એ સત્ય કહે છે. શ્રી દાદૂજીએ બહુ જનોને મોહનિદ્રામાંથી જગાડ્યા છે, તેથી તે પદ પણ અનુચિત નથી.”

દાદૂજીની કૃતિઓ—એ બે ભાગમાં વિભક્ત છે. કબીર આદિ સાખીઓ લખી ગયા છે તેવી, તે બાની કહેવાય છે. તે અનેક અંગેમાં વિભક્ત છે. અને ખીજમાં જેય એવાં પદો આવે છે. પ્રત્યેક અંગનો પ્રારંભ—

દાદુ નમો નિરંજનં, નમસ્કાર ગુરુદેવતઃ

વંદનં સર્વસાધવા, પરનામં પારંગતઃ

એ સાખીથી કરેલો છે.

એ કૃતિઓ ત્રણવાર મુદ્રાંકિત થઈ છે. પ્રથમ લાહોરના બ્રહ્મ-વિદ્યાપ્રચારક કાર્યાલયે સં. ૧૯૦૫ માં, મુંબાઈમાં શ્રીધર શિવલાલે તથા કાશીમાં નાગરીપ્રચારિણી ગ્રંથમાલામાં મ. મ. સુધાકર દ્વિવેદીએ સંશોધિત છે. એ સર્વ હજી પૂરી શુદ્ધ છપાઈ હોય એમ મનાતું નથી.

દાદુજીની કૃતિ ગુણોમાં કખીરાદિ અન્ય મહાત્માઓની કૃતિ-સમાન છે, એમાં વિદ્વતા, રચનાશ્રમ કે નિરર્થકતા જણાતાં નથી. પરંતુ હૃદયવેધિતા, ગંભીરતા, તત્ત્વાવેદકતા આદિ પ્રાધાન્યે પ્રતિપ્રસંગે જણાઈ આવે છે અને તેથી ભક્તજનો તેને બહુ પ્રેમથી ગ્રહણ કરે છે અને વાંચે છે.

એ પદોની ભાષા અપર કેટલાએક સંતોની ભાષાતુલ્ય અને ભાષાના શબ્દો તથા પ્રયોગોથી સંમિશ્ર છે. એમાં ગુજરાતી, હિંદી, મારવાડી ને પંજાબી એઓના અંશો ન્યૂનાધિક છે.

વાણીવિષયો—દાદુજીની વાણી સ્પષ્ટ નિઃસંશય દર્શાવે છે કે તેઓ એક સિદ્ધ યોગી હતા. જેનો જેનો ધ્યાનકાલમાં તેઓને અપરોક્ષ અનુભવ થયેલો તેનું તેઓએ અનેક પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે. તેઓની પ્રત્યેક સાખી કે પદમાં યોગ કે અનુભવની ઝલક દષ્ટ થાય છે.

દાદુજીની કૃતિઓમાં પરમાત્માનો મહિમા તથા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ તેની નિર્ગુણ પૂજા-ઉપાસના અને અનન્ય ભક્તિ, અજ્ઞાન (અજ્ઞાનપ); ચંચલ મનને પરમ રૂપમાં સ્થિર કરવાનાં સાધનો; પરમરૂપનું ધ્યાન, ધારણ અને તેમાં સમાધિ; અનાહત નાદ (અનહદ વાજ) નું શ્રવણ અને તેમાં મગ્નતા; અમૃતખિંડનું પાન અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ; પરમાત્માથી ઐક્ય વા બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર;—પ્રત્યાદિ યોગિ-

મધ્ય અને શાનિદૃષ્ટ્ય વિષયો સરલ ભાષામાં નિબદ્ધ છે, તેથી તે બહુ પામર અને પ્રાકૃત સાધુઓને પરમોપકારક થઈ છે.

કોઈ કોઈ સ્થળે દાદૂની વાણીમાં હિંદુ ધર્મના અંશ ઉપર આક્ષેપ જેવું જણાય છે, તેનું તાત્પર્ય તેની નિંદામાં નથી, પરંતુ ગૌણને મુખ્ય સમજવા રૂપ જે બૂલ અતિ પામર જીવો કરે છે, તેને તોડવામાં તથા તેની સશુદ્ધિમાં છે. પરંતુ તે તત્ત્વાર્થ તેવા જીવોએ ન સમજી ક્રોધમાં દાદૂને ધુનિયા, કાફિર, આદિ શબ્દોથી વર્ણ્યા છે.

દાદૂજીએ પ્રશંસિત મહાત્માઓ—દાદૂએ પોતાની વાણીમાં અનેક મહાપુરુષોની પ્રશંસા કરી છે. તેવાઓમાં—દત્તાત્રેય, નારદ, શુક્રદેવ, સનકાદિ, ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ, ગોરક્ષનાથ, ભર્તૃહરિ, ગોપીચંદ, નામદેવ, પીપા, રહીદાસ અને કબીરનાં નામ ગણિત છે.

દાદૂજીના શિષ્યો—સ્વામી દાદૂ દયાલના પર (બાવન) શિષ્યો પ્રસિદ્ધ છે. અને તેઓ દ્વારા બાવન સ્થાન (યાના) અને બાવન મહંતસ્થાન સ્થપાયાં છે. એઓમાં ચાર નામે બનવારીજી, હરદાસજી, હિંજોલગિરિજી અને કપિલમુનિ. એ પ્રથમ સંન્યાસી હતા, અને પછીથી દાદૂજીના શિષ્યો થયા. ત્રણ જન કાશીના પંડિત જગજીવનજી, સીકરીના માધવદેવ ટેંટડાના નાગરજી એ બ્રાહ્મણો હતા.

દાદૂજીના શિષ્યસમુદાયમાંથી કેટલાએક મહાત્મારૂપે અતિપ્રસિદ્ધ થયા, જેમાંથી ચોવીસ (૨૪) સંતોએ વળી પોતપોતાના બિન્ન પંથો રચ્યા છે, અને કેટલાએક ઉપદેશક કાવ્યો દ્વારા હિંદી સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે.

તેમાં મુખ્ય સુંદરદાસ (સં. ૧૬૫૩-૧૭૪૬) નામે છે. તેઓ શેખાવાડી પ્રગણામાં રૂતેહપુરના વાસી હતા. દાદૂજીના શુભાશીર્વાદથી તેઓના માતપિતાને તે પ્રાપ્ત થયા હતા. અને તેઓના સુંદરવિલાસ

આદિગ્રંથો આ પ્રાંતમાં પણ બહુ પ્રસિદ્ધ અને સાધુ સંતોમાં તો બહુ પ્રચલિત છે, હિંદી સાહિત્યનો તેમના કાવ્યને ઉચ્ચ પદ અર્પે છે.

અપર શિષ્યોમાં પ્રસિદ્ધ જનગોપાળજી, જગજીવનદાસજી, રજબજી, પૂરણદાસજી, ગરીબદાસજી આદિ છે.

દાદુજીના પંથમાં પછી પણ અનેક સંત અને લેખકો થયા. જેવા કે છીતરજી (સવૈયા), ચંપારામ (દષ્ટાંતસંગ્રહના કર્તા), રાધવદાસ (ભક્તમાલના કર્તા) આદિ.

એવા દાદુપંથી ગ્રંથોની શ્લોકસંખ્યા આશરે એક લાક્ષપૂરની હશે.

દાદુજીના પંથમાં એમ અનેક કીર્તિમાન શિષ્યો અને સંતો થયા પરંતુ તે સર્વમાં વિચારસાગરના કર્તા નિશ્ચલદાસ (સંવત ૧૮૧૯-૧૮૪૯) શિરોમણિ પદે છે. તેઓના બે ગ્રંથ રત્નો (મૂલે હિંદી ભાષામાં હોવા છતાં) વિચારસાગર તથા વૃત્તિપ્રભાકર હિમાલયથી સેતુબંધ પર્યંત સમગ્ર હિંદુસ્થાનમાં મુપ્રસિદ્ધ અને પઠનપાઠનમાં મુપ્રચલિત છે એટલુંજ નહિ પણ સંસ્કૃતવેદા શાસ્ત્રપારંગતોમાં પણ સંમાન્ય છે. એ ગ્રંથો નિશ્ચલદાસજીની અતુલ્ય બુદ્ધિ, મેધા, પ્રતિભા, જ્ઞાન અને ઉત્તમ લેખનશક્તિના સાક્ષી છે. એવા સમર્થ નિશ્ચલદાસથી સંમાન્ય ગુરુ દાદુનું નામ વર્તમાનકાલમાં અધિકાધિક પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું જણાય છે.

દાદુપંથનાં ગુરુસ્થાનો—પૂર્વે કહ્યું તેમ દાદુપંથીઓની બાવન ગાદીઓ (ગુરુસ્થાનો) (અખાડા) છે. પ્રત્યેક ગાદી ઉપર અકેક મહંત હોય છે. એ ગાદીઓનો મોટો ભાગ જયપુર રાજ્યમાં છે. બાકીનાં અલવર, મેવાડ, બીકાનેર આદિ રાજ્યો અને પંજાબ, ગુજરાત આદિ દેશોમાં છે. તેમાં મુખ્ય નરાણા છે, જ્યાં દાદુજી પોતાના અંત સમય સુધી રહ્યા હતા. એ ગામ જયપુર અને અજમેરની મધ્યે (રેલ્વે સ્ટેશન) છે. ત્યાં દાદુજી રહેતા ખેસતા તે સર્વ સ્થળોનાં

નિશાન છે. એ પંથના મુખ્ય (સર્વપૂજ્ય) મહંતજી ત્યાંજ વિશેષ કાલ રહે છે. ત્યાં 'દાદુદાર' નામે એક દર્શનીય મંદિર છે ત્યાં તેમજ અન્ય અખાડાઓમાં દર્શન કરવા આવનારાઓને પતાસા (ખતાસા) નો પ્રસાદ આપવામાં આવે છે, જેને યાત્રીઓ દૂર દેશાંતર લઈ જાય છે.

દાદુપંથીઓના મહોત્સવો—(૧) ફાલ્ગુન સુદી ૪ થી ૧૨ પર્યંત દાદુપંથીઓનું વાષક સંમેલન નરાણા ગામમાં થાય છે. તેઓ એ ગામની ભૂમિને અતિ પુનીત અને પાવન માને છે. મેલનના સમયે બહુ સાધુઓ તેની પરિક્રમા કરે છે. દાદુજીના અન્ય અખાડાના મહંતો નરાણાના મુખ્ય મહંતને ભેટ મોકલે છે, તેમ ગૃહસ્થ ભક્તજનો પણ સ્વધ્વિછાનુસાર ભેટ ચઢાવે છે. મુખ્ય ભંડારમાંથી મુખ્ય સેવકોને અકેક નવું વસ્ત્ર ઓરાઢવામાં આવે છે.

આ સંમેલનના સમયે મહોત્સવ, ભજન, જગરણ; કથા, વ્યાખ્યાન, જ્ઞાનચર્ચા અને પરસ્પર સત્સંગનો લાભ થાય છે. કેટલાએક સાધુજનો પોતાના સંચિત ધનમાંથી ત્યાં સાધુઓને સારાં સારાં ભોજનો કરાવે છે. જયપુર રાજ્ય તરફથી પણ એક પક્કી રસોઈ સમસ્ત સાધુજનોને આપવામાં આવે છે, જેમાં હજારો સાધુ પંક્તિબદ્ધ થઈ જમે છે.

ફાલ્ગુન સુદિ ૪ ને દિન દાદુજી પહેલી વાર નરાણે પધાર્યા હતા, તેથી ત્યાં તે દિને આ સંમેલન જે 'સામેલા' કહેવાય છે તે થાય છે. ફાલ્ગુન સુદિ ૮ નો દિન દાદુજીનો જન્મોત્સવ મનાય છે, અને તે તિથિએ મોટા ઉત્સાહથી ભજન જગરણાદિ થાય છે. એકાદશીને દિન ઉપવાસ કરી દ્વાદશીએ પારણાં કરી મેળો વિખરાઈ જાય છે. પણ કોઈ કોઈ સાધુજનો પછી પણ પાંચ દશ દિન રોકાય છે.

દાદુપંથી સાધુઓ—આ પંથમાં સાધુઓના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) ભગવા રંગનાં વસ્ત્ર ધારણ કરનાર વિરક્તો. તેઓ અહનિશ

પઠન-પાઠન, કથા, કીર્તન, ભજન, ઉપાસના આદિ ધર્મ સંબંધી કર્મ વિના અન્ય કોઈ વ્યવહાર કરતા નથી. એઓને દ્રવ્યસંચય કરવો એ વર્જ્ય છે. તેઓ એકજ સ્થાન ઉપર બહુ સમય નિવસતા નથી. શીતકાલના ચાર માસ તથા ઉષ્ણકાલના ચાર માસ વિચરવામાં વીતાવે છે. ચાતુર્માસ કોઈ એક સ્થાનમાં કાઢે છે. વિચરનાર સાધુઓ જ્યાં જ્યાં રહે છે ત્યાં ગૃહસ્થોને ધર્મ-ઉપદેશ અર્થાત્ પરમેશ્વરની ભક્તિ, નિર્ગુણ ઉપાસના, અને બ્રહ્મજ્ઞાનનો પ્રચાર કરે છે. તેઓ મસ્તક ઉઘાડાં રાખે છે અને એક વસ્ત્ર અને એક જલપાત્ર રાખે છે. (૨) **સ્થાનધારી** કહેવાય છે. તેઓ સાદાં શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરે છે. વ્યાપાર, ખેતી, સૈન્યમાં નોકરી, વૈદ્યક આદિ ધનઉપાર્જનના ઉદ્યોગ કરે છે. પરંતુ સંચિત ધનનો ઉપયોગ કેવળ સ્વસંપ્રદાય સંબંધી કાર્યોમાં કરે છે. (૩) **નાગા** નામથી પ્રસિદ્ધ હોય છે. તેઓ શસ્ત્રધારી રહે છે અને ક્ષત્રિય કર્મ કરે છે.

એ ત્રણે પ્રકારના સાધુઓ બ્રહ્મચારીજ રહે છે. વિવાહ કરતા નથી. ગૃહસ્થોના બાળકોને ચેલા કરી પોતાનો પંથ અને સ્થાનની પરંપરા રક્ષે છે. સ્ત્રીસંગ એઓમાં અતિવર્જિત છે.

દાદુપંથી મંડલીઓ—સાધુમંડળીઓમાં કોઈ કોઈ પંડિતો પણ હોય છે. તેઓની પાસે નવા અને યુવાન સાધુઓ શિક્ષણ લે છે. અન્ય સાધુઓ ભજનકીર્તનમાં નિરત રહે છે. એ મંડળીઓ બહુ કરી વિચરતી રહે છે, અને જ્યાં જ્યાં એઓના સેવક ભક્તો હોય છે, ત્યાં ત્યાં તેમની પ્રેરણાથી સાધુ જનો વાસ કરે છે. એવા ગૃહસ્થો તેમને ભોજન સાફ નિમંત્રણ કરે છે, અને જ્યારે તે બંધ થાય છે ત્યારે સાધુઓ બીજે ઠેકાણે જાય છે.

જ્યાં જ્યાં મંડલીઓ સ્થિત થાય છે ત્યાં ત્યાં મુખ્ય પંડિત નિત્ય પ્રાતઃકાલે કથા કહે છે. તે પ્રાચીન રીતિએ વ્યાખ્યાનની પદ્ધતિની

હોય છે. ત્યાં મંડલીના સર્વ સાધુઓ તથા ગૃહસ્થ સ્ત્રી-પુરુષ એકત્ર થાય છે. વ્યાખ્યાન આશરે એક કલાક ચાલે છે, અને પછી નિર્ગુણ (બ્રહ્મ) નાં ભજનો ગવાય છે. ભજનો ગાવામાં મંડલીના સાધુઓ નિપુણ હોય છે. અંતમાં શ્રોતાઓએ સમાપત પતાસાં, મિઠાઈ આદિ શ્રોતૃમંડલીમાં વેહેચી દેવામાં આવે છે. સાયંકાલે નિર્ગુણ આરતી ગવાય છે અને ધર્મચર્યા થાય છે.

ધનવાન એવા ઠાકુરો તથા ગૃહસ્થોમાં સાધુઓને કંઈક સમય પોતાને ત્યાં રાખવાની બહુ પ્રીતિ હોય છે, એવા શ્રદ્ધાળુ જનો ક્ષાલ્ગુન માસમાં નરાણે ભરાતા મેળામાં મંડળીઓના પંડિતોને સ્થાનધારી સાધુઓદ્વારા નિમંત્રણ મોકલે છે, અને જે મંડળીને જ્યાં રહેવું અધિક અનુકૂળતાવાળું હોય તે મંડળી ત્યાંનું નિમંત્રણ સ્વીકારે છે. આપાઠી પૂર્ણિમા સુધીમાં તે મંડળી ત્યાં પહોંચી જાય છે અને દશહરા પર્વ સુધી ત્યાં વાસ કરે છે.

મૃતસાધુ વ્યવસ્થા—પૂર્વ મૃત શરીરને વિમાન (અરથી વા વિમાન) ઉપર રાખી જંગલમાં મૂકી દેતા, જ્યાં તે શરીરનું પશુપક્ષી ભોજ્ય કરતાં. એ વિષયમાં દાદ્દજીનું વાક્ય છે કે—

“ હરિ ભજ સાક્ષ જીવના, પર ઉપગાર સમાઈ;

દાદ્દ મરણ તહાં ભલા, જહા, પસુ પંખી ખાઈ ”

અને “ સાધ સૂર સોહૈં મૈદાના, ઉનકો નાહીં ગોર માસાના ”

(સાધુ અને શૂર એ મેદાનમાંજ શોભે છે તેમને સાડ ઘોર કે સ્ખમશાન નથી)

પરંતુ એ રીતિ વર્તમાન સમયમાં નથી. હમણા તો લગભગ અઘા દાદ્દપંથીનો અગ્નિ સંસ્કાર થાય છે, અને તે બહુધા પ્રાતઃકાલે કરાય છે. કોઈ કોઈ અખાડાના મૃત સાધુઓનાં અસ્થિ નરાણે ગામ મોકલાઈ ત્યાં દાદ્દજીની સમાધિ આગળ સિધરાય છે.

પ્રમાણુઅથ-દાદુ સંપ્રદાયીઓને પ્રમાણુભૂત મુખ્ય અંથ દાદુજીની વાણી છે. સર્વ સાધુજનો તેનો નિત્ય પાઠ કરે છે, અને તેઓમાંના ધણાને તે વાણી સંપૂર્ણ કંઠાથ રહે છે. એ અંથને સુશોભિત વસ્ત્રોનું વેષ્ટન કરી બહુ માનથી એક ઉંચી ગાદી (જે ‘પાલકીજી’ કહેવાય છે તે) ઉપર રાખવામાં આવે છે.

સિખ સંપ્રદાયમાં એજ રીતિએ નાનકના અંથસાહેબ પૂજાય છે.

પુસ્તક સંગ્રહો-દાદુપંથી પુસ્તકસંગ્રહોમાં એક સોથી અધિક મહાત્માઓની વાણીના સંગ્રહ મળે છે. પરંતુ સર્વમાં સ્વામી દાદુ દયાળની વાણી પ્રથમ હોય છે. ત્યાર પછી કખીર, નામદેવ, રહીદાસ અને હરદાસની વાણી, ત્યાર પછી દાદુજીના શિષ્યોના અંથ અને અંતમાં ગોરક્ષનાથ આદિ યોગીશ્વરોના અંથ લખ્યા હોય છે. મુસલમાન મહાત્માઓમાંથી, શેખ ફરીદ, કાજી મહમૂદ, અને શેખ બહાઉદીનનાં પદો સંગૃહીત હોય છે.

દાદુ સંપ્રદાયના વિશિષ્ટાચાર-દાદુપંથીઓ કખીરપંથી કે રામાનંદીઓની તુલ્ય અમુક તિલક કે કંઠી બાંધતા નથી. દાદુપંથીઓ પરસ્પરને મળે ત્યારે તથા છૂટા પડે ત્યારે “સત્ય રામ” એ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરી અભિવાદન કરે છે. કોઈ માનનીય સાધુ સમીપ કોઈ જાય તો ત્રણ વાર સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરતે કરતે “સત્ય રામ” ઉચ્ચારે છે, અને તેના ઉત્તરમાં તે માનનીય સાધુ “સત્ય રામ” કહીને આશીર્વાદ આપે છે.

એ પ્રકારે એક મંડળીના સર્વ સાધુઓ મંડળીના મુખ્ય સાધુ સમીપ પોતપોતાની વારી અનુસાર સવાર સાંજ બે વાર જઈ પ્રણામ કરી આવે છે.

દાદુપંથી સાધુઓ સ્વચ્છિદ્ર રૂપે શ્વેત રંગની ગોળ વા ચતુષ્કોણાકાર ટોપી પાછળ લંબિકા (flap) જે સ્વકૃત હોય છે તે વાળી

પહેરે છે અને હસ્તમાં જપ અથે માળા રાખે છે, ને 'રામ' નામનો જપ જપે છે.

દાદૂપંથીઓના કેટલાક ઉત્કૃષ્ટ ગુણો—દાદૂપંથીઓ અન્ય સર્વ સંપ્રદાયના સાધુઓ સાથે અવિરોધથી મળી રહે છે અને સર્વ સાથ પ્રેમપૂર્વક વ્યવહાર કરે છે. અહંકાર રાખતા નથી. બહુ કરી સ્વભાવે મૃદુલ અને સરલ હોય છે. પોતાની સ્થિતિ (હાલત) માં સંતુષ્ટ રહે છે.

વ્યવહારિક નિપુણતા—દાદૂપંથી સાધુઓ પ્રાયઃ પુસ્તકો લખવામાં, પાકી શાહી બનાવવામાં, પુસ્તકો બાંધવામાં, ફાટેલાં પુસ્તકોનાં પાનાં જોડવામાં, રસોઈ અને પકવાન બનાવવામાં, વસ્ત્રો સીવવામાં, તુખી (તુમડાં) ઉપર રંગ ચડાવવામાં, તથા વૈદ્યકમાં બહુ નિપુણ હોય છે.

દાદૂ સિદ્ધાંત અને ઉપદેશ—દાદૂપંથીઓ નિર્ગુણ-બ્રહ્મની એક, નિરંજન, નિરાકાર, પરમેશ્વરની ભક્તિ તથા ઉપાસના કરે છે. પરંબ્રહ્મ જ તેઓનો ઈષ્ટ દેવ છે. તે સર્વ જડ-ચેતન પદાર્થોમાં રમી રહ્યા છે તેથી તેને “ રામ ” એ સાર્થ શબ્દથી ભજે છે. યોગી જનો ધ્યાન ધારણા અને સમાધિના ક્રમે કરી એ જ અપાર બ્રહ્મમાં લીન થઈ રહે છે. દાદૂજીનો પરમ સિદ્ધાંત અદ્વૈત વેદાંત જ છે. દાદૂજીએ ઉચ્ચ કોટિની “ શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મની નિર્ગુણ ઉપાસના ” ઉપદેશી છે.

પરમેશ્વરજ આપણું સર્વસ્વ, જગતનો સાર અને આધાર છે. એનીજ ઉપાસનાથી પરમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. સાર અર્થ પામી જેમ કોઈ બૂસાની ઇચ્છા કરે નહિ તેમ એ સુખના સન્મુખ અન્ય સર્વ સુખો અસાર-તુચ્છ છે. એવાં અપૂર્વ આનંદમય પરમાર્થને પામવા સાધનો બતાવી સ્વામી દાદૂજીએ બીજાં સાધન-માર્ગોમાં જણાતા

બાલ આડંબરી પ્રપંચ (જેમ કે રામાનુજ વલ્લભાદિ સગુણ પૂજા-ઝીમાં), કોરી બંદગી (જેવી-ધનુષ્યમતામાં, પ્રાર્થના સમાજ આદિમાં શ્રવણગોચર થાય છે) આદિને તુચ્છ બતાવ્યાં છે. દાદુજીએ એકજ ઈશ્વર, એકજ પ્રકારની પ્રાર્થના આદિ એવાં સાધનો બતાવ્યાં છે કે તેને ભિન્નમતવાળા હિંદુ મુસલમાન આદિ સર્વ કોઈ અવિરોધે આચરી શકે. સર્વ લોકોને એકજ પરમેશ્વરનો પરિવાર હોવાનું સમજાવી પરસ્પરનો દ્વેષ છોડી, હળીમળી, પરમ બંધુભાવથી રહેવાની અને સર્વ જીવ ઉપર દયાદષ્ટિ રાખવાની આજ્ઞા કરી છે.

સંક્ષેપમાં, ક્રમે કરી સગુણોપાસના ત્યજી નિર્ગુણોપાસના, સર્વત્ર સમદર્શન વા પરમ બંધુભાવ, પ્રાણીમાત્ર ઉપર અહિંસાભાવ વા અદ્વેષ, ઉદ્યમ અને પરિશ્રમથી પ્રેયઃપ્રાપ્તિ, યતિઓને વિવાહ નિષેધ અને ગૃહસ્થોને એકપત્નીવ્રત આદિ દાદુજીએ મનુષ્યોન્નતિ (Ascent of man) સારૂ ઉપદેશ છે.

૮. ગૌડસ્વામી.

પંજબમાં પતિયાલા નગરની પાસે 'શનોવર' નામનું એક ગામ છે. ત્યાં આગળ પુણ્યાત્મા ગૌડસ્વામીજીનો જન્મ એક ગૌડબ્રાહ્મણના કુળમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ શ્રીમાન્ પંડિત જયગોપાલ મિશ્ર હતું. પંડિત જયગોપાલે પોતાના હોનહાર બાળકનું નામ ભગવાનદત્ત પાડ્યું હતું. બાલ્યાવસ્થામાંથીજ ભગવાનદત્તને ભણવાની ધુન લાગી હતી, પરંતુ એમના પિતાને ધરસંસારના કામકાજમાંથી ઘણી દુરસદ મળતી નહિ, તેમજ બાળકના વિદ્યાભ્યાસ માટે સારો પ્રબંધ કરવાની એમણે બહુ કાળજી પણ રાખી નહોતી. એ કારણને લીધે પોતાના ગામની ગામડી નિશ્ચાળમાંજ ભગવાનદત્તે થોડું ઘણું વાંચવા લખવાનું શિક્ષણ મેળવ્યું. પરંતુ વધારે સારો વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો લાભ એમને એ વખતે મળ્યો નહિ.

આપણા દેશમાં માબાપનું ધ્યાન પુત્રને પરણાવીને દહાવો લેવા તરફ વિશેષ હોય છે. પુત્રને ઉંચા પ્રકારનું શિક્ષણ આપીને નામાંકિત બનાવવાને એમને એટલી બધી ઉત્કંઠા નથી હોતી. જેમ બને તેમ જલ્દી બાળક પુત્રવધૂ આવે ને પોતાના ઘરને સુશોભિત કરે એ એમની મનોવાંચના હોય છે. પછી એનું પરિણામ શું આવશે તે સંબંધી તેઓ

જરા પણ પરવા કરતાં નથી. અસ્તુ ! માઆપના વિશેષ લાડને લીધે આપણા ચરિત્રનાયક ભગવાનદત્તનું પણ બાર વર્ષની બાલ્યાવસ્થામાંજ લગ્ન થઈ ગયું.

લગ્ન થઈ ગયા પછી એક દિવસ ભગવાનદત્ત છાનામાના ઘેરથી ન્હાશી ગયા. લેમનાં માતાપિતા ઘણાં ગભરાયાં. ઘણા દિવસ સુધી શોધ કર્યા પછી એમના પિતાને ખબર મળ્યા કે, એમની આંખોની પુતળી, એમની વૃદ્ધાવસ્થાનો એક માત્ર આધાર, ખારો પુત્ર ‘મદ્દ-દ’માં વિદ્યાભ્યાસ કરી રહ્યો છે. હોશિયારપુર જિલ્લામાં ગઢશંકર નામનો એક તાલુકો છે. એ તાલુકામાં મદ્દ નામનું એક ન્હાતું ગામ છે. ત્યાં આગળ એ દિવસોમાં પંડિત કેશવરામજી નામના એક સારસ્વત બ્રાહ્મણ રહેતા હતા. એ પંડિતજી ઘણા વિદ્વાન હતા. એમણે કાશીમાં રહીને સુપ્રસિદ્ધ મહાવૈયાકરણ ભૈરવમિશ્ર પાસે વિદ્યાધ્યયન કર્યું હતું. વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયમાં લેમની રામભક્તિની ઘણી પ્રશંસા થતી હતી, અને સાક્ષરમંડળમાં પણ વિદ્વત્તાને માટે એમની સારી ખ્યાતિ હતી. શિક્ષણ આપવામાં પણ એ એટલા બધા કુશળ હતા કે એમની પાસે ભણવા આવનાર દરેક વિદ્યાર્થી થોડાં વર્ષો બાદ સારો પંડિત થઈને ઘેર જતો. એમના ઘણા શિષ્યોએ ધુરન્ધર પંડિત તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે. ‘વૃત્તિપ્રભાકર’ ‘વિચાર સાગર’ આદિ ગ્રંથોના પ્રણેતા વિખ્યાત સાધુ નિશ્ચલદાસજી, સુપ્રસિદ્ધ પંડિત હરિયશરાયજી, વગેરે અનેક વિદ્વાનોએ આરંભમાં ધર્મ શાસ્ત્રનું શિક્ષણ એમની પાસે મેળવ્યું હતું. ઘણે દૂર દેશાવરથી લોકો એમની પાસે ભણવા આવતા. પંડિત કેશવરામજી ઘણા વિદ્વાન હોવા છતાં પણ એ સમયના રિવાજ મુજબ વ્યાકરણમાં સારસ્વત ચંદ્રિકા અને પુરાણોમાં શ્રીમદ્ ભાગવત એજ ગ્રંથો ભણાવવામાં પોતાનો સમય ગાળતા હતા. પંડિતજી પાસે ત્રણચાર વર્ષ સુધી ભણીને આપણા ચરિત્ર નાયક ભગવાનદત્તે સાફ

જ્ઞાન મેળવ્યું. એ જ્ઞાનને લીધે કાવ્ય, કાશ અને પુરાણાદિ પુસ્તકો વાંચવાને માટે એમની બુદ્ધિ પૂરતી રીતે વિકાસ પામી ગઈ.

ભગવાનદત્તજીને મૂળથીજ વિદ્યાભ્યાસ ઉપર શોખ હતો, પરંતુ એ શોખ પૂરો કરવાનો લાગ મળ્યો ન હતો. વિદ્યાનો રસ કેવો મીઠો છે એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ એમને થયો નહોતો, પરંતુ કૈશવરામજી પાસે વિદ્યા સંપાદન કર્યા પછી તો એમને વિદ્યા જ્ઞાનમાં અપૂર્વ રસ પડવા લાગ્યો. અને એ જ્ઞાન ધણીજ પ્રબળ થઈ ગઈ. એ અનિર્વચનીય આનંદનો અનુભવ કર્યા પછી એમની લાલસા એટલી બધી થઈ ગઈ કે, સગાં સંબંધીઓની ઇચ્છા નહિ હોવા છતાં પણ એ કાશીપૂરીમાં આસ્થા ગયા.

ત્યાં જઈને તહેમણે પંડિતવર્ય કાકા રામશાસ્ત્રી, વિદ્વદ્વર પંડિત સખારામ ભટ્ટજી, બંગદેશના પંડિત ચન્દ્રનારાયણ ભટ્ટાચાર્ય આદિ સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો પાસે વ્યાકરણ, વેદાન્ત, અને ન્યાયશાસ્ત્ર વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો. વીસ વર્ષની અવસ્થામાં જ્યોતિષ શાસ્ત્ર સિવાયનાં લગભગ બધાં શાસ્ત્રોમાં એ અસાધારણ વિદ્વાન થયા હતા. એ વખતેજ પાંડિત્યને લીધે પંડિત-મંડળીમાં એમની સારી પ્રતિષ્ઠા જામી હતી.

કાશીયાત્રા કરી આવીને જે મનુષ્યો પતિયાલા રાજ્યમાં જતા, તહેમની પાસે જઈને એમના પિતા પંડિત જયદેવ મિશ્ર પોતાના પુત્રની ખબર અંતર પૂછતા. અને જ્યહારે ઉત્તરમાં પુત્રની વિદ્વતાનાં વખાણ સાંભળતા ત્યારે એ ઘણાજ પ્રસન્ન થઈને પોતાના ભાગ્યની પ્રશંસા કરતા, તથા એવા કુળતારક પુત્ર ભગવાનદત્તના પાછા આવવાની ઘણી ઉત્કંઠાપૂર્વક રાહ જોતા.

ઈશ્વરની કૃપાથી ભગવાનદત્તનાં માતપિતાની ઇચ્છા પૂરી થઈ. એમની બિચારી નિર્દોષ બાલવધૂ, જહેનું જીવન કેવળ અધિકારમય

થઈ ગયું હતું, તેના જીવનને પણ સૌભાગ્યનો ઉદય થયો. આઠ દસ વર્ષ પછી ભગવાનદત્ત ઘેર ગયા. એમને મળ્યાથી એમનાં માતૃપિતાને જે આનંદ થયો તેના કરતાં વધારે આનંદ તેમની પતિવ્રતા પત્નીને પતિદર્શનથી થયો. ભગવાનદત્તજીના આગમનથી શનોવર ગામમાં સર્વત્ર આનંદ વ્યાપી ગયો. એ યુવાન પંડિતને જેવા માટે દરરોજ અસંખ્ય લોકો આવવા લાગ્યા.

ભગવાનદત્ત જે વખતે કાશીમાં ભણતા હતા તે વખતે તેમના પિતા પતિયાલાના મહારાજ અને મ્હોટા મ્હોટા સરદારો આગળ જઈને કહ્યા કરતા હતા કે ‘મ્હારો પુત્ર ઘણો વિકાન થઈ ગયો છે. એ બધાં શાસ્ત્રો ભણી ચૂક્યો છે.’ એ સરદારો પણ પંડિતજીને વિશ્વાસ આપતાં કે ‘એવા યુવકની આ રાજ્યમાં અવશ્ય સારી પ્રતિષ્ઠા થશે.’ પુત્રનો પ્રતાપ જેવાને માટે અને પતિયાલા રાજ્યમાં પોતાની વગ-સગ વધારવા માટે જ્યગોપાલ પંડિતજી પોતાના મનમાં ઉમંગભેર ઘણા વિચારો કર્યા કરતા. એક દિવસ પોતાનો મનોરથ સફળ કરવાના હેતુથી તેમણે પુત્રને કહ્યું “બેટા ! ચાલો ! સરદાર સાહેબને મળી આવીએ. એથી ત્હારા ભાગ્યની ઉન્નતિ થશે, અને ત્હારી વિદ્યાનો પ્રતાપ, લોકોના જાણ્યામાં આવશે.”

તેજસ્વી ભગવાનદત્તને કોઈપણ સરદાર પાસે જવાનું ઉચિત ન લાગ્યું, તેથી તેમણે વિનયપૂર્વક પિતાને પોતાની અનિચ્છા દર્શાવીને કહ્યું ‘પિતાજી ! ભાગ્યોન્નતિ થવી એ વિધાતાના હાથમાં છે. અદ્દ-ષ્ટમાં જે કાંઈ લખ્યું છે તે થયા વગર રહેશે નહિ. વિદ્યા ભણવી એ બ્રાહ્મણ પુત્ર તરીકે મ્હારો ધર્મ હતો, વિદ્યાથી જે અપૂર્વ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે એજ એનું ઉત્તમોત્તમ ફળ છે. એજ એનો થયેચ્છ પુરસ્કાર છે. વિદ્યાનો પ્રચાર કરું અને આપની સેવા કરવામાં તત્પર રહું એમાંજ હુંતો ભાગ્યોન્નતિ ગણું છું. તો પછી નાહક રાજદરબારમાં

જઈને ખુશામદ કરવાની, તથા મહારી વિધાને હલકી પાડવાની મ્હારે શી જરૂર છે ? ’

પિતા પુત્ર વચ્ચે એજ પ્રમાણે ઘણા દિવસ સુધી વાદવિવાદ ચાલતો રહ્યો. પિતા રાજ્ય દરબારમાં જવાથી અનેક પ્રકારના લાભ થશે એવી લાલચ બતાવતા હતા, અને નિર્લોભી પુત્ર પોતાની શાસ્ત્રીય દલીલોથી સાબિત કરી આપતો હતો કે એ બધા લાભો જરા પણ કામના નથી. પિતાને મનથી પતિયાલાના મહારાજ દ્વારા સન્માનિત થવું એ ઉન્નતિની પરાકાષ્ઠા હતી, અને પુત્ર થોડા લાભમાં સંતોષ માનવો હોતોજ ઉન્નતિની સાથી ઉંચી સીડી ગણતો હતો. પરંતુ આખરે જ્યારે ભગવાનદત્તને જણાવ્યું કે પિતાએ તો એમને મહારાજની પાસે લઈ જવાની હઠ પકડી છે, અને હોમની આજ્ઞા પાલન નહિ કર્યાથી હોમના ચિત્તને દુઃખ થશે, ત્યારે હોમણે લાચારીએ એક દિવસ પિતાને કહ્યું ‘ પિતાજી આપ મુંઝાશે નહિ. આપ જ્યાં લઈ જશો ત્યાં આવવા હું તૈયાર છું. ’

પિતા ઘણા પ્રસન્ન થઈને પુત્રને સાથે લઈને રાજદરબાર તરફ ચાલ્યા. સાથે આશીર્વાદ આપવા માટે થોડાંક શ્રીફળ પણ લીધાં. સાથી પહેલા એક સરદારની પાસે ગયા. એ સરદાર મહારાજનો ઘણો પ્રીતિપાત્ર હતો. વળી હોમને એવું અભિમાન હતું કે હું વેદાન્ત સાફ જાણું છું. એ એક કોચ ઉપર બેસીને પાણીના કોગળા કરી રહ્યો હતો. પિતા પુત્ર બન્નેને સાથે આવેલા જોઈને હસી પડ્યો તથા સ્હામે બેસવાનું કહ્યું. થોડીકવાર પછી એ પોતાનું આવશ્યક કામ કરવા માટે બીજા દિવાનખાનામાં ચાલ્યો ગયો અને ત્યાંથી કહેવરાવી દીધું કે ‘ હમણા મ્હને મળવાની પુરસદ નથી. ફરીથી આવજો. ’

એજ પ્રમાણે ભગવાનદત્ત અને હોમના પિતા બીજા એક સરદારને ઘેર ગયા એણે તો દૂરથીજ એમને ધમકાવીને કહાડી મૂક્યા.

દીવાન અને મહારાજ પણ કોઈ અતિ આવશ્યક કાર્યમાં ગુંથાયલા હતા, તેથી કલાકના કલાક રાજદર્શનની ઈચ્છાથી પિતા પુત્ર રાજમદાર આગળ બેસી રહ્યા, પણ કાંઈ પત્તો ન લાગ્યો. દ્વારપાળોએ અંદર જવાનીજ મના કરી દીધી. આખરે નિરાશ બનીને પિતા પુત્ર ઘેર પાછા આવ્યા. શ્રીફળનો ભાર નિરર્થક ઉચકવો પડ્યો.

કોઈ કોઈ વખત એવું દીઠામાં આવ્યું છે કે જે કામ સુખને માટે કરવામાં આવે છે તેજ અનિવાર્ય દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે. સુફળની આશાથી જે કામજ લેતાનું આરોપણ કરવામાં આવે છે, તેજ લેતામાંથી કુફળ ઉત્પન્ન થાય છે. શ્રીમાન્ પંડિત જયગોપાલ મિશ્ર, જે પોતાના પુત્રને રાજદરબારમાં લઈ ગયા ન હોત તો, સંભવ છે કે, પુત્રની અસાધારણ વિદ્વત્તાથી એમને ઘણો લાભ થાત અને પુત્ર સુખથી વંચિત થઈને ગૃહસ્થાશ્રમના સુખને એટલી જલ્દી તિલાંજલિ ન આપવી પડત. પરંતુ વિધાતાની લીલા ઘણી વિચિત્ર છે. એ તો તૈયાર થયેલા કાર્યને એક ક્ષણમાં નષ્ટ કરી દેછે.

મહાનુભાવ ભગવાનદત્ત, યુપચાપ પિતાની સાથે ઘેર આવ્યા અને પોતાની જાતને મનમાં ધિક્કારવા લાગ્યા કે ‘હાય ! મહેં શા માટે વિદ્યા ભણી હતી ? ઉદરપૂર્તિને માટે કુતરાની પેઠે લોકોને ખારણે ભટકતા ફરવું એજ વિદ્યાનું ફળ છે કે ? ક્યાં બ્રહ્મબળ, વિદ્યાબળ, અને ક્યાં આ તુચ્છ જગતનો અતિ તુચ્છ લોભ ? જ્યાં સુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીશ ત્યાં સુધી આજ પ્રકારે મ્હોટા માણસોને ત્યાં ભટકતા ફરવું પડશે. એટલા માટે સર્વ પ્રકારના લોભનું મૂળ જે ગૃહસ્થાશ્રમ છે તેનોજ ત્યાગ કરવો જોઈએ, એવો વિચાર કરીને એ પોતાની સ્ત્રી પાસે ગયા.

સ્ત્રી એમને ઘણીજ ખ્યારી હતી. માતાપિતા ઉપર એમનો જોવો ભક્તિભાવ હતો તેઓજ પત્ની ઉપર સ્નેહ હતો. પત્ની પણ છળક-

પ્રમી રહિત, સરલતા અને શીલસ્વભાવની મૂર્તિ હતી. એ ગુણવત્તીના રૂપ લાવણ્ય ઉપર ભગવાનદત્તજી મોહિત નહોતા, પરંતુ તેના મદ્યગુણ ઉપર એ અત્યંત મોહિત થઈ ગયા હતા. એ કારણને લીધે પોતાની ઇચ્છા પત્ની આગળ એકદમ પ્રગટ ન કરી શક્યા, તેમજ તેનાથી એ વાત ગુપ્ત પણ ન રાખી શક્યા. તેમણે એને ઘણી રીતે સ્થમજની પટાવીને કહ્યું ‘હું કોઈક અત્યંત આવશ્યક કામને માટે બહાર ગામ જવાનો છું. તું કોઈપણ પ્રકારની ચિંતા કરીશ નહિ, મહારા માતાપિતાની સેવામાં તત્પર રહેજે. માતાપિતાને મહારા બહારગામ જવાના ધરાદાની ખબર પડશે તો તેઓ જવા દેશે નહિ અને તેથી કરીને મહારા આવશ્યક કામ બગડશે. માટે મહેં ત્હને જે કંઈ કહ્યું છે તે તું કોઈને કહીશ નહિ.’ સરળ હૃદયની પતિવ્રતાએ જરાપણ આનાકાની વગર પતિની આજ્ઞા માથે ચઢાવી.

એ દિવસે ભગવાનદત્તજીએ માતાપિતાની ખૂબ ચરણસેવા કરી. પિતા ઘણા પ્રસન્ન થઈને કહેવા લાગ્યા “બેટા, આ વખતે તો આપણે મુક્ત જોયા વગરજ રાજદરબારમાં ગયા હતા માટે કોઈની મુલાકાત ન થઈ. હવે શુભ લગ્ન જોઈને ઘેરથી નીકળીશું, એટલે આપણો બેડો અવશ્ય પાર પડશે.” પુત્રે કંઈ ઉત્તર ન દીધો. એમણે પોતાની યાત્રાનું મુક્ત તો પહેલેથીજ નિર્ધારિત કરી મૂક્યું હતું.

રાતને વખતે બધાં સૂઈ ગયાં એટલે ભગવાનદત્તજીએ સ્ત્રીની પાસે જઈને પોતાને અત્યંત પ્રિય હતાં એવાં ત્રણ પુસ્તકો લીધાં. એ પુસ્તકનાં નામ અદ્વૈતસિદ્ધિ, ગૌડબ્રહ્માનંદી અને શાસ્ત્ર દીપિકા હતાં. એ પુસ્તકો લઈને એ ચુપચાપ દક્ષિણ હિંદુસ્તાન તરફ ચાલ્યા ગયા. સરળ બાળા એકી ટશે તેમની તરફ જોતીજ રહી.

તેમના પિતાને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેમણે ચારે

તરફ માણસો દોડાવ્યા. પોતે પણ કાશીનું એક ચક્રર ભગવાની આવ્યા.
ધુણું વર્ષો સુધી તપાસ કર્યા છતાં પણ પુત્રનો પત્તો ન લાગ્યો.

સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી વિરક્ત ભગવાનદત્ત ઘર છોડીને
ચાલ્યા આવ્યા હતા. રસ્તામાં એમણે વિચાર કર્યો. ‘ત્યાં જવું ?
કાશી ! કાશી જઈ તો ખરો, પણ ત્યાં તો કોઈ દક્ષિણી બ્રાહ્મણ
ગૌડ બ્રાહ્મણને સંન્યાસ નહિ આપે. એ અભિમાનીઓની નજરમાં
તો ગૌડ બ્રાહ્મણ કાંઈ ગણત્રીમાંજ નથી, તુચ્છાદપિ તુચ્છતર છે. તો
પછી ત્યાં જવું યથા છે. દક્ષિણ દેશમાં જવું જોઈએ. ત્યાં જઈને
કોઈ મહાત્મા પાસેથી સંન્યાસ ગ્રહણ કરીશ.’

આવા વિચારથી ભગવાનદત્તજી નાસિક ક્ષેત્રમાં ગયા અને વિદ્યાર્થી-
ઓને સાનંદ ભણાવવા લાગ્યા. થોડાકજ દિવસોમાં એમણે ત્યાં
આગળ એક મહા વિદ્વાન તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવી. લોકોમાં હેમના
અધ્યાપનની પ્રશંસા વધવા લાગી, તેમ તેમ એમના મનમાં સંન્યાસ
ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા પ્રબળ થતી ગઈ. સદ્ભાગ્યે એ ચરસામાં એક
વખત નાસિક ક્ષેત્રમાં ઘણા વીતરાગ સંન્યાસીઓનું પધારવું થયું. એમાં-
ના એએક સંન્યાસીઓ વેદાન્તશાસ્ત્રની ચર્ચા કરવા સાર ભગવાનદત્ત-
જીની પાસે આવવા લાગ્યા. એમણે જઈને પોતાના ગુરુજી આગળ
ભગવાનદત્તજીના વૈરાગ્યાદિ સંન્યાસોચિત ગુણોની પ્રશંસા કરી, તથા
જણાવ્યું કે એ આપની પાસે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા રાખે
છે. પરંતુ ગુરુજી બધી હકીકત સાંભળીને ચુપ થઈ ગયા.

પંડિતવર ભગવાનદત્તજી પણ એ મહાત્માની પાસે આવવા
જવા લાગ્યા. ગુરુજીને જ્યારે ખાત્રી થઈ કે આ શાન્ત વિદ્વાન
ભગવાનદત્ત સંન્યાસનો સાચો અધિકારી છે, ત્યારે એમણે ઘણા
હર્ષપૂર્વક એમને સંન્યાસ આપી દીધો. એ દિવસથી ભગવાનદત્તજીનું
નામ ‘ તારક બ્રહ્માનંદ સરસ્વતી ’ પાડવામાં આવ્યું. તથાપિ નાસિકના

લોકો એમને એ સમયના અદ્વિતીય પંડિત ગણીને 'પંડિત સ્વામી' ના નામથી બોલાવવા લાગ્યા. તેમણે લગભગ વીસ વર્ષ સુધી નાસિકમાં નિવાસ કરીને શાસ્ત્રચર્યામાં સમય ગાળ્યો, અનેક પુરૂષોને વિદ્વાન બનાવ્યા તથા ઉપદેશ આપીને કૃતાર્થ કર્યા. જ્યારે એમને ખાત્રી થઈ કે હવે પરિચિત મંડળીમાં ગયાથી પણ મહારા સંન્યાસને કોઈ પણ પ્રકારનું વિઘ્ન નહિ આવે, ત્યારે એ પોતાના પુરાતન પવિત્ર સ્થાન કાશી ધામમાં ગયા.

કાશીના પંડિતોએ પહેલથીજ પંડિત સ્વામીનું નામ સાંભળ્યું હતું. પણ એમને એ ખબર નહોતી કે એતો હમારા પૂર્વપરિચિત ગૌડપંડિત ભગવાનદત્તજી છે. હવે પોતાના સુયોગ્ય મિત્રનાં જગતપૂજ્ય સંન્યાસીના સ્વરૂપમાં દર્શન કરીને કાશીવાસીઓએ સહર્ષ સ્વાગત કર્યું, તથા તેમના તરફ ખરા અંતઃકરણની સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરી.

દક્ષિણાત્યોની હઠ અને દુરાગ્રહને લીધે અત્યાર સુધી ગૌડ બ્રાહ્મણોને માટે સંન્યાસ લેવાનો માર્ગ બંધ હતો, તે હવે ખુલ્લો થયો. આથી ગૌડ બ્રાહ્મણોમાં ઘણો હર્ષ પ્રવર્તી રહ્યો, અને ગૌડ જાતિના આ સૌથી પ્રથમ સંન્યાસીને લોકો 'ગૌડ સ્વામી' ના નામથી સંબોધન કરવા લાગ્યા.

આદર્શ સંન્યાસી ગૌડ સ્વામીજીએ પોતાના સાચા સંન્યાસ અને વૈરાગ્યથી સાબિત કરી આપ્યું કે, અત્યાર સુધી દક્ષિણાત્યો ગૌડ બ્રાહ્મણોને સંન્યાસ આપતા નહોતા તે અનુચિત હતું. દક્ષિણના અનેક રાજાઓએ ગૌડ સ્વામીનો સત્કાર કર્યો તથા તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપવાની અને પોતાની રાજધાનીમાં પધરાવવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરી. એમના કાશીમાં પધાર્યાના સમાચાર સાંભળીને ગ્વાલિયર અને ઈંદોરના રાજાઓએ એમને માટે મઠ બંધાવવાની અને સદૈવને માટે સદાવ્રતનો પ્રબંધ કરવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરી, પરંતુ સ્વામીજીએ

કોઈની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી નહિ. એમણે તો કાશી ક્ષેત્રમાં પુણ્યસ્થોત્ર અહિંચાળાઈની ધર્મશાળામાં પોતાનો નિવાસ રાખ્યો.

આ ધર્મશાળા હજુ સુધી પણ ‘દશાશ્વમેધ ઘાટ’ ની પાસે સુરક્ષિત સ્થિતિમાં દીઠામાં આવે છે. છતાં પણ એટલું કહેવું જોઈએ કે, કાશીના સંન્યાસીઓના મઠ તથા ગંગાકિનારા ઉપરની બીજી ધર્મશાળાઓના પ્રમાણમાં એ કોઈ પણ વિસાદમાં નથી. જો એ ધર્મશાળામાં ગોડ સ્વામી જેવા મહા પુરુષનો નિવાસ ન થયો હોત તો કદાચ સંભવ છે કે કાશીમાં એ ધર્મશાળા જેવા કોઈ પણ મનુષ્ય જાત નહિ તથા એને આટલી બધી પ્રસિદ્ધિ મળત નહિ.

આ ધર્મશાળાના પહેલા માળ ઉપર દેશદેશાંતરથી આવેલા વિદ્યાર્થીઓ ન્યાય, વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રોનું અધ્યન કરતા હતા અને બીજા માળ ઉપર શાન્ત સ્વભાવના દંડી સંન્યાસીઓનો નિવાસ હતો. પહેલા માળ ઉપર જવાથી બ્રહ્મચર્યનું દૃશ્ય દૃષ્ટિગોચર થતું હતું અને બીજા માળ ઉપર સંન્યાસનું અપૂર્વ દૃશ્ય હતું. જાણે કે આ સ્થાન પણ નિર્દર્શન કરી રહ્યું હતું કે, બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા વગર કોઈ પુરુષ સંન્યાસનો અધિકારી થઈ શકતો નથી.

અધ્યાપક-પ્રવર શ્રીમાન્ ગોડ સ્વામીજી, દક્ષિણમાંથી એકલા કાશી નહોતા ગયા. એમની સાથે એમના અનેક ગુરુભક્ત શિષ્યો પણ કાશી ગયા હતા. એ શિષ્યોમાં ધારાનગરીના ગણેશ શાસ્ત્રી, ઈંદોરના ગણેશ શાસ્ત્રી, અને અચ્યુતાનંદ, સચ્ચિદાનંદ તથા નૃસિંહ સ્વામી આદિ મુખ્ય હતા. કાશી ગયા પછી તેમને એક બીજા શિષ્ય મળ્યો જે વિદ્વાન હોવા છતાં પણ નિરભિમાની હતો. પંડિત હોવા છતાં પણ તેના હૃદયમાં વિશેષ અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા પ્રબળ હતી. તેનું દર્શન કરવાથી જ મનને શાન્તિ મળતી હતી. ચિત્તમાં વૈરાગ્ય ઉપજા થતો હતો અને અંતઃકરણની દુર્વાસના દૂર થતી હતી. પૂજ્ય-

પાદ ગૌડ સ્વામીજીના એ દયામય શાન્ત મૂર્તિ શિષ્યનું નામ “સ્વામી વિશ્વરૂપાનન્દ” હતું.

મહાત્મા વિશ્વરૂપાનંદજીએ ગૌડસ્વામી પાસેથી સંન્યાસ ગ્રંથણ કર્યો. ગૌડસ્વામી જેવા મહા પુરૂષને ગુરૂ બનાવ્યાથી એમને જેટલો આનંદ થયો, તેટલીજ પ્રસન્નતા ગૌડસ્વામીને સુયોગ્ય શિષ્ય મળવાથી થઈ. પંડિત મંડળીને સંબોધન કરીને એક દિવસ સત્યવાદી ગૌડસ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે, “સંન્યાસીને માટે પુત્રેપણા સર્વથા પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. પણ મહેને એમ લાગે છે કે વિશ્વરૂપ મહારો શિષ્ય ન થયો હોત તો મહારી પુત્રેપણાનું ખીલકુલ નિર્મૂળ થવું એ ઘણું અઘરું કામ હતું.

ગૌડસ્વામીનું શરીર વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ હૃષ્ટપુષ્ટ અને માંસવાળું હતું. ત્હેમને જોવાથી ત્હેમની ઉંમર ત્રીસ ચાલીસ વર્ષની હોય એવો ભાસ થતો હતો. ત્હેમની ઉન્નવળ દૃષ્ટિ, ઉન્નત મસ્તક, વિશાળ વક્ષઃસ્થળ, લાંબી લુન્ગઓ અને ગંભીર વાણી એમણે પૂર્વાશ્રમમાં પાળેલા બ્રહ્મચર્યની સૂચના આપતાં હતાં. ત્હેમના બન્ને કાન શ્વેત રોમાવલીથી આચ્છાદિત હતા. જહેને જોવાથી એવો ભાસ થતો હતો કે જાણે જરા દેવી ત્હેમના બળવાન તપસ્વી શિષ્યોથી બહીતી બહીતી ગૌડ સ્વામીજીને ગુપ્ત રીતે કાનમાંજ પોતાના આગમનનો સંદેશો જણાવી રહી છે. ગૌડસ્વામીની પ્રશાન્ત ગંભીર આકૃતિનાં માત્ર દર્શન કર્યાથી જાણાઈ આવતું હતું કે, એ શાન્તિના આધાર, ક્ષમા અને સંતોષના ભંડાર, ધર્મના પ્રવર્તક, સન્માર્ગના દર્શક અને સદ્ગુણના આશ્રય રૂપ છે.

કાશીના સુવિખ્યાત સંન્યાસી શ્રીમદ્ વિશુદ્ધાનંદજી સરસ્વતી જહેમનું ચરિત્ર આગળ ઉપર આપવામાં આવશે. ત્હેમણે શ્રી ગૌડસ્વામીજી પાસેજ દીક્ષા લીધી હતી. શ્રી ગૌડસ્વામીજીએ તેમને શ્રી મુખે

ન્યાય શાસ્ત્રના પ્રાચીન ગ્રન્થ સૂત્ર, ભાષ્ય, વાર્તિક અને નવીન 'ચિન્તામણી' 'અનુભિત્યાલોક' 'શબ્દલોક' 'તાત્પર્યશુદ્ધિ' 'કિરણાવલી' 'કુસુમાંજલિ' તથા 'ચિન્તામણિ' વિદ્વાનોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી 'ગદાધરી' 'જગદીશી' વગેરે ટીકાઓ અને સાંખ્ય યોગના પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થો તથા 'સિદ્ધસિદ્ધાન્ત પદ્ધતિ' ના દુર્લભ ગ્રન્થનું શિક્ષણ આપ્યું હતું.

ગૌડસ્વામીજી વિદ્યાર્થીઓમાં ઘણા પ્રિય થઈ પડ્યા હતા, અને એ પણ વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પ્રાણ કરતાં પણ અધિક સ્નેહ રાખતા હતા. એમના વિદ્યાર્થીઓ ખીજ કોઈ અધ્યાપક પાસે ભણવા જતા નહોતા. ન્યાય, વ્યાકરણ, સાંખ્યયોગ વગેરે બધાં શાસ્ત્રો એ ગૌડસ્વામીજી પાસેજ ભણી લેતા. વિદ્યાર્થીઓને અભિમાન હતું કે હમે એક એવા અધ્યાપકના શિષ્ય છીએ કે જે એકલા એ બધા વિષયોના ખાસ અધ્યાપકોની બરોબરી કરી શકે એવા છે. જે લોકોને શ્રીમાન ગૌડસ્વામીજીની વિદ્વત્તાનો સહજ પણ પરિચય થયો હશે તેઓ કબૂલ કરશે કે વિદ્યાર્થીઓનું આ અભિમાન મિથ્યાભિમાન ન હતું. એ વખતમાં 'શેખર'ના પઠનપાઠનનો ઘણો રિવાજ હતો. જે વિદ્યાર્થીઓને ટીકા, ટીપણીની નવીન વાતોનું જ્ઞાન ન હોય તેવાઓને ખીજ શાળાઓના નવી પદ્ધતિથી ભણેલા વિદ્યાર્થીઓ શાસ્ત્રાર્થમાં હરાવતા હતા. તેથી ગૌડસ્વામીના વિદ્યાર્થીઓએ એક દિવસ નિરાશ ચિત્તે ગુરુજીની પાસે જઈને કહ્યું કે "આપે પણ શેખર ઉપર કોઈ ટીકા રચવી જોઈએ, કે જેથી હમારો વિદ્યાર્થી વર્ગમાં તિરસ્કાર અને પરાજય ન થાય." શિષ્યોના આગ્રહથી કૃપાળુ અને વિદ્વાન ગૌડસ્વામીજીએ બે ગ્રન્થ બનાવ્યા, જે વાંચીને તહેમના શિષ્યો તો પ્રસન્ન થયાજ, પરંતુ એ વખતના મહા પંડિતો પણ તહેમને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. 'પરિભાષેન્દુ શેખર' ઉપર 'ચિદ્સ્થમાલા' અને શબ્દેન્દુશેખર ઉપર

‘ચિત્કલા’ નામની ટીકા વિદ્વાનોમાં ઘણીજ વખણાઈ. એ વખતે ભારત-વર્ષમાં છાપવાની કળાનો પ્રચાર અધિક નહોતો, નહિ તો એની કેટલીએ આવૃત્તિઓ એ સમયમાં નીકળી ચૂકી હોત. પરંતુ એ સમયમાં પણ ગૌડસ્વામીના વિદ્યાર્થીઓ હાથે નકલ કરીને એ પુસ્તકનો પ્રચાર દૂર દેશાવર સુધી કરતા હતા. વર્તમાન સમયમાં પરિષ્કાર બહુલ શેખર ઉપર ઘણી ટીકાઓ મળી આવે છે, પણ એ સમયમાં પંડિત રાધ-વેન્દ્રાચાર્યની રચેલી ‘ત્રિપયગા’ જ સર્વોત્તમ ટીકા ગણાતી હતી. એનાથી ખીજું સ્થાન ગૌડસ્વામીજીની ટીકાને મળ્યું હતું.

સંવત્ ૧૯૧૬ના કાર્તિક માસમાં ગૌડસ્વામીજીને જ્વર આવવા લાગ્યો, અને જ્વરની સાથે ખાંસી પણ ઉપડી. થોડાક દિવસો બાદ રોગ તો મટી ગયો પણ શરીર અશક્ત થઈ ગયું. ગૌડસ્વામી દર સોમવારે જૈનનાથજીનાં દર્શન કરવા જતા હતા ત્યાં જવા જેટલી પણ એમના દેહમાં શક્તિ રહી નહિ. લક્ષણો ઉપરથી સ્વામીજી ચેતી ગયા કે મૃત્યુકાળ હવે દૂર નથી. એટલા માટે એમણે બધા શિષ્યોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને બહુવિધ વાતો છોડી દઈને ઉપદેશ આપવો શરૂ કર્યો.

સ્વામી વિશ્વરૂપ અને સ્વામી વિશુદ્ધાનંદના શિવાય ગૌડસ્વામીજીને ખીજા એ શિષ્યો હતા. એક વિશ્વેશ્વરનાંદજી અને ખીજા શંકરનાંદજી.

સ્વામી વિશ્વેશ્વરનાંદનું નામ પૂર્વાશ્રમમાં કનૈયાલાલ હતું. એ જાતિના સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતા. દૌલતરાવ સિંધિયાને ત્યાંથી એમને દૈનિકવૃત્તિ મળતી હતી. એ વૃત્તિને તેઓ યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનોની સેવામાં ખરચી નાખતા હતા. એમને કિમિયો બનાવવાની ઘણી મ્હોટી ધુન લાગી હતી. જાતે જંગલમાં જઈને નાના પ્રકારની જડી બુટ્ટીઓ શોધી લાવતા અને પછી તેમની મદદથી કલર્ષ, તાંબુ

વએરે કુંડી જોતા કે, કદાચ એ રસાયણોની મદદથી એ હલકી ધાતુ-ઓનું સોનું થઈ જાય. એ કિમિયો મેળવીને ભોગવૈભવમાં પડવાની તહેમને અભિલાષા નહોતી. તહેમને તો એવી ઇચ્છા હતી કે એવું રસાયણ જડી આવશે તો એ ધનવડે હજારો ગરીબ વિદ્યાર્થીનું ભરણપોષણ કરીશ. તે પોતાનો એ વિચાર ગૌડસ્વામીને જણાવતા, પણ એમને એ જરા પણ રૂચતો નહિ. સ્વામિજીના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો એ પણ એક પ્રકારની વિત્તેષણાજ હતી. અને વિત્તેષણા રાખવાથી બ્રહ્મચારી અને સંન્યાસીનું અવશ્ય અધઃપતન થાય છે. કનૈયાલાલ ગૌડસ્વામી પાસે ઉપનિષદ ભણવા આવતા તે વખતે અનેક દષ્ટાન્તોદ્ધારા ગૌડસ્વામી સાબિત કરી આપતા કે ત્હમારી આ લાલસા મિથ્યા અને તિરસ્કાર કરવાયોગ્ય છે.

કનૈયાલાલ એ સમયે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં હતા, તે સ્વભાવે કોમળ, વેદાન્તમાં વ્યુત્પન્ન અને ઘણા પરોપકારી હતા. પોતાની ધુનને માટે કોઈ કોઈ વખત એમને શરમ પણ આવતી હતી, પણ સ્વામીજી તો એમજ કહ્યા કરતા કે, જે દિવસે રસાયણ સિદ્ધ થઈ જશે તે દિવસે આ બધી જાનજાતે છોડી દઈને સંન્યાસ લઈ લઈશ. ‘કાર્ય સાધ-યામિ વા દેહં પાતયામિ’ એ મહારી પ્રતિજ્ઞા છે.

એવું કહેવાય છે કે, એક દિવસ વેદ વ્યાસજીનાં દર્શન કરવા સારૂ ગૌડસ્વામીજી પોતાના શિષ્યો સહિત રામનગર ગયા હતા, કનૈયાલાલજી પણ સાથે હતા. માર્ગમાં એક જડી ખૂટી બતાવીને સ્વામીજીએ કનૈયાલાલને કહ્યું ‘આ જડી ખુટીને ઉખેડી લઈને કાશી લેતો જા.’ આજ્ઞા મળતાં વારજ તહેજે એમ કયું: કાશી જઈને સ્વામીજીને પૂછ્યું કે આ વનસ્પતિનું શું કરું? સ્વામીજી બોલ્યા “એ ત્હારા રોગનું ઔષધ છે. રસાયણ જોવાની લાલસા ઘણા દિવસથી

તેને થઈ રહી છે, તે આજ પૂરી કર. ” કનૈયાલાલે તાંબાને તુપા-
વીને લેને એ રસાયણમાં નાંખ્યું એટલે એ સુવર્ણ થઈ ગયું. તેવીજ
રીતે કલાધર્માંથી ચાંદી પણ બની.

એ સમયે પ્રસન્નતાની સાથેજ કનૈયાલાલના મનમાં એ પણ
વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે, જે વસ્તુને માટે હું ઠેકાણે ઠેકાણે ભ્રમ્યા
કરતો હતો, અને જહેને અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ વેઠ્યા છતાં અને ધન-
વ્યય કર્યા છતાં પણ પ્રાપ્ત ન કરી શક્યો, તે વસ્તુ ગૌડસ્વામી
આગળ તો કાંઈ ગણત્રીમાંજ નથી. એજ સમયે એમને સંસાર ઉપર
વૈરાગ્ય ઉપજ્યો અને પરમાત્મા ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. પોતાનું
સઘળું ધન-દ્રવ્ય બ્રાહ્મણોને જહેંચી આપીને પોતે સંન્યાસી બની ગયા.
આ વાતમાં કેટલું સત્ય છે તે હમે કહી શકતા નથી. પરંતુ એટલી
વાત તો ખરી છે કે ગૌડસ્વામી એવી જાતની સિદ્ધિને ઘણી તુચ્છ
ગણતા હતા. એ પણ નક્કી છે કે એમનો પ્રભાવ જોધનેજ કનૈયાલાલ,
વિશ્વશ્વરનાંદ નામ ધારણ કરીને સંન્યાસી બન્યા હતા, તથા પોતાના
સંચિત ધનમાંથી વિદ્યાર્થીઓ સાર એક મઠ સ્થાપ્યો હતો. એ મઠ
આજ કાલ ‘ગૌડસ્વામી’નો મઠ કહેવાય છે અને એમાં રહીને ગૌડ
બ્રાહ્મણ જાતિના વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાપાર્જન કરે છે.

ગૌડસ્વામીના બીજા શિષ્ય સ્વામી શંકરાનંદ મુજફરનગરની
પાસે મોરના ગામના રહેવાશી એક ધનાઢ્ય બ્રાહ્મણના પુત્ર અને
સારૂં શિક્ષણ પામેલા ગૃહસ્થ હતા. તે સંસારમાં સર્વ પ્રકારનાં સુખ
અને અનુકૂળતા હોવા છતાં પણ શુદ્ધ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી સંન્યાસી
થયા હતા.

અસ્તુ ! ગૌડસ્વામીના મંદવાડ વખતે એ બધા શિષ્યો લેખની
પાસે હતા અને ગુરુજીની સેવા વિદ્યાર્થીઓ પાસે ન કરાવતાં જાતેજ

કરતા હતા. માગશ્વર મહિનાના અન્તમાં ફરીથી તાવ આવવા લાગ્યો ત્યારે બધા શિષ્યોને પોતાની પાસે બેસાડીને ‘સારસ્વત’ ઉપદેશ આપ્યો. એ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરતાં એમના પ્રેમપાત્ર શિષ્ય, વિદ્વદ્વર્ય સ્વામીજી શ્રી વિશુદ્ધાનંદજી કહેતા હતા કે “ દિવસના એ વાગ્યે હું નીચે પાઠશાળામાં બેસીને વિદ્યાર્થીઓને ભણાવી રહ્યા હતાં. સ્વામી અચ્યુતાનંદજીએ ઉપરથી આવીને કહ્યું કે, ‘આપને સ્વામીજી સંભારે છે’ એમના કથનથી મહારા હૃદયમાં એક મર્મભેદી ધા લાગ્યો. હું સુનસાન થઈ ગયો! કારણ કે એ દિવસ પહેલાં કદી ગુરૂજીએ મહેને ખાસ સ્મરણ કરીને બોલાવ્યો હોય એવું યાદ નથી. એમને કોઈ વાતની જરૂર પડતી તો સ્વામી વિશ્વરૂપજીનું સ્મરણ કરતા હતા. આજ આ નવી ઘટનાથી મહારા દૃઢ મન ઉપર પણ ધણી ઉડી અસર થઈ.

મહેં પૂછ્યું “ મહારાજ પ્રસન્ન તો છે ને ? ” ત્યેમણે કહ્યું ‘ હા, પ્રસન્ન છે. નવા જૂની કંઈ નથી, ’ હું ઉપર ગયો. જઈને જોયું તો સ્વામીજી મહારાજ, વિશ્વરૂપને ટેકો દઈને સૂઈ રહ્યા છે અને સ્વામી શકરાનંદ આદિ ત્યેમના પગ આગળ બેઠા છે. મહારા પહોંચતાં વારજ સ્વામીજી મહારાજ બોલ્યા “ આજ મહારે તહેને કંઈ કહેવું છે, એટલા માટે અહિં બોલાવ્યો છે. ” હું બોલવા જતો હતો પણ મહેને રોકીને એમણે કહ્યું “ સાંભળ, આ શરીર અધિક દિવસ ટકશે નહિ, માટે ત્યારે જે કંઈ પૂછવું હોય તે પૂછી જો. એક ધર છોડીને મહેં બીજું ધર વસાવ્યું. પુત્રો કરતાં પણ અધિક સ્નેહ ત્યેમારા લોકોની સાથે બંધાયો. પરંતુ એ સંન્યાસીને માટે યોગ્ય નથી. કાષ્ઠનો દંડ માત્ર ધારણ કર્યાથી કોઈ સંન્યાસી થઈ નથી શકતું, સંન્યાસને સાર તો તિતિક્ષા, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, શમ વગેરે શુભ ગુણોની જેટલી આવશ્યકતા છે તેટલીજ વિષયવાસનાનો ત્યાગ કરવાની પણ છે. શ્રુતિ સ્વયં કહે છે કે:—

સર્વાન્ક માન્યારેત્યજ્ય અદ્વૈતે પરમસ્થિતિઃ ।

જ્ઞાનદણ્ડો ધૃતો યેન એકદણ્ડી સ ઉચ્ચત્ ॥

કાષ્ઠદણ્ડો ધૃતો યેન સર્વાંગી ર્જનવર્જિતઃ ।

તિતિક્ષાજ્ઞાનનૈસર્ગ્યક્ષમાદેગુણવર્જિતઃ ॥

મિત્રામાત્રેણ યો જીવેત્સ પાપી યતિઃ ॥

સ યાતિ નરકાન્યો ન્મહારૌરવસંઙ્ગિકાન્ ॥

અર્થાત્ કે, “જ્યહારે બધી કામનાઓનો ત્યાગ કરીને જે લોકો જ્ઞાનરૂપી દંડ ધારણ કરીને અદ્વૈત પરબ્રહ્મમાં નિષ્ઠા રાખે છે તેજ દંડી કહેવાય છે; અને જેઓ કેવળ કાષ્ઠ દંડ ધારણ કરીને ભક્ત્યા-ભક્ત્યનો વિચાર છોડી દઈને જ્ઞાન અને તિતિક્ષાદિ ગુણોથી વિહીન બની ભિક્ષામાત્રથીજ જીવે છે તે પાપી, યતિઓની વૃત્તિઓનો નાશ કરનારો પુરુષ, મહારૌરવ નામના નરકમાં જાય છે.”

વિશુદ્ધાનંદ! તું બધાં શાસ્ત્રોને જાણે છે, છતાં પણ કહેવું પડે છે કે સંન્યાસ આશ્રમ ધણેજ અધરો આશ્રમ છે. જ્યહાં સુધી જને ત્યાં સુધી વિષયોને પોતાની પાસેજ આવવા ન દેવા; હમેશાં એવો ભય રાખવો કે રખે વિષય વાસના મળે ખાઈ જશે. વિકાર હેતૌ સતિ વિક્રિયન્તે યેષાં ન ચેતાંસિ ત એવ ધીરાઃ। અર્થાત્ વિકારનો હેતુ પાસે રહેવા છતાં પણ જહેનું મન ચળે નહિ તે ધીર મનુષ્ય કહેવાય. વાત સાચી છે, પણ ધણી અધરી છે. પુરાણોમાં સાંભળ્યું છે કે મહાયોગેશ્વર વિશ્વનાથજી પણ મનોમોહિની માયા ઉપર મોહિત થઈ ગયા હતા, શ્રી કૃષ્ણભગવાને ગીતામાં યથાર્થજ કહ્યું છે કે—

યતતોષપિ કૌન્તેય રુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ।

દ્વિયાણિ પ્રમાથીનિ હરન્તિ પ્રસમં મનઃ ॥

હે કુન્તીનંદન ! વિદ્વાન પુરુષોના યત્ન કર્યા છતાં પણ બગડેલી ઇન્દ્રિયો બળાત્કારથી મનને બગાડી નાખે છે, એક તો મન ચંચળ છે અને બીજું ઇન્દ્રિયોમાં લુપ્ધ છે. મોક્ષમાર્ગ વિષય છે અને ઇન્દ્રિયો રૂપી ઘોડાઓ ઘણા દિવસથી બગડેલા છે, મનની લગામ ઢીલી થઇ ગઇ છે. જો જો, સાવધાન થઈને ચાલજો.

કર્મ જો પોતાની મેળેજ છુટી જાય તો કાંઈ ચિન્તા નહિ, પરંતુ જાણી બુઝીને નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિના લોભથી શુભ કર્મનો ત્યાગ કરવો એ આધાર વગર આકાશમાં લટકવા સમાન છે. ભગવાનની ભક્તિ વગર નૈષ્કર્મ્યનું ફળ કોઈને મળી શકતું નથી. બ્રહ્મજ્ઞાન ભગવાનની કૃપાનુંજ ફળ છે.

હું ત્હને ફરીથી કહું છું કે, કર્મત્યાગનું નામ સંન્યાસ નથી. ફળત્યાગનું નામ સંન્યાસ છે. જો કોઈની ફળવાસના છુટે નહિ અને કર્મ છુટી જાય તો તેને માટે તે વધારે દિલગીરીની વાત છે. ભગવાને ગીતામાં સ્પષ્ટ રીતે અનુભવની વાત કહી છે કે:—

નહિ દેહભૂતા શક્યં ત્યક્તું કર્માણ્યશેષતઃ ।

યસ્તુ કર્મફલત્યાગી સ ત્યાગીત્યભિધીયતે ॥

દેહધારીઓથી બધાં કર્મોનો બિલકુલ ત્યાગ થઇ શકતો નથી, તેથી કર્મફળનો ત્યાગ કરનારનું નામ ત્યાગી છે; પણ નિષ્કામ કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું તે સહજ નથી. મ્હોંએથી ભલે ગમે તેમ કહ્યા કરો કે હું કામનારહિત કર્મ કરી રહ્યો છું, પરંતુ વિચાર કર્યાથી માલુમ પડશે કે કામનાનું સિંહાસન અટળ છે. જો કે કામનારહિત કર્મ કરવું એ અસંભવિત નથી, છતાં પણ ઘણું અઘરું છે.

ધર્મ અને મર્યાદાની રક્ષાને સારૂ ભગવાન ભાષ્યકારે અનેક પ્રકારનાં કાર્ય કર્યાં છતાં. એવાં કાર્યો નિંદનીય નથી. પરંતુ એવાં

કામ કરવાની શક્તિ દરેકમાં નથી. શું કરવું જોઈએ અને શું ન કરવું જોઈએ, કયું કર્મ કયા માણસદ્વારા કર્મ વખતે શ્રેયસ્કર થઈ પડે છે, અને કર્મ વખતે અશ્રેયસ્કર છે, એ બધા વિષયની મીમાંસા ધણી ગહન છે. મ્હેં આ જીવનમાં ત્હારા કલ્યાણનો જે માર્ગ શોધી રાખ્યો છે, તે શાસ્ત્રસિદ્ધ મ્હારો અનુભવેલો છે. જેજ શ્લોકમાં એ સાર છે તે સાંભળ.

सङ्गः सर्वत्मना त्याज्यः स चेत् त्यक्तुं न शक्यते ।

स सङ्गिः सह कर्तव्यः सतां संगो हि भेषजम् ॥

कामः सर्वात्मना हेयो हातुञ्चेच्छक्यते न सः ।

मुमुक्षां प्रति कर्त्तव्यः सैव तस्यापि भेषजम् ॥

સંગ બિલકુલ ત્યાજ્ય છે. જે ત્હેનો ત્યાગ ન થઈ શકે તો તે માત્ર સજ્જનોનો કરવો, કારણ કે સત્પુરુષોનો સંગ તે ઔષધરૂપ છે.

કામનાનો તદ્દન ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ, જે તે ન થઈ શકે તો મુક્તિની કામના કરવી એ યોગ્ય છે. એ પણ ત્હેની ઔષધી છે.

વિશુદ્ધાનંદ ! ત્હારે હજુ પણ ઉપદેશ લેવાની જરૂર હોય તો ભગવાન ભાષ્યકારનાં પુસ્તકોમાંથી લેજો. સાંભળ આ મ્હારો છેવટનો ઉપદેશ છે હવે ત્હને ઉપદેશ આપનાર કોઈ નહિ મળે.

વિશુદ્ધાનંદ ! તું થોડાકજ દિવસોમાં બધાં શાસ્ત્રો અને બધી વિદ્યાઓ ભણી ચૂક્યો છું. ભૂમંડળમાં જન્મ લીધા પછી મનુષ્યે જે કંઈ જાણવું જોઈએ તે બધું તું જાણી ચૂક્યો છું. ત્હને ઉપદેશ આપવા જેવું હવે કંઈ રહ્યું નથી. છતાં પણ સ્નેહ થોડું ઘણું બોલાવ્યા વગર રહેતો નથી. તું જેવી રીતે થોડાજ દિવસોમાં વિદ્યાનો અધિકારી થયો છું તેવીજ રીતે પ્રભુત્વ અને વિભૂતિનો અધિકાર પણ સત્વર પ્રાપ્ત કરીશ, તું વિભૂતિને છોડી બેઠો છું. પણ વિભૂતિ ત્હને

નહિ છોડે. પણ યાદ રાખજે કે, પ્રભુતા અને વૈભવ અનર્થનાં મૂળ છે. અહંકાર ત્હેમનો અનુગામી છે. અહંકારી પુરૂષ બીજા કોઈ મનુષ્યને મનુષ્યજ સ્હમજતો નથી. ત્હેનો સ્વભાવ એવો ઉદ્ધત થઈ જાય છે કે તે પોતાના મતથી વિરૂદ્ધ વાત સાંભળતાં લાલચોળ થઈ જાય છે; અને ગમે તેવું સાહસ કરી બેસે છે. ઐશ્વર્યશાલીને ઉપદેશ આપનાર કોઈ વિરલોજ હોય છે; નહિ તો જેવી રીતે ગુફાની પાસે અવાજ કરવાથી ત્હેનો પ્રતિધ્વનિ થાય છે તેવી રીતે ઐશ્વર્યશાળી પુરૂષની પાસે બેસનારાઓ પણ હાજી હા કર્યા કરે છે. આશા છે કે તું આ બધી બાબતો ઉપર ધ્યાન આપીને કર્તવ્યનું પાલન કરીશ. વિશ્વરૂપ આદિ ત્હારા ગુરૂબન્ધુઓને આત્મવત્ ગણજે.

જે ત્હારા ચિત્તમાં પરોપકારની વાસના હોય તો મીમાંસા આદિ શાસ્ત્રોનો પ્રચાર કરજે. કારણ કે શાસ્ત્રોના પ્રચારથીજ બ્રાહ્મણનું બળ વધે છે, અને બ્રહ્મબળ ઉપર ચારે વર્ણનો આધાર છે. જે કે સંન્યાસીને માટે અધ્યયન અધ્યાપનનો પણ નિષેધ છે, તો પણ મ્હારે કહેવું જોઈએ કે કલિયુગમાં દુષ્કર્મોથી બચવાનો એના કરતાં બીજો કોઈ ઉપાય નથી, મ્હેં પોતે એ કામ પ્રસન્નતાપૂર્વક કર્યું છે અને ત્હેને કરવાની સંમતિ આપું છું. અન્ત સમયમાં બધા પોતાના વારસને કાંઈ ગુપ્ત ધન આપતા જાય છે. પરન્તુ મ્હારી પાસે જે ગુપ્ત ખજાનો હતો તે તો હું પહેલેથીજ ત્હેને આપી ચૂક્યો છું. જે ગુપ્ત નિધિની આચાર્ય પરંપરાથી રક્ષા થતી આવી છે, તે નિધિ સંસ્કૃત ભાષાની રક્ષા કરજે. મ્હારો નિશ્ચય છે કે શ્રીધરપંડિત આદિ મ્હારા બીજા શિષ્યો અને તું મળીને એ બાબતમાં યથાસાધ્ય પ્રયત્ન કરશો. વિદ્યા બચી રહેશે તો હિન્દુઓનું સર્વસ્વ બચ્યું છે એમ જાણજે ત્હેના સંરક્ષણની ખાતર દુઃખ પણ ખમવું પડે તો ત્હેને સુખરૂપ ગણી સહન કરી લેજે.

હું કહી ચૂક્યો છું કે, આ મહારો અન્તિમ ઉપદેશ છે. ક્ષણધ્વંસી શરીરને માટે જે કોઈ ચિન્તા કરે ત્હેને માટેજ ખરું જોતાં શ્રીજીએ ચિન્તા કરવી જોઈએ. હવે જેટલા દિવસ આ શેષ સમાગમ રહે તેટલા દિવસ કેવળ પરમાર્થનું ચિંતન કરવું જોઈએ. કોઈ પણ જાતની કાયરતા બતાવીને, સામાન્ય મનુષ્યોની પેઠે મહારી પાછળ શોક કરવો એ મહારા આત્માને કષ્ટ પહોંચાડવા બરોબર છે. તું ધીરજવાળો છે પરંતુ વિશ્વરૂપને મહારી સલાહ છે કે એણે સંન્યાસીની માફક ધીરતા રાખવી.

સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી ઘણા વજીહદયના પુરૂષ હતા, તો પણ ગૌડસ્વામીનો આ ઉપદેશ સમાપ્ત થયા પછી એમનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. પોતાની કાયરતા જોઈને ગૌડસ્વામીને છેલ્લી ઘડીએ કષ્ટ પહોંચશે એવું ધારીને ઘણી મહેનતે એમણે ધીરજ પકડી. પરંતુ સ્વામી વિશ્વરૂપ એ સમયે ગૌડસ્વામીજીના ઓશિકા આગળ બેઠા હતા. એમનું મોં ગૌડસ્વામીથી દેખાતું નહોતું. એ તો પ્રથમથીજ મોં દબાવીને રોવા લાગ્યા હતા, ત્હેમાં મહારાજના અન્તિમ શબ્દો સાંભળ્યા એટલે તો ત્હેમણે ચીસ પાડીને રોઈ દીધું અને એકદમ ત્હાંથી ઉઠી ગયા. મહારાજે વિશ્વરૂપને આશ્વાસન આપવાનું વિશુદ્ધાનંદને કહ્યું. વિશુદ્ધાનંદજીએ ગુરૂની આજ્ઞા મુજબ વિશ્વરૂપજીને તો આશ્વાસન આપ્યું, પણ પોતાના હૃદયનો આવેશ એમનાથી રોકી શકાયો નહિ. તે દશાશ્વમેધેશ્વરના શિવાલયમાં જઈને રોવા લાગ્યા. એ દિવસે કોણ જાણે શાથી એમને માતપિતા, મામા મામી બધાં યાદ આવ્યાં.

સ્વામી ગૌડસ્વામીની દશા ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી ગઈ. આહાર ઓછો થઈ મથો, ઉઠવા બેસવાની શક્તિ રહી નહિ. સ્વર બેસી ગયો, ત્હારે લોકો ગૌડસ્વામીના જીવન માટે નિરાશ થયા. ઔષધ ઉપર પ્રથમથીજ એમની રૂચિ નહોતી. પહેલાં પણ મંદવાડની વખતે કદી

દવા ખાધી નહોતી. પરંતુ આ વખતે શિષ્યોના અત્યંત આગ્રહથી એએક વૈદ્યોની દવા પણ પીધી, પરંતુ કશાથી વળતી દશા થઈ નહિ. બીજી તરફ એમના આશામુગ્ધ શિષ્યો દેવતાઓનું અનુષ્ઠાન કરવામાં તત્પર હતા. સ્વામી વિશ્વરૂપ અને પડિત વિભવરામ આદિ, એમના આરોગ્ય માટે સ્તોત્રપાઠ કરતા હતા, બૈજનાથજીના મંદિરમાં રૂદ્રાભિષેક થતો હતો. વિશ્વનાથજીનાં ઉતરેલાં બીલીપત્રાને ઘણા શિષ્યો સ્વામીજીના શરીરને સ્પર્શ કરાવતા હતા, કે કદાચ એના સ્પર્શથી ગુરૂજીનો જ્વર શાંત થાય. પરંતુ દૈવે કોઈનો પણ મનોરથ સફળ ન કર્યો.

સ્વામી વિશ્વરૂપ આદિ શિષ્યો વારંવાર પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે જ્યહારે કોઈ વિદ્યાર્થી માંદો પડતો હતો ત્યહારે આપ ઈશ્વરપ્રાર્થના કરીને એને સાજો કરી દેતા હતા; આ વખતે પણ આપ એકવાર ભગવાન વિશ્વનાથને નિવેદન કરોને. જ્યાં સુધી આપ પોતે આરોગ્ય થશો નહિ ત્યાં સુધી બીજાઓના વ્યાધિનું પણ નિવારણ થઈ શકશે નહિ. પરંતુ ગૌડસ્વામી એ બધી વાતો ઉપર લક્ષ આપતા નહિ. એ કહેતા કે આ શરીર વિનાશી, અને મળમૂત્રનો ભંડાર છે. એની ખાતર ભગવાનની પ્રાર્થના કરૂં? શિવ! શિવ!! મ્હાં આ સડેલું શરીર શા કામમાં આવવાનું છે?”

એક દિવસ સ્વામી વિશ્વરૂપજી દવાનો ઉકાળો પાવા લાગ્યા તો ગૌડસ્વામીજીએ પીવાની ઈચ્છા ન દર્શાવી અને કહ્યું ‘ઘણું પીધું. હવે બંધ કરો.’ વિશ્વરૂપના નેત્રમાં જળ આવેલું જોઈને ગુરૂજીએ કહ્યું “વિશ્વ! આ વિનાશી શરીરમાં આટલી મમતા શા સાર?”

વિશ્વરૂપ:—હું નથી જાણતો કે એટલી મમતા શા સાર થાય છે.

સ્વામીજી:—“કેવળ બ્રાન્તિ અને અજ્ઞાનને લીધે.” થોડી વાર થોભી જઈને ફરીથી બોલ્યા ‘વિશ્વરૂપ! ત્હને મ્હારા દર્શનથી આનંદ થાય છે કે દુઃખ’

વિશ્વરૂપ:—‘ પરમાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. ’

સ્વામી:—અને મહેને આનંદ મળ્યાથી ?

વિશ્વરૂપ:—અત્યંત આનંદ.

સ્વામી:—અસ, હવે તારા અને મહારા આનંદનો સમય નિકટ છે. હું પરમગુરૂનાં દર્શન કરીશ અને તેથી ત્હને અત્યંત આનંદ થશે.

સ્વામીજી એટલું કહી રહ્યા એટલામાં વિશ્વરૂપજીના હાથમાંથી ઔષધનું વાસણ નીચે પડી ગયું, અને બધી દવા ઢોળાઈ ગઈ. આ અપશુકનથી એ ગભરાઈ ગયા અને નીચું મ્હોં રાખીને રોવા લાગ્યા એ દેખાવ જોઈને ગૌડસ્વામીજીએ ધમકાવીને કહ્યું “ અસ એટલી જ વારમાં બધું ભૂલી ગયો ? રોવા શું કામ માંડયું ? ”

વિશ્વરૂપ:—ક્યાં રોઉં ? આતો હું રોતો નથી, નેત્ર રૂએ છે, હું તો ધણો એ ચાહું કે આપની આરા પાલન કરું. ”

સ્વામીજીએ હસીને કહ્યું “ વિશ્વ ! દ્રોની ચિન્તા કરે છે ? નિત્ય આત્માની ચિન્તા શી ? અને અનિત્ય શરીરની ચિન્તા શી ? માણસ ગમે તેટલી ચિન્તા કરે તો પણ શરીરનો અવશ્ય નાશ થશે, પરંતુ આત્મા સદા અમર છે. વત્સ ! તું એ આત્માને વિનાશી ન ગણીશ.

ન जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।

अजो नित्यः शाश्वतोयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥

કાઠં. ૧. ૧ ૨ ।

બ્રહ્મનિષ્ઠ ! વિશ્વ ! તું શું વસ્તુતઃ વિશ્વરૂપ છે ? ”

વિશ્વરૂપ:—“ ના તત્ત્વમાસિ ”

આ ઉપદેશ મળ્યા પછી વિશ્વરૂપજીએ કદી ગુરૂજી આગળ શોક ન કર્યો. શાન્તિ અને ધૈર્યપૂર્વક સેવા કરતા રહ્યા અને છેવટે “ ઔષધં

જાન્યવીતોયં વૈદ્યો નારાયણો હરિઃ ! ” એ વાક્ય ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો.

પોષ સુદી પ્રતિપદાની રાતે ગૌડસ્વામીનો વ્યાધિ વધી પડ્યો. આખી રાત બધા જાગતા રહ્યા અને ઉપનિષદ્ સંભળાવતા રહ્યા. અન્ત સમયનાં લક્ષણ દેખાયાથી સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીએ પૂછ્યું “ મહારાજ ! શરીરમાં પીડા થાય છે ? ” સ્વામીજીએ હસીને ઉત્તર આપ્યો “ હું ઘણો પ્રસન્ન છું ” વિશુદ્ધાનંદજીએ ફરીથી પૂછ્યું “ હમણે કોઈ આજ્ઞા આપો; કર્તવ્ય બતાવો. હમે તહેનું પાલન કરીશું. કોઈ વાતની અભિલાષા હોય તો તે પ્રગટ કરો. હમણાંને હમણાં તે પૂરી કરવામાં આવશે. ”

ગુરુજીએ કહ્યું “ જે કહેવું હતું તે કહી ચૂક્યો છું મહને કોઈ પણ વાતની ઈચ્છા નથી. ”

ૐ તત્સત્ એ સ્વામીજીના છેલ્લા શબ્દો હતા. ત્યાર પછી ૐકાર વગર બીજા કોઈ શબ્દનું ઉચ્ચારણ ન કર્યું.

પોષ સુદી બીજાને દિવસે કાનોકાન ઘેરેઘેર કાશીમાં દુઃખદાયક સમાચાર પહોંચી વળ્યા કે, આજ વારાણસી નગરીના કીર્તિ સ્તંભ રૂપ ગૌડસ્વામીજીએ જીવનલીલા સંવરણ કરી. વજ્રધાતુસમાન આ હૃદયવિદારક સમાચાર જાહેરે જાહેરે સાંભળ્યા ત્હેના મુખમાંથી ઊંડો નિઃશ્વાસ નીકળ્યો. લોકો કહેવા લાગ્યા “ હાય ! હવે એમના જેવી શાન્તિ ક્યાં દીઠામાં આવશે ? હવે વિદ્યાર્થીઓની ખબર અંતર કોણ લેશે ? સરસ્વતીની કદર કોણ કરશે ? ઋષિઓનો આદર્શ ક્યાં જેવામાં આવશે ? નૃપતિઓની ઉપેક્ષા કોણ કરશે ? સાધુઓનું સમાધાન ક્યાં થશે ? વગેરે વગેરે વાક્યોથી લોકો શોક પ્રગટ કરવા લાગ્યા.

સ્વામીજીના પરમપદ પામ્યાના સંવાદ સાંભળીને લોકો દોડતા દોડતા આવવા લાગ્યા. જોતજોતામાં કાશીના મ્હોટા મ્હોટા સંન્યા-

સીઓ, પંડિતો, વિદ્યાર્થીઓ, અહલ્યાબાઇના ઘાટ ઉપર આવી પહોંચ્યા; કુલીન સ્ત્રીઓ પણ પડદાનો ત્યાગ કરીને આજે મહા પુરુષ ગૌડસ્વામીનાં દર્શન કરવા સારૂ રાજમાર્ગમાં ચાલવા લાગી.

બધા શિષ્યોએ મળીને ધીરતાથી વૈદિક મંત્રોચ્ચારણપૂર્વક ગૌડ-સ્વામીના દેહને સ્નાન કરાવ્યું. સુંદર કાષાય વસ્ત્ર પહેરાવીને પુષ્પમાળાથી એમના કંઠને, વિભૂતિથી મસ્તકને, અને ચંદનથી અંગને સુશોભિત કર્યું એ વખતે એમના કૃશ દેહમાં અપૂર્વ તેજ જણાવા લાગ્યું અત્યાર સુધી બધા લોકો ધૈર્યપૂર્વક કામ કરી રહ્યા હતા. ગુરૂદેવ મરી ગયા નથી પરંતુ કોઈ યાત્રાને માટે તૈયારી કરી રહ્યા છે એવું એમને લાગતું હતું. પરંતુ એ અવસ્થા એકદમ બદલાઈ ગઈ. અત્રુથી ગદ્ગદ થયેલા ચિત્તે સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીએ કહ્યું કે ‘હવે વિલંબ ન કરો. શેષ પુષ્પાંજલિ સમર્પણ કરીને મહારાજને મણિકર્ણિકા ઘાટ ઉપર લઈ ચાલો. આ વચન સાંભળતાં વારજ સર્વેનાં ગળાં ભરાઈ આવ્યાં. ગુરૂ ચરણારવિન્દ ઉપર શેષ પુષ્પાંજલિ સમર્પણ કરતી વખતે ભાગ્યેજ કોઈ એવો વિરલો હશે કે જહેણે પુષ્પોની સાથે આંખોનું જળ પણ ન ચઢાવ્યું હોય. સ્વામી વિશુદ્ધાનંદનું ધૈર્ય ન રહ્યું તો પછી બીજાઓનું તો પૂછવું જ શું.

સ્વામીજીનું વિમાન બકતોએ ઉપાડ્યું, હરિનામ કીર્તન અને સ્તોત્રોચ્ચારનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો. મૃદંગાદિ વાદ્યનો ધ્વનિ નગર નિવાસીઓના હૃદયને આઘાત પહોંચાડવા લાગ્યો. વિમાનની સાથે કાશીના દંડી, પરમ હંસ અને ઉદાસીન આદિ વિરકત જનો તથા સારા સારા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો અને બીજા સદ્ગૃહસ્થો તથા વિદ્યાર્થીઓ ચાલતા હતા. માર્ગમાં સ્ત્રી પુરુષો નીચાં વળીવળીને પ્રણામ કરતાં તથા પુષ્પ ફેંકતાં. વિમાન જ્યારે મણિકર્ણિકાના ઘાટ ઉપર પહોંચ્યું ત્યારે ત્યાં ધણી બીડ એકઠી થઈ.

કાશીમાં મલ્લિકર્જુકાનો ઘાટ ધણો પવિત્ર અને મુક્તિપ્રદ મનાય છે. એનો લાંબો ઇતિહાસ આપી વાંચકોનો સમય લેવાની હમારી ઇચ્છા નથી. એક પથ્થરના ટાંકામાં સ્વામીજીના દેહને મૂકીને એ પવિત્ર ઘાટ ઉપર ગંગાના પવિત્ર જળમાં ડુબાડી દેવામાં આવ્યો. જોત-જોતામાં ગૌડસ્વામીનો દેહ ગંગાના પવિત્ર ખોળામાં સંતાઈ ગયો. નિરાશ હૃદયે શિષ્યવર્ગ પાછો ફર્યો.

પ્રિય વાંચક ! હવે આપણે ગૌડસ્વામીજીના જીવન ચરિત્રનું દિગ્દર્શન કરીશું. ઉપર સંક્ષેપમાં એમના ચરિત્રનો સ્કેચ આભાસ આપવામાં આવ્યો છે. હૈમનું વિસ્તૃત ચરિત્ર લખવા જતાં લાંબું પુસ્તક થાય એમ છે. પરંતુ ઉપર એમનો જે થોડો ધણો પરિચય કરાવ્યો છે તે ઉપરથી વાંચકોની ખાત્રી થઈ હશે કે ગૌડસ્વામી એક અસાધારણ સંન્યાસી હતા.

કલિયુગમાં સંન્યાસ આશ્રમનું યથાવત્ પાલન કરવું એ તલવારની ધાર ઉપર ચાલવા જેવું છે. જીવવા છતાં પણ પોતાની બધી ઇન્દ્રિયોને મારવા બરાબર છે. જીવતે જીવ પોતાની વાસનાઓને મારી શકતો નથી તે સંન્યાસી બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવી શકતો નથી, હૈનું સંન્યાસ ગ્રહણ કરવું મિથ્યા છે. સંન્યાસીએ કેવા ત્યાગશીલ, દયાળુ અને પરોપકારી થવું જોઈએ એ ગૌડસ્વામીના ઉપદેશ અને ચરિત્ર દ્વારા સારી રીતે શિખી શકાય એમ છે.

મનુષ્ય માત્રનું ધન વિદ્યા છે અને તેની પ્રાપ્તિ પણ બાહ્યાવસ્થામાંજ યથાર્થ રૂપે મળી શકે છે. વિદ્યાથી મનુષ્ય ભણે ધન પ્રાપ્ત કરી શકતો નહિ હોય પણ તેથી તેને એવું મીઠું ફળ મળે છે કે જે તેના જીવનને યથાર્થ સુખ આપે છે. ગૌડસ્વામી બાહ્યાવસ્થાથી જ વિદ્યાના પ્રેમી હતા. વિદ્યાની ખાતર માઆપને છોડીને ચાલ્યા ગયા. તથા રૂપવતી સ્ત્રીની પણ ઉપેક્ષા કરી. વિદ્યાદ્વારા એમણે ધાર્યું હોત

તો ધન પણ સાઈ પેદા કરી શકત. શાસ્ત્રાર્થમાં જીતીને દૂર દેશાવરમાં ખ્યાતિ મેળવી શકત; પાઠશાળામાં કે રાજદરબારમાં પંડિત તરીકે રહીને સારો પગાર મેળવી શકત. પરંતુ એ બાબતો ઉપર લેખનું લક્ષ ગયું જ નહિ. એક દિવસના સાધારણ બનાવ ઉપરથી એમના વિચાર બદલાઈ ગયા. આશાયુક્ત કુટુંબને છોડીને વૈરાગી બની ગયા. પરંતુ વિરક્ત બનીને પણ બાલ્યાવસ્થામાં પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યાને વૃથા ગુમાવી નહિ. વિદ્યાથી જ એમને શાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ અને વિદ્યાદાન આપીને જ એ બ્રાહ્મણો ઉપર જીંદગીના અન્ત સુધી ઉપકાર કરતા રહ્યા. એમની સાહાયતા વગર વિશ્વરૂપ, વિશુદ્ધાનંદ, શ્રીધર, હરજસરાય, વિભવરામ અને રામલાલ આદિ વિદ્વાનોનાં દર્શન કાશીવાસીઓને થાત કે નહિ એ સંદેહ છે. એક વિદ્વાનને લીધે બીજા કેટલા વિદ્વાન પાકી શકે છે એ ગૌડસ્વામીના ચરિત્ર ઉપર ધ્યાન આપવાથી જણાઈ આવે છે.

વૃદ્ધ માતા પિતા અને નિઃસંતાન યુવતી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરીને આ પ્રમાણે યુવાવસ્થામાં સંન્યાસી થવું એ કદાચ વાંચકોને અનુચિત લાગ્યું હશે અને એમને એમ લાગતું હશે કે ગૌડસ્વામી કેટલાક વર્ષ સુધી માતા પિતાની સેવા કરીને, તથા સ્ત્રીને સંતોષીને, પુત્ર પ્રાપ્તિ થયા પછી સંન્યાસ ગ્રહણ કરત તો વધારે સાઈ થાત. નિઃસંદેહ એમણે એવું કર્યું હોત તો વધારે સાઈ કર્યું ગણાત; પરંતુ એ પણ વાત વિચારવા જેવી છે કે ધરસંસારની માયાબળમાં ફસાઈ પડ્યા પછી બહાર નીકળવું ઘણું અઘરું થઈ પડે છે. સમુદ્રના તરંગથી કોઈ વસ્તુ બહાર કિનારા ઉપર આવે તો આવી શકે છે, પણ સમુદ્રની વચ્ચેવચ પડેલી વસ્તુનું નીકળવું જરા દુઃસાધ્ય થઈ પડે છે. એટલા સાફ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “યદહરેવ વિરજેત તદહરેવ પ્રવ્રજેત” અર્થાત્ જે દિવસે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તેજ દિવસે સંન્યાસ

જેવો જોઈએ. તાત્પર્ય એ કે પાછળથી ક્યું વિધન આવી પડશે તેની કોને ખબર છે ?

નાસિક અને કાશીમાં ગૌડસ્વામી જોટલા દિવસ રહ્યા તેટલા દિવસ નિરંતર વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતા રહ્યા. એમણે એટલા બધા વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપ્યું છે કે ઘણા ગૃહસ્થાશ્રમી પંડિતો મળીને શિક્ષણ આપવા ધારત તોપણ એટલા બધા વિદ્યાર્થીઓને ન ભણાવી શકત. વિદ્યા ભણાવવી એ સંન્યાસીનો ધર્મ ન હોવા છતાં પણ પરોપકારની વાસનાથી ગૌડસ્વામી એ કાર્ય કરતા હતા અને માનતા હતા કે સંસારના લડાઈ ઝગડાઓમાંથી બચ્યા રહેવાનો ઉત્તમ ઉપાય અધ્યયન અને અધ્યાપનજ છે. વિદ્યાદાનને એ પોતાનો પરમધર્મ સ્હમજતા હતા. આશા છે કે ગૌડસ્વામીના આ સત્કાર્યનું અનુકરણ આધુનિક સમયના સંન્યાસીઓ કરશે.

ગૌડ અને દાક્ષિણાત્મ, દંડી તથા પરમહંસ બધી જાતના અને બધા સંપ્રદાયના લોકો ઉપર એ સ્નેહ અને સમાન ભાવ રાખતા હતા. કડવું વેણુ કહેવું તથા તિરસ્કાર કરવો એ વાત તો એ શિષ્યાજ નહોતા. પરમહંસ લોકો, કુંભના મહાપર્વ પ્રસંગે ડંડા નિશાન સાથે, એમની પૂજા કરતા હતા. અધ્યયનાર્થી દાદુપંથી સાધુ નિશ્ચલદાસજીને જો કે એમણે બ્રહ્મવિદ્યા ભણાવી નહોતી, તોપણ શુદ્ધ ગણીને એમનો તિરસ્કાર કદી કર્યો નહોતો. હમેશાં આદરપૂર્વક એમનો સત્કાર કરતા તથા પ્રીતિથી વાતચીત કરતા. દયાળુ એવા હતા કે એમના વિદ્યાર્થીઓને માતા પિતાની ખોટ કદી માલૂમ પડતી નહોતી. બીજાઓ મારફતે એમની દવા તથા સેવા ચાકરી કરાવતા. કોઈ શિષ્ય હાજર ન હોય તો પોતેજ એની સેવા કરતા. આ દયાળુતા કેવળ વિદ્યાર્થીઓ ઉપરજ નહોતી; બીજા લોકો પણ એમની એ કૃપાના પાત્ર બનતા હતા. એક દિવસે રાતે કોઈ દીન ભિખારીને ટહાડથી ધ્રુજતો જોઈને

સુપ્રચાપ પોતાની કામળી ઓડાડીને ચાલ્યા ગયા હતા. દિવસે જ્યારે એમના વિદ્યાર્થીઓ ગુરૂજીની એ કામળી ઓળખીને એ બિચારાને પકડી ગયા ત્યારે બધો ભેદ ખૂલી ગયો અને સ્વામીજીની દીનવત્સલતાનો પરિચય મળ્યો. આવા બનાવો ખીજ પણ ઘણીવાર બન્યા હતા કે જ્યારે ગૌડસ્વામીએ પોતાનાં વસ્ત્ર અને ભોજન આપી દઇને ખીજાંઓનાં દુઃખ દૂર કર્યા હતાં.

સંન્યાસી થયા પછી ગૌડસ્વામીએ કદી કુટુંબીઓને સંભાર્યા નથી. અલબત્ત એમના કેટલાક સગાઓ વિદ્યા ભણવા આવ્યા હતા તહેમને ખીજ વિદ્યાર્થીઓની પેઠે વિદ્યાભ્યાસ કરાવ્યો હતો. એમના સંન્યાસી થયાના સમાચાર મળ્યાથી એમની પતિવ્રતા સ્ત્રી કાશી ગઇ હતી, અને પ્રાણનાથનું એકવાર દર્શન કરીને કૃતાર્થ થઇ હતી. પોતાના વારંવાર જવાથી રખેને પતિના સંન્યાસ ધર્મમાં વિક્ષેપ પડે એ શંકાથી એ પતિવ્રતા સ્ત્રી કદી ફરીથી એમનાં દર્શન કરવા ગઇ નહોતી. રસ્તે જતાં આવતાં સ્વામીનાં દર્શન ગુપ્ત રીતે અવશ્ય કરી લેતી. હુંકામાં એજ કે શાન્ત, નિષ્પરિગ્રહ, પરમવિદ્વાન્ ગૌડસ્વામીજીનું ચરિત્ર ઘણુંજ શુદ્ધ હતું. તહેમના જીવનનો આ ઇતિહાસ, તહેમના મુયોગ્ય શિષ્ય અને ઉત્તરાધિકારી સ્વામી વિશુદ્ધાનંદના મુખે, હિન્દી ભાષાના મુલેખક ‘સુદર્શન’ સંપાદક શ્રીયુક્ત પંડિત માધવપ્રસાદ મિશ્રને પ્રાપ્ત થયો હતો, અને એમના લેખને આધારેજ આ ચરિત્ર લખાયું છે.

૯-તૈલંગસ્વામી.

મદ્રાસ પ્રાન્તમાં આવેલા વિજિયાનગર નામના ગામમાં હો-
લિયા નામક સ્થાનમાં ૧૫૨૯ ની સાલમાં
પોપ મહિનામાં મહાત્મા તૈલંગસ્વામીએ બ્રાહ્મણ કુળમાં
જન્મ ધારણ કર્યો હતો. તેમનું નામ શિવરામ હતું. એમના પિતા
નરસિંહ દેવે, ઘણી મોટી વય સુધી પુત્રપ્રાપ્તિ નહિ થયાથી, બીજી-
વાર લગ્ન કર્યું હતું. તેમની પ્રથમવારની સ્ત્રીએ જ્યારે જોયું કે તેમના
દાંપત્યસ્નેહમાં ભાગ પડાવનારી બીજી સ્ત્રી-શોક્ય આવી, ત્યારે
તેણે પુત્રની કામનાથી વ્રતાનુષ્ઠાન કરવાં આરંભ્યાં. ઈશ્વર ઉપર તેની
પ્રગાઢ ભક્તિ, અને અવિચલિત વિશ્વાસ હોવાથી એ વ્રતાનુષ્ઠાન
કર્યા પછી થોડા મહિનામાં તેણે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. ઈશ્વરની
આરાધનાના ફળ રૂપે આ પુત્ર જન્મ્યો હોવાથી માતાએ તેનું નામ
શિવરામ પાડ્યું. શિવરામની જનની ઘણી બુદ્ધિમતી, ધર્મપરાયણ
અને સદ્ગુણસંપન્ન સ્ત્રી હતી. શિવરામમાં માતાના બધા સદ્ગુણો
ઉતર્યા હતા. આલ્યાવસ્થામાંથીજ તે કદી જૂઠું બોલતા નહિ તેમજ
અપશબ્દોનો ઉપયોગ કરતા નહિ. પાંચ વર્ષની વયે શિવરામના
પિતાનું મૃત્યુ થયું. પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેમનાં માતાએ

વિદ્યાબ્યાસ માટે લેમને ગામડી નિશાળે બેસાડયા. બાળક શિવરામની બુદ્ધિ અસાધારણ તીવ્ર હોવાથી ઘણા થોડા સમયમાં એ પાઠશાળાના બધા શિક્ષણમાં પારદર્શી થઇ ગયા.

મૂળથીજ લગ્ન કરવાની લેમની ઇચ્છા નહોતી; પરંતુ માતાનો ઘણો આગ્રહ હોવાથી, લેમને સંતોષ આપવા ખાતર લેમને વિવાહ કરીને સંસારી થવું પડ્યું. માતા જ્યાં સુધી જીવતી રહી ત્યાં સુધી લેમણે પણ ગૃહસ્થાશ્રમ નિભાવ્યો હતો. ૪૮ વર્ષની વયે શિવરામને માતૃવિયોગ થયો. માતાની અંત્યેષ્ઠિ ક્રિયા-અગ્નિ સંસ્કાર-કરતી વખતે એમના મનમાં એવો વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો કે ઘેર પાછા નહિ ફરતાં સ્મશાનમાં ને સ્મશાનમાંજ રહી ગયા. લેમના ઓરમાન ભાઈએ અને સગાંબહાણાંએ ઘેર પાછા આવવાનો ઘણોએ આગ્રહ કર્યો પણ લેમણે પોતાના સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યો નહિ. શિવરામે પોતાની સ્થાવર જંગમ બધી મિલકત પોતાના ઓરમાન ભાઈને આપી દઇને કહ્યું “ ભાઈ, હવે હું આ પાપી સંસારમાં પ્રવેશ કરીશ નહિ અત્યહાર સુધી માતાજી રજા નહિ આપે એમ ધારીને પાંજરામાં પૂરી રાખેલા પક્ષીની માફક સંસારાશ્રમમાં રહ્યો હતો. હવે માતાની રજા મળી છે, એટલે આવી અમૂલ્ય તક હું ગમાવીશ નહિ.

લેમના ઓરમાન ભાઈએ જ્યારે જોયું કે, મોટાભાઈની પ્રતિજ્ઞા અટકા છે; હવે એ સંસારમાં ફરીથી લિપ્ત થશે નહિ, ત્યારે લેમણે લેમને માટે સ્મશાનમાં એક કુટીર (ઝુંપડી) બંધાવી આપી તથા લેમના ખાવાપીવાનો બંદોબસ્ત કરી દીધો.

શિવરામ થોડાક મહિના સુધી એ કુટીરમાં રહ્યા પછી, તીર્થ યાત્રા કરવા નીકળી પડ્યા. દૈવસંયોગે એક ઘણા વૃદ્ધ સાધુનાં લેમને દર્શન થયાં. શિવરામે એ વૃદ્ધ સાધુને સાચા યોગી જાણીને લેમની ખાસે દીક્ષા લીધી. વગર પ્રયત્ન આવા સદ્ગુણસંપન્ન ગુરૂ મળ્યાથી

શિવરામના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. ત્હેમણે ત્હેમની પાસે યોગવિદ્યાનું શિક્ષણ મેળવવા માંડયું. ગુરૂએ પણ શિવરામને યોગ્ય શિષ્ય ગણીને, જરાએ કપટ રાખ્યા વગર શુદ્ધ અંતઃકરણથી પ્રેમપૂર્વક શિક્ષણ આપ્યું. આ સંન્યાસી પાસે દીક્ષા લીધા પછી શિવરામે “ તૈલંગ-સ્વામી ” નામ ધારણ કર્યું. એ દિવસથી જનસમાજમાં તેઓ “તૈલંગ-સ્વામી” નામથી પ્રખ્યાત થયા.

ગુરૂદેવે દેહ ત્યાગ કર્યા પછી, તૈલંગસ્વામીએ સેતુબંધ રામેશ્વર તરફ ગમન કર્યું. ત્યાં આગળ ત્હેમના કેટલાક શિષ્યો થયા. તૈલંગ-સ્વામીએ એવો વિચાર કર્યો હતો કે, આ સ્થાનમાંજ જીવનનો બાકીનો સમય ગાળીશ. પરંતુ એવું બની શક્યુ નહિ.

ત્હેમણે ત્યાંના કોઈ ધનવાન સદ્ગૃહસ્થને કાળના મુખમાંથી બચાવ્યો તથા અનેક મનુષ્યોને ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળની વાત કહી આપી. આથી એમનાં દર્શન કરવા સારૂ માણસોની મ્હોટી ઠઠ જામતી હતી. આ પ્રમાણે ઉપરા ઉપરી લોકોની આવજા થયાથી ત્હેમના યોગાભ્યાસમાં અડચણ પડી; એટલે તેઓ એ સ્થાનનો પરિત્યાગ કરીને નેપાલ રાજ્યમાં ગયા. ત્યાં પણ ત્હેમના ગુણનો મહિમા પ્રગટ થતાં વારજ લોકોએ ફરીથી ત્હેમને દર્શન સારૂ આવીને કંટાળો આપવા માંડ્યો. આથી એ પોતે ધણા કંટાળીને ટિએટ તરફ ગયા; ત્યાંથી માનસરોવરમાં જઈને એકાગ્રચિત્તે યોગાભ્યાસ કર્યો. ધણા દિવસ સુધી એકાંતમાં યોગસાધના કરીને સિદ્ધિ મેળવ્યા પછી મોક્ષધામ કાશીમાં ત્હેમનું પધારવું થયું. કાશીમાં ગયા પછી થોડો વખત સુધી એમણે દશાશ્વમેધ ઘાટ ઉપર નિવાસ કર્યો; ત્યાર પછી અસિધાટ, તુલસીધાટ, વગેરે કેટલાક ઘાટ ઉપર વસ્યા. અને છેવટે પંચગંગાના ઘાટ ઉપર યોગાશ્રમ બંધાવી ત્યાંજ નિવાસ કર્યો. એ સમયમાં એ ધણાઓને યોગ વિદ્યાનું શિક્ષણ આપતા હતા અને પોતાની યોગવિ-

ધાના અનેક અલૌકિક ચમત્કારોથી બધાને સ્તબ્ધ કરી દેતા હતા.

હુગલી જિલ્લામાં શ્રીરામપુર નામનું એક ગામ છે. શ્રીરામપુરમાં જયગોપાળ કર્મકાર નામનો એક પુરુષ વસતો હતો. તેના મનમાં વૈરાગ્યનો ઉદય થવાથી, ઘર સંસારનો બધો વહિવટ પુત્રોને સોંપી દઈને કાશીધામમાં આવ્યો હતો. તેણે પહેલેથીજ સ્વામીજીનું નામ સાંભળ્યું હતું. કાશીમાં પહોંચ્યા પછી લગભગ દર-રોજ એ સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા સારૂ જતો. સાધુ સંન્યાસીઓ ઉપર તેની પ્રગાઠ ભક્તિ હતી. દેવસેવાની માફક, દરરોજ એ સ્વામીજીને અર્પણ કરવા સારૂ થોડાં ફળ ફૂલ તથા દૂધ લઈ જતો. કેટલાક દિવસ આ પ્રમાણે ચાલ્યા પછી કર્મકારના ઉપર સ્વામીજીની દષ્ટિ પડી. સ્વામીજીની કૃપા પ્રાપ્ત થવાથી કર્મકાર પોતાને મહાભા-અશાળી ગણવા લાગ્યો. એક દિવસ કર્મકાર કાંઈક આકુળવ્યાકુળ ચિત્તે સ્વામીજીની પાસે આવીને બોલ્યો “ ગુરુદેવ ! આજ મહારી છાતીમાં ઘડઘડ ધબકારો થયા કરે છે. શાથી એમ થાય છે એ મહારાથી સહમજીતું નથી. પણ મહને શંકા રહે છે કે કદાચ કાંઈ અશુભ તો નહિ થાય ! ” કર્મકારને વિશેષ ગભરાયેલો જોઈને સ્વામીજી બોલ્યા “ હમણાંજ હું તારા ઘરની ખબર મંગાવી આપું છું. થોડી-વાર થોભી જા.” સ્વામીજીએ એક ક્ષણવાર આંખ મીચીને કાંઈક જોયું પણ પોતાનો અનુભવ કર્મકારને નહિ જણાવતાં કહ્યું કે ‘ વાળુ કરીને સહાંજે અહિં આવજે ’ કર્મકાર સંધ્યાકાળે ત્યાં જઈ પહોંચ્યો એટલે સ્વામીજીએ તેને કહ્યું “ આજ સહવારના છ વાગ્યે તારો મ્હોટો દિકરો વિશ્વચિકા રોગથી મરણ પામ્યો છે. ” સ્વામીજીના મુખે આ દાણુ સમાચાર સાંભળીને જયગોપાળ બાપુ અત્યંત મર્મા-હત થયા અને અત્રનો વેગ ખાળી ન શકાયાથી રોવા લાગ્યા. કર્મકારને આક્રન્ધ કરતો જોઈને સ્વામીજીએ તેને થોડાંક ઉપદેશ

આખો કે 'જે બાપુ! એક ઈશ્વર સિવાય આ સંસારમાં બહુ અનિલ છે. કોઇ પણ પદાર્થ ચિરસ્થાયી નથી. જે ચિરસ્થાયી નથી, જે ક્ષણમાં છે અને ક્ષણમાં નથી, એવી વસ્તુઓ માટે દુઃખી થવું એ અજ્ઞાન મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. એ અજ્ઞાનતાજ મનુષ્યના મનનું એક માત્ર આવરણ છે. આ સંસારમાં જલ્દેમનાં હૃદય અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી ઢંકાયેલાં છે, જલ્દેમના મનને કદાપિ શાન્તિ મળતી નથી. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બેમાં કેટલો ભેદ છે તે હું એક સામાન્ય દૃષ્ટાન્તથી ત્હને સ્હમજાવી દઈશ. પ્રકાશ અને અંધકારમાં જેટલો તફાવત છે, તેટલોજ તફાવત જ્ઞાન અને અજ્ઞાનમાં છે, અંધકાર વિપદ અને ભ્રમજનક છે, પ્રકાશ વિપદ અને ભ્રમનો નાશ કરનારો છે. અંધકારમાં રસ્તા ઉપર ચાલતા હોઈએ ત્હારે કોઈ ઝાડને જોઈને આપણને કોઈ મનુષ્ય છુપાઈને ઉભું રહ્યું હોય એવો ભ્રમ થાય છે, દોરીને સાપ જાણીને બીક લાગે છે. સીધા રસ્તા ઉપર ચાલતા હોઈએ તો પણ શંકા રહે છે કે રખેને રસ્તો ભૂલી તો નહિ ગયા હોઈએ; વગેરે વગેરે. પરંતુ પ્રકાશદ્વારા એ બધા ભ્રમ દૂર થઈ જાય છે. એજ પ્રમાણે અજ્ઞાની મનુષ્ય પણ એવા પ્રકારના ભ્રમમાં પડીને દુઃખ પામે છે. જે વખતે જલ્દેમના જ્ઞાનનો વિકાસ થાય છે તે વખતે જલ્દેમના બધા ભ્રમ દૂર થાય છે. ત્હમે પૂછશો કે, અંધકારમાં એવો ભ્રમ શા માટે થાય છે? અંધકારરૂપી આવરણથી બધી વસ્તુઓ ઢંકાઈ ગઈ છે માટેજ એ પ્રકારનો ભ્રમ થાય છે. પ્રકાશ એ આવરણને, - એ પડદાને-ઉઘો કરીને દરેક પદાર્થનું પોતપોતાનું સ્વરૂપ આપણી આગળ ખુલ્લું કરી દે છે એટલે આપણને કોઈ જાતનો ભ્રમ રહેતો નથી. ત્હમારું હૃદય અજ્ઞાનરૂપી પડદાથી ઢંકાયેલું છે. એટલે પુત્રના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળ્યાથી ત્હમને રોવું આવે છે. જ્ઞહારે ત્હમને જ્ઞાન થશે, ત્હારે સ્હમજી શકાશે, કે એ પુત્ર સાથે ત્હમારે કાંઈ પણ લેવા દેવા નહોતી. '

જ્યગોપાળ બાપુ સ્વામીજીની પાસે પુત્રના મૃત્યુ સમાચાર તથા ઉપર પ્રમાણે ઉપદેશ સાંભળી આવીને રાત્રીએ ઘેર આવી સુઇ ગયા. ખાછલી રાત્રે ત્હેમણે સ્વપ્નમાં પુત્રને જોયો. બીજે દિવસે અગત્યનો (અરજન્ટ) તાર મૂકીને ખબર પૂછાવ્યા તો માલૂમ પડ્યું કે સ્વામીજી એ આપેલા સમાચાર અક્ષરેઅક્ષર ખરા હતા.

કાશીમાં અસિધાટની પાસે એક મનુષ્યનું સાપ કરડવાથી મૃત્યુ થયું. મૃત પુરૂષનાં સગાં બહાલાંએ ત્હેને ગંગાના જળમાં બહેવરાવી દેવાનો સંકલ્પ કર્યો. જે સ્થળે એ લોકો બધી તૈયારીઓ કરીને શયને નદીમાં બહેવરાવવાની ગોઠવણ કરી રહ્યા હતા, ત્યાં આગળ દૈવયોગે સ્વામીજી સ્નાન કરી રહ્યા હતા. એ મરણ પામેલા પુરૂષની તરણ વચની વિધવા હૃદયદ્રાવક કલ્પાંત કરી રહી હતી. સ્વામીજીને ત્હેની મનોવેદના જોઈને દયા ઉપજી, તથા સર્પના દંશથી મરણ પામેલા મનુષ્યની પાસે ગયા. ત્હેમણે ત્યાં ઉભા રહેલા કોઇ પણ માણસ સાથે વાર્તાલાપ કર્યો નહિ, પણ અંગુઠો અને તર્જનીવડે થોડીક માટી લઈને, જે સ્થળે સાપે ડાંખ માર્યો હતો. તે જગ્યાએ ચોંટાડી દીધી, અને પછી એ ભાગને ગંગાજળથી ધોઈ નાખ્યો. જે લોકો મૃત પુરૂષનો અન્ત્ય સંસ્કાર કરવા આવ્યા હતા ત્હેમનામાંથી કોઇએ આજ સુધીમાં સ્વામીજીનાં દર્શન કર્યાં નહોતાં; સ્વામીજીએ ત્યાંથી જઈને પાછું ગંગાના પ્રવાહમાં ડુબકું માર્યું. ત્હેમણે ડુબકું માર્યું એટલે તરતજ એ મૃત પુરૂષમાં ધીમે ધીમે જ્ઞાનનો સંચાર થવા લાગ્યો. આંખ ઉઘાડીને ત્હેણે જોયું તો વાંસની ઠાઠડીમાં બાંધીને લોકો ત્હેને સ્મશાનમાં લાવેલા છે. ત્હેની રૂપયોવન સંપત્તિ સોળ વર્ષની સ્ત્રી એક તરફ બેસીને રોઈ રહી છે. ધીમે ધીમે વધારે શુદ્ધિ આવતી ગઈ એટલે ત્હેના શરીરમાં શક્તિનો સંચાર થયો અને ત્હેણે ઉઠવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. ત્હેને હાલતો જોઈને ત્યાં ઉભેલા બધા લોકો આશ્ચર્ય પામી

મયા. સર્પે જે મનુષ્યને દંશ દીધો હતો તે મનુષ્ય કહેવા લાગ્યો “જ્યારાં બંધનો છોડી નાખો, શા સાફ મહેને આમ બાંધીને અહિં લાવ્યા છો ?” મૃત પુરુષને પુનર્જીવિત થયેલો જોઈને તેના સમા સંબંધી સાનંદઆશ્ચર્ય ચક્રિત થયા, તથા આ ચમત્કાર કોના પ્રતાપથી બન્યો તેની તપાસ કરવા લાગ્યા. તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે એનો જીવનદાતા સ્વામીજી વગર બીજું કોઈ નહોતું.

શિયાળાની મોસમમાં ખાનપાન તથા નિદ્રાનો ત્યાગ કરીને બે ત્રણ દિવસ સુધી ગંગાના જળ ઉપર તરતા અને ઉંઠાળાની પ્રચંડ ગરમીના ડિકળાટમાં ઉંઠા લ્હાય જેવા થઈ ગયેલા પથરાઓ ઉપર બેસી રહેતા સ્વામીજીને ઘણા આદમીઓએ દીઠા હતા. કાશીમાં આવ્યા પછી કેટલાક શિષ્યો સિવાય બીજા કોઈની પણ સાથે ઝાઝી વાતચીત કરતા નહિ, તેમજ માગી લાવીને બિક્ષા કરતા નહિ. ભક્ત લોકો ખાસ શ્રદ્ધાપૂર્વક આવીને જે કંઈ લેમના મ્હોં આગળ મૂકતા તેજ ખાઈને સંતોષ માનતા. કેટલાક લોકો એમ માનતા કે સ્વામીજી કોઈ ઢોંગી પુરુષ છે. એક વખત એક દુષ્ટ સ્વભાવના માણસે સ્વામીજીની પરીક્ષા લેવાના ઇરાદાથી લેમની આગળ એક શેર કળી ચુનાના પાણીને ઘોળીને દૂધ જેવું બનાવી તે લેમની આગળ ધર્યું. તથા વિનયપૂર્વક કહ્યું કે આ દૂધ છે, પી જાઓ. સ્વામીજી એ દુષ્ટના મનનો વિચાર સ્થ-મજી ગયા અને તેની તરફ એક દષ્ટિપાત કર્યો, તથા પછીથી જરા પણ સંકોચ કે શોક કર્યા વગર, સદાના જેવા પ્રકૃષ્ટિત વદને, એટલા બધા કળી ચુનાનું પાન કરી ગયા. એ દુષ્ટોએ ધાર્યું હતું કે, આટલો બધો કળીચુનો પાયાથી સ્વામીજી એકદમ ગુસ્સે થઈ જશે, અને કદાચ મારી બેસશે. એવા વિચારથી તેઓ પ્રથમથીજ બ્હીને સ્વામીજીથી થોડે દૂર જઈને બેઠા હતા. જ્યારે એ દુષ્ટોએ જોયું કે, સ્વામીજી તો જરા પણ ક્રોધ કર્યા વગર કે કટાણું મ્હોં કર્યા વગર, બધો કળી

ચુનો પી ગયા, ત્યારે તેમના સકોચનો પાર રહ્યો નહિ. તેઓ તરત જ સ્વામીજીના ચરણમાં પડ્યા અને પોતાના અપરાધોની ક્ષમા માગી. સ્વામીજીએ ત્હેમની વાત ઉપર જરા પણ ધ્યાન આપ્યા વગર ત્હેમની સન્મુખજ ધોળેલા ચુનાનું પાણી જેવું ને તેવુંજ ઉલટી કરીને પાછું કહાડી આપ્યું. સ્વામીજીની આવી અસાધારણ ક્ષમતા જોઈને દુષ્ટો એકદમ જડ પદાર્થની પેઠે મૂઢ થઈને બેસી રહ્યા.

ખ્રિષ્ટિય રાજ્યમાં જનસમાજના દેખતાં નાગા ફરવું એ કાયદાથી વિરુદ્ધ છે એટલે કોઈ સ્ત્રી પુરૂષ ખુલ્લી રીતે નગ્નાવસ્થામાં રહી શકતું નથી. પરંતુ સ્વામીજી નગ્ન દશામાં કાશીના રસ્તાઓમાં, ઘાટ ઉપર તથા જ ગલોમાં સર્વત્ર વિચરણ કરતા. પોલિસના સિપાહીઓએ ધણીએ વાર ત્હેમને સાવચેતી આપી હતી, પણ ત્હેમણે ત્હેમની સાવચેતી કે ધમકીઓ તરફ જરા પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહોતું. એક દિવસ સ્વામીજી નગ્નાવસ્થામાં ભાગીરથીના કિનારા ઉપર બેઠા હતા, તેવામાં પોલિસના એક સિપાહીએ ત્હેમની પાસે આવીને થાણામાં જવાને કહ્યું. સ્વામીજી એ વખતે ધ્યાનગ્રસ્ત હતા. બહારની વસ્તુઓનું જ્ઞાન ત્હેમને એ સમયે જરા પણ નહોતું. એટલે ત્હેમણે એ સિપાહીની વાતનો કાંઈ પણ ઉત્તર દીધો નહિ. સ્વામીજીના કેટલાક શિષ્યો ત્યાં આગળ એ વખતે ઉભા હતા. સ્વામીજીની તરફથી કાંઈ પણ ઉત્તર નહિ મળ્યાથી તે તુમાખી સ્વાભાવનો પોલિસ પોતાની ક્રમરમાંથી સોટા કહાડીને સ્વામીજીને માર મારવા લાગ્યો. સ્વામીજીના શિષ્યોએ ત્હેને એવું કરતાં રોક્યો. એટલે એ લાલચોળ થઈ ગયો અને સ્વામીજીની વિરુદ્ધ થાણામાં જઈને ખખર આપી આવ્યો. એ ખખર સાંભળીને કેટલાક સિપાહીઓ બાલજ્ઞાનશૂન્ય સ્વામીજીને ટાંગાટોળી કરીને થાણામાં લઈ ગયા. બીજે દિવસે મેજસ્ટ્રેટ સાહેબની અદાલતમાં ત્હેમનો મુકદ્દમો ચલાવવામાં આવ્યો. સ્વામીજીના શિષ્યોએ

ત્હેમના છુટકારા સારૂ એક વકીલ ઉભો કર્યો હતો. એ વકીલે માજીસ્ટ્રેટ સાહેબને સહમજની દીધું કે એ મહા યોગીપુરુષ છે, એમનું ચિત્ત નિર્વિકાર છે એટલે વસ્ત્ર પહેરવાની ત્હેમને કાંઈ પણ જરૂર નથી. મેજીસ્ટ્રેટ વકીલનું ભાષણ સાંભળીને સ્વામીજી નિર્વિકાર ચિત્તના સાધુ છે કે નહિ ત્હેની ખાત્રી કરવાના ઇરાદાથી પોતાના અપોરના નાસ્તામાંથી થોડુંક ભોજન ત્હેમને ખાવાને આપ્યું; સાહેબનો મનોભાવ સહમજ જઈને સ્વામીએ કહ્યું “ જો આપ સાહેબ મ્હારા ખાણામાંથી થોડુંક આખશે તો મ્હને આપનું ભોજન ખાવામાં જરા પણ વાંધો નથી. એટલું બોલીને તરતજ એમણે પોતાના હાથમાં મળત્યાગ કર્યો અને બધાનાં દેખતાં એ મળ ખાઈ ગયા. સ્વામીજીનું આવું અમાનુષિક કાર્ય જોઈને મેજીસ્ટ્રેટ ત્હેમને સર્વત્ર નગ્નાવસ્થામાં ફરવાની રજા આપી.

એક સમયે એક પ્રસિદ્ધ અમલદાર કાશીના રાજના ગામ રામનગરથી નૌકામાંજે કાશી ધામમાં આવતો હતો. ત્હેણે થોડે દૂર આવ્યા પછી સ્વામીજીને ગંગાના જળમાં તરતા જોયા. કાશીના બધા ખારવાઓ સ્વામીજીને ઝાળખતા હતા. સ્વામીજીને નદીમાં પડ્યાસન-ગાળીને બેઠેલા જોઈને એ સરકારી અમલદાર ઘણો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો, તથા ખલાસીઓને પૂછવા લાગ્યો ‘ આ કોણ છે. ? ’ ખલાસીઓ બોલ્યા “એ તો તૈલંગસ્વામી છે. એ મ્હોટા સાધુ છે” સરકારી અમલદારના સાથીઓએ સ્વામીજીનું નામ માત્ર સાંભળ્યું હતું, પણ એમનાં દર્શન કદી કર્યાં નહોતાં. સ્વામીજીનું નામ સાંભળ્યાથી ત્હેમણે અમલદાર આગળ ત્હેમનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં. પોતાના સાથીને મ્હોંએથી સ્વામીજીનાં વખાણ સાંભળીને એ અમલદારે સ્વામીજીને પોતાની હોડીમાં બેસાડવાની ઇચ્છા કરી. નૌકા સ્વામીજીની પાસે ગઈ એટલે ત્હેણે ત્હેમને પોતાની હોડીમાં આવવાની ઘણી વિનંતિ કરી.

તેઓ આગ્રહ જોઈને સ્વામીજી કાંઈ પણ વાંધા લીધા વગર અંદર આવ્યા. અમલદાર સ્વામીજીને જોઈને અત્યંત આહ્લાદિત થયા તથા તેમને અનેક પ્રકારના પ્રશ્ન કરવા લાગ્યો. પણ સ્વામીજીએ તેના તરફ નજર પણ ફેરવી નહિ. એ તો મુંગા અને બહેરા મનુષ્યની પેઠે ચૂપચાપ બેસી રહ્યા. નૌકા ગંગા નદીની વચ્ચે આવેલી પહોંચી એટલે સ્વામીજીએ એ અમલદારની પાસે એક સારી તલવાર હતી તે જોવાની ઈચ્છા દર્શાવી. સ્વામીજીની ઈચ્છા જાણતાં વારજ એ અમલદારે પોતાની કમર ઉપરથી એ સુંદર તલવાર છોડી લઈને સ્વામીજીના હાથમાં આપી, પરંતુ દૈવશક્તિ એ તલવાર સ્વામીજીના હાથમાંથી ગંગાના પ્રવાહમાં પડી ગઈ. એ તલવાર એ અમલદારને કોઈ અંગ્રેજ બહાદુર તરફથી ઈનામમાં મળી હતી એટલે એવા સ્મારક ચિહ્નને નદીમાં પડી જતું જોઈને સ્વામીજી ઉપર તેને ધણો ગુસ્સો ઉપજ્યો, અને તેના મ્હોંમાંથી અનેક અપશબ્દો નીકળવા લાગ્યા. નૌકા કિનારે આવી પહોંચી ત્યારે સ્વામીજીનો એક મુખ્ય શિષ્ય ત્યાં આગળ હાજર હતો. તેણે એ અમલદારને ધણો ગુસ્સે થતો જોઈને કહ્યું “ સાહેબ, આપ ગુસ્સે થશો નહિ, હું ગંગામાં તારવાઓ મોકલીને પણ આપની તલવાર ખોળી લાવીશ. એટલું કહીને એ કોઈ હોંશિયાર તારાની શોધમાં ગયો. ખીજી તરફ સ્વામીજીએ પોતાના શિષ્યને અત્યંત ખેદ પામતો જોઈને, એ નૌકા ઉપર ચઢીને, નૌકામાં બેઠે બેઠે પાણીમાં હાથ નાખ્યો. પાણીમાં તેમના હાથ પહોંચતાં વારજ ત્રણ તલવાર તેમના હાથમાં આવી. એ ત્રણ તલવારો સરકારી અમલદારના હાથમાં મૂકીને તેમણે કહ્યું “ આમાંથી તમારી તલવાર ઓળખીને લઈ લ્યો.” આ અલૌકિક બનાવ જોઈને એ અમલદાર તો આભોજ બની ગયો અને પોતાના અપરાધ માટે ક્ષમા માગવા લાગ્યો. એ અમલદારે પોતાની તલવાર ઓળખીને

હાઈ લીધી એટલે સ્વામીજીએ ખીજી બે તલવારો પાણીમાં ફેંકી દીધી.

• એક વખતે પૃથ્વીગિરી નામના સાધુનો શિષ્ય રાજધાટ ઉપર આવીને રહ્યો હતો. તે એક દિવસ સ્વામીજીને મળવા આવ્યો. એ સમયે સ્વામીજીની પાસે અનેક પુરૂષો બેઠા હતા. તેણે આવીને સ્વામીજીને કાંઈ વાત કહી. પાછળથી એ બંને જણા બધાના દેખતાં એ સ્થાનેથી અદૃશ્ય થઈ ગયા. લગભગ અડધા કલાક પછી સ્વામીજીનાં દર્શન એ ને એ સ્થાન થયાં, કેવળ પૃથ્વીગિરિના શિષ્યને કોઈ દેખી શક્યું નહિ.

એજ સમયમાં પ્રસિદ્ધ વક્તા સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી કાશી ધામમાં ગયા હતા. હિન્દુ દેવદેવીઓની તથા મૂર્તિઓની પૂજા અસાર છે એવું સિદ્ધ કરવાને સ્વામી દયાનંદજી ભાષણો આપતા હતા. સ્વામીજીના કેટલાક શિષ્યોએ દયાનંદજીનું ભાષણ સાંભળીને તેમના વિચારો પોતાના ગુરૂને જણાવ્યા. તૈલંગ સ્વામીએ પોતાના શિષ્યની વાતચીત સાંભળીને પોતાના એક શિષ્ય મંગલપ્રસાદ ઠાકુરની સાથે એક કાગળ લખીને દયાનંદજી ઉપર મોકલ્યો. એમ કહેવાય છે કે એ પત્ર વાંચીને દયાનંદજીએ કાશીનો પરિત્યાગ કર્યો.

મુંગેરના દવાખાનામાં શ્રી ઉમાચરણ મુખોપાધ્યાય નામનો એક પુરૂષ કમ્પાઉન્ડરનું કામ કરતો હતો. એ એકવાર કાશી ધામમાં આવીને સ્વામીજીની સેવા કરવા થોડા દિવસ રહ્યો હતો. કાશી ધામમાં પહેલીવાર પગ મૂક્યા પછી તેને વિચાર ઉપજ્યો કે પુનર્જન્મ છે કે નહિ ? એ પ્રશ્નનો ખુલાસો પૂછવા એ સ્વામીજીની પાસે ગયો. પ્રથમ દિવસે સ્વામીજીનાં દર્શન કરીને એ પ્રશ્ન પૂછવા માટે થોડા સમયની રાહ જોવા લાગ્યો. પરંતુ તેના પ્રશ્ન પૂછતાં પહેલાંજ સ્વામીજીએ આંગળીનો ઇશારો કરીને તેને ચાલ્યા જવાનું કહ્યું. તેની ઇચ્છા ત્યાં આગળ ખેસી રહેવાની હતી પણ સ્વામીજીના સેવકોએ

તેને ત્યાંથી જઈ ચાલ્યા જવાની સલાહ આપી. સ્વામીજીની આવી વર્તણૂકથી અપ્રસન્ન થઈને એ કમ્પાઉન્ડર પોતાને ઉતારે પાછો ગયો. બીજે દિવસે સ્વામીજી પાસે ગયો તો એ વખતે પણ એવુંજ બન્યું. ત્રીજે દિવસે તેણે નિશ્ચય કર્યો કે પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવ્યા વગર પાછો નહિ આવું. પરંતુ એ દિવસે પ્રશ્ન પૂછવાનો અવસર મળ્યો નહિ. આ પ્રમાણે એક અઠવાડિયું ચાલ્યું ગયું. કમ્પાઉન્ડર રોજ સ્વામીજી પાસે ગયા કરતો. તેણે હવે તો દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી કે આવતી કાલે અવશ્ય એ પ્રશ્ન પૂછી જોઈશ. હું મહા પાપી છું એટલે સ્વામીજી જેવા મહાત્મા મહારા ઉપર કૃપા કરતા નથી. બીજે દિવસે ઉમાચરણ સ્વામીજીની પાસે આવ્યો એટલે સ્વામીજીએ આગલા દિવસની માફકજ ચાલ્યા જવાનું કહ્યું. પરંતુ 'હું મહા પાપી છું. મહારો ઉદ્ધાર કરવોજ પડશે' એવું કહીને સ્વામીજીના બે ચરણ પકડીને ઉમાચરણ ચોધાર આંસુએ રોવા લાગ્યો. તેને આ પ્રમાણે આકુળબાકુળ થયેલો જોઈને સ્વામીજીએ તેને બેસવાનું કહ્યું. સ્વામીજીની એ કૃપાથી તેના દુઃખનો આવેગ સહેજસાજ શમી ગયો એટલે સ્વામીજીએ તેને કહ્યું કે, સંધ્યાકાળે આવજો. ઉમાચરણ બા-
 છુને કાંઈક આશ્વાસન મળ્યું. એ ઘેર પાછો આવીને આતુરતાથી સંધ્યાકાળની રાહ જોવા લાગ્યો. સહાંજ પડી એટલે એ સ્વામીજીની પાસે ગયો; સ્વામીજીએ તેને બેસવાનું કહ્યું. સ્વામીજીના આશ્રમમાં મહાદેવ અને કાલી મૂર્તિની આરતિ સમાપ્ત થઈ એટલે એ બોલ્યા; જો, જે વિષય મનમાં ધારીને તું મહારી સમક્ષ આવ્યો છે એ વિષય સત્ય છે. ત્રિકાલદર્શી તત્ત્વવેત્તા મહાત્માઓ તપોબળ, જ્ઞાનબળ, અને યોગબળ વડે જે બધા સિદ્ધાન્તો બાંધી ગયા છે, તે સંપૂર્ણ સત્ય છે. જીવની સુકૃતિ અને દુષ્કૃતિ અનુસાર સુખ દુઃખ ભોગવવા સાડ ફરીને જન્મ લેવો પડે છે. "સ્વામીજી પોતાના મનનો વિચાર કેવી રીતે જાણી ગયા

એ વિચાર કરતાં ઉમાયરણ અવાજ જ થઈ ગયો. એ દિવસથી સ્વામીજી ઉપર લેને ગાઢી ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ. ઉમાયરણ બાપુએ સ્વામીજીને ઉત્સુકતા પૂર્વક પૂછ્યું “ ગુરુ દેવ ! મ્હેં એવાં શાં પાપ કર્મ કર્યાં છે કે જેથી આપની કૃપા મેળવવા હું આ જન્મમાં ભાગ્યશાળી થયો નથી. ” એ સાંભળીને સ્વામીજી બોલ્યા “ ત્હેં અમુક સમયે અમુક ખરાબ કૃત્ય કર્યું છે. એક વર્ષ ઉપર અમુક સ્થાને અમુક કુકાર્ય કર્યું છે. હુંતો ત્હારું મ્હેં પણ જુગત નહિ, પરંતુ દેવ અને બ્રાહ્મણો ઉપર ત્હારી થોડી ઘણી ભક્તિ છે એ જોઈને ત્હેને અહિંઆં બેસવાનું કહ્યું હતું. પૂર્વ જન્મમાં તું ચંડાળના ઘરમાં જન્મ્યો હતો. એ વખતે દેવતા અને બ્રાહ્મણો ઉપર ત્હારી અસાધારણ ભક્તિ હતી. એ ભક્તિના બળને લીધે તું આ જન્મમાં બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મ પામ્યો છે. પરંતુ ત્હેં આ જન્મમાં આવીને જે જે કુકર્મ કર્યાં છે, તેથી ત્હારા આગલા જન્મના સત્કર્મોનો લોપ થયો છે. જે કાંઈ રજા બાકી રહ્યું છે તે ઘણું સામાન્ય છે. પોતાના બધા ગુણ દોષ અને કર્મોનો ખરો વૃત્તાંત સ્વામીજીને મુખેથી સાંભળીને ઉમાયરણ બાપુ અવાજ થઈ ગયો.

ઉમાયરણ અને સ્વામીજી વચ્ચે આ પ્રમાણે ગુરુ શિષ્યનો સંબંધ બંધાયો તે વખતમાં મેડમ બ્લાવાટસ્કી અને કર્નેલ બોલકોટે મુંબઈ નગરીમાં આવીને થિયોસોફિકલ સોસાયટી નામની સભાની સ્થાપના કરી. તેઓ એ સભામાં યોગશાસ્ત્રના અદ્ભૂત મહિમાનો પ્રચાર કરતાં હતાં અને કોઈ કોઈ દિવસ અલૌકિક ચમત્કારો કરીને પોતાની યોગસિદ્ધિનો અપૂર્વ પરિચય આપતાં હતાં. ઉમાયરણ બાપુએ સ્વામીજીને પૂછ્યું કે આ ગોરી મડમને યોગાવધા આટલી બધી સિદ્ધ કેવી રીતે થઈ ? સ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો કે એ બધી કેવળ ઈન્દ્રિયજ છે, થોડા વખતમાંજ લેમનું યોગજ પકડાઈ આવશે. વસ્તુતઃ

ત્હાર પછી થોડા દિવસમાંજ મેડમ કુલુમ નામની એક ખ્રિસ્તી સ્ત્રીએ થોડો વખત મેડમ બ્લાવાટસ્કીની બહેનપણી અને સાથી તરીકે રહીને, મદ્રાસમાંના લેમના ગુપ્ત ઘરનો બધો ભેદ ખુલ્લો કરી દીધો. સમાચારપત્રોમાં એ વાત છપાયાથી દેશમાં ચારે તરફ મ્હોટો ખળ-બળાટ મચી ગયો. એ બનાવ બન્યા પછી મેડમ બ્લાવાટસ્કીના ચમત્કારો (!) નો વિશેષ પરિચય લોકોને મળ્યો નહિ.

કલકત્તાનો કોઇ એક વકીલ એક વાર કાશીમાં પ્રવાસ કરવા ગયો હતો. સાધુ સંન્યાસીઓ ઉપર તેને બહુ વિશ્વાસ નહોતો. તૈલંગ સ્વામીને પણ એ એક ઢોંગી સાધુ ગણતો. એક દિવસ કોઇ મિત્રના આગ્રહથી એ લેમનાં દર્શન કરવા ગયો. એ સમયે સ્વામીજી મણિ-કર્ણિકા ધારના બ્રહ્મનળ ઉપર બેઠા હતા. જે સમયે એ વકીલ સ્વામી જીની નિકટજ ઉભો રહીને લેમનાં દર્શન કરી રહ્યો હતો, તે વખતે સ્વામીજીની દષ્ટિ તેના ઉપર પડી. લેમજી તરતજ તેને એ સ્થળેથી દૂર જતા રહેવાનો ઇશારો કર્યો. એ વકીલ લેમનો ઇશારો સ્હમજી નહિ સમ્યાથી ત્હાને ત્હાંજ ઉભો રહ્યો; અને પોતાના એક મિત્ર સાથે સ્વામીજીના સંબંધમાં વાતચીત કરવા લાગ્યો. સ્વામીજીએ પોતાના એક શિષ્યને કાંઈક કહ્યું એટલે તેણે એ વકીલને જરા દૂર ખસી જવા કહ્યું. વકીલ બાબુએ તેનું કારણ પૂછ્યું એટલે તેણે કહ્યું ‘ગુરૂજી જાણી ગયા છે કે આપ મહા ભયાનક પાપી છો. આપે જે સ્ત્રીના ગર્ભમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું છે તેની સાથે આપે ગુપ્તપણે રતિક્રીડા કરી છે. આપ અમુક જગ્યાએ અમુક પુરૂષની કન્યા સાથે પરણ્યા છો. અમુક પુરૂષની કન્યા એ ત્હમારી સાસુ થાય છે. ત્હમે તેનો ધર્મ નાશ કર્યો છે; માટે જો આપની ઇચ્છા સ્વામીજીનાં દર્શન કરવાની હોય તો આપ દૂર ઉભા રહીને લેમનાં દર્શન કરી શકશો.’ વકીલનો મિત્ર આ બધી વાત સાંભળીને

કાંઈક આશ્ચર્ય પામ્યો. પણ તપાસ કરતાં ત્હેને માલૂમ પડ્યું કે, સ્વામીજીની બધી વાત સાચી છે.

શકે ૧૮૦૫ માં કાશી ધામમાં પંચગંગાની વચમાં તૈલંગસ્વામીએ એક શિવલિંગની સ્થાપના કરી, અને ત્હાર પછી કેટલાક દિવસ બાદ જે આશ્રમમાં પોતે નિવાસ કરતા હતા, ત્હાં આગળ “તૈલંગેશ્વર” નામનું એક બીજું શિવલિંગ સ્થાપિત કર્યું. મંગલપ્રસાદ નામનો એક શિષ્ય એ મંદિરોનો પૂજારી બન્યો. એ આશ્રમમાં સ્વામીજીની એક પ્રતિમૂર્તિ પણ છે.

શકે ૧૮૦૯ ની પોપ સુદી અગિયારશને દિવસે સાયંકાળે એમણે દેહત્યાગ કર્યો. મૃત્યુના એક દિવસ અગાઉ પોતે બાણી શક્યા હતા કે, અમુક દિવસે પોતાનું મૃત્યુ થશે. એ દિવસ આવી પહોંચ્યો એટલે સંધ્યાકાળે યોગ્ય સ્થાન ઉપર પોતે યોગાસન વાળીને બેસી ગયા અને એકાગ્ર ચિત્ત કરીને દેહત્યાગ કર્યો. એમ કહેવાય છે કે સ્વામીજી ૨૮૦ વર્ષ સુધી જીવતા રહ્યા હતા. સ્વામીજી હિન્દુ હતા, અને હિન્દુ રીતરિવાજ પ્રમાણે જીવન ગાળીને ત્હેમણે હિન્દુ ધર્મની પરમ ઉત્કૃષ્ટતા સાબિત કરી આપી છે.

મહાત્મા તૈલંગસ્વામીએ રચેલો ઉપદેશપૂર્ણ ‘મહાવાક્ય રતનાવલી’ નામનો એક સંસ્કૃત ગ્રંથ મળી આવે છે.

૧૦. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ.

ખંગાળા પ્રાન્તમાં, હુગલી જિલ્લામાં જહાનાબાદ (હાલમાં આ-
રામબાગ) તાલુકામાં કામારપુકુર નામક
ગામમાં ઈ. સ. ૧૮૩૩ ની ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી અર્થાત્
શકે ૧૭૫૬ ની શાસ્ત્રુન સુદી દ્વિતીયાને બુધવારે પરમહંસ દેવે જન્મ
ધારણ કર્યો હતો. હેમના માતપિતા સુશીલ સ્વભાવનાં બ્રાહ્મણ હતાં.
પિતાનું નામ બુદીરામ ચટ્ટોપાધ્યાય હતું અને માતાનું નામ ચન્દ્ર-
મણિવતી હતું. ચટ્ટોપાધ્યાય મહાશય સરલચિત્ત, ધર્મનિષ્ઠ, જપ પરા-
યણ, અને ભગવદ્ભક્ત પુરુષ હતા. એમના ગામના બધા લોકો એમનું
બહુ માન રાખતા હતા. ચટ્ટોપાધ્યાય મહાશયની સ્ત્રી ચન્દ્રમણી
પણ એવી સુશીલ સદ્ગુણસંપન્ન તથા દયાળુ હતી કે, પોતે ભૂખી
રહીને પણ ગરીબ અને ક્ષુધાતુરને ભોજન આપતી. એના ગર્ભમાં
ત્રણ પુત્રોનો જન્મ થયો હતો. મોટો રામકુમાર, વચ્ચે રામેશ્વર
અને ત્રીજો રામકૃષ્ણ.

એમના કુલદેવતા રામચન્દ્રજી હતા. ચટ્ટોપાધ્યાયજી સર્વદા એમ-
નું જ ભજન અને સ્મરણ કર્યા કરતા હતા. એક દંતકથા એવી છે
કે, ચટ્ટોપાધ્યાયજી એક વખત ગયાળની યાત્રાએ ગયા હતા, ત્યાં

श्री रामकृष्ण परमहंस.

“चरित्रमाला” मन्तु माहित्य वर्धक कार्यालय, मुबद्र.

આગળ ત્યાંના અધિષ્ઠાતૃદેવ ભગવાન ગદાધરજીએ સ્વપ્નમાં દેખા દહને ત્હેમને કહ્યું કે 'ત્હારા ધરમાં મ્હારું તેજ પ્રગટ થશે.' ગયાજીની યાત્રા પછી પરમહંસ રામકૃષ્ણ દેવનો જન્મ થયો. હરિભક્ત પિતાએ સ્વપ્નની વાતનું સ્મરણ કરીને પુત્રનું નામ ગદાધર પાડ્યું. પરંતુ કુટુંબના ખીજ માણસોને એ નામ નહિ ગમવાથી રામકૃષ્ણ નામ પાડવામાં આવ્યું. અને એજ નામથી ભવિષ્યમાં એ સુવિખ્યાત થયા.

બાલ્યાવસ્થામાં રામકૃષ્ણ દેવ દુબળા પાતળા હતા. પણ દેખાવમાં ઉજવલ ગૌરવર્ણ અને સર્વપ્રિય હતા. ત્હેમની વાણી ઘણી મીઠી હતી. રમત ગમતમાં ત્હેમનું ઘણું ધ્યાન હતું. રમતી વખતે એ કથામાં સાંભળેલી કે રાસલીલામાં જોએલી કૃષ્ણની લીલાઓની નકલ કરતા. દેવતા સંબંધી ગાયનો કે ભજનો પણ એક વાર સાંભળ્યાથી ત્હેમને યાદ રહી જતાં અને મધુર સ્વરથી પોતે ત્હેનું ગાન કરતા. પરમહંસજીનો સ્વર બાલ્યાવસ્થાથીજ મધુર હતો. એ ઉપરાંત એમને ચિત્ર ચિતરવાનો અને મૂર્તિઓ બનાવવાનો પણ શોખ હતો. દેવ દેવીઓની અનેક પ્રકારની પ્રતિમા ચિતરતા અથવા મારીથી ઘડતા, અને પોતાની બાલચેષ્ટાના એ નમૂનાઓ ખીજ પ્રેમીઓને બતાવીને આનંદ પામતા. પાંચ વર્ષની વયે ત્હેમને ગામડી નિશાળે બેસાડવામાં આવ્યા હતા પણ એમનું લક્ષ ભણવા ગણવા ઉપર ચોંટતુંજ નહિ. એમનો બધો સમય ઉપર વર્ણવેલી બાલચેષ્ટાઓમાંજ વ્યતીત થતો.

એમના ગામમાં કોઇ બંગાળીની બંધાવેલી એક ધર્મશાળા હતી. એમાં આવતા જતા ઘણા મુસાફરો ઉતરતા હતા. જગન્નાથજી જવાનો માર્ગ એ ગામમાં થઈને હોવાથી એ ધર્મશાળામાં ઘણા સાધુ સન્તોનો સમાગમ થતો હતો. કૌતુકપ્રિય બાળક રામકૃષ્ણજી પણ એ ધર્મશાળામાં જતા અને સાધુ સન્તોની પાસે બેસીને ત્હેમની વાતચિત અને ઉપદેશ સાંભળ્યા કરતા. એક વાર સાધુઓની દેખાદેખી,

અનુકરણપ્રિય રામકૃષ્ણે પોતાનાં વસ્ત્ર ફેંકી દીધાં અને એક લંગોટી પહેરીને હસતા હસતા પોતાના મોટા ભાઈ રામકુમાર તથા સ્નેહ-મયી જનની ચન્દ્રમણીદેવી પાસે જઈને કહેવા લાગ્યા “ જુઓ હું કેવો સરસ બાવો બન્યો છું ” બાળકનો વેપ જોઈને રામકુમાર હસવા લાગ્યા અને માતાએ પણ પુત્રને છાતી સરસો ચાંપીને સ્નેહપૂર્વક ચુંબન કર્યું. એ વખતે કોને ખબર હતી કે રામકૃષ્ણનો આ વેપ બતાવતી નથી પણ તૈમજું ખડું સ્વરૂપ છે ! એ વખતે કોણ જાણતું હતું કે આ વિરક્ત ભાવનો અંકુર એક દિવસ એટલો મોટો વિસ્તાર પામશે કે તૈનાથી હજારો સંતાન પ્રાણીઓને આશ્રય મળશે.

વાંચવા લખવા ઉપર રામકૃષ્ણ દેવની બીજકૃત રૂચિ નહોતી. બાર વર્ષ મુધીનું જીવન તો તૈમજે બેઝકુદમાંજ ગાળ્યું. માતપિતાના કલ્યાણી ભણવા માંડ્યું, પણ તે ઉપરચોટીઉં. માતૃભાષા બંગાળીનું શિક્ષણ પણ એમજે સારી રીતે મેળવતું ન હતું. તૈમના હાથનું લખેલું એક બંગાળી રામાયણ છે, જે ઉપરથી એ કેટલું અને કેટલું ભણ્યા હતા તૈનું અનુમાન થઈ શકે છે. જે વખતે એમને નિશાળે ખેસાડ્યા હતા તે વખતે એમજે કંઈ હતું કે, “ હું ભણીને શું કરીશ ? તૈનું ક્ષણ ખે ચાર મુઠી અન્ન કે થોડા ઘણા રૂપિયા સિવાય બીજું શું છે ? વિદ્યાનું ક્ષણ કનક અને કાન્તા છે તો મ્હારે એવી વિદ્યા ભણવી નથી. મ્હારે તો એવી વિદ્યા ભણવી છે કે જહેનો એવી વસ્તુ સાથે કાંઈ સંબંધ ન હોય. ”

રામકૃષ્ણ દેવના પિતાની આવક કાંઈ ઝાઝી નહોતી. યજ્ઞમાન વૃત્તિથી એ મહા મહેનતે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હતા. કુટુંબ પણ ન્હાનું નહોતું. એ કન્યા તથા ત્રણ પુત્રના ગુજરાનનો ભાર તૈમના ઉપર હતો. પિતાની સ્થિતિ જોઈને તૈમના મોટા પુત્ર રામકુમારને દયા આવી અને એ ઉદર પોષણાર્થે કસકસા ચાલ્યા ગયા. ત્યાં આગળ

તેમણે ‘ઝામાપૂકર’ નામક સ્થાનમાં જૂની દખની એક સંસ્કૃતશાળા ઉઘાડી. એવી શાળાઓને એ વખતે બંગાળામાં ચતુષ્પાદી કહેતા હતા. ગામડાની નિશાળમાં રામકૃષ્ણને યોગ્ય શિક્ષણ નહિ મળે એમ ધારીને રામકુમારે તેમને કલકત્તા ખેલાવી લીધા અને પોતાની ચતુષ્પાદીમાંજ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરાવવો શરૂ કર્યો. પરંતુ અહિંયા પણ વિદ્યાધ્યયનમાં તેમનું ચિત્ત ચોંટયુજ નહિ. જે યોગ્ય ધર્મ શિક્ષણ મેળવ્યું તે પણ પોતાના જોખમી કે પ્રયત્નથી નહિ પણ મ્હોટા ભાઈની ધાકને લીધે મેળવ્યું હતું. પરંતુ એ વખતે પણ તેમણે પોતાની પ્રખર બુદ્ધિ અને તીવ્ર સ્મરણશક્તિનો પરિચય આપ્યો હતો. પુરાણી-ઓને મ્હોંએ કયા સાંમળીને રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણ આદિ શાસ્ત્રોમાં સારી પ્રવીણતા મેળવી હતી. તેમના કિપદેશ વાંચવાથી એ બાબતની ખાત્રી થઈ જાય છે.

કલકત્તામાં રહેતી વખતે પાડાપડોશીની સ્ત્રીઓ તેમના કિપર વિશેષ સ્નેહ રાખતી હતી અને તેમની પાસે બજનો ગવરાવતી હતી. એક તો બ્રાહ્મણ તેમાં વળી બાળક, દેખાવમાં સુંદર, મિષ્ટભાષી અને મધુર ગીત ગાવામાં નિપુણ એટલે પછી બાળક-વત્સલ હિન્દુ રમણીઓ તેમના કિપર સ્નેહ અને મમતા રાખે એમાં શું આશ્ચર્ય !

ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં કલકત્તામાં જનબજાર નિવાસી માડ-કુલ-ગૌરવા, સુપ્રસિદ્ધ રાસમણિ દાસીએ ધર્મ મ્હોટું ખર્ચ કરીને દક્ષિણેશ્વરમાં કાલી અને રાધાકૃષ્ણની મૂર્તિ સ્થાપિત કરી, પોતે શુદ્ધ જાતિની હોવાથી એ મંદિરને ‘પોતાનું’ નામ ન આપતાં પોતાના ગુરૂનું નામ આપ્યું હતું, કારણ કે એને શંકા હતી કે ‘પોતાનું’ નામ બહાર પાડયાથી બ્રાહ્મણ વગેરે ઉચી જાતના લોકો મંદિરની પૂજા કરવા આવશે નહિ. રામકૃષ્ણના મ્હોટાભાઈ રામકુમારને વિદ્વાન અને પ્રવીણ સ્હમજીને એ મંદિરના પૂજારીની જગ્યા આપવામાં આવી. એ નોકરી

નિમિત્તે રામકૃષ્ણને દક્ષિણેશ્વર જવું પડ્યું. પરમહંસ દેવને પણ લાચારીએ મ્હોટાભાઈની સાથે જવાની ફરજ પડી. જે દિવસે એ મંદિરમાં દેવદેવીઓની પ્રતિષ્ઠા થઈ તે દિવસે ઘણો મ્હોટો ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો હતો. પુષ્કળ લોકો એ ધર્માનુષ્ઠાન જોવા એકઠા થયા હતા. તહેમને જમાડવા સાડ રાસમણિએ પુષ્કળ મહાપ્રસાદ તયાર કરાવ્યો હતો. પરંતુ પરમહંસદેવે એ પ્રસાદને સ્પર્શ પણ કર્યો નહિ. આખો દિવસ ભૂખ્યા રહીને રાતની વખતે એક પૈસાનુ ચવાણું ખાઈને નિર્વાહ કર્યો. આજ સ્થાનમાં રામકૃષ્ણ દેવ ભવિષ્યમાં અનેક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી માટે તહેમના અનુયાયી અને પ્રશંસકોન માટે દક્ષિણેશ્વર એક તીર્થનું સ્થાન થઈ પડ્યું છે. રામકૃષ્ણ મ્હોટાભાઈની ઉપસ્થિતિમાં એ મંદિરના સહકારી પૂજારી તરિકે કામ કર્યું હતું. અને ભાઈના મૃત્યુ પછી પૂજારીની જગ્યા એમનેજ મળી હતી.

રામકૃષ્ણ દેવ પંદર સોળ વર્ષના થયા ત્યારે તહેમના સગા સંબંધીઓએ તહેમને પરણાવી દેવાનો વિચાર કર્યો. વિવાહની વાત સાંભળીને રામકૃષ્ણે કોઈ પણ જાતની આનાદાની કરી નહિ. લગ્ન શું છે, તહેનુ પ્રયોજન શું છે વગેરે વાતની એમને જરા પણ ખ્યાલ નહોતી. પંદર સોળ વર્ષનો ઇશ્વરાનુરાગી બાળક સસારની એ વાતોમાં શું સહમજે ?

રામકૃષ્ણની જન્મભૂમિની પાસેના જયરામવાટી નામક ગામના રામચન્દ્ર મુખોપાધ્યાયની કન્યા સાથે તહેમનો વિવાહ નક્કી થયો. કન્યાનું નામ શ્રીમતી શારદામણિદેવી હતું. જેની વય કેવળ આઠ વર્ષની હતી.

વિવાહનો દિવસ સ્થિર થયા પછી, રામકૃષ્ણ આનંદપૂર્વક સ્વદેશમાં ગયા અને શુભ લગ્નમાં વિવાહ સંસ્કાર સમાપ્ત કરી આવીને દક્ષિણેશ્વર પાછા આવ્યા તથા પહેલાંની માદક કાલીદેવી અને રાધાકૃષ્ણની પૂજામાં નિમગ્ન થયા.

પરણ્યા પછી રામકૃષ્ણ દેવને વારંવાર સ્ત્રી સાંભરી આવતી, કોઈ કોઈ વાર તો સાસરે જવાની ઇચ્છા પણ લેમના મનમાં થઈ આવતી, પરંતુ એ ઇચ્છા મનમાં ઉત્પન્ન થઈને મનમાંજ શમી જતી.

રામકૃષ્ણે બાલ્યાવસ્થામાં બાઈને મ્હોંએ તથા શાસ્ત્રીઓની કથા સાંભળીને જે જ્ઞાન મેળવ્યું હતું તે ઉપરથી લેમને ખબર પડી હતી કે બ્રાહ્મણોના સોળ સંસ્કાર હોય છે. જેમકે કર્ણવેધ, ચૂડાકરણ દીક્ષા, યજ્ઞોપવીત, લગ્ન ઇત્યાદિ. લગ્ન સમયે લેમના મનમાં એ સંસ્કાર સાધવાની ઇચ્છાજ પ્રબળ હતી, અને લેમને લીધેજ લગ્ન વખતે લેમણે કોઈ પણ જાતની આનાકાની નહિ કરી હોય. લગ્ન થયા પછી પોતાનાં સગાંસંબંધી તથા મિત્રોને પોતપોતાની પત્ની સંબંધી વાર્તાલાપ કરતાં સાંભળીને લેમને પણ પત્નીને મળવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી હતી, પરંતુ એ આશા કોઈ દિવસ સફળ થઈ નહિ.

પૃથ્વી તથા પછી રામકૃષ્ણે ઘણી વિચિત્ર રીતે પૂજા કરવાનો આરંભ કર્યો. એમની પૂજા બહારના આડંબરની લોકોને દેખાડવાની નહોતી. પણ ખરા અંતઃકરણની શ્રદ્ધા તથા ભક્તિપૂર્વક હતી. કોઈ વખત તો એ દેવીની મૂર્તિને સુવાસિત પુષ્પમાળાઓથી પોતાની રૂચિ અનુસાર મુસજ્જિત કરતા અને કોઈ દિવસ દેવીના ચરણકમળમાં કમળનાં પુષ્પ અથવા બિલીપત્ર બાંધીને એક અપૂર્વ શોભા ઉત્પન્ન કરીને ખુબ હરખાઈ જતા હતા. કોઈ કોઈ વખત સુપ્રસિદ્ધ ભક્ત કવિઓએ રચેલાં દેવીની સ્તુતિનાં પદો ગાતા; અને કોઈ વખત બન્ને હાથ જોડીને રોદન કરતા કરતા દેવીની આગળ નિવેદન કરતા કે “મા ! મહારા ઉપર દયા કર ! મા, લેંજ *રામપ્રસાદ ઉપર દયા કરી હતી. તો પછી મહારા ઉપર દયા કેમ નથી કરતાં ? મા ! હું

* રામપ્રસાદ બંગાળામાં કાળીના ઉપાસક અને કવિ હતા.

શ્રાવ્ય જાણતો નથી. મા ! હું પંડિત નથી. મા ! મા ! હું કાંઈ પણ જાણતો નથી. હું ખીજું કાંઈ જાણવાની ઇચ્છા પણ રાખતો નથી. તું મહારા ઉપર દયા કરીશ કે નહિ તે ખોલ ! મહારો પ્રાણ જમ્ય છે. મા ! મહને દેખા દે ! મહારે અષ્ટ સિદ્ધિ જોઈતી નથી. લોકો મહને ઝોળખે, મહારું કલ્પું માને એવી મહારી ઇચ્છા નથી. તું મહને દેખા દે !” આ પ્રમાણે દરરોજ સ્થાંજે આરતિ કરી રહ્યા પછી રામકૃષ્ણ આકુળ ચિત્તે દેવીની આગળ પ્રાર્થના કર્યા કરતા હતા. ઈશ્વર-દર્શનને સાડા જે અકપટ વિશ્વાસ અને અનુરાગની આવશ્યકતા છે તે એ સમયે રામકૃષ્ણમાં દૃષ્ટિગોચર થયા હતા. રાત દિવસ એ કાલીની ચિન્તામાં નિમગ્ન રહેવા લાગ્યા. ક્રમે ક્રમે તહેમનો પ્રાણ આકુળ વ્યાકુળ થવા લાગ્યો, જ્યહારે તેમનો પ્રાણ રોવા લાગ્યો, જ્યહારે બ્રહ્મમયીનાં દર્શન સાડા પ્રાણ તરફડિયાં મારવા લાગ્યો, જ્યહારે જગતની સઘળી વસ્તુઓ ઉપરથી તહેમનું મન ઉડી ગયું, જ્યહારે માતાના દર્શનના અભાવે તહેમનો પ્રાણ નીકળી જવાની તૈયારી થઈ, ત્યહારે અન્ટર્યામિની ભગવતીએ પણ તહેમની ખજર લીધી. એક દિવસ રામકૃષ્ણ દેવીની સન્મુખ બેસીને ‘મા ! મહને દેખા દે મા !’ કહીને રોદન કરી રહ્યા હતા, એવામાં એ એકાએક ઉન્મત્ત થઈને નીચે પડી ગયા. મ્હોં અને ચક્ષુ લોહીલવાણ થયાં, અવિરામ નયન-ધારા તહેમના વક્ષ’સ્થળ ઉપર થઈને જે સ્થળે તે ઉભા હતા તે સ્થળને ભીંજવી નાંખવા લાગી. ખીજા લોકો એમને ત્યાંથી ઉપાડીને અન્ય સ્થળે લઈ ગયા. ખીજે દિવસે સહવાર મુઘી પણ એમણે આંખ ઉઘાડી નહિ. ખીજા લોકો મ્હોંમાં આહાર મૂકી દેતા ત્યહારે એ ભોજન કરતા. શૌચ પણ ત્યાંજ થઈ જતું. પરંતુ એ સમયે એ કેવળ ‘મા’ શબ્દ ખોલી શકતા, અને ‘મા’ ‘મા’ કહીને રોદન કરવા લાગતા. રામકૃષ્ણની એ અવસ્થા દિનપ્રતિદિન વધવા લાગી. એ

વખતે એમની દશા માતાનુ ધાવાણુ ધાવીને જીવતા ન્હાના બાળકના જેવી હતી. જનનીને ન જોયાથી બાળક જેમ ‘મા’ ‘મા’ કહીને બૂમો પાડીને રોવા માંડે છે. તેમ રામકૃષ્ણ દેવ માતાનાં દર્શન નહિ થયાથી આકુળ ચિત્તે રોવા લાગ્યા. ખરૂં જોતાં રામકૃષ્ણ દેવના ચિત્તની સ્થિતિ એ વખતે કેવી હતી? તથા ત્હેમના મનમાં શા શા વિચારો આવ્યા કરતા હતા, ત્હેની આપણને શી રીતે ખબર પડે? પરન્તુ એમનાં એ સમયનાં અહારનાં લક્ષણ જોયાથી, શાસ્ત્રોની માહાયતાથી અને સાધુજનોના અનુભવ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ છીએ કે, રામકૃષ્ણ દેવ એ સમયે વિરહાવસ્થામાં હોવા જોઈએ, કારણકે એક વાર એ સચ્ચિદાનંદમયીનું જ્યોતિર્મય રૂપ જોયા પછી, ત્હેની સુંદર છબી, અલૌકિક રૂપ લાવણ્ય, અનિર્વચનીય રૂપ કાન્તિ જોયા પછી, ત્હેનાથી વિખુટા પડતાં વારંવાર વિરહવેદના આવીને ઉપસ્થિત થાય છે. એ વિરહાવસ્થામાં વિશેષ તાત્પર્ય રહેલું છે. ઈશ્વરનું દર્શન કર્યા વગર કેવળ ત્હેનું નામ શ્રવણ કર્યાથીજ મનુષ્યોમાં પ્રબળ અનુરાગ કિત્પન્ન થાય છે, ત્યારે ત્હેને એક વાર જોયા પછી, અથવા ત્હેની શક્તિનો વિશેષ પ્રકારે પરિચય મેળવ્યા પછી, એ અનુરાગ ઘણો વધી પડે તો એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. રામકૃષ્ણ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્ થતા પહેલાંજ અનુરાગની ચરમ સીમાએ પહોંચી ગયા હતા એટલે હવે ઈશ્વરનાં દર્શન થયા પછી ત્હેમના પ્રાણને તૃપ્તિ કેવી રીતે વળે?

રામકૃષ્ણે એ ઉન્મત્તાવસ્થામાં છ માસ ગાળ્યા. ધર્મશાસ્ત્રમાં વિરહનાં જે બધાં લક્ષણ લખ્યાં છે, તે બધાં એ સમયે રામકૃષ્ણ દેવમાં પ્રગટી આવ્યાં હતાં. ત્યાર પછી ધીમે ધીમે એમની એ અવસ્થા સુધરવા લાગી.

આ ઉન્મત્ત અવસ્થાનો અન્ત આવ્યા પછી રામકૃષ્ણે સાધનાનો આરંભ કર્યો. સાધારણ નિયમ એવો છે કે મનુષ્ય પ્રથમ સાધના

કરે છે અને પછીથી ઈશ્વરનાં દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે. પણ ભક્તવીર રામકૃષ્ણના પ્રસંગમાં એથી ઉલટું બન્યું. એમણે પ્રથમ ઈશ્વરનાં દર્શન કર્યાં અને પછી સાધનાનો આરંભ કર્યો.

ઈશ્વરની સાધનામાં પ્રવૃત્ત થતા પહેલાં મનને સાફ કરવાની જરૂર પડે છે. રામકૃષ્ણે તેજ પ્રમાણે કર્યું હતું. ત્હેમના મનમાં વિચાર આવ્યો કે, અભિમાન અથવા અહંકાર ઈશ્વરપ્રાપ્તિના માર્ગમાં કંટક અને આવરણ સ્વરૂપ છે; કારણકે મનમાં જો અહંકાર સદા પરિપૂર્ણ રહે તો એ સ્થાનમાં ઈશ્વરનો ભાવ કદી પ્રવેશ કરી શકતો નથી. એટલા માટે ત્હેમણે દરરોજ રોતે રોતે માને કહેવા માડ્યું કે “મા ! મહારા અહંકારનો નાશ કરી દે. મહારામાંથી ‘હું’ નો લોપ કરીને ત્હેની જગ્યાએ તું વિરાજમાન થા ! હું હીનથી પણ હીન, ગરીબોથી પણ ગરીબ છું, એ ભાવ સર્વદા મહારા મનમાં જગૃત રહે. આત્મણ હોય કે ક્ષત્રિય હોય, વૈશ્ય હોય કે શૂદ્ર હોય, સમાજમાં નીચ ગણાતો, હાડકાં વેચનારો કે ચામડાં સીવનારો મોટા હોય; કે પશુ, પક્ષી, ડાડા, પતંગાદિ હોય, પણ મા ! એ બધાં મહારા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એ જ્ઞાન, એ ભોધ, એ વિચાર મહારા મનમાં જગૃત રાખ.” રામકૃષ્ણ દેવ દક્ષ આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરીને બેસી રહેતા નહિ, પરંતુ તે પ્રમાણે અમલ પણ કરતા. કોઈ કોઈ વખત એ એવું કામ કરી બેસતા કે જેથી લોકોમાં ત્હેમની ઘણી નિન્દા થતી અને એ તિરસ્કારને પાત્ર થતા. પરંતુ તેથી ત્હેમના મન ઉપર કાંઈ પણ અસર થતી નહિ. કોઈ કોઈ વખત તો એ પોતે હાથમાં ઝાડુ લઈને જાજર સાફ કરતા, પણ તેથી પણ ત્હેમના ચિત્તને ક્ષોભ થતો નહિ. ત્હેમની આવી વર્તણૂક જોઈને કેટલાક લોકો કહેતા કે રામકૃષ્ણને ભૂત પિશાચ આદિનો વળગાટ લાગુ પડ્યો છે; ત્હારે કેટલા કહેતા કે એમનું મગજ ખસી ગયું છે અને ઉન્માદ રોગ લાગુ પડ્યો છે. પરંતુ રામકૃષ્ણે લોકોની

એ ટીકાઓની લેશ માત્ર પરવા કરી નહિ. લેમના મનના પ્રબળ વળ ઉપર મિત્રોનો ઉપદેશ, શત્રુઓનો ઉપહાસ, મંદિરના કારભારીની ધમકી, કશાએ અસર કરી નહિ. જે કાર્ય કરવાનો વિચાર કરતા તે કાર્ય ગમે તેવું વિચિત્ર હોય તોપણ તહેને પૂરું કરીનેજ રહેતા, એવી એ વખતે લેમના મનની અવસ્થા હતી.

રામકૃષ્ણ દેવને અહંકારનું વિશેષ અન્વેષણ કરતાં જાણાયું હતું કે કામિની અને કાંચનનો પણ અભિમાન સાથે ગાઢ સંબંધ છે. જે મનુષ્ય અનન્ત ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરવા માગતો હોય તહેજે કામિની અને કાંચનની આસક્તિ છોડી દેવી જોઈએ. એ આસક્તિ દૂર કરવા સાર રામકૃષ્ણ દેવ એક હાથમાં રૂપિયો અને બીજા હાથમાં માટીનો ટુકડો લઈને પોતાના મનને સંબોધીને કહેતા “ મન ! આને રૂપિયો કહે છે અને આને માટી. પણ મન ! હમણાં એનો વિચાર કરી જો. રૂપિયો એ ચાંદીનું ગોળ ચકતું છે. એમાં રાણીનું મહેલં છાપેલું છે. એ જડ પદાર્થ છે. રૂપિયાથી ચોખ્ખા, વસ્ત્ર, વાસણ, હાથી, ઘોડા ઇત્યાદિ વસ્તુઓ ખરીદી શકાય છે. ઘણાએને દાળભાત જમાડાય છે, અને તીર્થયાત્રા, દેવ અને સાધુની સેવા પણ થાય છે, પરન્તુ સચ્ચિદાનંદને પામવાનો એ ઉપાય નથી, કારણકે અર્થદ્વારા મનમાં અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. એનાથી અહંકારનો એકદમ નાશ થઈ શકતો નથી. અર્થને લીધે મન કદી આસક્તિવિહીન થઈ શકતું નથી એટલે એ અર્થનો ઉપયોગ દેવતા કે સાધુના લાભ સાર કરવામાં આવે તોપણ તેમાંથી રજેગુણ અને તમોગુણને ઉત્તેજન મળે છે; રજે-ગુણ અને તમોગુણથી સચ્ચિદાનંદની પ્રાપ્તિ થતી નથી. સચ્ચિદાનંદની પ્રતિ જહેનું મન દોડતું હશે, જે પૂર્ણ બ્રહ્મના સુખારવિન્દનાં દર્શન સાર આકુળ વ્યાકુળ થતો હશે, તેનામાં કોઈ પણ ગુણની અધિકતા હશે નહિ. એવા મનુષ્યે તો ત્રણે ગુણને અતિક્રમ કરીને શુદ્ધ સત્વમય

“યવું જોઈએ. શુદ્ધ સત્વમય થયાથી ભગવાનનો સાક્ષાતકાર થશે.”

માટીના ઢેકાને હાથમાં લઈને એ બોલતા “આ પણ જડ પદાર્થ છે. માટીથી અનાજ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ત્હેનાથી જડ જીવનની રક્ષા થાય છે એ વાત ખરી, માટીથી ઘરબાર બંધાય છે અને દેવદેવીની મૂર્તિઓ ઘડાય છે. અર્થથી જે થાય છે, તે કામ મૃત્તિકાદ્વારા પણ થાય છે. બન્ને એક પ્રકારના જડ પદાર્થ છે અને બન્નેનું પરિણામ એક જાતનું છે.” એવો વિચાર કરીને એ મનને પૂછતા, “મન ! આને લઈને બેસી રહું, કે સચ્ચિદાનંદને મેળવવા યત્ન કરું ? ત્હેમનું મન એજ કહેતું કે, અર્થપ્રાપ્તિને સાર પ્રયત્ન કરવા નહિ, કારણ કે એ અતિ સામાન્ય જડ પદાર્થ છે. ત્હાર પછી આંખ મીંચી દીધને રામકૃષ્ણ દેવ “રૂપિયો માટી છે; માટી રૂપિયો છે; રૂપિયો માટી છે. માટી રૂપિયો છે.” આ પ્રમાણે વારંવાર બોલીને થોડીવાર પછી રૂપિયો અને માટી બન્નેને ગંગાજળમાં ફેંકી દેતા. એ દિવસથી એ કોઈ દિવસ રૂપિયાને સ્પર્શ કરતા નહિ. એટલુંજ નહિ, પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારની ધાતુને સ્પર્શ કરતાં ત્હેમના મનમાં અત્યંત ક્લેશ ઉત્પન્ન થતો હતો. જો ત્હેમની સન્મુખ કોઈ પૈસાટકા સંબંધી વાત કહાડતું, તો એ તરતજ એવી વાતને બંધ કરાવી દેતા. ત્હેમની પરીક્ષા લેવા સાર ત્હેમને અનેક પ્રકારની નાણાંની લાલચ બતાવવામાં આવી હતી પરંતુ એ દરેક વખતે ત્હેમણે પૂર્ણ અનાસક્તિનો પરિચય આપ્યો હતો.

ત્હાર પછી રામકૃષ્ણે કામિની સંબંધી વિચાર કર્યો હતો. ત્હેમણે પોતાના મનને પૂછી જોયું “મન ! હું કામિની સાથે સંભોગ કરું ? કામિની શેને કહે છે, તે મ્હારે પહેલાં સ્હમજવું જોઈએ. એ હાડકાનો માળો છે. તે માંસ અને તેની ઉપર આવેલા ચામડાથી ઢંકાયેલો છે. મુખને ચન્દ્રની સાથે સરખાવાય છે, પણ એ જ્યોતિ કોની છે ?

ચામડું જુદું કહાડી લે તો એમાંથી શું બહાર નીકળે ? માંસ, લોહી અને નસો વગેરે. ત્હેની સાથે શું સંભોગ કરી શકાય ? કામિનીના શરીરમાં જે બધાં છિદ્ર જોવામાં આવે છે, તે દરેકનો સ્વતંત્ર ઉદ્દેશ્ય છે. શારીરિક પુષ્ટિને સારૂ કોઈ છિદ્ર ખાવાપીવાની સામગ્રી લઈ જવાના દ્વાર તરીકે કામ આવે છે અને કોઈ છિદ્રોમાંથી મળ નીકળવાની વ્યવસ્થા છે. આવા પ્રકારની જે કામિની છે ત્હેને જોઈને લોકો કન્મત્ત થઈ ગયા છે. કામિની દ્વારા આ લોક અને પરલોક બન્નેનો નાશ થાય છે. કારણ કે ઈંદ્રિયોના સુખને સારૂ સ્ત્રીનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો તેથી મગજ નબળું પડી જાય છે. અને પરિણામમાં મનની શક્તિ ખિલકૂલ વિલુપ્ત થઈ જશે. હવે કેવળ સંતાનપ્રાપ્તિને સારૂ સ્ત્રીમહાવાસ કરવામાં આવે તો તેથી પણ મન વિચ્છિન્ન થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે મન એક તરફથી સ્ત્રીની મોહિની શક્તિને વશ થઈ જાય છે. અને બીજી તરફથી વાત્સલ્ય સ્નેહમાં ફસાઈ પડે છે. મનની આ પ્રમાણે અવસ્થા થાય એટલે અનન્ત ઈશ્વરનું ચિંતવન કદી પણ થઈ શકે નહિ. માટે કામિની ઈશ્વરપ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધ કૃત્પન્ન કરે છે. મન ! હમણાં વિચાર કરીને જો કે ત્હારે એ જડપદાર્થની આગળ વેચાઈ જવું છે, કે જડપદાર્થના સૃષ્ટિના કર્તા પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાને તૈયાર થવું છે ? ”

રામકૃષ્ણના મને કામિનીનો પરિત્યાગ કર્યો. ત્હેમના મનમાં આવ્યું કે ઈશ્વરની શક્તિને માયા કહે છે. એ માયાશક્તિથી જગતની કૃત્પત્તિ થઈ છે. માયાને રામકૃષ્ણ દેવ માતા કહેતા અને માતારૂપેજ ત્હેમણે ત્હેને પ્રત્યક્ષ કરી હતી. એ દિવસથી પ્રત્યેક સ્ત્રીને માટે ત્હેમના હૃદયમાં માતૃભાવ કૃત્પન્ન થયો હતો.

એટલેથી સંતોષ ન માનતાં, પોતાની અહંકારવૃત્તિનો સમૂળગ્રો નાશ થયો છે કે નહિ ત્હેની ખાત્રી કરવા ત્હેમણે એક હાથમાં ચન્દન

અને ખીજા હાથમાં વિષા ધારણ કરી. તથા પોતાના મનને સંયો-
ધન કરીને પૂછવા લાગ્યા ‘ મન ! આને ચન્દન કહે છે. દેવતા અને
મનુષ્યોના અંગ ઉપર એ શોભા પામે છે. એની સુગંધ કેવી મધુર
છે. સુધવાથી શરીર સ્નિગ્ધ થઈ જાય છે. અને આને વિષા કહે છે.
પૃથ્વીમાં બધી વસ્તુઓ કરતાં એ ખરાબ ગણાય છે. ’ એટલું બોલીને
ચન્દન તથા વિષાને હાથમાં પકડી રાખીને ઘણી વાર સુધી સમભા-
વથી બેસી રહેતા, એમનો સમભાવ કોઈ પણ પ્રકારે નાશ પામતો
નહિ. ત્હેમની આ ચેષ્ટાની વાત લોકોના જાણવામાં આવી ત્હારે
મંદિરના એક નોકરે એમની મશ્કરી કરીને કહ્યું “ મહારાજ ! ત્હમે
તો વિષા અને ચન્દનને એકસરખાં ગણો છો ને ? બ્રહ્મજ્ઞાની તો
ત્હમે મ્હોટા થયા, પણ પોતાની વિષા હાથમાં લીધાથી બ્રહ્મજ્ઞાની
થવાનું હોય તો બધા એક પ્રકારે બ્રહ્મજ્ઞાની ગણાવા જોઈએ. કારણ
કે, પોતાના મળને કોણ નથી સ્પર્શ કરતું ? ખીજની વિષાને સ્પર્શ
કરી શકે તો જાણું કે ત્હમે ખરા બ્રહ્મજ્ઞાની.’ રામકૃષ્ણે ત્હેની વાત
ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીને મનમાં વિચાર કર્યો કે ત્હેની વાત ખોટી નથી.
ખરી વાત છે કે, પોતાનીજ વિષાને સ્પર્શ કરવામાં સાધના શેની
કહેવાય ? આ સંબંધી ત્હેમણે ઘણા સમય સુધી વિચાર કર્યો અને
પછી એક દિવસ નદી કિનારે ગામના બધા લોકો જ્યાં આગળ મળ-
મૂત્ર ત્યાગ કરતા હતા ત્યાં જઈને ઉભા અને તાજી વિષાનો માટીની
માફક ઉપયોગ કર્યો. એટલુંજ નહિ પણ જિઠ્ઠાદારા ત્હેને સ્પર્શ કરતાં
પણ ત્હેમના મનમાં જરા પણ ઘૃણા ઉત્પન્ન થઈ નહિ. એ પોતે
કહેતા કે જે વખતે મહારી જીભે વિષાનો સ્પર્શ કર્યો તે વખતે મ્હને
કોઈ પણ જાતની દુર્ગન્ધનો અનુભવ થયો નહોતો.

ત્હેમની આ સર્વ ચેષ્ટાઓ ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે કે
એમણે સારી અને ખોટી વસ્તુઓમાં સમભાવ ધારણ કર્યો હતો.

એટલુંજ નહિ પણ પોતાના મનને ઈશ્વરના ચરણકમળમાં એવું સંપૂર્ણ રીતે સમર્પિત કરી દીધું હતું કે, પદાર્થોના બહારના ગુણો ઉપર લેમનું મન જરા પણ ધ્યાન આપતું નહિ.

સાધારણ વ્રત નિયમાદિ સાધ્યા પછી રામકૃષ્ણ દેવ યોગના ઉચ્ચતર સાધનમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. લેમના મંદિરની પાસે એક વડનું ઝાડ હતું. લેમની નીચે પંચવટી નામનું યોગ સાધવાનું સ્થાન લેમણે બનાવ્યું હતું. એના એક ખુણામાં લીંબડો, ખીજમાં બિલી, ત્રીજામાં વડ, ચોથામાં શેફાલિકા અને મધ્યમાં આંબલીનું વૃક્ષ, એ પ્રમાણે વૃક્ષો રોપેલાં હતાં. એ સ્થાનની ચારે દિશામાં જવા કુસુમતા છોડવા હતા અને લેમના ઉપર અપરાજિતા અને માધવી લતા વીંટાઈ રહેલી હતી. આ પંચવટીમાં પરમહંસદેવે ખાસ ટુંદાવનથી માટી મંગાવીને નંખાવી હતી. રાત્રે એ સ્થળે બેસીને પરમહંસદેવ પરમેશ્વરના ગુણાનુવાદ ગાતા હતા અને પછી ધ્યાનમાં મગ્ન થઈ જતા.

પંચવટીમાં માધન કરતી વખતે લેમણે તોતાપુરી નામના સાધુ પાસે સંન્યાસાશ્રમ ગ્રહણ કર્યો હતો. સંન્યાસી થયા પછી લેમણે કુંભકાદિ યોગદ્વારા નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. એમ કહેવાય છે કે, નિર્વિકલ્પ સમાધિ યોગની ચરમ અવસ્થા છે. ફેટલાક વખત સુધી હઠયોગ સાધીને આસનાદિનો અભ્યાસ કર્યા પછી, પ્રાણાયામ, ધ્યાન ધારણાદિ માધવાં પડે છે ત્યાર પછી એ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ પરમહંસજીએ ત્રણ દિવસમાં એ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી હતી. પરમહંસજીની આ અદ્ભૂત સિદ્ધિ જોઈને તોતાપુરી લેમની પાસે અગિયાર માસ સુધી રહ્યા હતા. તોતાપુરીને પોતાને એટલી સાધના કરતાં બેતાળીસ વર્ષ લાગ્યાં હતાં.

જ્યારથી એમને કુન્મત્તાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ હતી ત્યારથી દેવીની પૂજા કરવાનું કામ લેમના એક સગા હૃદયાનંદ મુખોપાધ્યાયને સોંપ-

વામાં આવ્યું હતું. પરંતુ પરમહસને જ્યારે ધૃષ્ટિ થઈ આવતી ત્યારે શુદ્ધાશુદ્ધિનો વિચાર કર્યા વગર પૂજા કરવાની પરવાનગી હતી. એમની પૂજા પણ વિચિત્ર હતી. કદી તો એ ચમર ઢોળતા ઢોળતા ભાવમગ્ન થઈ જતા અને કદી કલાકના કલાક સુધી દેવીના ઉપર પુષ્પ ચડાવ્યા કરતા. સ્તોત્ર બોલવા માંડતા તો ત્હેનો પાર પણ જલ્દી આવતો નહિ. કદી ગૃહ કરતા તો કદી કંદન કરવા લાગતા. કોઈ કોઈ વખત ત્હેમની સ્થિતિ અધોરીઓના જેવી થઈ જતી. શરીરમાંથી મળમગ્ન નીકળી પડતું ત્હેનું પણ ભાન રહેતું નહિ. એ વખતમાં એમને દેવીનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન વારંવાર થતાં અને દેવી પાસે એ પોતાની શંકાઓનું સમાધાન કરતા. ત્હેમની આવી અવસ્થા જોઈને શુભેચ્છકો ત્હેમને સારા વૈદો પાસે લઈ ગયા. વાયુ રોગ ગણીને વૈદોએ ત્હેનો નાશ કરવાની દવાઓ તથા ચોપડવાનાં તેલ વગેરે આપ્યાં. પરંતુ એથી કંઈ ફાયદો જણાયો નહિ એટલે કોઈએ સ્ત્રીનો સહવાસ કરવાની સલાહ આપી.

પરંતુ પરમહંસ દેવ સ્ત્રીસહવાસની ખાસ વિરૂદ્ધ હતા. આખી જીંદગીમાં સ્ત્રીસંગ ત્હેમણે કદી કર્યો નહોતો. પરંતુ પછી થોડાક સમયમાં ત્હેમની પ્રકૃતિમાં મોટો ફેરફાર થયાર્થી પોતાની પત્ની સાથે પણ ત્હેમણે સહવાસ કર્યો નહોતો. ધર્મની સાધનાર્થી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાને લીધે એ પ્રત્યેક નારીને મા કહીને બોલવતા હતા. ત્હેમની પક્ષી ખાત્રી થઈ ગઈ હતી કે સ્ત્રી માત્રમાં શક્તિનો અંશ છે, અને શક્તિની સાથે ભોગ કરવો એ માતૃગમન કરવા બરોબર છે.

સ્ત્રીસહવાસ નહિ કર્યાથીજ પરમહંસજીને આ ઉન્મત્તતાનો રોગ લાગુ પડ્યો છે એવું વૈદોને મુખે સાંભળ્યા પછી ત્હેમના સ્નેહીઓએ ઘણી યુક્તિઓ વાપરીને સુંદર રમણીઓને ત્હેમની પાસે એકાંતમાં મોકલી; પરંતુ પરમહંસજી એવી મોહબળમાં કદી પણ ફસાઈ ગયા નહિ.

આ પ્રમાણે ઘણા દિવસ પીતી ગયા. એક દિવસ કલકત્તાના ત્રિસિદ્ધ વૈદરાજ ગંગાપ્રસાદ પરમહંસ દેવના શરીરની તપાસ કરીને ત્હેમના સ્નેહીઓને કહ્યું કે “ ત્હમે બધા ધારો છો એ પ્રમાણે એમને કન્માદ રોગ લાગુ પડ્યો નથી. એમના બધાં લક્ષણુ યોગીના જેવાં છે. ” પરન્તુ એ વખતે એ વૈદરાજની વાત ઉપર કોઈએ વિશ્વાસ કર્યો નહોતો. રાણી રાસમણી આદિ ત્હેમના શુભેચ્છકોએ ત્હેમનો કન્માદ રોગ મટાડવાના ઉપચાર ચાલુજ રાખ્યા હતા; પરન્તુ એ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે પરમહંસજી વધારે કન્મત્ત અને મનસ્વી બનતા ગયા.

એક દિવસ પરમહંસજી પોતાના આશ્રમમાં બેઠા હતા. તેટલામાં ત્હેમણે ગંગાના કિનારા ઉપર એક ઘુટા કેશ અને ગેડવા વસ્ત્રવાળી યુવતી સંન્યાસિનીને બેઠેલી જોઈ. હૃદયનાથ નામના પોતાના એક સેવકને આજ્ઞા આપી કે, એ યુવતીને અદિયાં બોલાવી લાંવા. હૃદયનાથ ત્હેમનાં એ વચનો સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. સંશયયુક્ત ચિત્તે એ પેલી સંન્યાસિનીને પરમહંસ દેવની સમીપ બોલાવી લાવ્યો. એ સંન્યાસિનીને જોતાં વારજ પરમહંસ દેવ ‘ મા ’ ‘ મા ’ કહીને સંબોધન કરવા લાગ્યા. પાછળથી નાના તત્ત્વજ્ઞાનની વાર્તા કરીને બંને જણાંએ દિવ્ય આનંદ અનુભવ્યો. એ સંન્યાસિની ‘ આત્મણી ’ નામથી સાધારણ રીતે ઝાળખાતી હતી. હિન્દુઓમાં અને ત્હેમાંએ બંગાળીઓમાં એના જેવી વિદુષી સ્ત્રીઓ ઘણી થોડી જોવામાં આવે છે. સંસ્કૃત ભાષા ઉપર ત્હેનો એટલો બધો અધિકાર હતો કે એ વખતના અગ્રગણ્ય પંડિત વૈષ્ણવચરણ અને પૂર્ણાનંદ આદિ ત્હેની આગળ અવાક થઈ જતા. હિન્દુઓનાં બધાં સાંપ્રદાયિક શાસ્ત્ર ત્હેને કંઈસ્થ હતાં. વેદ, વેદાન્ત, પુરાણ, ગીતા, તંત્ર અને વૈષ્ણવ ગ્રંથો ઉપર ત્હેનો સંપૂર્ણ અધિકાર હતો. કેવળ એટલુંજ

નહિ પણ આધુનિક સમયમાં પ્રચલિત થએલી અનેક નવીન ધર્મ પ્રણાલીઓનું પણ ત્હેને જ્ઞાન હતું.

એ બ્રાહ્મણીએ જણાવ્યું કે પરમહંસ દેવની અવસ્થા શાસ્ત્ર-સંગત છે, ત્હેમની આ ચેષ્ટાઓ હિસ્ટીરીયાજનિત નથી, પણ એને શાસ્ત્રકારોએ મહાભાવ તરીકે વર્ણવ્યો છે. એ ભાવ ધણા થોડા સાધુઓમાં જોવામાં આવે છે. અનેક વર્ષ પૂર્વે બંગાળામાં ચૈતન્ય દેવમાં એવો મહાભાવ દૃષ્ટિગોચર થયો હતો.

એ સંન્યાસિની બાર વર્ષ સુધી પરમહંસજી પાસે રહી હતી અને ત્હેમને તંત્રની સાધના કરવામાં ઘણી મદદ આપી હતી. એક બિલ્વ વૃક્ષની નીચે ખેસીને પાંચ ખોપરી વગેરે સામગ્રી સાથે રાખીને પરમહંસે બધી તંત્રોક્ત ક્રિયાઓ સાધી હતી. એવું કહેવાય છે કે એક વખતે મનુષ્યનું શિર લઈને સાધન કરતાં પરમહંસ દેવના મનમાં કાંઈક વિકૃત ભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો.

તંત્ર સાધનને સમયે ઘણા તાંત્રિકો એકઠા થતા. પરમહંસ દેવ ત્હેમને માટે દારૂ, ચોખા, આદિ પદાર્થો તૈયાર કરી રાખતા. કાલી-ઘાટવાળા અચલાનંદ સ્વામી પણ સદા ત્યાં આવતા હતા. પરમહંસ દેવે કોઈ દિવસ મદિરા ચાખી નથી. આંગળીના ટેરવા ઉપર મદિરા લઈને કાળીનું નામ દેતા દેતા કપાળે ત્હેનો ચાંલ્લો કરતા. તંત્ર શાસ્ત્રમાં ઊર્ધ્વમુખ તંત્ર નામનો જે ગ્રંથ છે, ત્હેનું સાધન ઘણુંજ ભયંકર અને સાધારણ મનુષ્યથી સઘાય નહિ એવું છે. ત્હેની પ્રક્રિયાઓ અશ્લીલતાથી ભરપૂર છે, પણ સાધકોને ત્હેની સાથે કાંઈ સંબંધ હોતો નથી. એ સાધનદ્વારા મનની શક્તિની પરીક્ષા વિલક્ષણ રીતે થઈ જાય છે. બ્રાહ્મણીદ્વારા પરમહંસ દેવને એ સાધન સાધવામાં પણ વિશેષ સગવડ મળી હતી.

તંત્રોક્ત સાધન પછી એમણે કર્તાભજન, નવરસિક, બાહ્ય આદિ નામા પ્રકારનાં સાધન કર્યાં. બ્રાહ્મણી એ સર્વ ધર્મપ્રણાલી સારી પેઠે જાણતી હતી, કર્તાભજન સંપ્રદાયના ચન્દ્રનાથ નામના પૂર્વ દેશીય એક પુરૂષને બ્રાહ્મણી લઈ આવી હતી. પરમહંસ દેવને જ્યારે મહાભાવ પ્રાપ્ત થતો, ત્યારે એમનું બાહ્ય જ્ઞાન ચાલ્યું જતું. ચન્દ્રનાથ જે એ વખતે જ પરમહંસનો જમણો હાથ પકડીને કહેતો “રામકૃષ્ણ! આ શું?” પરન્તુ તેના એ વચનથી પરમહંસની સ્થિતિમાં કંઈ પરિવર્તન થતું નહિ. કર્તાભજન સંપ્રદાયના મત પ્રમાણે સહજ જ્ઞાન સર્વ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. એ લોકો કહે છે કે, બહિર્જ્ઞાનની સાથે અન્તર્જ્ઞાન જોઈએ. પણ એ નીચલી શ્રેણીની વાત છે. વેદાન્તીઓની નિર્વિકલ્પ સમાધિને એ લોકો સ્વમજી શકતા નથી. જે ભાવ યોગીઓ યોગસાધનદ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે, જે ભાવ ચૈતન્ય મહાપ્રભુને પ્રતિજ્ઞાણે યઈ આવતો તેજ નિર્વિકલ્પ સમાધિને પરમહંસ દેવે કુબક યોગ કરીને પ્રાપ્ત કરી હતી. યોગ દ્વારા જે સમાધિની અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તે અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે; પરન્તુ પરમહંસ દેવ એ ભાવ પ્રાપ્ત કરવાની સહજ યુક્તિ દેખાડી ગયા છે. એ મહા પ્રભુની માફક વાતવાતમાં બહિઃચૈતન્ય ભૂલી જતા. એટલે સુધી કે, એક વખત એવી અવસ્થામાં લેમના શરીર ઉપર અંગારો પડ્યો અને તેથી લેમના શરીરનું માંસ બળી ગયું, પણ એમને ભાન આવ્યું નહિ. પરમહંસ દેવના ઉદરના ડાબા ભાગ ઉપર ઘાનું એક ચિહ્ન હતું તે એવી રીતે થયેલું હતું.

પરમહંસના ભાવની માફકજ બ્રાહ્મણીનો પણ ભાવ બદલાતો. બ્રાહ્મણીએ પરમહંસ સાથે વાતસલ્ય સંબંધ બાંધ્યો હતો. એ વખતો-વખત નાના પ્રકારનાં વસ્ત્રાભૂષણ પહેરીને, પાસેના ગામડાની સ્ત્રીઓને સાથે લઈને, ડાબા હાથમાં ચાંદીના વાસણમાં દૂધ, માખણ, વગેરે

સામગ્રી લઈને જેવી રીતે યશોદા ગોપાળની ગેરહાજરીમાં આકુલ-
વ્યાકુલ થઈને દારિકા ગઈ હતી, તેવી રીતે પોતે રચેલાં ગોપાળ
સંબંધી ગીત ગાતી પરમહંસ દેવને ઘેર જતી, અને ઘર આગળ
આવી પહોંચતાં વારજ મૂર્છિત થઈ પડતી. પછી ઘણી વાર સુધી
ગોપાળનું નામ લેના કાનમાં સંભળાવ્યાથી લેનામાં ચૈતન્ય આવતું.

હવે રાસમણી તથા લેના કારભારીની ખાત્રી થઈ કે પરમ-
હંસ દેવ કોઈ અસાધારણ પુરૂષ છે. સ્ત્રીઓ હવે એમની શરમ
રાખતી નહિ, અને છુટથી લેમની પાસે આવ જ કરતી. એમના
અન્નચર્યની પરીક્ષા અનેક વાર થઈ ગયા છતાં પણ ફેટલાક લોકોએ
એક વાર કંઠાર કસોટીમાં લેમને કસી જોવાનો નિશ્ચય કર્યો.

કલકત્તામાં મથુરબાબુ નામક એક ગૃહસ્થ મહાવા બજારમાં વચ્ચ-
નારી લક્ષ્મીબાઈ નામની એક વારાંગનાની સાથે સલાહ કરીને પરમહંસ-
દેવને એને ઘેર લઈગયા. લક્ષ્મીબાઈએ એક દીવાનખાનામાં પંદર સોળ
સુંદર યુવતીઓને નસાવસ્થામાં રાખી હતી. પરમહંસદેવને એ દીવાન
ખાનામાં લઈ જઈને મથુરબાબુ ચાલ્યા ગયા. પરમહંસદેવ પણ એ
સમયે નસાવસ્થામાં હતા. એક સાધારણ લગ્ગોટી શરીર ઉપર હતી.
પરમહંસ દેવે દીવાનખાનામાં પેસતાં વારજ જોયું કે ત્યાં આગળ રૂપ
લાવણ્યવતી યૌવનના મદમાં મસ્ત થયેલી અનેક યુવતીઓ છે. એમનું રૂપ
લાવણ્ય, અને નાચ નખરાં જોઈને મુનિનું મન પણ ચળી જાય તથા
નપુંસકના ચિત્તમાં પણ વિકાર થઈ આવે એવું હતું. એ બધી સ્ત્રીઓ
મૂળથીજ ઘણી સુંદર અને મનમોહિની હતી. તેમાં વળી પરમહંસ
દેવને મોહિત કરવાને માટે લેમને ખાસ આજ્ઞા આપવામાં આવી
હતી; એટલે એમણે હાવભાવથી પોતાની મોહિનીજનન દેલાવવામાં
જરા પણ બાકી રાખી નહિ. પરમહંસદેવે લેમની સન્મુખ ઉભા રહીને
માથું નમાવીને ‘મા આનંદમયી,’ ‘મા આનંદમયો,’ શબ્દથી સંબો-

ધન કરીને નમસ્કાર કયો અને તહેમની મધ્યમાં ઉભા રહીને ‘ મા, બ્રહ્મમયી ’ ‘ મા, આનંદમયી ’ બોલતા બોલતા સમાધિસ્થ થઈ ગયા. સમાધિની અવસ્થામાં તહેમની બન્ને આંખોમાંથી પ્રેમાશ્રુની ધારા વહ્યા કરતી હતી. પરમહંસની આ સ્થિતિ જોઈને વારાંગનાઓ ભયભીત થઈ ગઈ અને ગભરાઈ જઈને કોઈ તો એમને પંખો કરવા લાગી તો કોઈ ‘ હું અપગંધી છું માફ કરો ’ એમ કહી દાથ જોડીને ક્ષમા માગવા લાગી. એ બનાવથી તહેમની પરીક્ષા લેનાર મથુર બાબુ ઘણા લજ્જિત થઈ ગયા અને પરમહંસ દેવ ઉપર તહેમની ભક્તિ ઘણી વધી પડી. એ દિવસથી પરમહંસના ચરણમાં મન પ્રાણ સમર્પણ કરીને દાસની માફક મથુર બાબુ વર્તવા લાગ્યા.

ત્યાર પછી પણ એએકવાર તહેમની એવી સપ્ત કસોટી કરવામાં આવી હતી કે જોઈને ઉલ્લેખ કરવા જતા વિવેક અને મર્યાદાનો ભંગ થતો હોવાથી હમારે કલમને રોકવી પડે છે. એ અસાધારણ પરીક્ષામાંથી પણ પરમહંસ શુદ્ધ કાંચનની પેઠે આખી શુદ્ધ નીકળ્યા હતા. એ સ્ત્રી માત્રને પ્રકૃતિના અંશરૂપ ગણતા. દાલીના મંદિરમાં જઈને એ વારે ઘડીએ પ્રાર્થના કરતા કે ‘ મા ! અવિદ્યા પણ તું છે અને વિદ્યા પણ તું છે ! મા ! તુંજ ગૃહસ્થતા ધરતી કુળ વધૂ છે અને તુંજ મહવા બજારની વેશ્યા છે. મા ! બન્ને સ્વરૂપમાં તું મહારી મા છે. હું તારો મતાન છું. ’

હનુમાનના ભાવનું સાધન.

ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે પરમહંસ દેવના મનમાં જે વખતે જે ધુન આવતી તેવુંજ કામ એ કરી બેસતા. એક દિવસ તહેમના મનમાં ભગવાન રામચંદ્રની ભક્તિનો ભાવ ઉપસ્થિત થયો. એમણે વિચાર્યું કે રામચંદ્રના ખરા ભક્ત હનુમાન હતા. એમનું અનુકરણ કર્યા વગર રામચંદ્રજી પ્રસન્ન થાય એમ નથી. હનુમાનની ભક્તિ

અહૈતુકી હતી. પૃથ્વીની દરેક વસ્તુમાં એ રામચંદ્રજીને જોતા. હૈમના જેવી એકનિષ્ઠાવાળી ભક્તિ વિરલજ દીઠામાં આવે છે. એવી નૌષ્ઠક ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવા સારૂ પરમહંસદેવે હનુમાનના જેવા ભાવની સાધના કરી હતી. જે વખતે એમનામાં એ ભાવ પ્રવેશ કરતો તે વખતે એમનામાં મનુષ્યત્વનાં કોઈ લક્ષણ જણાતાં નહિ. એમનો હાવભાવ અને શરીરનાં બીજાં લક્ષણ મનુષ્યથી વિપરીત પ્રકારનાં થઈ જતાં. એ અવસ્થામાં ‘રઘુવીર’ શબ્દનો મુખેથી એવી રીતે ઉચ્ચાર કરતા કે જાણે રામચંદ્રજીનો સાક્ષાત્કાર અનુભવી રહ્યા છં. જામફળ વગેરે ઋતુનાં ફળ હૈમની આગળ મૂકવામાં આવે તો એ ધણા પ્રસન્ન થતા અને વાંદરાની પેઠે એને ખાતા. એટલુંજ નહિ પણ કપડાંની પાંછડી કેડે બાંધીને વૃક્ષ ઉપર ચઢી જતા અને રામ રઘુવીર શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યા કરતા. એ વખતે એમણે એક સંન્યાસી પાસે રામ મંત્રની દીક્ષા પણ લીધી હતી. એ સાધુની પાસે રામચંદ્રજીની એક પિત્તળની મૂર્તિ હતી. એ મૂર્તિ ઉપર પરમહંસ દેવને વાતસલ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો, એ મૂર્તિનું નામ એમણે **રામલાલા** પાડ્યું હતું અને ન્હાના બાળકની સાથે જેવી રીતે માખાપ વાર્તાવાપ કરે અને લાડ લડાવે તેવી રીતે પરમહંસ દેવ એ મૂર્તિની જોડે વાતચીત કરતા અને લાડ લડાવતા. ટુંકામાં એ કે સાધના કરતી વખતે એ એવા તન્મય થઈ જતા કે એ મૂર્તિ જડ છે, એ ભાવ એમના મનમાં કદી ઉત્પન્ન થતો નહિ. એ સાધુ રામલાલાની મૂર્તિ પરમહંસ દેવને ભેટ આપી ગયો હતો અને હજી સૂધી એ મૂર્તિ દક્ષિણેશ્વરમાં સાયની રાખવામાં આવી છે.

હનુમાનનો ભાવ સાધ્યા પછી હૈમને સખાભાવની સાધના કરવાની ઇચ્છા થઈ. એ દિવસથી સુદામા, સુખલ આદિનું અનુકરણ કરીને એમણે શ્રીકૃષ્ણ સાથે સખાભાવ બાંધ્યો, એ વખતથી આવેશમાં આવી જઈને કૃષ્ણ મૂર્તિને વસ્ત્રાભૂષણ તિલક વગેરેથી સન્નિજત

કરતા, એમના ચરણમાં તુપુર પહેરાવીને એના મળુઝણાટથી આનંદ-મગ્ન થઈને નાચવા લાગી જતા. કૃષ્ણ મૂર્તિથી વિખુટા પડતા ત્યારે પુષ્કળ રોદન કરતા અને એ મૂર્તિને પુનઃ મળતાં વારજ છાતી સરસી ચાંપીને સ્નેહપૂર્વક વાર્તાલાપ કરવા લાગી જતા.

કૃષ્ણ પ્રત્યે સખાભાવની સાધના કર્યા પછી સખાભાવ સાધવાને તંદેમણે સકલ્પ કર્યો. સખાભાવ પણ એમણે એ પ્રકારે સાધ્યો. પહેલીવાર, અષ્ટ નાયિકાના ભાવનું અનુકરણ કરીને નાયિકાના જેવો પોશાક પહેરીને, જમણા હાથમાં ચમર લઈને, મહાકાળના વક્ત્રસ્થાનમાં બિરાજેલી મહાકાલીની સન્મુખ દાસીની પેઠે ઉભા રહી જતા. વચમાં વચમાં નાચવા પણ લાગતા અને દેવીના શરીર ઉપર ચમર ઢાળતા.

બીજી વાર, સખા ભાવ સાધવા સાડુ, ટુંદાવનેશ્વરી શ્રીમતીના ભાવનું અનુકરણ કર્યું એ વખતે એમણે આખા શરીરે ત્રીનો વેશ ધારણ કર્યો હતો. સખા ભાવ સાધતી વખતે પરમહંસ દેવનાં સ્વ-ભાવ, ચરિત્ર તથા શરીરનું અંધારણું એ સર્વ સ્ત્રીઓના જેવું થઈ ગયું હતું. તંદેમના એક શિષ્ય તો એટલે નુધી કહે છે કે સખાભાવ સાધતી વખતે પ્રતિમાસે પરમહંસ દેવના વસ્ત્ર ઉપર ઋતુચિહ્ન જણાતાં હતાં.

આ સમયમાં મથુર બ્રાહ્મદ્વારા પરમહંસના નિઃસ્પૃહીપણાની પરીક્ષા લેવામાં આવી હતી. એક વખત તંદેમણે પરમહંસ દેવને દોઢ હજાર રૂપિયાની કિંમતની શાલ ઓઢાડી. પરમહંસ દેવ થોડી વાર પછી એ શાલ જોઈને કહેવા લાગ્યા “મન ! આનું નામ શાલ; ઘેટાના વાળ; આગમાં મૂકું તો બળી જાય; એ વખતે એવી દુર્ગંધ નીકળે કે માથું ફાટી જાય. આ શાલની કિંમત દોઢ હજાર રૂપિયા. એને શરીર ઉપર ઓઢવાથી મનમાં રજોગુણ વધી જાય. સાધારણ લોકો એ

શાલને શરીર ઉપર ઓઢી શકે નહિ. એ લોકો તો જાડી કાળા આદર વાપરે છે- આ શાલ ઓઢીને લેમની પાસે જઈએ તો મન ગરમ થઈ જાય, એ લોકો હલકા છે એવો વિચાર મનમાં ઉપજે. રખે એમના શરીર સાથે મ્હાઈ શરીર અડી જાય. એટલા સારૂ થણા ગર્વપૂર્વક ‘અરે ત્હમે લોકો ખસી જાઓ’ એવી અભિમાનની વાણી કાઢવી પડે.” એ પ્રકારે મનમાં ને મનમાં ચિંતવન કરીને લેમણે એ શાલને માટીમાં ફેંકી દીધી, અને લેના ઉપર થુથુ કરીને થુંકવા લાગ્યા; એટલામાં મથુર બાબુ ત્હાં આગળ આવી પહોંચ્યા. આ દૃશ્ય જોઈને મથુર બાબુની આંખમાં પાણી આવી ગયું. લેમની ખાત્રી થઈ ગઈ કે, પરમહંસ દેવ આગળ ધનવૈભવનો ગર્વ કરવો એ મિથ્યા છે.

કસબી શાલ અને દુપદાઓથી શરીરને આચ્છાદિત કરનાર અને ખગમાં ચાંદીની પાવડીઓ પહેરનાર આધુનિક પરમહંસ પરિવ્રાજકો શ્રીમાન્ રામકૃષ્ણ પરમહંસનું અનુકરણ કરીને પોતાના આશ્રમને ચરિતાર્થ કરતાં શીખશે ?

ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે, પરમહંસ દેવે હિન્દુધર્મના જ્ઞાન અને ભક્તિ પ્રધાન અનેક સંપ્રદાયોની સાધના કરી. એથી એમની ખાત્રી થઈ કે બધા સંપ્રદાય અને મતમતાંતરોમાં સાધનપ્રણાલી જૂદી જૂદી છે પણ પરિણામ એકજ સરખું છે. સાધનની છેલ્લી સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી બધા ધર્મોમાં કાંઈ પણ ભેદભાવ માલૂમ પડતો નથી. એમણે એ પણ જોયું કે સાધારણ રીતે જગત બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું છે. પ્રથમ જ્ઞાન અથવા આત્મતત્ત્વ પક્ષ અને બીજો, ભક્તિ અથવા લીલા પક્ષ. વેદાન્તિકોના મત અનુસાર “એજ હું છું, અથવા હુંજ તે છું. અર્થાત્ જે કાંઈ છે, હવું અથવા થશે તે મ્હારામાં અંતર્ગત છે અથવા હું છું, હું હવો અને

હું હોઈશિ. સારાંશ કે, ‘હું’ સિવાય બીજું કંઈ છે નહિ, હું નહિ અને યશો નહિ. જડ જગતમાંથી ચાલી જઈને અર્થાત્ યોગાવલંબન પૂર્વક, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને મહા કારણ સુધી પહોંચીને, પોતાનું અસ્તિત્વ ભૂલી જવું, તહેનેજ વેદાન્તિકો સમાધિ કહે છે. ભક્તિ માર્ગમાં મહાભાવ પ્રાપ્ત કર્યાથી જે સમાધિ મેળવાય છે તે પણ એજ પ્રકારની છે. તંત્રશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે “પાપબદ્ધ જીવ અને પાશ્વ મુક્ત શિવ” માયાનું આવરણ જીવાત્માને પોતાની જગ્યાએ બાંધી રાખે છે. એ આવરણનું બીજું નામ પાશ. એ આવરણ અથવા પાશ છોડી નાખવામાં આવે તો જીવનું જીવત્વ વિલુપ્ત થઈને તે શિવત્વ અથવા મંગલમય કાર્ય કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરે છે. વૈષ્ણવ ધર્મમાં એ અવસ્થાને ભાવ કહે છે.

બીજા મત પ્રમાણે, નિત્ય લીલા અથવા સેવ્ય સેવક ભાવથી સાધના થાય છે. એ સાધનામાં જીવાત્મા અને પરમાત્માનું એકીકરણ કરવાની ભક્તની ઈચ્છા હોતી નથી. એક ખાસ પ્રકારના ભાવનો આશ્રય લઈને ઈશ્વર અને જીવ લીલા રસામૃતનું પાન કરે છે. એ સ્થિતિમાં ઈશ્વર અને જીવમાં જોકે દ્વેતભાવ જણાય છે તોપણ જે વખતે પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે તે વખતે ભક્ત અથવા સાધક પોતાનું અસ્તિત્વ ભૂલી જાય છે. તહેનું તન, મન, ધન એકદમ એ મૂર્તિમાં સંલગ્ન થઈ જાય છે. એ અવસ્થા સાથે પ્રથમ શ્રેણીના સાધકોનું મળતાપણું દીકામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે વિવિધ ધર્મનું આદિ કારણ શોધી કહાડીને પરમહંસ દેવ ધરાયા નહિ. તહેમનો કિસાહ દિવસે દિવસે વધતો જતો હોવાથી તહેમણે શિખ ધર્મની દીક્ષા લીધી. ત્યાર પછી બીજા પણ અનેક ન્હાના ન્હાના સંપ્રદાયોની દીક્ષા લઈને તહેનું રહસ્ય જાણ્યું હતું. પરંતુ એમની તત્વજિજ્ઞાસા વૃત્તિ એટલેથી પણ તૃપ્ત થઈ નહિ.

હિન્દુ સંપ્રદાયોનું સામંજસ્ય કર્યા પછી એમણે વિચાર્યું કે, હિન્દુ અને મુસલમાન વચ્ચે શો ભેદ છે તેની પણ તપાસ કરવી જોઈએ. પોતપોતાનો એ મનોભાવ તેમણે કાલી માતા આગળ નિવેદન કર્યો. પરમહંસ દેવના જીવનમાં વારંવાર એવું બન્યું છે કે અમુક તત્ત્વ જાણવાની જિજ્ઞાસા એમના મનમાં કિતપન્ન થતાં વારંવાર તેને પૂર્ણ કરવાના સંયોગો પણ આપોઆપ મળી આવતા હતા. આ વખતે પણ એમજ બન્યું.

ગોવિન્દદાસ નામનો કૈવર્ત જ્ઞાતિનો એક મનુષ્ય, છાતોમાનો મુસલમાન ધર્મ પ્રમાણે ભજન અને સાધન કરતો હતો. તેણે એ સમયમાં પરમહંસ દેવ પાસે આવીને તેમને મુસલમાન ધર્મની ટીકા આપી તથા ત્રણ દિવસ સુધી મુસલમાનોના નિયમ પ્રમાણે ધર્મક્રિયા કરાવી. ત્રણ દિવસ પછી પરમહંસ દેવનો મુસલમાનનો ભાવ ચાલ્યો ગયો. એ ત્રણ દિવસ સુધી એમણે કાલીના મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો નહોતો, તથા કાલીનો પ્રસાદ ચાખ્યો નહોતો, એટલુંજ નહિ પણ એ ત્રણ દિવસમાં તેમનો હિન્દુભાવ તદ્દન ચાલ્યો ગયો હતો.

મુસલમાન ધર્મની સાધના કર્યા પછી તેમણે હિન્દુઓના જ્ઞાન અને ભક્તિમાર્ગ સાથે તેને સરખાવ્યો હતો. જે ઉદ્દેશથી હિન્દુઓ સાધના કરે છે તેજ ઉદ્દેશથી મુસલમાનો પણ સાધના કરે છે એમ એમને જાણાયું. મહમ્મદ સાહેબ કહી ગયા છે કે, જે કોઈ કાફિરોનો સંહાર કરશે તે પરલોકમાં કન્નવલ નયના અપ્સરાઓ સાથે સુખમાં વાસ કરશે. કાશિર શબ્દથી તેમનો ઉદ્દેશ ૫૨ રિપુઓનો નિર્દેશ કરવાનો હતો. કારણ કે, શરીરમાં ૫૨ રિપુઓ કાશિર અને વિજ્ઞાતીય છે. તેઓ નાશ કર્યાથી અર્થાત્ ૫૨ રિપુઓને દાબી દાધાથી, વિદ્યાશક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. વિદ્યાનો સહવાસ કર્યા વગર મનુષ્યને માટે સુખ સ્વચ્છંદતા પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાયજ ક્યાં છે ?

મુસલમાન ધર્મનો મર્મ જાણ્યા પછી પણ ધર્મવીર પરમહંસ

દેવનું હૃદય નિશ્ચિન્ત થયું નહિ. તહેમના હૃદયમાં હળુ પણ ક્ષુધા બાકી હતી. એક દિવસ એ દેવમંદિરની પાસે યહુલાલ મલિકના બગિચાના એક ભાગમાં ઉભા હતા. ત્યાં આગળ મેરીના બોળામાં મુનેલા ઇંસિનુ ચિત્ર હતું. પરમહંસ દેવ એ ચિત્રને ઓળખતા નહોતા. થોડી વાર પછી તહેમના મનમાંથી પૂર્વેનો ભાવ નીકળી ગયો એક-દમ ઊંડા વિચારમાં ઉતરી જઈને ‘મા ! મા !’ શબ્દ બોલીને દાર્દ્ર નિઃશ્વાસ નાખવા લાગ્યા. પછી ઇંસિનુની છબી તરફ ફરીને ‘નેયુ તો’ એમને જણાયું કે, ઇંસિનુના ચિત્રપટમાંથી એક જ્યોતિ નીકળીને તહેમના શરીરમાં પ્રવેશ કરી રહી છે. ત્યાર પછી પોતે ઘેર ગયા. બીજી સાધનાઓની પેઠે ઇંસિનુનો ભાવ પણ તહેમના મનમાં વાળ દિવસ મુઘી રહ્યા. ઘેર આવ્યા પછી એ મ્લોટાં મ્લોટા દેવજો જોતા અને પાદ-રીઓનાં ભાષણો સાંભળતા. એટલા દિવસ મુઘી તહેમના મુખમાંથી કાલી, કૃષ્ણ, શિવ કે રામનું નામ નીકળ્યું નથી, તેમજ એમના સંબંધી કોઈ વિચાર મનમાં પણ આવ્યો નથી. એ દિવસથી તહેમણે ઇંસિપ્રિયતની એક છબી આપીને ઘરમાં ગણા હતી. એ છબી હળુ મુઘી દક્ષિણેશ્વરમાં સાયવી રાખવામાં આવી છે. એ છબીમાં ઇંસિનો ભાવ નીચે પ્રમાણે ચીતરવામાં આવ્યો છે. કોઈ એક સમુદ્રને કિનારે ઇંસિપ્રિયત બમણું કરી રહ્યા હતા, એટલામાં એક વૃદ્ધ પુરૂષે આવીને તહેમને પૂછ્યું “પ્રભુ ! ઇશ્વરને કેવી રીતે મેળવી શકાય ?” એ પ્રશ્ન તો કાંઈ પણ કિતર ન આવતાં ઇંસિએ વૃદ્ધ પુરૂષનો હાથ ખેંચીને તહેને સમુદ્રના પાણીમાં થોડે દૂર ધકેલ ગયા. વૃદ્ધ આભો બનીને વિચાર કરવા લાગ્યો કે હવે શું થશે ? એટલામાં ઇંસિએ વૃદ્ધની બોલી પકડીને તહેને જળમાં ડુબાડી દીધો તથા થોડી વાર પછી છોડી દઈને તહેને પૂછ્યું “હમણાં તારા પ્રાણની શી સ્થિતિ છે ?” વૃદ્ધ આશ્ચર્ય પામીને હાંફતે હાંફતે જવાબ આપ્યો “પ્રાણ જાય છે.” ઇંસિએ

કહ્યું “ ઈશ્વરના વિરહથી જે વખતે પ્રાણુની આવી અવસ્થા થશે તે વખતે ઈશ્વર પ્રાપ્ત થશે. ” પરમહંસ દેવ આ સિદ્ધાન્તને પ્રથમથીજ જાણી ગયા હતા અને તે પ્રમાણે તહેમણે સાધના પણ કરી હતી. પ્રભુશ્રી ચૈતન્ય દેવના જીવનનું લક્ષ્ય પણ એજ પ્રકારનું હતું. ભગવાનના વિરહથી પીડિત થઈને એ માયાના વાળ વીંખી નાખતા તથા મ્હોંને જમીન ઉપર ધસી નાખતા. સમાધિ કાળમાં તહેમની અવસ્થા એ પ્રમાણેની હતી. એ ઉપરથી પરમહંસ દેવે સાર શોધી કહાડયો કે ઇસુના મતમાં અને મહાકારણ અવસ્થામાં એક જ છે.

ઇસુની સાધના પછી એમની બધી સાધનાઓનો અન્ત આવ્યો. બૌદ્ધ મતની સાધના તહેમણે કરી હતી કે નહિ તે જાણવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ તહેમના ધરમાં બુદ્ધદેવની એક પથ્થરની મૂર્તિ હતી. હવે પરમહંસ દેવે પૂજા અર્ચના કરવી પણ બંધ કરી દીધી. પહેલાં આખો દિવસ પુષ્પ એકઠાં કરીને કાલીની પૂજા કરતા, પણ એક દિવસ એમના મનમાં વિચાર આવ્યો કે, જહેને માટે હું પુષ્પસગ્રહ કરી રહ્યો છું, તે દેવીનું શરીર તો આખું વિશ્વ બ્રહ્માંડ છે. આ બધાં વૃક્ષ, ફળ, ફુલ તહેના અંગની શોભામાં વધારો કરી રહ્યાં છે. માટે ફુલ વગેરેથી પૂજા કર્યે શું થાય? એ દિવસથી એમણે પૂજા કરવી બંધ કરી દીધી. એ હમેશાં પંડિતોનો સહવાસ રાખતા હતા અને તહેમની પાસેથી શાસ્ત્રાદિનું શ્રવણ કરીને આનંદમાં દિવસ વ્યતીત કરતા હતા. કોઈકે વખત ચંડીનાં ગીત, કથાઓ તથા કીર્તન શ્રવણ કરતા. એ ગીત શ્રવણ કરવામાં તહેમને ઘણું ખર્ચ પણ કરવું પડતું પણ એ ખર્ચનો ભાર મથુર બાબુ આનંદપૂર્વક ઉપાડતા હતા.

ચોડધી પૂજા.

પરમહંસ દેવે લગ્ન કર્યા પછી પોતાની પત્નીનું મ્હોં જોયું નહોતું. તહેમની સ્ત્રી જ્યહારે સોળ વર્ષની થઈ, ત્યારે પરમહંસની

ધમ્મ સાસરે જવાની થઇ. ત્હેમણે પોતાની એ ઈચ્છા મથુર બાપુને જણાવી. મથુર બાપુ એ વાત સાંભળીને આશ્ચર્ય પામ્યા. તંત્રમતમાં પોડપી પૂજની વિધિ છે. ત્હેમણે પોતાની સ્ત્રીની એ વિધિ પ્રમાણે પૂજ કરવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો. મથુર બાપુએ સાડી, શંખ, અલંકાર વગેરે પૂજની સામગ્રીની વ્યવસ્થા કરી આપીને પરમહંસને દેશમાં મોકલી આપ્યા. પરમહંસ દેવ પોતાને ઘેર ન જતાં સીધા સાસરે ગયા. ત્યાં જઈને ઘરની બહારના ભાગમાં ઉભા ન રહેતાં સીધા અન્તઃપુરમાં ચાલ્યા ગયા. ત્હેમની સ્ત્રી એ વખતે કોઈ કાર્યમાં નિમગ્ન હતી, એકદમ અપરિચિત મનુષ્યને ગાંડા મનુષ્યની પેઠે પોતાની સન્મુખ એકી ટશે જોતો જોઈને ત્હેણે પોતાની માને બૂમ પાડી ‘મા ! મા !’ જો તો ખરી, આપણા ઘરમાં કોઈ ગાંડો આવ્યો છે.’ ત્હેની માતાએ આવીને જોયું તો પ્રથમ તો પરમહંસ દેવ ત્હેના પણુ ઓળખ્યામાં ન આવ્યા; પણુ થોડી વાર વિચાર કર્યા પછી ત્હેને સાંભરી આવ્યું કે આ તો મ્હારા જમાઇ રામકૃષ્ણ ! ત્હેણે વત્સહારા ગાયની પેઠે દોડીને પ્રેમપૂર્વક પરમહંસ દેવને કહ્યું ‘બાપરે ! શું મ્હારા નસિબમાં આજ લખ્યું હતું કે ?’ આટલું કહીને તે પરમહંસ દેવની સન્મુખ પછાડ ખાઈ ભાંય ઉપર પડી ગઇ.

પરમહંસ દેવની સ્ત્રી હવે પોતાના પતિને ઓળખી ગઇ. હવે લજ્જાએ ત્હેને એકદમ ઘેરી લીધી. હવે તે પોતાના પતિના ચહેરાને ખુલ્લી રીતે જોઇ શકી નહિ. ધુમટા તાણીને ત્યાંથી ચાલી ગઇ.

ત્યાર પછી પરમહંસ દેવે પોતાના મત પ્રમાણે પૂજન કરવાની બધી સામગ્રી તૈયાર કરાવી. પૂજ સમયે ત્હેમણે પોતાની સ્ત્રીને સિંદુર ચોપડીને એક બાજઠ ઉપર ઉભા રહેવાનું કહ્યું. ત્હેણે એમાં જરાએ આનાકાની કરી નહિ. પરમહંસ દેવે ત્હેના બે ચરણની કૂલ અને બિલીપત્રાદિથી પૂજ કરી અને પોતાની જપ કરવાની માળાને સદાને

માટે તિલાંજલિ આપી દીધી. એ દિવસથી પરમહંસ દેવતા જપ તપનો અંત આવ્યો. ત્યાર પછી પરમહંસ દક્ષિણેશ્વર પાછા આવ્યો.

સાધન-ભજન એક પ્રકારે સમાપ્ત કર્યા પછી પરમહંસ દેવે મથુરા ખાતે સાથે ઘણો સમય આનંદમાં ગાળ્યો હતો. એ દિવસોમાં ઈશ્વરની શક્તિ અને તહેનાં અલૌકિક કાર્યો સંબંધી મથુરા ખાતે વારંવાર ઉપદેશ આપતા હતા. ત્યાર પછી મથુરા ખાતે સહકૃદંબ યાત્રાએ નીકળ્યા તે વખતે પરમહંસ પણ તહેમની સાથે તીર્થાટન કરવા નીકળી પડ્યા.

કાશીધામમાં જઈને પરમહંસ દેવે કાશીવિશ્વનાથ અને અન્ય પૂર્ણાનાં દર્શન કર્યા; દર્શન કર્યા એમ તો કહીએ છીએ, પણ ખરું જોતાં એ પોતે હાકોરજીનાં દર્શન કદી કરી શક્યા નહોતા. કોઈ કોઈ વખત તો હાકોરજીનું નામ સાંભળતાં વારંવાર તહેમના દેહમાં ભાવાવેશ થઈ આવતો અને એ ધરણી ઉપર ઢળી પડતા. ત્યારથી ઉપાડીને એમને હાકોરજીની સમક્ષ લઈ જતા. કોઈ વખત તો મદિરની પાસે પહોંચતાં વારંવાર એ પોતાના દેહનું ભાન ભૂલી જઈને પડી જતા અને હાકોરજીની નિકટ પણ પહોંચી શકતા નહિ. એટલે સાધારણ લોકો જે પ્રમાણે ધરાઈને હાકોરજીનાં દર્શન કરે છે તે પ્રમાણે પરમહંસ દેવે કદી દર્શન કર્યા નથી.

કાશીમાં પરમહંસ દેવને મુપ્રસિદ્ધ તૈલંગ સ્વામી સાથે મેળાપ થયો હતો અને એમના દર્શનથી તથા વાર્તાલાપથી પોતે ઘણા પ્રસન્ન થયા હતા. કાશીથી એ બધા વૃન્દાવન ગયા. વૃન્દાવન જોઈને એ નિરાશ થયા. ત્યાં આગળ એક પણ ઈશ્વરાનુરાગી મનુષ્ય સાથે તહેમનો મેળાપ થયો નહિ. પરમહંસે ધાર્યું હતું કે, વૃન્દાવનમાં જઈને ભાગવતાદિ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી પુણ્યભૂમિ જોઈશું; ગોપગોપીના નિષ્કામ પ્રેમ તરંગનો રંગ જોઈશું. પણ ત્યાં આગળ ધાર્મિક સંપ્રદાય-

વાળાઓએ દુકાનદારી કરવા માંડી હતી, તે લોકોને તો એ ભાવનું જ્ઞાન પણ નહોતું. જે વૃન્દાવન પહેલાં નિષ્કામ ધર્મની ક્રીડાભૂમિ હતું ત્યાં આગળ આજ સકામ વ્રતનો જીવન જ્ઞાત પ્રવાહિત થાય છે ! મુખમાં રાધા કૃષ્ણનું નામ છે અને હૃદય કપટથી પરિપૂર્ણ છે ! વૃન્દાવનની એવી દશા જોઈને એમને ઘણું લાગી આવ્યું હતું. અત્યંત વૃન્દાવનમાં ગંગાદેવી નામની એક ભક્ત સ્ત્રી સાથે પરમહંસનો મેળાપ થયો હતો. એ વ્રદ સ્ત્રી પરમહંસ દેવતાં દર્શન કરતાં વાર હર્ષવેલી થઈ ગઈ હતી અને તોણે એમનો ઘણો સારો સત્કાર કર્યો હતો.

વૃન્દાવનથી પાછા આવતાં કોઈ એક રથમાં પરમહંસ દેવે કેટલાક અસહ્ય નરનારીઓને એક પર્વતની ખીણમાં પાસ કરતાં જોયાં. ત્યેમની પાસે પડેલાં કપડાં નાંદોતાં, ચહેલાં ઘર નાંદતાં અત્યંત ખાવાને પૂરતું અન્ન નહોતું. ત્યેમની આવી દશા જોઈને દયાળુ પરમહંસ દેવને ઘણો શોક થયો અને શોકાત વિત્તે એ રોદન કરવા લાગ્યા કે 'મા' ત્યારે સંસારમાં આવાં દુઃખી મનુષ્યો પણ છે ? તું દયામયી અને દુઃખનિવાશિણી નથી ? ત્યારે નગરમાં આવો ભેદ ભાવ શા માટે ? ત્યારે કૃપાથી કોઈ અત્યંત અશ્વર્યના અધિપતિ થયા છે અને કોઈ રાત દિવસ દારિદ્ર્યની ચરમ સીમામાં જીવન ગાળીને રોદન કર્યા કરે છે. મા' આ ત્યારે શી લીલા ?' આવી રીતે ઘણા સમય મુઠી ત્યેમણે રોદન કર્યું, ફક્ત રોદન કરીનેજ રહ્યા નહિ, પણ મથુર ખાખું આગ્રહપર્વક વિનતિ કરી કે, આ અનાથ, આશ્રયહીન મનુષ્યોને ઉત્તમરૂપે ભોજન કરાવ તથા દરેકને એકેક વસ્ત્ર આપ. મથુર ખાખુ જરા લોભી હતા એટલે પહેલાં તો આનાકાની કરી, પણ પરમહંસ દેવનો ઘણો આગ્રહ જોઈને એ આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરી ને સાત દિવસ મુઠી એ પર્વતવાસી દરિદ્રોને ભાતભાતનાં ભોજન જમાડ્યાં તથા કલકતાથી વસ્ત્ર મંગાવીને દરેકને એકેક વસ્ત્ર આપ્યું.

પરમહંસ દેવનું હૃદય કેટલું ઉન્નત અને વિશાળ હતું તે આ ઉદાહરણ ઉપરથી જણાઇ આવે છે.

વૃન્દાવનાદિની યાત્રા કરીને પરમહંસ દેવ પાછા દક્ષિણેશ્વર પહોંચ્યા પરંતુ ત્યાં પણ જાંપીને ખેસી રહેતા નહિ. વારે ઘડીએ નાના સ્થાનોમાં પરિભ્રમણ કરવા નીકળી પડતા. એ અરસામાં પોતે આદિ બ્રાહ્મસમાજની ઉપદેશ પદ્ધતિ જોવા પણ ગયા હતા. એ સમયે કેશવચન્દ્રસેને પોતાની નવવિધાન સમાજની સ્થાપના કરી નહોતી પણ આદિ બ્રાહ્મસમાજમાંજ શામિલ હતા.

બ્રાહ્મ સમાજની ઉપાસના પ્રણાલી જોયા પછી પરમહંસ દેવ એક વખત કલકત્તાની ચૈતન્ય સભામાં ગયા હતા. એ સભાના સભાસદો ચૈતન્ય દેવનું આસન વચમાં મૂકીને તહેની ચારે તરફ ખેસીને સંકીર્તન કરી રહ્યા હતા. પરમહંસ દેવને સભામાં જતાં વારજ ભાવાવેશ ઉત્પન્ન થયો અને પોતે ચૈતન્યના આસન ઉપર જઈને ખેડા. એથી વૈષ્ણવોમાં મહોટી ગડબડ મચી ગઈ. કેટલાક લોકો તહેમના ઉપર નાસ્તિક, ઢોંગી વગેરે શબ્દોનો પ્રદાર કરવા લાગ્યા; ત્યારે કેટલાક જેઓ મહાભાવનાં લક્ષણ જાણતા હતા તેઓ આ દૃશ્ય જોયાથી પોતાનાં નયનનું અને જીવનનું સાર્થક્ય થયું છે એમ માનવા લાગ્યા.

પરમહંસ દેવ દર વરસે ‘પાણીકાટી’ નામક સ્થાનમાં મહોત્સવ યાય છે ત્યાં જતા અને લોકો સમક્ષ સંકીર્તન કરતા. ત્યાં આગળ એક વડનું ઝાડ ઘણું પવિત્ર ગણાય છે. અસંખ્ય વૈષ્ણવો એ વટવૃક્ષ આગળ આવીને મહોત્સવ મનાવે છે. એ મહોત્સવમાં પરમહંસ દેવના શામિલ થયાથી તહેની શોભામાં કાંઈ ઓરજ વધારો થયો હતો. તહેમના ચરિત્ર-લેખક સાધક શ્રીરામચન્દ્ર લખે છે:— હમે સહભાગ્યે એ સંકીર્તનો અનેકવાર શ્રવણ કર્યા છે. તહેનું વર્ણન થોડું ઘણું પણ લેખિની દ્વારા કરવું એ હમારી શક્તિની બહાર છે.

હમે અનેક સંકીર્તનો સાંભળ્યાં છે અને પ્રેમિ ભક્તો જોયા છે. અનેક જ્ઞાની સાધકો પણ જોયા છે, અનેક ન્યુપંડિત અને સંગીત શાસ્ત્રવિશારદ ગવૈયાઓ જોયા છે, અનેક લયમાન સંયુક્ત નૃત્ય પણ જોયાં છે, ' પરંતુ પરમહંસ દેવનાં નૃત્ય અને સંગીતના ભાવને એક જૈતન્ય દેવના ભાવ સિવાય બીજા કશા સાથે સરખાવી શકાય એમ નથી. જેઓ દરિના ભક્ત છે તેઓ તો આ સંકીર્તન શ્રવણ કરીને પ્રેમાવેશમાં આવી જાય અને હર્ષદેલા થઈ જાય એમાં તો કાંઈ આશ્ચર્યજન્ય નથી; પણ જેઓ તમોગુણના ભંડાર રૂપ છે, જેઓ ઈશ્વરના અસ્તિત્વને માનતા નથી, જેમનામાં ભક્તિ અને પ્રીતિનો લેશ માત્ર પણ નથી, જાડેયનાં હૃદય શૂન્ય લોહમય છે એમ પણ કહી શકાય; જેઓ પાશ્ચાત્ય સભ્યતાને પ્રતાપે રાજમાર્ગમાં, જાહેર સ્થાનોમાં અને સાધારણ વ્યક્તિઓની સમક્ષ નૃત્ય વગેરે કરવાને અસભ્યતાનાં લક્ષણ સ્વરૂપ ગણે છે, જેઓ ભાવ અને પ્રેમને અસ્તિષ્ઠ અને મનના વિકાર માત્ર ગણીને હસી કહાડે છે, તેઓ પણ પરમહંસના સંકીર્તનસમયે પ્રેમવિહ્વળ થઈને, હૃદયમાં ધણા વખતથી સંચિત થયેલી સભ્યતાના અસ્તક ઉપર લાત મારીને નૃત્ય કરવા લાગી જતા હતા. '

ઇ. સ. ૧૮૭૨ માં પરમહંસ દેવને ભક્ત કેશવચંદ્ર સાથે પ્રથમ મેળાપ થયો હતો. પરમહંસ દેવ જાતે, જયગોપાલ સેનના ઉદ્યાનમાં કેશવચંદ્રને મળવા સારૂ ગયા હતા, કેશવ બાપુ સાથે વાર્તાલાપ કર્યાથી પરમહંસ દેવને ધણો આનંદ થયો હતો.

પરમહંસ દેવે જે જે સ્થાનોમાં ગમન કર્યું હતું ત્યાં ત્યાં પોતાના જીવન્ત ઉપદેશથી લોકોને અનેક મનુષ્યોના હૃદયમાં ઈશ્વર સંબંધી વિશુદ્ધ જ્ઞાનનો સંચાર કર્યો હતો. ભારત વર્ષના અનેક સાધુ સંન્યાસીઓ આ અરસામાં પરમહંસ દેવના નામથી પરિચિત થઈ

ગયા હતા અને તેઓ જ્યારે કલકત્તામાં આવતા ત્યારે પરમહંસને મળ્યા વગર જતા નહિ.

એ સમયમાં લક્ષ્મીનારાયણ નામનો એક ધનવાન મારવાડી પણ પરમહંસદેવની પાસે આવ જ કરતો. એનામાં થોડી ધણી વિદ્યા પણ હતી. ગીતા અને ભાગવતનું એને સાઈ જ્ઞાન હતું. ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ થોડો ધણો પ્રવેશ હતો. પણ થોડા જ્ઞાનવાળામાં અભિમાન વિશેષ હોય છે એણે પરમહંસ સાથે નાના પ્રકારના તર્કવિતર્ક કર્યા, પણ ક્યાં લક્ષ્મીનારાયણનું પુસ્તક લબ્યજ્ઞાન ! અને ક્યાં પરમહંસ દેવનું અનુભવલબ્ધ જ્ઞાન !! આખરે લક્ષ્મીનારાયણ પરાસ્ત થયો અને પરમહંસ દેવ સાચા સાધુ છે એવી તહેની ખાત્રી થઈ. એક દિવસ પરમહંસ દેવના બિછાનામાંની ચાંદર ધારીને ચિયગ જેવી યજ્ઞ ગયેલી જોઈને લક્ષ્મીનારાયણે પૂછ્યું ‘આપની ચાંદર કાટી ગઈ છે, બદલતા શા માટે નથી ?’ પરમહંસે જવાબ આપ્યો ‘હજી એ કામમા આવે એવી છે. જ્યારે એના વગર નહિજ આવે એવી દશા હશે ત્યારે મંદિરના સ્વામી એ આપી જશે’ એ માંભળીને લક્ષ્મીનારાયણે કંઈ કે, એ યોજના સારી નથી. વસ્તુનો અભાવ થાય તે પહેલાંજ એને પૂર્ણ કરવાની ભક્તની કરજ છે. સાધુને પોતાના નિર્વાહને સાડ રાતદિવસ ચિન્તા કરવી પડે અને ઘેર ઘેર ભટકતા ફરવું પડે તો તેથી તહેની સાધનામા વિઘ્ન આવે છે. સાધનને માટે વિપયની ચિન્તા ત્યજ દેવી પડે છે. આપ જેવા મહાત્માને એવું કરવું પડે એ હીક નહિ, માટે મ્હારી નમ્ર વિનંતિ એવી છે કે, હું આપના નામે દસ દગ્ગર રૂપિયાના પ્રોમીસરી નોટ લઈ આપુ. એના વ્યાજ ના લગભગ ચાલીસ રૂપિયા મહિને આવશે. તહેમાંથી આપનું સઘળું ખર્ચ ચાલી શકશે.” લક્ષ્મીનારાયણની આ વિનંતિ સાંભળીને પરમહંસ દેવ ધણાજ ગુસ્સે થઈ ગયા હતા, અને અર્થની લાલચ આપીને

પોતાને અનર્થના કૃવામાં પડવાનો તથા પરમાર્થના માર્ગમાં સ્ખલિત
કરનારો કિપાય સૂચવવા માટે ઘણોજ કપકા આપ્યો. લક્ષ્મીનારાયણે
ઘણીએ દલીલ કરી ઘણીએ આજીજી કરી, પણ પરમહંસ એકના એ
ન થયા. પરમહંસ દેવની દૃઢતા જોઈને મારવાડી લક્ષ્મીનારાયણ કિંદુ-
મૃદ થઈ ગયો.

એમ કહેવાય છે કે મથુર બાગુએ પણ એવીજ રીતે એક વખત
પરમહંસના નામે પચાસ લગ્નરૂપિયાના નાટ ખરીદી આપવાની
દબ્બા દર્શાવી હતી; પણ પરમહંસે તેમને પોતાના કિંદેશ ગદમગ્નતાને
એવું કામ કરતા રોક્યા હતા.

પરમહંસ દેવની નિષ્કાંચનતા દર્શાવવા સાડ આ એ દૃષ્ટાંતો
પડતાં છે.

હમે આગળ જાણાવી ગયા છીએ કે કેશવચંદ્રસેન સાથે પરમ-
હંસ દેવનો પરિચય થયો હતો. કેશવચંદ્રે પોતાના એ ચાર શિષ્યોને
પણ પરમહંસ દેવના જ્ઞાનની પરીક્ષા કરવા મોકલ્યા હતા. ત્યાર
પછી પોતે પણ એક દિવસ પરમહંસ દેવના દર્શન સાડ ગયા, અને
એક બીજાને જોઈને ઘણા પ્રસન્ન થયા અને અલ્પશક્તિ સંબંધી
ચર્ચા કરવા લાગ્યા. કેશવચંદ્રસેન ખરા તત્ત્વજિજ્ઞાસુ હતા. એમનામાં
વિશેષ ગુણ એ હતો કે એ કંઈક કરતા નહોતા, તેમજ અવિશ્વાસી
નહોતા; એ ઈશ્વરને નિરાકાર માનતા, એમનું માનવું એવું હતું કે,
ઈશ્વર અરૂપ છે અને કોઈ દિવસ આકારવિશિષ્ટ થઈ શકતો નથી.
પરમહંસ દેવે કહ્યું કે શક્તિનો સ્વીકાર કર્યા વગર, અલ્પજ્ઞાન પ્રાપ્ત
થઈ શકતું નથી. કેશવચંદ્ર શક્તિને માનતા નહોતા. અલ્પાપાસના
સંબંધી પોતાનો જે અભિપ્રાય હતો તે એમણે સરળતાથી પરમહંસને
જણાવ્યો. પરમહંસ દેવે તર્ક વિતર્ક કરીને સ્હમજાવ્યું કે, અલ્પ અને
શક્તિ એકજ છે. અલ્પ શક્તિમાં વિરાજીત છે; અથવા શક્તિ અલ્પમાં

નિહિત છે. એક તરફથી અત્તની અનંત શક્તિનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ અને બીજી તરફથી અનંત શક્તિની સમષ્ટિને અત્ત કહેવો જોઈએ. અત્તનું એક નામ સચ્ચિદાનંદ છે. અત્ત અને શક્તિની વ્યાખ્યા અનેક દાખલાઓથી સ્પષ્ટમજબૂતી એમણે કહ્યું “અત્ત પુરુષ છે અને શક્તિ પ્રકૃતિ છે. કારણ એકને વ્યાખ્યા બીજું સંકેત છે; એટલા માટેજ અત્તને પુરુષ અને શક્તિને પ્રકૃતિ કહી છે. જે પ્રમાણે વૃક્ષ પુરુષ અને તેને વીંટાઈ રહેલી લતા સ્ત્રી શબ્દથી ઓળખાય છે. નૌકા નપુંસક લિંગ હોવા છતાં એમાં મુસાફરો બેસે છે એટલે તે સ્ત્રીલિંગ વાચક થાય છે; તદમે એક ચિત્રપટ તૈયાર કરો તો ચિત્ર ત્હમરી ચિત્રકારી શક્તિથી ઉત્પન્ન થયું તેટલા સાડ તદમે પુરુષ, ત્હમરી ચિત્ર ચીતરવાની શક્તિ એ ત્હમરી સ્ત્રી અને ચિત્ર એ સંતાન એવીજ રીતે અત્ત પિતા, શક્તિ માતા અને આપણે ત્હેનાં સંતાન સ્વરૂપ છીએ. એટલા માડ અત્તોપાસના કરતાં પહેલાં શક્તિની ઉપાસના કરવી જોઈએ. વળી સ્પષ્ટમજબૂતું કે, પિતા અને માતા પ્રતિ સંતાનનો શાન્ત અને દાસ્યભાવ હોય છે; પણ પિતા સંતાનની મંગલકામના કરવામાં જરા કડકશ વ્યવહાર કરે છે અને જનની કરતાં ત્હેનો સ્નેહ ઓછો હોય છે એમાં સંદેહ નથી. જનનીનો ભાવ એવો હોતો નથી. સંતાન ગમે તેટલા દોષથી ભરપૂર હોય, તો પણ એની દૃષ્ટિમાં એ નિર્દોષી જણાય છે. માને એકવાર મા કહીને બોલાવવાથી સંતાનના મનમાં જેટલી શાન્તિ થાય છે, એટલેજ આનંદ માતાને પણ થાય છે. માતાની આગળ દોષ સ્વીકારતાં ભય ઉત્પન્ન થતો નથી, પણ પિતાની આગળ જતાં અપરાધી પુત્રનો પગ ઉપડતો નથી તો પછી દોષ સ્વીકારવાની વાતજ ક્યાં રહી ? એટલા માટે ઈશ્વરની સાધના માતૃભાવે કરવી એજ ઉત્તમ છે. માતૃભાવે સાધના કરવાનો એક બીજો પણ ઉદ્દેશ છે. મનુષ્યનું ચિત્ત

સ્વભાવથીજ દુર્બળ છે. નારીનું નામ સાંભળતાં કુત્સિત ભાવનો ઉદ્ભવ મળે મન એક પ્રકારે પશુવત્ થઈ જાય છે. સખ્ય ભાવમાં પણ મનની સમતા રહી શકતી નથી, પણ માતૃભાવમાં એવો કોઈ પણ દોષ આવતો નથી. માતૃભાવે ઈશ્વર સાધના કર્યાથી મન ધીમે ધીમે ઉચ્ચગામી થાય છે અને પૃથ્વીનાં અનેક આકર્ષણોમાંથી મનુષ્ય બચવા પામે છે.

પરમહંસ દેવતા ઉપદેશની અસર આચાર્ય કૃશવચન્દ્ર ઉપર ઘણી સારી થઈ હતી અને એમણે ઈશ્વરને માતા રૂપે સંબોધન કરવાનું શરૂ કર્યું હતું. પરમહંસ દેવ અને આચાર્ય કૃશવચન્દ્રમાં ઘણાજ સારો સ્નેહ બંધાયો હતો. એટલે સુધી કે પરમહંસ દેવ ઘણી વખત કૃશવચન્દ્રનો ઉપદેશ શ્રવણ કરવા બ્રાહ્મસમાજમાં જતા. કૃશવચાનુ જ્યારે મૃત્યુશય્યામાં પડ્યા હતા ત્યારે પરમહંસ દેવ તહેમને જોવા જતા હતા. એક દિવસ પરમહંસે તહેમની છેવટની દશા પાસે આવતી જોઈને કંઈ હતું, બાગમાં એક સરસ ઝૂલ ખીલી નીકળે છે એટલે ઉદાનનો માલિક તહેને ચુંટી લે છે: ને પ્રમાણે તહમારા મનરૂપી ભક્તિ-પુષ્પ લમણાં ખીલી નીકળ્યું છે, એ લવે માતાના ચરણ આગળ જઈને સદાને માટે પડયું રહેશે. કૃશવચન્દ્ર બામુના પરલોકગમનના સમાચાર સાંભળીને પરમયોગી રામકૃષ્ણને ઘણાજ ખેદ થયો હતો. પરમહંસ અને કૃશવચન્દ્રનો સંબંધ આ પ્રમાણે મૃત્યુથી વિચ્છિન્ન ન થઈ ગયો હોત તો ભારતવર્ષના ધાર્મિક સંસારમાં કાંઈક ઓરજ રંગ આવત એમ ઘણા વિદ્વાનોનું માનવું છે.

અત્યાર સુધી પરમહંસ દેવનું મહત્વ જનસમાજના જાણ્યામાં નહોતું આવ્યું. લોકો તહેમને એક દિવાના સાધુ તરીકે ઓળખતા હતા, પરંતુ એ નિષ્કામી સાધુ હોવા ઉપરાંત જ્ઞાનનો ભંડાર છે એ વાત કૃશવચંદ્રદ્વારાજ લોકોને જ્ઞાત થઈ. ત્યાર પછી ઘણા પ્રતિ-

ધિત અને અશિક્ષિત લોકો પરમહંસના સમાગમમાં આવીને જીવનને સફળ કરવા ભાવ્યશાળી થયા હતા.

પરમહંસના અનુયાયી અને શિષ્ય તરીકે ઘણા મનુષ્યો પ્રસિદ્ધ છે પણ તહેમના પ્રિય સેવક રામચંદ્ર કહે છે કે “ પરમહંસ દેવ કોઈના કાનમાં મત્ર આપીને ગુરૂ બનતા નહિ. ઉપદેશ આપતા, ઈશ્વર-પ્રાપ્તિના મુલભ માર્ગ દર્શાવી આપતા, પણ કોઈના ગુરૂ થતા નહિ. એટલુંજ નહિ, પરંતુ તહેમની મન્મુખ ‘ગુરૂ’ શબ્દ બોલવાનું નાહ્ય કોઈ કરી શકતું નહિ. ગુરૂ કહેવા જતાં એ કહેતા કે, કોણ કોનો ગુરૂ ? એક ઈશ્વર મધ્યાનો ગુરૂ છે. ”

પરમહંસ દેવે પોતાના સમાગમમાં આવનાર અનંક અશિક્ષિત નાસ્તિક યુવકોને આસ્તિક બનાવ્યા છે, અનંક કપથગામી પુરુષોને સદાચરણના માર્ગમાં આવ્યા છે અને તહેમનીદ્વારા જગતનું મહાન કલ્યાણ સાધ્યું છે. એ બધાનો વિચારથી કલ્પેજ કરવાનું અત્રે બની શકે એમ નથી. સાધક રામચંદ્ર, બાબુ મુરેગચંદ્ર, અપ્રસિદ્ધ નાટકકાર ગિરિશચંદ્રએન આદિના નામ ઉદાહરણરૂપ છે.

નાટ્યશાસ્ત્રવિશારદ સ્વર્ગસ્થ ગિરિશચંદ્ર કોઈએક સમયે પદ્મા નાસ્તિક હતા. એક જોડા પર્વત ઉપરથી પગ ખસી જતી વખતે એમના મુખમાંથી અકસ્માત ઈશ્વર શબ્દ નીકળી ગયો હતો એટલા સારૂ પણ એમણે પોતાના મનને ધિક્કાર દીધો હતો કે, ‘ આ શુ ! બયને લીધે ઈશ્વરનું નામ દીધું ! ’ કતી પણ એવું નહિ કહ્યું. એ પ્રેમથી એને બોલાવી શકીશ તોજ એનું નામ લઈશ. ’ પરંતુ નાસ્તિકતા ઉપરાંત એમનામાં એક બીજો દોષ હતો. એ દારૂના શીશા ને શીશા ગટગટાવી જતા. સહ્યસમાજમાં, સાધુજનો અને મુરખીઓના દેખતાં પણ સુરાપાન કરતાં તહેમને લજ્જા આવતી નહિ. પરમહંસ દેવના સમાગમમાં આવ્યા પછી ઈશ્વર ઉપર તહેમની શ્રદ્ધા

ઉત્પન્ન થઈ હતી એટલું જ નહિ પણ સુરાપાનની ટેવ ધીમે ધીમે છુટી ગઈ હતી, ગિરિશ બાપુએ પાઝાગી પરમહંસની ઘણી ભક્તિ કરી હતી. પરમહંસ તહેમને વીરભક્ત કહીને બોલાવતા. ગિરિશને જ્ઞતાં વારંવાર તહેમને અપૂર્વ આનંદ યમ આવતો. પરમહંસના સમાગમથી તહેમણે કહું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તહેમણે રચેલાં બુદ્ધદેવ ચરિત, બિલ્વમંગળ, નસિરામ અને રૂપમેના આદિ ગ્રંથોમાંથી એમનું કહું તત્ત્વજ્ઞાન અને ધાર્મિકતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

પરમહંસના ભક્તવર્ગમાં અનેક સ્ત્રીઓની પણ ગણના થાય છે. એમની કેટલીક મન્યાસિનીઓ હતી અને કેટલીક ગૃહસ્થાશ્રમી સ્ત્રીઓ હતી.

જે સમયમાં દક્ષિણેશ્વરમાં સ્ત્રીઓની આવજન શરૂ થઈ હતી તે સમયના થોડા દિવસ અગાઉથી, પરમહંસ દેવતાં પત્ની શ્રી શ્રીમાતા હાકરાણી પણ પતિસેવા કરવાના અભિપ્રાયથી ત્યાં આવ્યા હતાં. પરમહંસ કોઈ કોઈ દિવસ તો એમને પાતાતા ઘરમાં પ્રવેશ કરવા દેતા અને કોઈ વખત નિષેધ કરતા, એ સમયમાં એક દિવસ પરમહંસને ભારાવેશમાં આવવા જોઈને તહેમની પરીક્ષા કરવા ખાતર, માતા હાકરાણીએ પ્રશ્ન્યુ ‘કહે જોઈએ હું કોણ છું ?’ પરમહંસે અતિશય આનંદપૂર્વક કહ્યું. ‘તું મહારી આનંદમયી માતા છું.’ માતાજીએ એ શબ્દો સાંભળીને કહ્યું ‘એવી વાત કહેશો નહિ’ પરમહંસે કહ્યું “હું જાણું છું કે, મા આનંદમયીએ એક રૂપે આ દેહને જન્મ આપ્યો છે. ખીજ એક રૂપે એ કાલીના મંદિરમાં વસે છે અને ત્રીજ એક રૂપે મા આનંદમયી મહારી સેવા કરે છે.” તહેમની પત્નીનાં ચક્ષુમાંથી જલધારા પડવા લાગી. એ દિવસથી એમણે એવી વાત કરવી છોડી દીધી અને પતિની સેવામાંજ ચિત્ત પરોવ્યું. જે સ્ત્રીઓ પરમહંસ દેવની પાસે જવાની હિંમત ધરી શકતી નહિ તેઓ માતાજીની પાસે જઈને બેસતી અને માતાજી તહેમનો યથાર્થ થોડો આદર સત્કાર કરતાં.

બંગાળી સંવત્ ૧૨૯૩ ની ૩૧મી શ્રાવણ એટલે ઈ. સ. ૧૮૮૬ ની ૧૬ મી ઓગસ્ટની રાત્રે પર વર્ષની વયે ભક્તકુલચૂડામણિ રામ-કૃષ્ણ પરમહંસ દેવના આત્માએ નશ્વર દેહનો ત્યાગ કરીને કૈવલ્ય ધામમાં ગમન કર્યું. મૃત્યુના થોડા માસ અગાઉથી તહેમના ગળાની નળીમાં એક ફેલ્ડો થયો હતો. એ ફેલ્ડો મોટો ધર્મ જવાથી પરમહંસ દેવને ધણીજ વેદના ભોગવવી પડી હતી; પણ એમણે એને માટે જરા પણ શોક કર્યો નથી. ધીમે ધીમે ગળામાં અન્ન કિતરવું બંધ થઈ ગયું, અને શરીર જીર્ણુશીર્ણ થવા લાગ્યું. ગુરૂની આવી અવસ્થા જોઈને શિષ્યો તહેમને ચિકિત્સા સારૂ બાગ બાવરમાં લાવ્યા. ત્યાંથી બલરામ બાપુના ઘરમાં અને ત્યાંથી કાશીપુરમાં એક ગુરમ્ય બગિચામાં તહેમને લઈ જવામાં આવ્યા. અનેક પ્રવીણ ડાક્ટરો અને વૈદ્યોના કિપ-આર છતાં એજ સ્થાનમાં પરમહંસની માનવ લીલા સમાપ્ત થઈ.

વિશ્વ વિદ્યાલયના અનેક યુવકો પણ પરમહંસ દેવની પાસે જ્ઞાન અને શાન્તિ મેળવવા સારૂ આવતા હતા. દેશની બાવિ આશા રૂપ એ યુવકોને પરમહંસ ધણુંજ ચાહતા હતા. કેટલાક યુવકોએ શ્રોરામ-કૃષ્ણનો જ્ઞાનમર્મ ઉપદેશ શ્રવણ કરીને, સંસારસુખને તિલાંજલિ આપી દઈને, સંન્યાસાશ્રમનો સ્વીકાર કર્યો હતો. તેમાં મિસ્તર નરેન્દ્રનાથ દત્ત મુખ્ય હતા; જહેમણે પાછળથી સ્વામી શ્રીવિવેકાનંદ નામથી આખી સૃષ્ટિમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે. પરમહંસ દેવના મૃત્યુ પછી દસબાર વર્ષ સુધી એ સાધુઓ ધશ્વિર ભજન, સાધન અને દેશા-ટન કરવામાં પ્રવૃત્ત રહ્યા હતા. ત્યાર પછી દેશભક્ત સ્વામી વિવેકા-નંદે તહેમનો નિયમબંધ સંઘ બનાવીને તહેમની દ્વારા દેશસેવાન કાર્યનો આરંભ કર્યો; એ સંન્યાસીસંઘનું નામ રામકૃષ્ણ મિશન છે. રામકૃષ્ણમિશને ભારતવર્ષમાં ત્રણ મઠની સ્થાપના કરી છે. એક બેલુડ, બીજો માયાવતી અને ત્રીજો મદ્રાસમાં.

કલકત્તાની નજદીકમાં, બાગીરથીની પશ્ચિમ દિશામાં, હાવડા જિલ્લામાં બેલુડ નામનું એક ગામ છે. એ ગામમાં નદીના તટ ઉપર, સ્વામી વિવેકાનંદે બંગાળી સંવત્ ૧૩૦૪ માં એક મઠની સ્થાપના કરી હતી. એ મઠમાં શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ દેવનાં અસ્થિ, પાદુકા, હસ્તાક્ષર આદિ નાના પ્રકારનાં સ્મૃતિ-ચિહ્નો ધણી યત્ન અને ભક્તિ પૂર્વક સાચવી રાખવામાં આવ્યાં છે. દર વર્ષે શિવરાત્રી પછી પરમહંસ દેવના જન્મોત્સવને દિને, બેલુડના મઠમાં મહોત્સવ કરવામાં આવે છે.

એ મઠમાં દરરોજ નિયમપૂર્વક પૂજા પાઠ આદિ અનુશાન થયા કરે છે. કેટલાક છાત્ર અને બ્રહ્મચારીઓએ મઠમાં વાસ કરીને બ્રહ્મચર્ય-પાલન, ચરિત્ર-ગઠન અને વિદ્યાભ્યાસ કરે છે. એમને એ બધાં કાર્યોમાં મઠ તરફથી મદદ મળે છે. દેશદેશાંતરમાંથી આવતા સાધુઓ ત્હાં આગળ એ ચાર દિવસ આશ્રય લઈ જાય છે. સધળા સંપ્રદાયના ધર્મ-જિજ્ઞાસુ લોકોના પ્રશ્નોનું યથાશક્તિ સમાધાન કરવામાં આવે છે.

કુમાયુત જિલ્લામાં માયાવતી નામક સ્થાનમાં “માયાવતી અદ્વૈતાશ્રમ” મઠ સ્થાપવામાં આવ્યો છે. ત્હાં આગળ પણ બેલુડ મઠની માફકજ વ્યવસ્થા છે. ત્હાંથી ‘પ્રમુદ્ધ ભારત’ નામનું માસિક અને ‘બીજન’ સારાં પુસ્તકો પણ પ્રગટ થાય છે.

મદ્રાસનો મઠ, મદ્રાસ શહેરમાં સમુદ્ર કિનારે કેસલ કેરનોન (Castle Kernon) નામક સુપ્રસિદ્ધ પ્રાસાદમાં સ્થાપવામાં આવેલો છે. એ સ્થાનમાં પણ ઉપર જણાવેલા મઠ માફક કાર્ય થાય છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ દેવના સ્મારકમાં કાશી અને કનખલમાં સેવાશ્રમો પણ છે અને ત્હાં દીન, દરિદ્રી તથા માંદાઓની સેવા શુશ્રૂષા થાય છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ દેવ ઉપર શ્રદ્ધા રાખનારે એ સંસ્થાઓને મદદ કરવી ઘટે છે.

૧૧. ભાસ્કરાનંદ સરસ્વતી.

સંવત ૧૮૯૦ ના આશ્વિન માસમાં શુક્લ સપ્તમીને દિને અર્ધ રાત્રી સમયે કાનપુર જિલ્લામાં આવેલા

“ મૈથેલાલપુર ” ગામમાં મહાત્મા ભાસ્કરાનંદ સરસ્વતીએ જન્મ ગ્રહણ કર્યો હતો. તહેમના પિતાનું નામ મિશ્રલાલ મિશ્ર હતું. એ સામવેદી કનૌજિયા બ્રાહ્મણ હતા. મિશ્રલાલ સંસ્કૃત અધ્યાપક હતા. વેદ અને પુરાણમાં એ વિશેષ વિદ્વાન હતા. મહાત્મા ભાસ્કરાનંદ સરસ્વતીના જન્મ સમયે તહેમના પિતાએ, તહેમનું નામ મતિરામ પાડ્યું. આઠ વર્ષની વયે મતિરામનું ઉપનયન થયું. એ સમયમાં પ્રચલિત રીત મુજબ મિશ્રલાલે ત્રિદાબ્યાસ સાડ બાળક મતિરામને શુરને ઘેર મોકલી દીધો. પરિશ્રમ અને ખંતને લીધે સત્તર વર્ષની વયે મતિરામ એક અસાધારણ પંડિત નીવડ્યો. મતિરામની વય બાર વર્ષની હતી તે વખતે તહેનું લગ્ન થઈ ગયું હતું; અને લગ્નના પાંચ વર્ષ પછી તહેને ત્યાં એક પુત્ર જન્મ્યો હતો; પરંતુ દુર્ભાગ્યે એ બાળક શૈશવાવસ્થામાંજ કાળના મુખમાં સપડાઈ ગયો. પુત્રના મૃત્યુ પછી તરતજ મતિરામના મનમાં વૈરાગ્યનો ઉદય થયો. એજ સમયે સંસારનો ત્યાગ કરીને એમણે વૈરાગ્યની દિશામાં ગમન કર્યું.

ધરખાર છોડી દઇને એ કિજ્જયિની નગરમાં ગયા. ત્યાં આગળ જુઓઝ ગુર મળી આવ્યાથી લેમની પાસે યોગવિદ્યાનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો, અને યોગ સાધનમાં તલ્લીન બન્યા; કેટલાંક વર્ષ સુધી કિજ્જયિની નગરમાં વસ્યા પછી મતિરામ ગુજરાત અને માળવાનાં વિવિધ સ્થાનોમાં ફર્યા. ત્યાં આગળ સાત વર્ષ રહીને સમગ્ર વેદાન્ત શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરીને, એ પાછા કિજ્જયિની નગરીમાં આવ્યા. એ સમયે પ્રસિદ્ધ પરમહંસ શ્રી પૂર્ણાનંદ સરસ્વતી સાથે લેમનો મેળાપ થયો. પૂર્ણાનંદ સરસ્વતીએ મતિરામને યોગ્ય પાત્ર ગણીને દીક્ષા આપી, તથા મતિરામ નામને બદલે 'શ્રી સ્વામી ભાસ્કરાનંદ સરસ્વતી' એવું નામ પાડ્યું. એ વખતે મતિરામની વય કેવળ સત્તાવીશ વર્ષની હતી. ભાસ્કરાનંદ સ્વામીએ એ આશ્રમમાં થોડા દિવસ વાસ કરીને કાશી ગમન કર્યું. કાશીમાં દુર્ગાવાડીની પાસે આનંદ બાગમાં લેમનો આશ્રમ નિર્માણ થયો. કેટલાક મહિના ગુઢી એ આશ્રમમાં રહ્યા પછી સ્વામીજી રતેહપુર જિલ્લામાં અશનિપુર ગામમાં આવ્યા અને ત્યાંથી કાનપુર થઇને પોતાની જન્મભૂમિનાં દર્શન કરવા ગયા. ત્યાર પછી થોડે દિવસે સ્વામીજી કેવળ એક લંગોટી ધારણ કરીને ભારતનાં બધાં તીર્થોમાં ભ્રમણ કરી આવીને, કાશી ધામના એ આનંદ બાગ વાળા આશ્રમમાં પાછા આવ્યા. એમ કહેવાય છે કે ભારતનાં લગભગ બધાં તીર્થોની લેમણે યાત્રા કરી હતી.

બદરિકાશ્રમમાં જતી વખતે બરફ ધણે પડ્યાથી સ્વામીજીએ ધણું કષ્ટ ભોગવ્યું હતું. શીતથી લેમનું બધું અંગ અકડી ગયું હતું, અને રસ્તામાં પોતે મરણ તોલ થઈ ગયા હતા. એ વખતે લેમની સેવા શુશ્રૂષા કરે એવું કોઈ પણ માણસ સાથે નહોતું. પરંતુ સદ્-ભાગ્યે એક વાલિયો ત્યાં થઇને જઈ રહ્યો હતો તેના દીકામાં સ્વામીજી આવ્યા, તેણે લેમની આવી વિપત્તિ વાળી અવસ્થા જોઇને

દયા આણીને ખરા અંતઃકરણથી સેવા ચાકરી કરી; એ વાણિયાની સેવાથીજ સ્વામીજીના એ વખતે પ્રાણ બચ્યા. એજ સ્થાનમાં સાધુ અનંતરામ સાથે તહેમનો મેળાપ થયો. વેદાન્ત વિદ્યામાં સાધુ અનંતરામ અસાધારણ પારદર્શી હતા, તહેમણે સંસારાશ્રમનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો હતો, અને હરિદ્વારના કોઇ નિર્જન સ્થાનમાં નિવાસ રાખ્યો હતો. સાધુ અનંતરામ, ભાસ્કરાનંદના સમાગમથી અતિશય સુખી થયા હતા અને બંને જણાએ મશ્વરના તત્ત્વનું વિવેચન કરીને એક બીજાને ઘણો આનંદ આપ્યો હતો. આ પ્રમાણે સ્વામીજીની ઉમરનાં ચાળીસ વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયાં. હરિદ્વારનો ત્યાગ કરીને પાછા એ કાશીના આનંદ બાગમાં આવ્યા હતા.

કાશીના આનંદ બાગમાં આવીને, સંવત્ ૧૯૨૫ માં સ્વામીજીએ લંગોટી પર્યન્તનો પરિત્યાગ કર્યો. એક દિવસ શિયાળાની મોસમમાં કાશીવાસી વિદ્વાનો અને રાજાઓ સ્વામીજીની આગળ ઉપસ્થિત થયા હતા અને વિનયપૂર્વક હાથ જોડીને બોલ્યા હતા. “ ગુરૂદેવ ! શીતઠાળમાં પ્રત્યેક મનુષ્ય વસ્ત્રથી દેહને ઢાંકે છે, પરંતુ આપ તો આવી સખ શીત ઋતુમાં ખુલ્લે શરીરે રાત દિવસ પડયા રહો છો. હમારો આપને આગ્રહ છે કે આપ શરીર ઉપર કાંઈ ઓઢીને આવી કકડતી ઢહાડથી દેહનું રક્ષણ કરો.” તહેમની વિનતિના ઉત્તરમાં સ્વામીજીએ કહ્યું “ ડાહ્યો મનુષ્ય જે વસ્તુનો એક વખત ત્યાગ કરે છે તે વસ્તુ ફરીથી ગ્રહણ કરતો નથી.”

સ્વામીજી ધૈર્ય અને શાન્તિ વાળા સ્વભાવના મનુષ્ય હતા. નિર્જન સ્થાનમાં વાસ કરવાનું તહેમને ઘણું પસંદ હતું. પરંતુ એમની પસંદગી ચાલે કોની આગળ ? એમના યોગ અને તપસ્યાની ખ્યાતિ ચારે તરફ એટલી બધી પ્રસરી ગઈ હતી કે, તીર્થયાત્રીઓની પેઠે હજારો આ પુરુષો હિન્દુસ્તાનને ચારે ખુણેથી એમનાં દર્શન કરવા

સાઙ આવતાં. એમનો ધર્મોપદેશ સાંભળીને મહારાજઓથી લઇને જુપડીમાં વસનારા દરિદ્ર મનુષ્યો સુધીની અનેક વ્યક્તિઓ તહેમની પાસે દીક્ષા લેતી, અને તહેમને પોતાના ગૃહ તરીકે સ્વીકારતી. જનશ્રુતિ એવી છે કે ભાસ્કરાનંદ સ્વામીને એક લાખ કરતાં વધારે શિષ્ય હતા. કેવળ આપણા દેશના ભક્તજનોજ સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીના ગુણનો મહિમા સ્હમજી શક્યા હતા, એમ નહોતું. પશ્ચિમના સુધરેલા દેશના અનેક મુશિક્ષિત યુરોપિયનો તથા અમેરિકનો તહેમના તરફ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ રાખતા હતા.

તપના પ્રભાવથી સ્વામી ભાસ્કરાનંદમાં અનેક અલૌકિક શક્તિઓ આવી હતી, પરન્તુ એ બધી ઐશિક શક્તિઓને પોતે પ્રગટ કરતા નહિ. એએક ઘટનાઓ ઉપરથી એમની એ શક્તિનો કાંઈક ભાસ મળી શકે છે. હમે અહિંયા એવી ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કરીશું.

બાહર નગરની વેદશરણુ કુમારીને કોઈ અભીષ્ટ સિદ્ધિની બાબતમાં સ્વામીજીએ ભવિષ્ય કહી આપ્યું હતું. એ પ્રમાણેજ તહેતુ કાર્ય પાર કાર્યુ એટલે એ બાપએ જઈને એક લાખ કરતાં વધારે રૂપિયા સ્વામીજીને અર્પણ કર્યા. સ્વામીજીએ એ ધન ગ્રહણ ન કરતાં એમાંથી આનંદ બાગના બગિચાની પાસે એક વિશાળ શિવમંદિર બંધાવ્યું. એ મંદિરના એક ખુણામાં સ્વામીજીની પદ્યરતી મૂર્તિ સ્થાપવામાં આવી છે.

શીતલપ્રસાદ નામનો એક પુરૂષ કાશીમાં વાસ કરતો હતો. એ મનુષ્ય સ્વામીજીનો શિષ્ય હતો. એક દિવસ તહેનો એક પુત્ર ઘરની અગાશી ઉપરથી પડી જઈને મરણતોલ યઈ ગયો. શીતલપ્રસાદ સ્વામીજીની સિદ્ધિ સંબંધી વાત જાણતો હતો; એટલે તે ડાકરોની પાસે ન જતાં સીધો સ્વામીજીની પાસે ગયો. શિષ્યને અત્યંત શોક-વિહ્વળ જોઈને સ્વામીજી બધી ઘટના સ્હમજી ગયા. તહેમણે શિષ્યને

સંબોધન કરીને કહ્યું “ પ્રસાદ ! આ ગંગાજળ પાપુ છુ તે ત્હારા છોકરાને પીવરાવી દેજે, એટલે એ આરોગ્ય થઈ જશે. તું કોઈ પણ પ્રકારની ચિન્તા કરીશ નહિ ” શીતલપ્રસાદે ઘેર જઈને એ જળ પુત્રને પીવરાવ્યું એટલે એને ધીમે ધીમે આરામ થતો ગયો અને ઘણા થોડાજ દિવસોમાં તે હરતો કરતો થયો.

કલકત્તા શહેરમાંથી કોઈ એક પુરૂષ સ્વામીજી પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરવા અને યોગવિદ્યાનું શિક્ષણ મેળવવા ગયો હતો. ત્હેણે સ્વામીજી આગળ જઈને પોતાનો મનોભાવ પ્રગટ કર્યો એટલે સ્વામીજીએ ત્હેને કહ્યું ‘ ત્હારે દીક્ષા લેવાનો સમય હવે આવ્યો નથી. તું કોઈને પણ ખમ્મર આપ્યા વગર ગૃમ રીતે મ્હારી પાસે આવ્યો છે. ત્હારી માતા, ત્હારી સ્ત્રી અને ત્હારાં મતાનાં ત્હારે માટે ગેડકળ મચાવી રહ્યાં છે. તું હમણાં પાછો જી અને પોતાં વર્ષ પછી આ રીતે મ્હને મળજે. ” એ પુરૂષ સ્વામીજીની વાત સાંભળીને ઘણા વિચ્છેદ પામ્યો અને પોતાનો મનોભાવ ગૃમ રાખીને પોવ્યો ‘ મહારાજ ! મ્હારે મા, પત્ની, તથા છોકરાં હયાં છે એ વાત સાચી, પણ હું એ બધાંની રજા લઈને આવ્યો છું. સ્વામીજીએ કહ્યું ‘ ત્હે રજા માગી હતી ખરી પણ એમણે આપી નથી. તું એમના ઉપર વિરક્ત થઈ ને ચાલ્યો આવ્યો છે. વળી ત્હારે સંસાર ત્યાગ કરવાનું એક બીજું પણ કારણ છે જે કહ્યાથી ત્હને લજ્જા આવશે. માટે તું પાધરો ઘેર જ. ત્હારી આકાંક્ષા હવે પૂરી થઈ નથી. ” સ્વામીજીની વાત સાંભળીને એ પોવ્યો “ મહારાજ ! મ્હારા મનમાં વૈરાગ્યનો ઉદય થવાથીજ મ્હેં સંસાર ત્યાગ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે. એ સિવાય મ્હારા ત્યાગનું બીજું કાંઈ કારણ નથી ” સ્વામીજીએ ત્હેને ફરીથી કહ્યું “ હીક, તુ ત્હારા પડોશમાં રહેનારી કોઈ રમણી ઉપર આસક્ત થયો હતો ? ત્હે જે રમણીનું સત્તાનાશ વાળ્યું છે તેજ ત્હારી

ખરી જાનદાતા છે. તહેના ઉપદેશથીજ ત્હારા મનમાં વૈરાગ્યનો ઉદય થયો છે.” સ્વામીજીની અતિ અદ્ભુત શક્તિ જોઈને એ પણ બે હાથ જોડીને તહેમના ચરણમાં લોટી પડ્યો અને પાપમંથી પોતાનો ઉદ્ધાર કરવા માટે સ્વામીજી આગળ આશ્રયન્યાશ્રય થવા લાગ્યો. સ્વામીજીએ તહેને ઘણા આગ્રહથી મદમગ્નનુ કે ‘હું તહેને વીક્ષા આપીશ, પરંતુ ત્હારે હજુ પણ થોડો સમય સસારાશ્રમમાં રહેવું પડશે.” આખરે એ પણ એમ કરવા સન્મત થયો એ બતાવ બન્યા પછી ઘણા વર્ષ બાદ એક શબ્દ દિવસ નહોતો, સ્વામીજીએ તહેને વીક્ષા આપી અને યોગ સંન્યાસ કેવો- ઉપદેશ આપ્યો. તહેમના એ ઉપદેશનો આનંદ અધિયા આવીને છીએ.

અંસાર ન્યાગ કરીને, ઉદ્ધામીન નીતે યોગ સાધન કાર્યમાંજ પ્રવિષ્ટ મળે છે, એમ નથી. અમારી અને ઉદ્ધામીન બન્ને પ્રકારના યોગી ને ચિત્ત અને મનને ચિત્ત ગણી શકે તેજ તહેમને પ્રવિષ્ટનો સાક્ષાત્કાર થાય કે મનુષ્યના બધા ગુણો છે અત્યંતથી અધિકારનો પડે તહેના ઉપર પડેલા હોવાથી મનુષ્ય ને ગુણોને કામમાં લાવી શકે નથી. યોગ બળવાળા મનુષ્યને અગાધ્ય કાંઈ પણ નથી.

પ્રશ્ન — યોગ કેને કહે છે ?

ઉત્તર:—વદશાસ્ત્રમાં જોઈને ધ્યાન કલ્પે છે, તહેનો અન્યાન્ય શાસ્ત્રકારોએ યોગ શબ્દથી ઉદ્ધામ કયો છે કેટલીક ક્રિયાઓદ્વારા એ યોગ પ્રાપ્ત થાય છે એમાં મોટી પ્રધાન ક્રિયા સમાધિ છે સમાધિ શબ્દથી બહારના વિષયોમાં આસક્ત યથેતા અતઃકેળે એક સ્થળમાં ચોટાડવું એવો ભાવાર્થ સ્દમગ્નય છે. એ ચિત્ત ચોટાડવાનું કેન્દ્રસ્થાન તે પરમાર્થ પદાર્થ હોય છે. બગવાન પત્તજિ કહી ગયા છે કે ‘યોગાશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ’ ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો તહેનું નામ યોગ. આ પ્રમાણે ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને પરમાત્મામાં

તેને ચાંટાડવાથી જીવાત્મા અને પરમાત્માનું એક થાય છે. એટલા માટે એવું કહેવાય છે કે પરમાત્માની સાથે જીવાત્માનું એક કરવું તે યોગ.

પ્રશ્ન:—યોગનું શિક્ષણ મેળવવું હોય તો કયા કયા વિષયો જાણવા આવશ્યક છે ?

ઉત્તર:—“ યોગાભ્યાસને માટે પ્રથમ તો એક ગૃહ આવશ્યક છે. ત્યાર પછી મન સ્થિર કરવા સાડ પોતાની અવસ્થાથી મંતુષ્ટ થવાની જરૂર છે. લોભને ખિલકલ ત્યજ દેવો પડે છે. મન સ્થિર ન હોય તો યોગનો અધિકાર વતો નથી. ત્યાર પછી કામ, ક્રોધ, વગેરે રિપુઓનો ત્યાગ, નિરુદ્ધતા, પરમબ્રહ્મમાં ચિત્ત સમર્પણ આદિ આવશ્યક છે. આસન, મુદ્રા, પ્રાણાયામ ધ્યાન, પ્રત્યાહાર, ધારણા અને સમાધિ આવશ્યક છે. યોગ સાધવા એસતાં પાંચેના નિયમાદિનો અભ્યાસ કરવો પડે છે.

પ્રશ્ન:—નિયમ શેને કહે ?

ઉત્તર:—શાન્તિ, સન્તોષ, આહાર તથા નિદ્રામાં અસ્પૃશ્યતા; સર્વ વિષયમાં સર્વદા ઉદાસીન બાવ, થોડી પ્રાપ્તિમાંજ તૃપ્તિ, નિરુદ્ધતા, ચિત્તસ્થિરતા અને પરમબ્રહ્મમાં ચિત્ત સમર્પણ આદિને નિયમ કહે છે. નિયમ પછી દેહજ્ઞાન થવું આવશ્યક છે.

પ્રશ્ન:—દેહજ્ઞાન શાને કહે છે ?

ઉત્તર:—જેમાં જીવાત્મા, પરમાત્મા અને પ્રાણ અપાનાદિ એક થાય છે, તેને દેહ કહે છે. દેહમાં સર્વ ગુદ્ધ દ્વિસપ્તતિ સહસ્ર નાડી હોય છે; જે બધી નાડીઓમાં ઇડા, પિંગલા, અને સુષુમ્ણા એ ત્રણ નાડી મુખ્ય છે અને તે બ્રહ્મગામિની છે. વળી ગાન્ધારી, પ્રસરા, હસ્તિ-જિહ્વા, યશા, અલંબશા, કુહુ અને શંખિની નાડીઓ આખા શરીરમાં ડાખી જમણી બાજુએ આવેલી છે. આ દસ નાડીઓમાંથી અસંખ્ય ન્હાની ન્હાની નાડીઓ ઉત્પન્ન થઈને આખા શરીરમાં વ્યાપી રહી છે.

શરીરમાં દસ પ્રકારના વાયુ છે. એમાં પ્રાણુવાયુ હૃદયમાં, અપાન-
વાયુ ગુહ્યસ્થાનમાં, સમાન વાયુ નાભિમાં ઉદાન વાયુ કંઠમાં, વ્યાન
અને ધનન્ય આખા શરીરમાં છે તે ઉપરાંત નાગ વાયુ કૃર્મ વાયુ
કૃકરવાયુ અને દેવસ્તવાયુ પણ શરીરમાં અવગ્નિયત છે.

પ્રશ્ન:—પટ્યક શાને કહે છે ?

ઉત્તર:—મૂલાધાર, રવાધિયાન, મણિપુર, અનાહત, વિશુદ્ધ અને
આજ્ઞા એ છ વસ્તુ દેહમાં છે. એનેજ પટ્યક કહે છે. યોગમાં એસતી
વખતે આમન અને મુદ્રા વગેરેનો અભ્યાસ કરવો પડે છે.

પ્રશ્ન:—આસન શાને કહે છે ?

ઉત્તર:—એસવાની રીતને આસન કહે છે. આસનાદિનો અ-
ભ્યાસ કર્યાથી મનની જે દુષ્પ્રવૃત્તિ પરિત્યાગ કરવા યોગ છે, તે
આપોઆપ મનમાંથી પલાયન કરી જાય છે અને આમનનો અભ્યાસ
રાખવાથી મેહદઃ સ્થિર થાય છે. મેહદઃ સ્થિર થયા વગર સનાધિ
થતી નથી.

પ્રશ્ન:—આસન કેટલા પ્રકારનાં છે ?

ઉત્તર:—આસન ચારાશી પ્રકારનાં છે. તેમાં સિદ્ધ, પદ્મ, ભદ્ર
અને સ્વસ્તિક એ ચાર આમન પ્રસિદ્ધ અને સર્વોત્કૃષ્ટ છે, જ્યાર
મને સ્પૃહાશૂન્ય થઈને ભક્તિપૂર્વક અતિ એકાન્ત ધ્યાનમાં આસન
વાળાં એસીને યોગાભ્યાસ કરવા પડે છે; નહિ તો મન સ્થિર થતું
નથી. પોતે શું કરી રહ્યા છે તે કોઈની પણ આગળ ઘટણાવતું ન
જોઈએ. સાધારણ લોકોની આગળ એ વાત એટલા માટે પ્રગટ કર-
વાની નથી કે, અજ્ઞાન લોકો એના જ્ઞાની વાત સાંભળીને ઉપયુક્ત
શિક્ષણ વગરજ દેખાદેખી આસનાદિનો અભ્યાસ કરવા માંડી જાય
છે, તેથી તેને પરિણામ ધણું વિપરીત આવે છે. અને છેવટે લોકો
યોગને અનિષ્ટપ્રદ અને મિથ્યા ગણી કહાડે છે.

પ્રશ્ન:—સિદ્ધામન કોને કહે છે ?

ઉત્તર:—યત્નપૂર્વક મેરફંડને સીધો કરીને એક પગની એડીદારી ગુલ્ફદેશને વિશેષ રૂપ બંધ કરવો અને બીજાને પગ લિંગના ઉપરના ભાગ આગળ સ્થાપન કરવો, પછી સ્થિર ચિત્ત પરમબ્રહ્મમાં મન સમર્પણ કરીને ઉગ્રાં નેત્ર વડે ભવાઓની મધ્યનો ભાગ જોતાં જોતાં પ્રાણાયામ કરતાં કરતાં પરમબ્રહ્મનું ધ્યાન ધરવું, એને સિદ્ધામન કહે છે. ત્યાર પછી સ્વામીજીએ અન્ય પ્રકારના આમતોની વ્યાખ્યા સ્તમ-જ્ઞવી, તેમજ મુદ્રાઓ અને પ્રાણાયામની વિધિ વગેરે વિવરણ કરી સ્તમ-ગત્વનું આપી; તથા ધ્યાનના બે પ્રકાર છે, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ધ્યાન કેવી રીતે ધરવું આદિ વિવરણો ઉપરથી આપ્યો તો અત્રે લખા-ણના ભયથી આપ્યો નથી. યોગશાસ્ત્રના કોઈ માફ પુસ્તક વાંચ્યાથી વાંચકોને એ મળી જાય તે સવિસ્તર જાન થશે.

સંવત ૧૮૫૬ (ઈ. ૧૮૧૦) ની રૂપ મી આપાદે, રવિવારને દિવસે રાત્રીના બે પ્રકાર વીતી ગયા હતા એવે સમયે સ્વામીજીએ સમાધિની અવસ્થામાં દેહ ત્યાગ કર્યો. કોઈ કાદળ એવું કહેવું છે કે, વિપુલિકા ગેગથી એમનું મરણ નીપજ્યું. મૃત્યુની ગત્રે સમાધિમાં બેસતાં પહેલાં સ્વામીજીએ આશ્રમમાના શિષ્યોને ધૂમ પાડીને બોલાવ્યા હતા અને કહ્યું હતું “બેટાઓ ! આ મહારી છેલ્લી સમાધિ છે. મહારો સમય નિકટ આવ્યો છે આજ રાત્રેજ આ તથ્વત દેહમાંથી પ્રાણ બહાર નીકળશે.”

સ્વામીજીનું મરણ થયું એટલે શિષ્યોએ તહેમના દેહને બાગી-રથીના જળથી સ્નાન કરાવીને બાગીરથ ના તીરેજ દાહ કર્યો. દાહ થઈ રહ્યા પછી અવશેષ રૂપ અસ્થિ અને ભસ્મ સમેટી લઈને એક પથ્થરના વાટકામાં મૂકીને આનંદ બાગમાં એક જગ્યાએ દાટીને તહેના ઉપર સમાધિ ચણાવી. ઘણાક એવું કહે છે કે એમના દેહને દાહ

દેવામાં આજ્ઞા નહોતો. દેવળ જ્ઞાન કરવાને પાપગ્ના આધાર સાથે દેહને બાંધીને સમાધિસ્થ કરવામાં આજ્ઞા હતો. અને આ વાત વધારે સંભવિત લાગે છે. એટું પણ સંભળાય છે કે, કાનપુર નિવાસી ગયાપ્રસાદ નામના એક ભક્ત પુરૂષે સ્વામીજીનું સમાધિમંદિર બાંધાવવા સાર એક તાળ રૂપિયાનું દાન કર્યું છે.

સ્વામીજીના આરંભ ચિંતરૂપે તદેમના પ્રધાન શિષ્યે “ભારત-રાનંદ સન્નત પાદરાજા” નામનું એક વિદ્યાત્રય આપત કર્યું છે. એ વિદ્યાત્રયમાં વેદ, વેદાન્ત, ન્યાય, મીમાંસા, જ્યોતિષ અને વ્યાકરણનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

સ્વામીજીએ વરગતના કલ્યાણને સારૂ અતિ દુષ્પ્રાપ્ય “સ્વરાજ સિદ્ધિતાપક” નામના એક પ્રાચીન ગ્રન્થના સંપ્રદ કરીને તદેમના ઉપર ગ્રીહ અને વ્યાખ્યા લખી છે. એ પુસ્તક વાચ્યાવી તદેમની અભાવારણુ વિદ્વાતાનો પરિચય મળી આવે છે.

સ્વામીજીના પરિચયમાં આ દેશના તેમજ યુરોપાઈ મુલરેના દેશના અનેક વિદ્વાનો આજ્ઞા હતા, અને તેઓ સર્વે તદેમના અગ્રાધ પાંડિત્ય અને સદ્ગુણથી ભોધિત થઈ ગયા હતા. સ્વામીજીનું વિખ્ખત ચરિત્ર ગુજરાતી વાચકો આગળ કોઈ દિવસ રજુ કરવાની ઇચ્છા હોવાથી અત્રે તદેમનું સંક્ષિપ્તજન વૃત્તાંત આપ્યું છે.

૧૨. વિશુદ્ધાનંદ સરસ્વતી.

સુપ્રસિદ્ધ શ્રી ગૌડસ્વામીના ચરિત્રથી વાચક બન્ધુઓ બહુતા
 યદ્ય ચૂક્યા છે. હવે હમે એમના પ્રીતિપાત્ર
 શિષ્ય તથા ઉત્તરાધિકારી મહાપદિત શ્રીમાન્ સ્વામી વિ-
 શુદ્ધાનંદ સરસ્વતીનો પરિચય કરાવીશું.

સત્તરમી સદીની લગભગ દિલ્હીના પાયતમ ઉપર આંધળો બાદ-
 શાહ શાહઆલમ બેડો બેડો બાદશાહીના અન્તિમ દિવસો પૂરા કરી
 રહ્યો હતો. તે સમયમાં અવધ દેશનો રહેવાશી એક યુવાન બ્રાહ્મણ-
 કુમાર નોકરી ધધાની શોધમાં દક્ષિણ દેશમાં ફરી રહ્યો હતો, તેની
 પૂર્વાવસ્થા ઘણા આનંદ અને વૈભવમાં ગઈ હતી, તેથી આ પ્રવાસ
 દરમિયાન વારંવાર તેને પાછલા વૈભવનું સ્મરણ થઈ આવતું, અને
 હાલની દશાથી દિલગીર થઈ અન્ધકારમાં રહેલા ભવિષ્યની ચિન્તામાં
 તે લીન થઈ જતો. મુસાફરીના કષ્ટ અને રાતદિવસની ચિન્તાથી
 તેનું શરીર થોડું દુર્બળ થઈ ગયું હતું તથા તેની આમડીનો રંગ
 શામળો પડી ગયો હતો, તોપણ તેની સુંદરતામાં કાંઈ ન્યૂનતા આવી
 નહોતી. એને જેતાં વારજ અનુભવી મનુષ્યની તો ખાત્રી થઈ જતી
 કે આ યુવક બળવાન અને તેજસ્વી છે.

પાઠક ! આ યુવક કાન્યકુબ્જ જાતિનો શુક્લ સંગમલાલ હતો. ત્હેનું નિવાસસ્થાન અવધ દેશમાં ખીડી ગામમાં હતું, ત્હેના પિતા એક પ્રતાપી અને વીર પુરુષ હતા. યુદ્ધ ત્હેમનો ધર્મા હતો અને યુદ્ધમાંજ તે કામ આવ્યા હતા. દેશમાં અંધાધુની ફેલાયથી એમનાં ઘરખાર લૂંટાઈ ગયાં હતાં. ત્હેમની માતા તો ત્હેમને બાલ્યાવસ્થામાંજ મૂકીને મરણ પામી હતી. સંગમલાલનો એક માત્ર આધાર પિતા હતા તે પણ મરણ પામ્યા, હવે ત્હેમનું કોઈ નિકટનું સગું રત્નું નહિ. આથી ત્હેમને વતન ઉપર અભાવ ઉત્પન્ન થયો અને રોજગારની શોધમાં ફરતા ફરતા દક્ષિણ દેશ તરફ ગયા.

સંગમલાલને ખબર હતી કે દક્ષિણમાં અવધના ધણા લોકો વસે છે અને એ પ્રાન્તના લોકો અવધવાસીઓને વિશ્વાસપાત્ર અને સ્વામીભક્ત ગણે છે. આવા વિચારથી ધણી જગ્યાએ ફરતા ફરતા એ કલ્યાણીમાં પહોંચ્યા. કલ્યાણી દક્ષિણ હૈદરાબાદથી પશ્ચિમમાં અને ગુલબર્ગથી ઉત્તર દિશાનાં લગભગ વીસ માઈલ દૂર છે. ત્યાં એક કિલ્લો પણ છે. એ સ્થાન નિઝામ સરકારના તાબામાં છે અને લોકો એને ‘કિલાકલ્યાણી’ ના નામથી પણ ઓળખે છે.

ત્યાં આગળ નિઝામની આધીનતામાં એક ન્દાનો સરખો નવાબ રહે છે. એ વખતના નવાબનું નામ ‘મુમતાજ-ઉલ-કુમરા’ હતું, પણ ધણા લોકો એને ‘મોહનાશાહ’ પણ કહેતા હતા. ત્હેના તાબામાં કલ્યાણીના દુર્ગ તથા સેનાનો વલિવટ હતો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાની જાગીરની પ્રજા ઉપર રાજ્ય પણ એજ ચલાવતો હતો.

એ નવાબના રાજ્યમાં એક પ્રતિષ્ઠિત કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ પંડિત લક્ષ્મીરામ દુબેના પુત્ર સમસુખરામ નોકર હતા, એ એક સેનાના નાયક હતા, તે ઉપરાંત મનસખદાર પણ હતા. ત્હેમનો સ્વભાવ ધણો કામળ અને અતિથિપ્રિય હતો. સંગમલાલનો એમણે યથોચિત સત્કાર

કર્યો અને હોને પોતાને ઘેરજ ઉતાર્યો. વાતચીતમાં હોમના ગોત્ર, વંશ, આગલી સમૃદ્ધિ વગેરેના સમાચાર જાણીને એ ઘણા પ્રમત્ર થયા આ અસાધારણ પ્રસન્નતાનું શું કારણ હતું, તે હમે વાચકોને આગળ જણાવીશું. અત્રે એટલું જણાવીશું કે સખસુખરામને ત્યાં અતિથિ તરીકે આવેલા આ પ્રવાસી સંગમલાલજી હમારા ચરિત્ર નાયક વિશુ-દ્ધાનંદજીના ભાવી પિતા છે.

સખસુખરામના પિતાને પાંચ સતાન હતાં, ચાર પુત્ર અને પાંચમી એક કન્યા યમુનાબાઇ. એમની માતાને ગુજરી ગયે ઘણાં વર્ષ થયાં હતાં પણ એ ભાઈ ભોંડેનમાં અત્યંત પ્રેમ હતો. યમુનાને ભાઇએ તરફનું એટલું બધું સુખ હતું કે એક પણ નિવસ માખાપતં મભારવાની જરૂર પડતી નહિ. એ ચાર ભાઇએ મા માયા મંડોટા સેવકરામ હતા, પરંતુ સખસુખરામ વધારે બુદ્ધિમાન હોવાથી ઘરસસારનો કારભાર એજ ચલાવતા હતા.

યમુના પાંચ વર્ષની હતી ત્યારે તેની સ્નેહમયી જનની મૃત્યુ થયું હતું. મરતી વખતે એ પોતાના ચાર પુત્રોના પાસે બોલાવીને યમુનાની સુંપરત કરી ગઇ હતી અને કહેતી ગઇ હતી કે જો જો મહારી યમુનાને જરા પણ દુઃખ દીધું તો હું પરલોકમાંથી તદ્દમારી ખખર લઇશ. માતાની આ અન્તિમ આજ્ઞાને માતૃભક્ત પુત્રો કદી વિસરી ગયા નહોતા. ખાસ કરીને સખસુખરામને તો જ્યારે એમની નજર યમુના ઉપર પડતી, ત્યારે માતા સાંભરી આવતી અને મરણશય્યામાં સૂતેલી માતાનો એ અન્તિમ સ્વર હોમના હૃદયમાં ગુંજી ઉઠતો કે જો જો મહારી યમુનાને દુઃખ ન પડે; એવી વખતે સખસુખરામનાં નેત્રોમાં ઝળઝળીયાં આવી જતાં.

ભાઈ ગમે તેટલો દયાળુ અને ભગિનીવત્સલ હોય પણ ભાભી જો કૂસ્ત્રવાવની અને અદેખી હોય તો બધું મિથ્યા છે. ભાઈ અને

ભાભી ખન્ને દયાળુ હોય તો મ્હોટાં પુણ્યની વાત સ્હમજવી, સદ્-
ભાગ્યે યમુના એ આખતમાં સુખી હતી. ત્હેની ભાભીનો ત્હેના કિપર
આત્યત રનેહ હતો. યમુના ગૌરી-શંકરનું પ્રજન કરવા સારૂ થાડી
વાર એકાન્તમાં બેસતી એટલી વાર પણ ત્હેના વિયોગ ભાભીને
અસાચ થઈ પડતો.

આ વખતે યમુના છેક બાળક નહોતી. દેશના રિવાજ મુજબ
ત્હેની વય વિવાહયોગ્ય થઈ હતી. કાન્યકુબ્જ જાતિમાં કુલીનતાનો
રિવાજ એટલો ખંધા આલે છે, વરને એમી મ્હોટી પંડરામણી આપવી
પડે કે કે ખ્યાલે નાટે વર શોધી કહાડવાનું કામ ઘણું અથડ થઈ
પડે છે. યમુનાના પ્રમગમાં એ વિશેષ અથડ થઈ પડ્યું હતું. એક
તો દેશના એ વખતે નુરે-શાંતિ નહિ હોવાથી વગ્ની શોધમાં મુસા-
હી કરતી એ મુરિક્કા હતું અને ખીજી એ કે યમુનાના ભાઈ સખ-
નુખનામ ગમે તેવા બેવકફના સરદાર સાથે સ્હમજી અને શાણી
ખંડેનનો મળધ બાધે એવા નહોતા. એનો યમુનાને ભણ્યોગણ્યો,
સદ્ગતારી અને તદુરસ્ત વર શોધી આપીને ત્હેના જીવનનું સાર્યમ્ય
કરવાની મહત્વાકાંક્ષા રાખતા હતા.

ધક્ષિરતી ઘટના એવી થઈ કે જે સમયે સખસુખરામ ખંડેનને
માટે યોગ્ય વર શોધવાની ચિન્તામાં ગ્રસ્ત હતા, તેજ વખતે ત્હેમનીજ
જાતિના યોગ્ય યુવક સગમલાલ ત્હેમને ત્યાં આવીને મેમાન થયા.

સખસુખરામ વીર પુરૂષ હતા. ઘોડેસ્વાર થવામાં અને અસ્ત્ર
ચલાવવામાં ઘણા નિપુણ હતા, તથા વ્યવહારના કામકાજમાં પણ
અતિ કુશળ હતા. એજ ગુણોને લીધે ત્હેમને કલ્યાણીમાં કિલેદારની
નોકરી મળી હતી. એ વખતમાં એકલી પુસ્તકોની વિદ્યાથી કામ
ચાલતું નહિ. શસ્ત્રવિદ્યામાં જે મનુષ્ય મૂર્ખ હોય ત્હેને લોકો નકામો
ગણતા. એ સમયમાં વીરતાનો આદર હતો. સખસુખરામને જ્યારે

ખબર પડી કે ત્હેમને ત્યાં ઉત્તરેશો અતિથિ સંગમલાલ હથિયાર ચલાવવામાં પણ હોંશિયાર છે, તથા ધર્મે શૈવ અને ન્યાતે કાન્યકુબ્જ આત્મણુ છે ત્યારે ત્હેમના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. વળી વધારે તપાસ કરતાં ત્હેમને જાણાયું કે એ યુવક કુંવારો પણ છે અને ગુણમાં પણ યમુનાને લાયક છે. આટલું જતાં પણ બુદ્ધિમાન સખમુખરામે પોતાનો મનોભાવ એકદમ પ્રગટ કરી દીધો નહિ. એમણે ગુપ્ત રીતે સંગમલાલના કૃણ તથા ગોત્ર વગેરેની તપાસ કરવાનો આરંભ કર્યો.

સંગમલાલને સખમુખરામને ત્યાં રહેતાં એક વર્ષ થઈ ચૂક્યું. એ સર્વ પ્રકારે એ કુટુંબના માણસો સાથે રહ્યા ગયા અને અતિથિ મટીને કુટુંબના એક માણસની પેઠેજ રહેવા લાગ્યા. આટલા વખતમાં સખમુખરામે એમની પરીક્ષા પણ લઈ લીધી વિશ્વામુ મિત્રો મારજને ત્હેમની એ પણ ખાત્રી થઈ ગઈ કે અતિથિનું કૃણ તેમજ ગોત્ર નિષ્કલંક અને ઉચ્ચ છે. ઘણા સમય મુઢી સાથે રહેવાથી એ પણ ખાત્રી થઈ ગઈ કે સંગમલાલ યમુનાના જવાજ મદર છે એટલુંજ નહિ પણ સરળતા, દયા, ધીરતા આદિ સફળોમાં પણ ત્હેની સમાન છે. ધીમે ધીમે ત્હેમણે પોતાની મનોવાંછના સંગમલાલને જાણારી દીધી, અને સંગમલાલે હર્ષપૂર્વક પોતાની સંમતિ દર્શાવી.

શકાબ્દ ૧૭૬૮ માં શ્રીયુક્ત સંગમલાલ માથે શ્રીમતી યમુના દેવીનું શુભ લગ્ન થઈ ગયું. શચી ઇન્દ્રને, લક્ષ્મી વિષ્ણુને, ઉમા મહેશ્વરને, અરુન્ધતી વસિષ્ઠને અને સાવિત્રી સત્યવાનને પામીને જેટલી પ્રસન્ન થઈ હતી તેટલીજ પ્રસન્ન યમુના સંગમલાલને પોતાના પ્રાણપતિ બનાવીને થઈ. એણે પોતાના ભાગ્યને એ દિવસે હજારો વાર ધન્યવાદ આપ્યો.

સંગમલાલ અને યમુનાનું આ લગ્ન મણિકાંચનની સમાન એક બીજાની શોભા વધારનારૂં નીવડ્યું. યમુનાનાં ભાઈ ભોજઈ આ

વિવાહ કરી આપીને કૃતાર્ય થયાં. ત્હેમને લાગ્યું કે પોતાનું એક મુકોટું કર્તવ્ય એમણે પૂરું કર્યું છે અને સ્વર્ગસ્થ માતૃ દેવી એ મુખ કર્તવ્ય માટે ત્હેમને આશીર્વાદ આપી રહી છે.

સંગમલાલ અને યમુનાને આ લગ્નથી જે આનંદ થયો તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. હમે એ દંપતીના અર્ચાય સુખની આલોચના કર્યા વગર હમારું આખ્યાન આગળ ચલાવીશું.

૨.

ઉપર હમે જણાવી ગયા છીએ કે યમુના દેવી ઉપર ભાઈ ભાગ્યધર્મમાં પ્રેમ રાખતાં હતાં, પરન્તુ ત્હેનો બધો યશ ભાઈ ભાગ્યધર્મનજ ન આપવો જોઈએ. યમુનાનો સરળ સ્વભાવ પણ એનું મુખ્ય કારણ હતું. એ પોતાના મરણ અને સ્નેહાળ સ્વભાવને લીધે કેવળ દુઃખી-ઝાંતીજ પ્રીતિપાત્ર થઈ નહોતી, પણ આડોશપાડોશની સ્ત્રીઓને પણ ત્હેણે પોતાના નુશીલ સ્વભાવથી મોહિત કરી નાખી હતી. એ સ્ત્રીઓ દેવીની માદક એનો આદર કરતી અને ત્હેની આરી ચાલ-ચલણ ઉપરથી અનેક શિખામણો ગ્રહણ કરતી.

યમુના પણ પાડોશગોનાં બાળકોને ખ્યારથી રમાડતી, રડતાંઝમાને હસાવતી, ભૂખ્યાઓને ભોજન આપતી અને દુઃખીઓની દયા ખાતી હતી. જે કે કોઈનું તો ત્હેના સ્વભાવમાં જરા પણ સ્થાન નહોતું, તોપણ નિંદિત આચરણને એ સહન કરી શકતી નહિ. માતાના એ કિત્તમ ગુણોની અસર એમના સંતાન ઉપર કેવી થઈ હતી તે આગળ ઉપર જણાવવામાં આવશે.

વિવાહ કર્યા પછી, પહેલેજ વર્ષે યમુના દેવીને પુત્ર જન્મ્યો. સંગમલાલના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. સખસુખરામને ‘મામા’ કહેવરાવવાની ઘણી હોંશ હતી તે પણ આજે પૂરી પડી, તેથી ત્હેમણે એ બાળકના જન્મોત્સવ નિમિત્તે ગાનતાન અને નાચના જલસા

કરાવવા માંડ્યા. સૂતિકાગૃહમાં યમુનાએ પણ મનમાં ને મનમાં આનંદ માન્યો. પણ હાય ! જે ચાર દિવસનું ટુંકું આયુષ્ય ભોગવીને એ બાળક પરલોકમાં ચાલ્યો ગયો. બધો આનંદ ધૂળમાં મળી ગયો. બીજો વર્ષે યમુનાને પાછો પુત્ર સાંપડ્યો. પાછો એજ પ્રકારે આનંદોત્સવ થયો, અને એજ પ્રમાણે થોડાજ દિવસમાં તે બાળકનું પણ મૃત્યુ થવાથી કુટુંબમાં શોક છવાઈ રહેલો. સંગમલાલે પુત્રદ્વારા પિતૃકણ ચુકવવાની આશા રાખી હતી પણ એ પુત્રોના લાગલાગટ મૃત્યુથી એ આશા ક્યા જળાવા લાગી. વળી યમુનાના ચારે ભાઈઓમાંથી કોઈને પણ એ વખત નુધી સંતાન થયું નહોતું એટલે ભાણેજ ઉપર લેમનંદ ઘણી આશા હતી. ભાણેજને રમાડીનેજ તેઓ પુત્રનુખ અનુભવતા હતા, પરંતુ આ બનાવો એમને શકા રહેવા લાગી કે રખે હમારે ત્યાં દીકરીએ વળું નોં નહિ રહે.

જે વાર પ્રયત્નવેદના સહ્યા છતાં પણ પુત્રને પરો રમાડી પણ ન શકી; એ વિચારથી બિચારી યમુના પણ મનમાં ને મનમાં દુઃખી થવા કરતી હતી, પણ મુરખીઓની સરમને લીધે તંદિતાથી એક અક્ષર પણ બોલી શકતો નહિ. એણે બીજી સ્ત્રીઓએ સૂચવેલા દુયકાઓ અને જાંતર મંત્ર ઉપર જરા પણ વિશ્વાસ કર્યો નહિ અને શાન્તિથી દુઃખ સહન કરીને, પહેલાંની પેઢેજ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ પૂર્વક શંકર પાર્વતીનું ભજન અને પૂજન કરતી રહી.

એક વાર યમુના પૂજા કરી રહી હતી એવામાં એની ભાભીએ આવીને કહ્યું “ યમુના ! આ પૂજા પાઠથી કાંઈ નહિ વળે ! આપણા તો બધા દેવતા મરી પરવાર્યા ! ” ભાભીના આ શબ્દો સાંખી ન શકાયાથી યમુના બોલી ઉઠી : “ ખબરદાર ! દેવતાની નિંદા ન કરશો. એ જે કાંઈ કરે છે તે આપણા કલ્યાણની ખાતરજ કરે છે. હમે એવું તે શું પુણ્ય કર્યું છે કે એટલો બધો અહંકાર રાખીએ ? લોકો

દેવતાને દોષ તો ને છે, પણ ત્હેમની મેવા જરા પણ કરતા નથી. ઉઠો વિચાર કર્યાથી માલુમ પડશે કે દેવતા મરી પરવાયા નથી પણ જડ બુદ્ધિના મનુષ્યો એમને ભૂલી ગયા છે.

યમુનાની ભાભી ત્હેના આ ઉત્તરથી સંતુષ્ટ થઈ, પરંતુ યમુનાને ઘણો ખેદ થયો કે પોતાને લીધે દષ્ટિ દેવની સગાઓ દ્વારા નિંદા થઈ. પરંતુ એના દાસમાં શા હતું ? એ તો અચળ શ્રદ્ધાથી ગૌરી-શંકરની આરાધના કરતી ગઈ અને ત્હેમની આગળ પોતાનું હૈયુ ખાલી કરવા લાગી. આ આરાધના યમુના એટલી કરતી નહોતી, ઘણું ખર્ચ ત્હેના પતિ સ ગમલાલ પણ તંની સાથે ગૌરી-શંકરની આરાધનામાં શામીલ થતા.

દ્વિચરકૃપાએ યમુનાએ ત્રીજી વાર ગર્ભ ધારણ કર્યો અને ક્રીડાથી બંધાના ચિત્તમાં આશાનો સચાર થયો. આ વખતે આશા નિષ્કળ ગઈ હતી. આ વખતે યમુના દેવીના ભાઈઓએ વિચાર કર્યો કે આળાંબ ન્હોતી ઉમરમાંજ મરી જાય છે માટે આ વખતે ત્હેના જન્મ પ્રસંગે કાંઈ ઉત્સવ નહિ કરતાં એ જરા ન્હોટો થશે એટલે ધામધમ સાથે જવસા કરીશ. પરંતુ એ પામર પ્રાણીઓને ક્યાં ખબર હતી કે યમુનાનો ત્રીજો આગક એક એવે દિને જન્મ ધારણ કરશે કે જ્યારે ભારત વર્ષના બધા હિન્દુ કુટુંબોમાં જન્મેાત્મવનો આનંદ મનાવાનો હશે.

જે દિવસે ભારત ભૂમિનો આર્તનાદ સાંભળીને સનાતનધર્મના રક્ષણ સાર પુનાય પુરોહિતને અવતાર લીધો હતો, જે દિવસે ભારત વર્ષના શોચનીય ગોવાળો અને અનાથ બ્રાહ્મણોને અપાર દર્પ થયો હતો, જે દિવસે ઘણા સમયથી બુઝાઈ ગયેલાં યજ્ઞોનો અગ્નિ ફરીથી પ્રજ્વલિત થયો હતો અને જે દિવસે નિરપરાધી વસુદેવની ખેડી પોતાની મેજે તુટી ગઈ હતી, તેજ હિન્દુઓના ચિરસ્મરણીય દિવસે યમુના દેવીના ગર્ભમાંથી એક મહાપુરુષનો જન્મ થયો જેણે ભવિ-

અંમાં સ્વામી વિશુદ્ધાનંદ તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવી.

સન ૧૭૨૭ શકાબ્દમાં જન્માષ્ટમીને દિને બરાબર અર્ધ ગત્રીને સમયે ચન્દ્રમા પોતાના ઉદયથી પૂર્વ દિશાની શોભા વધારી રહ્યો હતો, તે સમયે દક્ષિણ દિશામાં આપણા ચરિત્ર નાયકરૂપી વિશુદ્ધ ચન્દ્રનો ઉદય થયો હતો. એ દિવસે એકલા કલ્યાણી ગામમાંજ નહિ પરંતુ ભારત વર્ષમાં સર્વત્ર આનંદોત્સવ થઈ રહ્યો હતો. જો કે એ સમયમાં ભારતના હિન્દુ રાજા મહારાજાઓ યુદ્ધ નિગ્રહમાં રોકાયેલા હતા તો પણ જન્માષ્ટમીના કિત્સવમા કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા આતી નહોતી.

સખ્યુખરામે જોયું કે બાળક એવા સમયમાં કિત્સવ થયો છે કે જે વખતે પોતાની મેજેજ બધા લોકો કિત્સવ કરી રહ્યા છે, ત્યારે ત્હેમણે પણ પોતાનો પૂર્વ સંકલ્પ છોડી દહને ખૂબ ધામધૂમની જન્મોત્સવ કર્યો અને મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે આ બાળક અવશ્ય હોનદાર છે. એમનું એ અનુમાન સાચું નીવડ્યું એ આગળ કિપર જાણાઈ આવશે.

બાળકના જાત કર્મોદિ સંસ્કાર યથાવિધ કરવામાં આવ્યા અને માત પિતાએ ત્હેનું નામ અંસીધર પાડ્યું. સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીએ આ સંસારમાં આવીને પ્રથમ બસીધર નામ ધારણ કર્યું.

જ્યારે એક વર્ષના થયા ત્યારે બધાને આશા બંધાઈ કે હવે આ બાળક જરૂર જીવશે. પણ એટલામાંજ એક બચંકર રોગ એમને લાગુ પડ્યો, જ્હેને લીધે ત્હેમના જીવન માટે સદેહ પડ્યો. એ તાણુના રોગથી એકદમ પીડાવા લાગ્યા. બાત્યાવસ્થામાં એ ઘણા મુંદર હતા. પ્રશસ્ત લલાટ, દીર્ઘ નેત્ર અને સુંદર મુખ જે કોઈ જોતું તે એ બાળકને ફરીથી જોવા અને રમાડવાની ઈચ્છા કરતું. કોઈ એમને જોતું તો એ બહુ હસતા હતા. એ એક દિવસ એવા હસ્યા કે એમાંથી તાણુનો રોગ ઉત્પન્ન થઈ ગયો. ઝઘાં એક વર્ષનું બાળક અને ઝઘાં એ બચંકર રોગ! અનેક ઉપાય કરવામાં આવ્યા પણ રોગ મટ્યો નહિ.

એક દિવસ કલ્યાણી નગરીમાં એક પતિવ્રતા ક્ષત્રી રમણી પોતાના પતિની સાથે સતી થતી હતી (એ વખતે સતી થવાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો.) ત્યેનો પતિ યુદ્ધમાં માર્યો ગયો હતો; સમર-ક્ષેત્રમાંથી એનું શબ જગદારે કલ્યાણીમાં આવી પહોંચ્યું ત્યારે એ પતિવ્રતાએ સતી થવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી. ત્યેને એક આર વર્ષનો છોકરો પણ જીવતો હતો. કલ્યાણીના વૃદ્ધ અંતે શાળા મનુષ્યોએ ત્યેને ઘાતુંએ સહમંજવી કે, તું સતી ન થા. તારા વગર આ પુત્રની સંભાળ કોણ લેશે? વગેરે ઘાતું કહ્યું; પણ ત્યેણે કોપના ઉપદેશ ઉપર પાન આપ્યું નહિ. આખરે કલ્યાણીના વૃદ્ધ નવાજ મોહનાશાહે જાને સામ, દાગ, બેદ, દડયી એને સહમંજવી પણ ત્યેના દૃઢ નિશ્ચય આગળ કાંઈ નહિ વાગવાયા લાગ્યા થઈને બધાએ ત્યેને સતી થવાની રજા આપી.

નગરની બહાર એક મોટા મેદાનમાં ચિતા બેઠકવામાં આવી. દમને સ્ત્રી પુરોહિત લાયમાં પત્ર, ફળ તથા પુષ્પ લઈ સતીની આસ-પાસ વીંટળાઈને ઉભા રહ્યાં. પતિવ્રતા સ્ત્રીની સ્વર્ગયાત્રા જોવાને ગામ-ડાના લોકો દોડતા દોડતા ત્યાં આવી રહ્યા હતા. એવે સમયે યમુના દેવીની ભાભીએ ત્યેને કહ્યું “ જ્યેનો આળક જીવતાં ન હોય એવી સ્ત્રી જે સતીની ચિતા ઉપર પોતાના આળકને કેરવી આવે તો સતીના આશીર્વાદથી એ દીર્ઘાયુષી થાય છે. આજ આપણા ગામમાં એક પતિવ્રતા સ્ત્રી સતી થાય છે. ત્યેને પણ બંસીધરને સાથે લઈને મદારી સાથે ચાલો. ” બાજબીની સૂચનાથી પ્રસન્ન થઈને યમુના આળક પુત્રને લઈને સતીની ચિતા આગળ જઈ પહોંચી. ત્યાં આગળ બીજી પણ અનેક સ્ત્રીઓ પોતાના આળકોને સતીનો આશીર્વાદ અપાવવા આવી હતી.

યથા સમયે સહમરણ પદ્ધતિ પ્રમાણે પ્રાણપતિના શબને બાળામાં રાખીને એ પતિવ્રતા વિધિપૂર્વક ચિતા ઉપર બેસી ગઈ. ત્યેના કંઠોર

કર્તવ્ય પરાયણ પુત્રે સળગતી અગ્નિની ઝાળથી મરણ પામેલા વીર પિતા અને જીવતી વીરમાતાનો અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો. લોકો બચ્ચ ન્યકાર કરવા લાગ્યા અને શંખ, ઘડિયાળ આદિ વાજાં વાગવા માંડ્યાં. પત્ર, ફળ, પુષ્પો આદિથી લોકો પતિવ્રતાનું પૂજન કરવા લાગ્યા.

જે સ્ત્રીઓ બાળકોના દીર્ઘાયુષ્યની કામનાથી તહેમને ચિતા ઉપર ફેરવી લાવવા કબી હતી તેઓ હવે ધણી ઉતાવળથી એ કામ કરવા લાગી. યમુના દેવીએ ધણીએવાર બંસીધરને ચિતા ઉપર ફેરવવાનો વિચાર કર્યો પણ શરમને લીધે તહેનાથી એ કામ થયું નહિ, તહેની મુખમુદ્રા ઉપરથી પતિવ્રતા તહેની ઈચ્છા સ્પષ્ટ ગર્ભ, તહેને પામે કબેથી યમુનાના હાથમાંથી બંસીધરને લઈ લીધો અને હૃદય સગ્ગા ચાંપીને દીર્ઘાયુષી થવાનો આશીર્વાદ આપ્યો. દંતકથા એવી પણ છે કે એ સતીએ એવું પણ કહ્યું હતું કે, ‘આ બાળક વિપ્પાત સંન્યામી થશે.

પતિવ્રતા સતીના આ કાર્યથી લોકો ધણા આશ્ચર્ય પામ્યા. કારણ કે પોતાનાં સગાં સંબંધી સર્વેનાં સ્નેહનો મોજ છોડીને સળગતી ચિતા ઉપર બેઠલી પતિવ્રતા, એક બાળક ઉપર આવી વિશેષ કૃપા બતાવે એ ખાસ અસાધારણ વાત હતી.

જોતજોતામાં અગ્નિ જોરથી સળગી કૂડ્યો. લોકો ચિતાથી દૂર નહાસી ગયા. પતિવ્રતા હસતી હસતી પતિલોકમાં ચાલી ગઈ. માખા-પનો અગ્નિ સંસ્કાર કરીને તહેનો પુત્ર પણ બાકની સાથે તેર વિદાય થયો. એ દિવસે કલ્યાણી ગામમાં ઘેરેઘેર એજ વિષયની ચર્ચા થઈ. લોકો સતીના ભાગ્યની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

યમુના દેવીના હૃદય ઉપર પણ સતીદર્શને ધણી ઊંડી અસર કરી.

૩.

સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીના બાલ્યજીવનની અનેક અઘોરિક ઘટનાઓ પ્રચલિત છે, પણ તહેમનો અત્રે ઉલ્લેખ ન કરતાં, તહેમની

આલ્યાવસ્થાની એક અતિ પ્રચલિત અને વિદ્વાનો દ્વારા વિશ્વાસ પાત્ર ગણાતો ઘટનાનોજ ઉલ્લેખ કરીશું. એના ઉપર વિશ્વાસ રાખવો ન રાખવો એ હમે વાંચકોની મુનસપી ઉપર છોડીએ છીએ.

ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે સ્વામીજી એક વર્ષના હતા ત્યારથીજ એમને તાળુનો રોગ લાગુ પડ્યો હતો. એ રોગને લીધે હૈમનાં માત પિતા, માના આદિ સંબંધીઓ અને રતેનીઓ ઘણાંજ દિવસો રહેતાં. ઘણા પદાર્થના ઉપાય કર્યા છતાં પણ રોગ મટ્યો નહિ ત્યારે એમને નિશ્ચય થઈ ગયો કે આ આગકા જીવનું મુરિકલ છે, એ ચાર માસમાજ એ કાળનો ભાગ થઈ પડશે. પરંતુ જે દિવસે ચિન્તા ઉપર ખેંડેલી સતીએ હૈમને આશીર્વાદ આપ્યો હતો એજ દિવસથી એમની માતા યમુના દેવીની આરા સજ્જન થઈ. એક તો પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓનાં જ્વલાવશીજ ધર્મ પેન અને શ્રદ્ધા વિશેષ હોય છે, હૈમાં પણ યમુનાનાં ધર્માનુરાગ બીજી સ્ત્રીઓ કરતા પણ વિશેષ હતો. એ સાધારણ સ્ત્રીઓની જેમ ગમે તે ઘનીગને અંધ વિશ્વાસથી માની લેતી નહિ, પરંતુ આગળ પાછળ તપાસ કરીને વિચારપર્યંક કામ કરતી. વિચાર કરવાથી એને એવું લાગુ હતું કે ‘ જે સ્ત્રી ધર્મપાલનની ખાતર સંગ્રામના અર્ધાં મુખનું અને છેવટે પ્રાણ મુદ્દાંતનું અન્નિદાન આપી શકે છે, તે પતિવ્રતાનું વચન કદી મિથ્યા નહિ નીવડે ’ એ દિવસથી હૈમો પતિવ્રત ધર્મ પણ ઉત્તેજિત થવા લાગ્યો અને પુત્રના રોગની ચિન્તા કરવાને બદલે સ્વામીની સેવા શુભ્રપા કરવામાં વધારે તૃતીન થઈ ગઈ. એ સતીનાં દર્શન કર્યા પછી એની ખાત્રા થઈ ગઈ કે પતિમેવા એજ સઘળા મનોરથની સિદ્ધિનું દાર છે.

બીજી તરફ સ્વામીના રોગની દશા એવી હતી કે, દવા કર્યાથી થોડા દિવસ તો સમી જતો, પણ પાછો એવા જોરથી ઉથલો ખાતો કે

જેથી સ્વામીજીના દેહને અને સગાસબધીઓના ચિત્તને ઘણુંજ કष्ट પહોંચતું. ત્હેમના મામા સખસુખરામજી રોજ નવા નવા ઉપાય કરતા પણ કાંઈ વળતું નહિ. એ પ્રમાણે તાણુનો રોગ સહન કરતા કરતા અંસીધર ત્રણ વર્ષના થયા. માતાને આશા બંધાઈ કે હવે પુત્ર મોલવા માંડશે. મીઠી મીઠી વાતો સભળાવશે. મૌથી પહેલાં ‘મામા’ ‘કાકા’ ના મધુર શબ્દો સભળાવશે, વગેરે. ભગવાનની દયાથી માતાની એ ઈચ્છા શીઘ્ર પૂરી થઈ. ત્રણ વર્ષના રોગગ્રસ્ત બાળકે એક દિવસ અકસ્માત પોતાના ક્ષીય કંઠમાથી અવાજ કહાડીને બધાંને આનંદિત કરી દીધાં. પરંતુ સગી પહેલાં જે શબ્દો ત્હેના મ્હોંમાંથી નીકળેલા સાંભળવાની માઆપની ઈચ્છા હતી તે શબ્દો અંસીધરે ઉચ્ચાર્યા નહિ. ત્હેણું પ્રથમ જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા તેથી સર્વેનું આશ્ચર્ય ઘણું વધી ગયું.

બાળક અંસીધર પ્રથમ વૃદ્ધ પુરૂષની પેઠે બધાની સન્નિપ્ત કરીને પૂછ્યું “મ્હારી ચોપડી ક્યાં છે !” એ વચને ઘરમાં ઘણાં સ્ત્રી પુરૂષો હાજર હતાં. બાળકની આ વાણીથી બધા ચમકી ઉઠ્યાં. કોઈ ત્હેના તરફ ટગર ટગર જોઈ રહ્યું, તો કોઈ બાળકની મસ્કરી કરવા લાગ્યું. કોઈના મનમાં ભૂતનો વર્ડન ભરાયો, તો કોઈને એવી શંકા થઈ કે આ બાળક ઉપર કોઈએ જ તર મંત્ર કર્યું છે. બધાને મનથી આ એક તમાશો થઈ પડ્યો. સૌ પોતપોતાના ગાવા લાગ્યું. બુદ્ધિમાન સખસુખરામ એક પુસ્તક લઈ આવીને મોઢ્યા ‘આ લે ત્હારી ચોપડી’ બાળકે એક વાર સ્થિર દષ્ટિથી પુસ્તકની તરફ જોઈને ચીડાઈ જઈત મામાને કહ્યું “મ્હારી ચોપડી ક્યાં છે ?” એ દિવસે તો બાળકની આ ચેષ્ટાથી બધાને આનંદ થયો પણ બીજે દિવસે ત્હેણે એની એ હઠ પકડી ત્હારે ઘરનાં માણસોને લાગ્યું કે, અંસીધરને આ વળી નવો રોગ લાગુ પડ્યો.

જાંસીધરની આ લઈની વાત આખા ગામમાં પ્રસરી ગઈ. બધા મૈરજમાં આવે તેમ અનુમાન બાંધવા લાગ્યા. હવે તો જાંસીધર ખાતાંપીતાં, હસતાં રમતાં, સર્વના મેજ પર પડ્યા કરતા કે ‘‘ મદારી ચોપડી ક્યાં છે ? ’’ સખનુખરાને એ લટ દોડાવવાને જેટલા પ્રયત્ન કર્યા તેટલા બધા નિષ્ફળ નીવડ્યા. જાંસીધરના તાળુનો રોગ પણ ન મટ્યો અને ‘‘ મદારી ચોપડી ક્યાં ? ’’ એ પછવાળી લંમતી જમ્મ પણ ઓછી થઈ નહિ.

એક દિવસ સખનુખરામ બાળક જાંસીધરનીજ નિન્તા કરતા કરતા એકલા પોતાના ઝાંઝામાં ખેડા લતા. એવાનાં દૈવંગણે જાંસીધર ત્યાં જઈ ડિંગો. માનતા મુઝામાયી ‘‘ જાંસી ક્યાં આવે થશે. એવા સદસા તીકવા પડેલા કિંગાંગનો કતર જાંસીએ આપ્યા ‘‘ આપ આપશે ત્યારે. ’’

સખનુખરામે પ્રસન્નતાથી કહ્યું ‘‘ હું તો હમખુજર ચાલુ છું.

જાંસીધર:--તો કોણ કે મદારી ચોપડી ક્યાં છે ?

સખનુખરામ--તદારી ચોપડીને ચુલામાં નાખ. તું એ કહે કે તારો આ રોગ ક્યારે મટશે ?

જાંસી--એ ચોપડીને જેવા પછી.

સખનુખરામ--ક્યાં ચોપડી ?

જાંસી--મદારી,

સખનુખરામ--મહેને જા બખર કે તારી ચોપડી ક્યાં છે ? તુંજ બતાવ કે એ ક્યાં આગળ મળશે ?

જાંસી:--પર્ણકુટીમાં

સખનુખરામ--કોની પર્ણકુટીમાં ?

એના કાંઈ કિતર નહિ મળવાથી સખનુખરામે ફરીથી પૂછ્યું કે એ કુટીર ક્યાં છે ? ‘‘ થોડી વાર પછી બાળકે કિતર આપ્યો ‘શોધી કહાડો.’

કાતુકપ્રિય સખસુખરામે બીજા પણ અનેક પ્રશ્ન કર્યા પણ તહેનો ઉત્તર મળ્યો નહિ, ઘણો આગ્રહ કર્યો ત્યહારે તહેણે રોવા માંડયું. •

એ દિવસથી સખસુખરામની ખાત્રી થઇ ગઇ કે આ બાળક કોઈ યોગબ્રહ્મ યોગીરાજ છે. કેમકે એની વાતો નાદાન બાળકના જેવી નથી પણ વૃદ્ધ પુરુષના જેવી છે. એની કુટીર અને પુસ્તકની વાતમાં જરૂર કાંઈ ગુપ્ત ભેદ છે. પણ એ કુટીર અને પુસ્તક ક્યાં આગળ હશે ? એ વિચારમાં નિચારમાં એમણે પોતાના ઘરનું માળીયું પણ તપાસી નાખ્યું, પરન્તુ પુસ્તકનો કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ, અને તહેમની ચિન્તા વધવા લાગી.

કલ્યાણી ગામની કુતર દિશામાં દસ અગિયાર ગાઉ ઉપર “ઔરાત” નામનું ગામ છે. ત્યાં કીર્ણી અને મહુરી નામની બે નદીઓનો સંગમ થાય છે. વૈશાખ માસમાં સંગમમાં સ્નાન કરવા સારૂ દૂર દેશાવસ્થી જનારુઓ ત્યાં એકઠા થાય છે. વસંત ઋતુમાં ત્યાંનો દેખાવ જોવા લાયક થાય છે.

આ વર્ષે સખસુખરામ પણ કુટુંબની સાથે સંગમમાં સ્નાન કરવા ગયા. સ્નાન વગેરે કરીને તહેમણે માનતા માની કે બંસીધર સાગ્ને થશે તો પાછા આવતે વર્ષે હમે બધાં અત્ર સ્નાન કરવા આવીશું.

એ સ્થાનમાં એક ધણા પ્રતિષ્ઠિત મહાત્મા યોગીનો આશ્રમ હતો તહેમના દર્શન સારૂ દૂર દૂરથી લોકો આવતા હતા. લોકો એમને યોગાશ્રમના યોગી, નામથી ઓળખતા હતા.

સખસુખરામ પણ સાધુઓના ભક્ત હોવાથી એમના દર્શનાર્થે જવા નીકળ્યા મામાને જતા જેઈ બાળક બંસીધરે પણ મહાત્માના આશ્રમમાં જવાની હઠ પકડી અને ત્યાં ગયા ત્યહારેજ રહ્યા.

આશ્રમમાં જતાં વારજ એ કાંઈ વિચારવા લાગ્યો અને માણસ જેમ કોઈ ભૂલી ગયેલી વાતને સંભારી કહાડતો હોય તેવી રીતની

ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. કદી તો એ સજ્જા દષ્ટિથી આશ્રમમાં ચારે તરફ જોતો અને કદી યોગીરાજના સરળ અને તેજસ્વી મુખનું અવલોકન કરતો અને કદી બંને આંખો મીંચી દબને યોગી પુરુષની પેઠે ધ્યાન ધરવા બેસી જતો તથા યોડી વાર પછી ગભરાઈને ધ્રુજવા લાગતો. તહેની આવી બાળલીલાઓ થઈ રહ્યા પછી તહેણે મામાને કહ્યું “મહારો રોગને મટાડનારી ચોપડી આ કુટીરમાં છે. એ ચોપડી જોવાથી મહારો રોગ એકદમ મરી જશે.”

મામા સખસુખરામે, મહંતા અધિકારી દયાળુ યોગી રાજની રજા લઈને એક નોકરને મહંતી ઉપરની મટુલીમાં નોકલ્યો અને કાળ કે ઉપર કોઈ પુસ્તક જડે તો શોધી લઈ આવો.

યોડીવાર પછી એ મનુષ્ય મટુલી ઉપરથી નીચે કિત્યો અને કાટકા જુતા ભગવા વસ્ત્રમાં બાંધેલું એક પુસ્તક બધાની સમક્ષ રજુ કર્યું. સખસુખરામના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યા નહિ. એ પુસ્તકને જોતાં વારજ બાળક બંસીધરની આંખમાંથી આંસુનાં બે ચાર ટીપાં પડ્યાં. યોડીવાર મુઠ્ઠી એ પુસ્તક સ્લામું એકી ટશે જોઈ રહ્યા પછી તહેમણે મામાને કહ્યું “મામાજી આજથી મહારો રોગ અને આપની ચિન્તા એકદમ દૂર થઈ ગયાં.”

આશ્રમના વિદ્વાન યોગી જે અત્યંત સુધી આ બનાવને બાળ-વિનોદ ગણીને બેપરવાઈથી ચુપચાપ જોઈ રહ્યા હતા, તે હવે પુસ્તકને ઝોળખ્યા પછી બાળકનો સંધળો વૃત્તાંત સખસુખરામને પૂછવા લાગ્યા.

બાળકની અદ્ભૂત વાર્તા સાંભળ્યા પછી યોગીરાજે તહેના મામાને કહ્યું “આજ તહેને જે કંઈ જોયું છે તેથી આપને જોટલું આશ્ચર્ય ઉપજે છે તેટલુંજ મહેને પણ ઉપજે છે. હવે હું આ આશ્ચર્યકારી ઘટનાનું મૂળ વૃત્તાંત તહેમને સંભળાવું છું તે સાંભળ્યા પછી તહેમારું આશ્ચર્ય કલટું વધશે. આ પવિત્ર યોગાશ્રમના સ્વામી જહેમની ગાદીની

સેવા આનંદાલ હું કરી રહ્યા છું. તે મહારા ગુરુદેવ ઘણા પુણ્યાત્મા સાધુ હતા. તહેમના તપનો પ્રભાવ સર્વ કોઈને જાણીતો છે. ત્રણ વર્ષ કરતાં થોડાક અધિક સમય ઉપર તહેમણે પાર્થિવ શરીરનો ત્યાગ કરીને આ યોગાશ્રમ સાથેનો સંબંધ દૂર કર્યો છે.

શરીર ત્યાગ કરતાં અગાઉ થોડાક વખત પૂર્વે ગુરુદેવે મહને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું હતું કે, “ ઉપર મટુલીમાં મહાઈ ગીતાનું પુસ્તક રાખ્યું છે. તે લઈ આવ એટલે મહાઈ બધું દુઃખ મટી જશે. એ પુસ્તકને એકવાર મહારી પાસે લાવો એમાંજ મહાઈ સર્વસ્વ છે. સંસારમાંથી પાર ઉતરવાનો ઉપાય એમાંજ છે.” ગુરુદેવની આજ્ઞાનુસાર હમે મઠમાં બધે એ પુસ્તકની શોધ કરી પણ કહી પત્તા ન લાગ્યો. હમે લાચાર થઈને એ વાત ગુરુદેવને જણાવી. ગુરુદેવનું મુખ એ સમાચાર સાંભળતાં વારજ ઉતરી ગયું. કંઈ સુકાઈ ગયો, નેત્ર બંધ થઈ ગયાં, અને થોડીકજ વારમાં તહેમની જીવનલીલા સંવરણ થઈ ગઈ. અન્ત સમયના તહેમના અન્તિમ શબ્દો એજ હતા કે ‘હાય! મહાઈ પુસ્તક!’ એ શબ્દો અને એ વખતનો તહેમનો બાવ હું હજી વિસરી ગયો નથી. આજ તમારા બાણેજનો આ અપ્રાપ્ત પુસ્તક ઉપર આટલો બધો પ્રેમ અને વિશ્વાસ જોઈને મહારી ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે હમારા મહાત્મા ગુરુદેવના પવિત્ર આત્માએ આ બાળકના શરીર સાથે સંબંધ બાંધ્યો છે. પૂર્વ જન્મમાં એજ હમારા ગુરુ હતા એમાં હવે મહને સંશય રહ્યો નથી. અન્ત સમયે જેવી મતિ હોય છે તેવી ગતિ થાય છે, એ વાત સૌ કોઈ જાણે છે. હવે પરમેશ્વર તમારું કલ્યાણ કરશે. યતિરાજનો મનોરથ સિદ્ધ થશે. ઈશ્વર તહેમને લાંબુ આયુષ્ય આપે. તહેમનો ઘણા સમયનો રોગ આજથી નાશ પામશે એમાં સંદેહ નથી, પણ એટલી ખાત્રી રાખજો કે આખરે આ બાળક મહારા પરમ ગુરુના માર્ગનું-સંન્યાસનું અનુસરણ કરશે.”

યોગીનાં વામ્પો સાંભળીને બધાંને હર્ષ થયો પણ માતાને દુઃખ થયું કે ‘હાય! પુત્ર જીવશે એ તો સારી વાત, પણ ઘેર વડુ લાવવાના અને છોકરાનાં છોકરાંઓને રમાડવાના મદારા કોડ પૂરા નહિ થાય.’”

સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીના બાલ્યજીવનને કાળની આ વાત ઘણીને ક્યોલકલ્પિત લાગશે. પરંતુ સાદામન સર્વદા પસંદ કરતારા, અને નિરભિમાન જીવન વ્યતીત કરતારા, સ્વામીજી મદારાજ પોતાને મુખે કિતરાવસ્થામાં આ વાતનો ઉલ્લેખ કરતા હતા તથા હૈમના સમકાલીન અનેક મનુષ્યો હોતી યથાર્થતાની માફી આપતા હતા.

એટલી વાત નિર્વિવાદ છે કે એ યાત્રા કરી આવ્યા પછી બાળક બંસીધગતી તબિયત મુઘરી ગઈ અને તેના આરોગ્ય મંબંધી હોના મામાની ચિન્તા દૂર થઈ ગઈ.

૪.

સ્વામીજીના મામા સમમુખરામે પાંચ વર્ષની વયે હૈમને નિશાળે બેસાડ્યા, અને એ કલ્યાણીની પાઠશાળામાં મરાઈ અને ફારસી બગુવા લાગ્યા. પાછલી વયમાં જેવી રીતે હૈમને પંડિત રાઘવેન્દ્રાચાર્ય અને મહાત્મા ગોડસ્વામી જેવા ગુરૂ મેળવવાનું મોભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું, તેવી રીતે હૈમને ન્હાનપણમાં પણ એક મુયોગ્ય શિક્ષક મળ્યા હતા. એ એક મદારાજૂ આત્માગુ હતા. હૈમની કિમર એંશી વર્ષની હતી, પણ કર્તવ્યપાલનમાં જીવાન પુરૂષના જેટલા કિત્સાહી હતા; પાઠશાળામાં એ ભટજીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતા.

એક તો સ્વામીજી બચપણથીજ નિડર અને તોફાની સ્વભાવના હતા, હૈમાં વળી એ નિશાળમાં મુસલમાન શિક્ષકોને વારે ધડીએ નીચા નમીને સલામ કરવાનો રિવાજ હતો હોના ઉપર હૈમનો પૂરો તિરસ્કાર હતો; એ કારણને લીધે ‘મક્તબ’ (ગામડી નિશાળ) ના

મુસલમાન શિક્ષકો તહેમના ઉપર ઘણુંજ ચીઢાતા. સ્વામીજીની શ્રદ્ધા ભક્તિ કેવળ ભદ્રજી ઉપર હતી. ખીજા શિક્ષકો ભદ્રજી આગળ જઈને તહેમની શરિયાદ કરતા કે આ વિદ્યાર્થી ફક્ત તહમારો પાઠ ગોખે છે અને ખીજા વિષયો ઉપર ધ્યાન આપતો નથી; એ ઉપરથી ભદ્રજી પોતાની રૂબરૂ ખીજા વિષયોમાં એમની પરીક્ષા લેવરાવતા તો એમનો નંબર ઉંચોજ આવતો. સ્વામીજીની બુદ્ધિ તથા સ્મરણ શક્તિ એટલાં તીવ્ર હતાં કે એક વખત શિખેલો પાઠ એમને બહુ સારી પેઠે યાદ રહી જતો. એ ઉપરથી પ્રસન્ન થઈ જઈને ગુરૂજીએ એમનું નામ બંસીધરને બદલે શ્રુતધર અર્થાત્ સાંભળેલી વસ્તુઓને ધારણ કરનારો, પાડ્યુ હતું.

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં મંચુર કરેલાં પાઠ્ય પુસ્તકોના અભ્યાસ કરતાં રમવા ફરવામાં તથા પુરાણની કથાઓ સાંભળવામાં સ્વામીજીનું ચિત્ત વધારે ચોંટતું. પુરાણ સાંભળવા એ ભદ્રજીને ઘેર ઘણીવાર જતા અને તહેમને અંગેક પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછતા. કોઈ કોઈવાર તો એવા ગુંચવાડા ભરેલા પ્રશ્નો કરતા કે જહેનો ખુલાસો કરવાનું ભદ્રજીને માટે અઘરું કામ થઈ પડતું. ભદ્રજી તહેમની જિજ્ઞાસા વૃત્તિ અને તીવ્ર બુદ્ધિની અત્યંત પ્રશંસા કરીને આશીર્વાદ આપતા કે “બેટા ! શાસ્ત્રાર્થમાં તહેને કોઈ નહિ જીતી શકે.”

સંવત્ ૧૮૮૫ માં સ્વામીજીની ઉંમર સાત વર્ષની હતી ત્યારે તહેમના પિતા સંગમલાલજીનો સ્વર્ગવાસ થયો. કાળની કુટિલતાથી સ્વામીજી બાલ્યાવસ્થામાં પિતૃહીન થઈ ગયા ! હાય ! જે પિતાએ પુત્રપ્રાપ્તિની ખાતર કેટલીએ જાતનાં વ્રત અને પુણ્યદાન કર્યા હતા, તે પિતા પોતાના પુત્રનો પ્રતાપ દેખવા સુધી જીવતા ન રહ્યા. જે મનમાંને મનમાંજ બાળક બંસીધરની શુભ કામના કરી રહ્યા હતા તથા તહેના દ્વારા સુખની આશા રાખી રહ્યા હતા, તે સંગમલાલ પુત્રનું સુખ જોયા વગરજ આ સંસારમાંથી જતા રહ્યા.

પતિવ્રતા યમુનાદેવીની ઇચ્છા પતિની સાથે સતી થઈ જવાની હતી, પણ સંગમલાલે પહેલેથીજ ચેતી જઈને મરતી વખતે પત્નીને કહ્યું હતું. “ પ્રિયે ! આજ આપણો અન્તિમ મેળાપ છે, આજ સુધી તહે મહારી સઘળી આજ્ઞાઓનું પાલન કર્યું છે. તો તું હવે મહારી એક છેલ્લી આજ્ઞાનું પાલન નહિ કરે ? ”

યમુનાએ આજ્ઞા પાલન કરવાનું વચન આપ્યું એટલે ત્હેમણે કહ્યું “ સ્ત્રીનો ખરો ધર્મ પતિની આજ્ઞા પાલન કરવી એજ છે. ચિતાપર ચઢીને બળી મરવું એ એટલું બધું અઘરું કામ નથી. પરંતુ જીવતી રહીને પતિની ઇચ્છાનુસાર કામ કરતાં રહેવું, અને દુનિયાની અનેક લાલચોથી દૂર રહેવું એ વધારે કઠિન કામ છે. તું ચિતા ઉપર બેસીને મહારી સહગામિની થવા માગે છે એ ધણી હર્ષની વાત છે. એ સ્વર્ગ પણ શા કામનું કે જગ્યાં ત્હારા જેવી પતિવ્રતા સ્ત્રી સાથે ન હોય ? પરંતુ વિચાર કર કે આપણો પુત્ર હવે બાળક છે. એનો વિચાર કરવો જોઈએ. આપણા મરી ગયા પછી એનું કોણ પાલન કરશે ? માટે મહારો આગ્રહ છે કે ત્હારે સહમરણનો સંકલ્પ છોડી દેવો. અને પાંડુપત્ની કુંતીની માફક સંતાનપાલન કરીને ત્હારા પતિવ્રત ધર્મનો નિભાવ કરવો. ”

આ આજ્ઞા ધણી કઠોર હોવા છતાં પણ યમુનાદેવીએ ત્હેનું પાલન કર્યું. જ્ઞાન માત્રના અગ્નિમાં ન બળી મરતાં, પતિવિયોગના અસહ્ય અગ્નિમાં જીંદગી સુધી બાળ્યા કરવાનું એણે કબ્જ કર્યું. પરંતુ સ્વામીવિયોગથી યમુનાની દશા તદ્દન બદલાઈ ગઈ. સંસારના કોઈ પણ મુખ ઉપર ત્હેનું ચિત્ત ચાંટતું નહિ. ખાવા પીવાનું પણ ત્હેણે ઓછું કરી દીધું. આ પ્રમાણે શોકઋસ્ત રહેવાથી ત્હેનું શરીર ધસાવા લાગ્યું અને પતિના મૃત્યુ પછી ત્રણ વર્ષ એટલે કે સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીની અગિયાર વર્ષની અવસ્થામાં ત્હેણે પણ સ્વર્ગનો રસ્તો લીધો.

વિશુદ્ધાનંદ હવે તદ્દન અનાથ થયા. માતાના પ્રેમને લીધે પિતાના મૃત્યુનો ધા એમને વિશેષ નહોતો લાગ્યો, પણ સ્નેહાળ માતાનું મૃત્યુ હૈમને અસહ્ય દુઃખનું કારણ થઈ પડ્યું. હૈમણે ઘણાજ વિલાપ કર્યો એટલુંજ નહિ, પણ કેટલાક દિવસ ખાધું પણ નહિ. પિંડદાન કરતી વખતે એમનું હૃદય ઘણુંજ ભરાઈ આવતું અને મામા ઘણુંએ સ્થબળવતા તોપણ રુદન અંધ કરતા નહિ.

મામા મામીનો પ્યાર બંસીધર ઉપર મૂળથીજ વધારે હતો એ હમે આગળ કહી ગયા છીએ. બ્લેન બનેલીના મૃત્યુ પછી હૈમણે એ પ્રેમને પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડી દીધો. બંસીધરને લાગ લગાવવામાં હૈમણે કોઈ પ્રકારની મણા રાખી નહિ. હવે બંસીધરને રખે આણું આવશે એમ ધારીને ભણવાને માટે ધમકાવતું પાણુ છોડી દીધું.

૧૩ વર્ષની ઉમરે સ્વામીજીના શિક્ષણના ક્રમ બદલાયો. ફારસી ભણવું છોડી દઈને હૈમણે કસ્તી રમવી, પટા ખેલવા, ઘોડેસ્વાર થવું આદિ લશ્કરી કામોમાં ચિત્ત પરોવ્યું. એ ઉમરમાં મરાઠી અને શરસી ભાષાનું હૈમને સાઈ જ્ઞાન થઈ ચૂક્યું હતું. આઠ વર્ષની વયે જ્યહારે હૈમને જનોઈ દેવામાં આવ્યું ત્યહારે ભદ્રજીએ સંધ્યા માત્ર ભણાવી હતી. પણ પુરાણોના આખ્યાનોની હૈમના હૃદય ઉપર ઘણી સારી છાપ પડી હતી. ભગવદ્ ભક્ત ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ, આદિની કથા અને પુણ્યશ્લોક નળ અને યુધિષ્ઠિર આદિ રાજાઓનો ઇતિહાસ એ ઘણા પ્રેમથી સાંભળ્યા કરતા હતા.

હમે આગળ જણાવી ગયા છીએ કે સ્વામીજીના મામા પંડિત સખસુખરામ કલ્યાણીના નવાબને ત્યાં સારા અધિકાર ઉપર હતા, નવાબની હૈમના ઉપર ઘણી કૃપા હતી. એનું કારણ એ હતું કે સખસુખરામ ઘણા કાર્યકુશળ હતા. એક વખતે હૈદરાબાદના નિઝામે, કલ્યાણીના નવાબ ઉપર ઘણા નારાજ થઈને હૈમને બિદરના કિલ્લામાં

કેદ કર્યા હતા, તે વખતે સ્વામીબક્ત સખગુખરામે પોતાની બુદ્ધિ-
મત્તા અને કાર્યક્ષતાથી ત્હેમને છોડાવ્યા હતા. આ કારણથી નવાબ
ત્હેમનો ધણો ઉપકાર માનતા હતા.

એ વખતમાં જે કે દક્ષિણમાં પહેલાના જેવો ઉપદ્રવ રહ્યો
નહોતો, અભાગીઆ આજીરાવતો પ્રતાપ બિહુરમાં શાન્ત થઈ ચૂક્યો
હતો અને પિંદારાઓ પણ અગ્રેજી રાજ્યની જવાબમાં ભસ્મ થઈ
ચૂક્યા હતા, તોપણ હાલના ભારતવર્ષમાં અને એ સમયના ભારત
વર્ષમાં ધણો ફેર હતો. એ વખતે બધા લોકો શરીર ઉપર હથિયાર
બાંધતા હતા અને મરવા મારવાથી બીડતા નહોતા. અગ્નિ પુજાર્થ
ગયો હતો પણ ત્હેની કુળજતા કાયમ હતી. એજ કારણને લીધે પટા
રમવા, હથિયાર ચલાવવાં અને ઘોડેસ્વાર થવું એ વાતોના જ્ઞાનને લોકો
આવશ્યક ગણતા હતા. એ વખતના વિચારને અનુસરીને સ્વામીજીએ
પણ એ બધા બળ અને પરાક્રમવર્ધક વ્યવસાયોનું અવગંબન કર્યું.

કલ્યાણીના નવાબ મોહનાશાહને જે ભત્રીજા હતા. એકનું
નામ મેદનીહુસેન અને બીજાનું નામ બખરહુસેન, ત્હેમની વિમર પણ
સ્વામીજીના જેવડીજ હતી, અને ત્હેમને પણ ઘોડા દોડાવવાનો ધણો
શોખ હતો. સખગુખરામના પ્રયત્નથી સ્વામીજી એ રાજકુમારોના સાથી
નીમાયા. ત્રણે જણા સાથેજ ભણતા અને સાથેજ ઘોડા દોડાવવા જતા.
સ્થિતિમાં ધણો ભેદ હોવા છતાં પણ ત્હેમનામાં બાહ્યાવસ્થાની નિર્દોષતા
અને સરળતાને લીધે અન્યોઅન્ય અત્યંત પ્રેમ બંધાઈ ગયો હતો.
તેઓ સંપીને રહેતા અને ધણા આનંદમાં દિવસ નિર્ગમન કરતા.

૫.

સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી અને જે નવાબજાદાઓ એકજ શિક્ષકના
હાથ તળે શિક્ષણ મેળવતા હતા તો પણ સ્વામીજીએ પોતાની સ્વા-
ભાવિક તીવ્ર બુદ્ધિથી શ્રેષ્ઠતા મેળવી. જે વિષયો નવાબજાદાઓની

સ્થૂમજમાં આવતા નહિ તે વિષયો સ્વામીજીને ઘણી સ્હેલાઈથી હૃદયગત થઈ જતા.

શસ્ત્રપરીક્ષા વખતે સ્વામીજીનું નિશ્ચાન કદી ખાલી જતું નહિ. એજ પ્રમાણે ઘોડાની શરતમાં પણ સ્વામીજીનો સાધારણ ઘોડોજ એ નવાખ-જદાઓના કીમતી ઘોડાઓ કરતાં આગળ નીકળી જતો. જોયી દિવાસોને ઓળંગી જવી એ તો એમને મનથી સાધારણ વાત હતી, પટાખાજ અને તીરંદાજમાં પણ એ નિપુણ હતા. એમની એ બધા વિષયોમાં નિપુણતા જોઈને તહેમનો સમવયસ્ક મિત્ર બખરદુસેન મનમાં તે મનમાં બળી મગવા લાગ્યો. કોઈ પ્રકારે વિશુદ્ધાનંદજીને નીચું જોવા વારો લાવવાને એ લાગ જોળવા લાગ્યો એણે પોતાના મ્હોટા ભાઈ મેહદીદુસેનને પણ એ પ્રપંચમાં સામિલ થવા કહ્યું; પણ ગુણુઆડી મેહદીદુસેને ભાઈના અનર્થકારી વિચારોને પુષ્ટિ ન આપી, એટલુજ નહિ પણ તહેને પુષ્કળ ધમકાવ્યો. મેહદીદુસેન સ્વામીજીના ગુણોનો સર્વદા આદર કરતો હતો અને તહેમને પોતાના નોકર તરીકે ન ગણતાં મિત્ર ગણતો હતો. બખરદુસેનનું આચરણ એથી ક્ષુદ્ર હતું. પરંતુ સ્વામીજીએ તહેની નારાજીનો જરા પણ પરવા કરી નહિ.

એજ અરસામાં નવાખના કોઈ મિત્રે એક સુંદર અરખી ઘોડો નવાખને ભેટ આપ્યો હતો. એવું કહેવાય છે કે એનું મૂલ્ય પાંચ હજાર રૂપિયા કરતાં વિશેષ હતું. જોનારા લોકો તહેના સૌન્દર્ય અને ગુણોની પ્રશંસા કરતા હતા. નવાખની ઈચ્છા એ ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈને સેલ કરવા જવાની થઈ. પરંતુ ઘોડાનું તોફાન જોઈને એમને શીકર હપજ કે રખે આ બદમાસ ઘોડો ક્યાંય પાડી ન નાખે! એ શંકાથી એમણે પ્રથમ એ ઘોડાને ચાબુકસ્વારની પાસે મોકલ્યો અને હુકમ આપ્યો કે, એને સીધો કરીને દરબારમાં હાજર કરો.

ઇનામનો લાલચ ચાબુકસ્વાર ઘોડા ઉપર સ્વાર થયો કે થોડી-

કવારમાં એ તોફાની ઘોડાએ ત્હેને નીચે પાડી નાખીને હાડકાં ખોખરાં કર્યાં. એટલું સારૂ થયું કે બિચારાનો પ્રાણ બચી ગયો અને વિશુદ્ધાનંદજીની મદદથી એ નાસી જતો ઘોડો પકડવામાં આવ્યો. એમણે ચામુકસ્વારને કહ્યું ‘ મિયાં, આ ઘોડાને જરા મ્હારે સ્વાધીન કરો, અને પછી જુઓ એની બદમાસી નીકળી જાય છે કે નહિ, હું એકજ ગફ્તમાં એને કેંકાણે લાવીશ. ’ ચામુકસ્વાર એમને સારી પેઠે ઓળખતો હતો અને ઘોડો ફેરવવામાં ત્હેમની કેટલી દક્ષતા છે તે જાણતો હતો એટલે ત્હેણે વગર સંકોચે ઘોડો ત્હેમના હાથમાં સોંપી દીધો. અંસીધર ઘોડેસ્વાર થઈને ત્હેને ખૂબ દોડાવવા લાગ્યા; થોડીવાર પહેલાં જ મસ્તાની ઘોડો પોતાની મસ્તી આગળ વાયુને પણ તુચ્છ ગણતો હતો, તે હવે ચામીજીની ચામુકથી સીધો દોર થઈ ગયો. દૈવ સંયોગે નવાબજાદા બખ્શરહુસેનનું ત્યાં આવવું થયું અને નવાબના ઘોડા ઉપર અંસીધરને બેઠેલા જોઈને ત્હેના ચિત્તમાં ઇર્ષ્યા અગ્નિ કૃતપન્ન થયો.

કોને ખબર હતી કે આ નજીવો બનાવ અંસીધરના જીવનમાં અત્યંત મોટો ફેરફાર કરશે ? કોને ખબર હતી કે નવાબના ઘોડા ઉપર સ્વાર થયું એજ અંસીધરના ભવિષ્યમાં જગપ્રસિદ્ધ સંન્યાસી થવાનું કારણ બનશે ? પરંતુ અત્યંત સાધારણ દેખાતા બનાવ ઉપરથી મનુષ્યના જીવનમાં ઘણુંજ મોટું પરિવર્તન થયું હોય તથા ત્હેમના જીવનમાં કાંઈ અપૂર્વ મહત્તા આવી ગઈ હોય, એવાં દષ્ટાન્ત આપણા દેશના તેમજ પરદેશના ઇતિહાસમાં વિરલ નથી. અસ્તુ !

અશ્વવિદ્યામાં નિપુણ સ્વામીજીએ ઘોડાને ખૂબ ચક્ર દીધા. ત્હેના શરીરમાંથી જેમ જેમ પરસેવો નીકળતો ગયો, તેમ તેમ ત્હેની ચપળતા દૂર થતી ગઈ. જય્હારે જોયું કે એ હવે ઠીક થઈ ગયો છે અને હવે તોફામ નહિ કરે, ત્ય્હારે ત્હેને ચામુકસ્વારને સોંપી દીધો.

આયુકસ્વાર બંસીધરનો ઉપકાર માનીને ઘોડાને અશ્વશાળામાં લઈ ગયો; અને દરરોજના નિયમ પ્રમાણે એને ઘાસ દાણો આપ્યો તથા સેવા શુશ્રૂષા કરી, પરંતુ દૈવ સંયોગે એજ રાતના ઘોડો અકસ્માત માંદો પડી ગયો અને તડપી તડપીને રાતમાંજ તહેજે પ્રાણ ત્યાગ કર્યો.

આવા મૂલ્યવાન ઘોડાના મૃત્યુથી નવાબને ઘણો શોક થયો. એનું કારણ તપાસતાં એમને બબરહુસેન મારફત બબર પડી કે બંસીધર એને ખૂબ વેગથી ઘોડાની રહ્યા હતા. અને તહેમના અતિથય મારથીજ ઘોડો મરણ પામ્યો છે. બંસીધરને બોલાવવામાં આવ્યા અને જુબાની લેવામાં આવી. સત્યવાદી બંસીધરે બંધી વાત સાચેસાચી કહી દીધી અને અન્તમાં વિનંતિ કરી કે, “હજૂર! ઘોડાએ તમેલામાં આવ્યા પછી ખાસ દાણો ખાધો છે. જો એણે ઘાસ દાણો ન ખાધો હોત તો એના મૃત્યુનો અપરાધ મહારે માથે આવી શકત. હવે મહને અપરાધી ગણવો એ વ્યાજબી નથી. પણ તહેમની આ વિનંતિ ઉપર કોઈએ ધ્યાન ન આપ્યું. તહેમને અપરાધી ગણીને બેડીઓ પહેરાવવામાં આવી.

સ્વામીજીના મામા સબસુબરામ એ વખતે કોઈ સરકારી કામસર હૈદરાબાદ ગયા હતા. એ પાછા ન આવ્યા ત્યાં સુધી બંસીધરને કેદમાંજ રહેવું પડ્યું. સ્વામીજીને હવે બબરહુસેનના પ્રપચની બબર પડી. અત્યાર સુધી એ તહેને પોતાનો મિત્રજ ગણુતા હતા. આ બનાવથી તહેમની આંખ કિંઈ ગઈ, તહેમને જણાયું કે રાજપુત્ર અને પ્રજામાં ભેદ છે. સંસારમાં બધા સ્વાર્થી લોકો છે.

આખા દિવસના ભૂખ્યા તરસ્યા સ્વામીજી જેમ જેમ પોતાની ઉપરિચિત દશાનો વિચાર કરતા, તેમ તેમ તહેમની મર્મ વેદના વધતી જતી હતી. તહેમના મનમાં સંસારનો ત્યાગ કરીને એક માત્ર જગદીશ્વરના અરણ્યની સેવા કરવાના વિચાર ઉત્પન્ન થતા હતા. આ સમયમાં ગુરૂને

મ્હેંએ સાંભળેલાં ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ વગેરેનાં આખ્યાનનું સ્મરણ કરીને પોતાના જીવને ધીરજ આપતા હતા.

ખીજે દિવસે સખસુખરામે આવીને એમને જોડાવ્યા. પરન્તુ સ્વામીજી કેદખાનામાંથી છુટીને ઘેર જવાને બદલે ભટ્ટજીને ત્યાં પહોંચ્યા. પણ અફસોસ એમનો પણ મેળાપ ન થયો !!! એજ દિવસે વૃદ્ધ મહાત્મા ભટ્ટજીનો અચાનક પરલોકવાસ થયો હતો; સ્વામીજી તો પોતાના દુઃખી ચિત્તને શાંત કરવા અત્રે આવ્યા હતા પણ તેમને તો ઉલટા દુઃખદાયી સગાચાર સાંભળવા પડ્યા ! ભટ્ટજીના મૃત્યુએ તહેમના ચિત્ત ઉપર દાઝવા ઉપર ડામના ગંજી અસર કરી. પિતાના મરણ વખતે જડેમણ અશ્રુપાત કર્યો નહોતો, તે બંસીધર આજ કૃપાળુ શિક્ષકના મૃત્યુથી કપાળ કુટી કુટીને રોયા.

કલ્યાણીમાં તહેમના ઘરથી થોડેક દૂર એક ‘ મહાદેવ વાવડી ’ હતી. એ વાવ ઉપર મહાદેવજી મંદિર હતું. સુંદર સઘન વૃક્ષોની છાયાથી ત્યાંનું દૃશ્ય ધણું મનોહર લાગતું હતું, અને તહેનું જગ પણ તહેની સ્વચ્છતા અને ઉત્તમતા માંડે પ્રસિદ્ધ હતું. ભટ્ટજીને ઘેરથી સ્વામીજી એ વાવડી આગળ પહોંચ્યા. જો કે એ રાતદિવસના ભૂખ્યા હતા અને મામા સખસુખરામે પોતાની સાથે ઘેર આવવાનો ધણોએ આગ્રહ કર્યો હતો, તો પણ સ્વામીજીએ પોતાના બાલ્યાવસ્થાના ગુરૂના ચરણને પ્રણામ કરવાનું અને ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાનું આવશ્યક ગણ્યું હતું. પરન્તુ વિધાતાએ તહેમનો એ મનોરથ પણ પૂર્ણ થવા દીધા નહિ. વાવડી ઉપર આવીને તહેમણે સ્નાન કર્યું. અને ભટ્ટજીના આત્માને જલાંજલિ આપીને પોતાના સંતપ્ત હૃદયને શીતલ કર્યું.

રાત ત્રણચાર ઘડી વીતી ચૂકી હતી. ચૈત્રની ચાંદની રાતમાં આ-ધેની વસ્તુઓ પણ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. એ વખતે વૃક્ષોની ઘટામાંથી એક મીઠો સ્વર આવી રહ્યો હતો. સ્વામી વિશુદ્ધાનંદ એ વૃક્ષ તરફ એકી

ટશે જોઈ રહ્યા હતા. થોડીવાર પછી જોયું કે એક હૃદયપુષ્ટ, કોપીન-ધારી, સંન્યાસી ગાતો ગાતો એમની તરફ ચાલ્યો આવે છે.

૬.

અંસીધર એ સંન્યાસીને જોઈને મુગ્ધ થઈ ગયા. ત્હેમના મનમાં નવાબના આચરણથી તથા ભટ્ટજીના મરણથી વૈરાગ્ય સંબંધી જે વિચારો ઉત્પન્ન થયા હતા, ત્હેને વિશેષ પુષ્ટિ મળી. એમણે સાધુની પાસે જઈને ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કર્યા.

સાધુએ ત્હેમને આશીર્વાદ આપી પૂછ્યું ‘કહો બચ્ચા ! શું જોઈએ છે’ ?

અંસીધર:—સંન્યાસ.

અંસીધરના મુખમાંથી સંન્યાસનું નામ સાંભળીને સાધુને ઘણું આશ્ચર્ય થયું અને ત્હેમણે થોડીવાર મુઠ્ઠી ત્હેમની તરફ જોઈને પૂછ્યું, “યુવાવસ્થામાં સંન્યાસ લેવાની ઇચ્છા શા સાર થઈ ?

અંસીધર:—સાંસારિક દુઃખોને જોવાથી.

સાધુ:—સંન્યાસ લઈને પણ સંસાર શિવાય બીજો કશું નહાસી જશે ?

અંસીધર:—ત્યારે હું કઈ ? ત્હેમેજ બતાવો કે સંસારનાં દુઃખ અને કલેશ કેવી રીતે દૂર થાય ?

સાધુ:—વાસનાનો ક્ષય થવાથી.

અંસીધર:—વાસના કેવી રીતે ક્ષય પામે ?

સાધુ:—બ્રહ્મજ્ઞાનથી.

અંસીધર:—એનો ઉપાય શો છે ?

સાધુ:—ભગવાનની કૃપા.

અંસીધર:—ભગવાનની કૃપા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?

સાધુ:—સારાં કર્મોથી.

અંસીધર:—ત્યારે ખતાવો કે મ્હારે કેવા પ્રકારનાં સત્કર્મો કરવાં જોઈએ ?

અંસીધરની જાણામાં જોઈને મહાત્મા અતિ પ્રસન્ન થઈ ગયા અને કહ્યું કે “ વત્સ ! તું હજી સંન્યાસનો અધિકારી થયો નથી. ત્હારી આકૃતિ ઉપરથી મ્હારી ખાત્રી છે કે તું બ્રહ્મચારી છે. પરંતુ જ્યાં સુધી વિધિપૂર્વક બ્રહ્મચર્ય પ્રદણ કરવામાં ન આવે અને ગુરુ-કૃપામાં વાસ કરીને વેદાદિ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન ન થાય ત્યાં સુધી બ્રાહ્મણ ખીજ આશ્રમોનો અધિકારી થતો નથી. બ્રાહ્મણનું પરમ તપ વેદાધ્યયન છે. એનાથીજ ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. વર્ણાશ્રમ ધર્મના રક્ષણ કરવા સારજ ભગવાન અવતાર લે છે. ” એટલું કહીને મહાત્મા એકદમ ઊભા થઈ ગયા અને ઘણા પ્રેમપૂર્વક અંસીધરના શિર ઉપર હાથ મૂકીને બોલ્યા “ લે, હવે હું જાઉં છું. આજ ત્હને જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે ભૂલી જતો નહિ. હું ત્હને યોગ્ય સમયે નાશક અને હરિદ્વારમાં મળીશ. ભગવાન ત્હારી મંગળ કામના પૂર્ણ કરશે !!

એટલું કહીને એ સાધુ એકદમ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. કિનાવળમાં અંસીધર એ સાધુનું નામ, દામ, કે સપ્રદાય આદિ કાંઈ પણ પૂછવું ભૂલી ગયા.

સ્વામીજી આ ઘટનાનો વિચાર કરતા એસી રજા પડતા એવામાં તહેમતા મામા સખનુખરામ તહેમને શોધતા શોધતા એ સ્થાને આવી પહોંચ્યા. મામાને જ્ઞેતાં વાર કાંઈ પણ આનાકાની કર્યા વગર અંસીધર ઘેર ગયા. ઘેર ગયા પછી અંસીધરે બહુ શોક વિલાપ કર્યો નહિ, પણ પ્રસન્નતાપૂર્વક બધાની સાથે ભોજન કરી અશ્વ સંબંધી બધી હકીકત કહી સંભળાવી. પોતાની નિર્દોષતા સાબિત કરી આપી. પોતાના એકાંતમાં ચાલ્યા જવા સંબંધે ખુલાસો કરતાં જણાવ્યું કે “ મ્હને નવાજ સાહેબના આચરણથી ખેદ થયો નથી. ભદ્રજીના

મરણથી ખેદ થયો છે. સંસારનો સંબંધ અનિત્ય છે. થોડાકજ વખત ઉપર જે ગુરુ હમને પુત્રની પેઠે ભણાવતા હતા, અને પિતાની સમાન ઉપદેશ આપતા હતા, તે ભક્તિમાનન દેવતુલ્ય અધ્યાપક ભટ્ટજી હવે ક્યાં ગયા? મામાજી ! મરી ગયેલા મનુષ્યોને કોઈથી મળી શકાય છે ? જે એમ થતું હોત તો હું અવશ્ય આજ સ્વર્ગમાં જઈને ગુરુજીનાં દર્શન કરત, અને સાથે સાથે મહારાં માતપિતાને પણ મળી શકત.”

આ શબ્દોથી તહેમના મામા મામીના હૃદયમાં પણ શોક તાજો થઈ આવ્યો. થોડીકવાર એ સ્થળે તદ્દન નિસ્તબ્ધતા પ્રવર્તી રહી. આવી વાતથી બંસીધરના હૈયામાં રખે ઝિડો ધ્રા લાગે એવી શંકાથી મામાએ બીજા આનંદના વિષયોની વાતચીત ડિપાડી. બુદ્ધિમાન બંસીધર પણ એમની સાથે વાર્તાલાપમાં હર્ષપૂર્વક શામીલ થયા. એ દિવસે અડધી રાત આમોદ પ્રમોદમાં વીતી ગઈ.

હાય ! પરન્તુ એ કોને ખબર હતી કે બંસીધરની આ પ્રસન્નતા, તહેમનો આ આમોદ-પ્રમોદ બધો જૂઠો છે. નિર્વાણ પામનારા પ્રદીપની માફક આ ચમકારો કાલુરયાથી છે ! આ બધી યુક્ત મામા મામીને ભૂલમાં નાખવા સાર છે !

સબસુખરામ ! તહમે તો ઘણા અનુભવી છો ! છતાં તહમે આજે કેમ નિશ્ચિન્ત થઈને નિદ્રામાં પડ્યા છો ? હા ! તહમને જે ખબર હોત કે, તહમારી આંખોનો તારો, તહમારા ઘરનો પ્રદીપ, તહમારી વૃદ્ધાવસ્થાનો એક માત્ર આધાર, તહમારો એકનો એક ભાણેજ બંસીધર આજ તહમારાથી વિખુટો પડવાનો છે, તો તહમે આટલા બધા નિશ્ચિન્ત થઈને સૂઈ રહેત નહિ.

બંસીધરની સાથે હસતા હસતા સબસુખરામ સૂઈ રહ્યા હતા. એમને શી ખબર હતી કે આજનું હસવું છેવટનું છે ! આખી જીંદગીમાં ફરી કદી ભાણેજનું મોં જોવા નહિ મળે ! એકજ કાળમાં

અને એકજ દેશમાં રહેવા છતાં પણ ફરીથી બંસીધરનાં દર્શન નહિ થાય ?! આજ સૂર્યોદય થતાંની સાથેજ ત્હેમને પ્રકાશને બદલે (બંસીધરના અભાવથી) સર્વત્ર અંધકારજ દીસશે. !' શાક્યસિંહનાં દર્શન તો એમના પરિવારને ખુદ્ધ થયા પછી થયાં હતાં, સ્વામી શંકરાચાર્યની જનની પણ ત્હેમને જોવા પામી હતી, પણ સખમુખરામ ! ત્હમે તો બંસીધરના સંન્યાસી અવસ્થામાં પણ દર્શન કરીને હૃદય શીતલ નહિ કરી શકો ! એમના પ્રતાપથી વિદ્વાનો પ્રચાર થશે, ત્હેમના યશથી દેશની કીર્તિ વધશે, મહોટા રાજા મહારાજાઓ એમને ઘેરી લઈને બેસશે, પણ ત્હમે ત્હેમની પાસે પણ જવા નહિ પામે !

પરંતુ ભવિષ્યની એ બાંધટનાઓની ખબર કોને પડી છે કે ખિચારા સખમુખરામને પડે. ખરૂં છે કે ન જાને જાનકીજીના પ્રમાટે કિમ્ ભવિષ્યતિ.

બધાંને ગાઠ નિદ્રામાં સૂતેલાં જોઈને બંસીધર ધીમેથી પથારીમાંથી ઉભા થયા. એક એક વાર દરેકની પથારી પાસે જઈને ખાત્રી કરી કે કોઈ જાગતું નથી. હવે પોતાનો માર્ગ સુગમ જોઈને ત્હેમણે શરીર ઉપરથી વસ્ત્ર ઉતારી નાખ્યાં અને માત્ર કોપીન ધારણ કરીને સદાને માટે ઘર બહાર નીકળી પડ્યા. જે કલ્યાણી શહેરમાં એમનો જન્મ થયો હતો, જ્યાં માતપિતાના ખોળામાં બાલ્યજીવન વ્યતીત કર્યું હતું, જ્યાં મામા મામીની છત્રછાયામાં સુખથી યૌવનારૂઢ થયા હતા અને જે કલ્યાણી વગર ખીન્ને કહીં ગોઠતું નહોતું, તે સ્વર્ગથી પણ પ્યારી જન્મભૂમિનો ત્યાગ કરતી વખતે બંસીધર જરા પણ રોયા નહિ, તેમજ જરા પણ શોક પ્રગટ કર્યો નહિ. કેવળ કેટલીક વાર સુધી સ્થિર દૃષ્ટિથી એના તરફ જોઈ રહીને મનમાં ને મનમાં કાંઈક વિચારવા લાગ્યા. ત્યાર પછી શિખા સૂત્રધારી, કોપીન પરિધાન કરેલા બંસીધર, એકલા કલ્યાણીની ઉત્તર દિશામાં ચાલ્યા ગયા.

પ્રાતઃકાળમાં ઘરમાં સર્વે માણસોએ જોયું તો બંસીધરની પથારી ખાલી છે. ઘરનાં બધાં માણસો ગભરાઈ ગયાં. સખસુખરામે પહેલાં તો જાણ્યું કે સ્હવારના પહોરમાં ઉઠીને કહીં ગયો હશે; પણ જ્યારે ત્હેમણે ત્હેનાં સર્વ વસ્ત્રોને પથારી આગળ પડેલાં જોયાં ત્યારે ત્હેમના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. એમના મનમાં ચિન્તા થઈ કે રખે એણે શરમના માર્યા નદી કે તળાવમાં આપઘાત તો નહિ કર્યો હોય? અથવા રીસાઈને જન્મભૂમિ છોડીને ખીજે કંઈ ચાલ્યો તો નહિ ગયો હોય?

એમની મામી તો બંસીધરના ગયાથી વત્સલીન ગાયત્રી પેડ વાકાળ થઈ ગઈ. ત્હેણે મનમાં વિચાર્યું કે એને ખીજે કહીં જવું હતું તો શું કપડાંતો ભાર લાગતો હતો? આપઘાત કરનારો પણ બધાં કપડાં ઉતારીને મરતો નથી, તો પછી આમાં કાંઈ ખીજેજ બેઠો હોવો જોઈએ.

એટલામાં સખસુખરામને બંસીધરનાં વત્ત ખોળતાં ખોળતાં એક પત્ર મળી આવ્યો. એ પત્ર નીચે મુજબ હતો.

“મામાજી!

જે પ્રકારે આ ઘરમાં એક દિવસ ખાલી હાથે આવ્યો હતો તેજ પ્રકારે આજ ખાલી હાથે જાઉ છું. આપ મ્હારે માટે કાંઈ પણ ચિન્તા કરશો નહિ, કારણ કે વિશ્વંભર સર્વનો રક્ષક છે. બધાને સંસારમાંથી ખાલી હાથે જતું છે. ત્દમે મ્હારી શોધ ન કરશો. હું એવા માર્ગમાં જઈ રહ્યો છું કે જડેતો વિસ્તાર થણો મ્હોટો છે અને જરૂર ગયા પછી મનુષ્ય પાછો આવતો નથી. આશા છે કે આપ મ્હારી યાત્રાથી અપ્રસન્ન નહિ થાઓ.”

આ પત્રથી કોઈના મનનો ખુલાસો ન થયો, કારણ કે એ ધણો સંહિધ અને દ્વિઅર્થી હતો. એથી તો એમની ઇંકાને ઉલટી પુષ્ટિ

જાતી હતી કે રખેને છોકરાએ સાહસ કરીને આપઘાત ન કર્યો હોય. બ્રહ્મચર્યાએ બંસીધરની શોધમાં ચારે તરફ માણસો દોડાવ્યા. પંદર દેવસ પછી તહેમના ગામના એક પ્રતિષ્ઠિત માણસે આવીને કહ્યું કે, હવે બંસીધર મળ્યો હતો. મહે એને પૂછ્યું કે, તું ક્યાં જાય છે ? હારે એણે જવાબ દીધો કે, ‘ ઉત્તર દેશમાં જઈને આત્મજોગ્યિતકાર્ય રીશ, બ્રહ્મચારી થઈને પેદા પેદાન્ત બાણીશ અને સન્યાસી થયા છી તેદાન્ત શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીશ. સંસારની માયામાં ફસાઈ કુવાઈ શો લાભ ?’

કહેવાય છે કે, એ સમાચાર લાવનાર પુરૂષ સ્વામીજીના સાદરોમાંનો એક હતો. એ કવચકર્ણુ જનનિનો આત્મજ હતો અને પાછળના દક્ષિણમાં ‘માનકપ્રભુ’ નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો. આજકાલ તો નાગવી એક પથ પણ ચાલ્યો છે.

આ સમાચાર સાંભળીને બંસીધરના કુટુંબીઓને એટલો તો તોળા પડ્યો કે, છોકરો જીવતો છે. નગરવા ગયો છે તો કાંઈ દિવસ પાસ કરીને એને શોધી કહાડીશું તથા સ્વદમજીવીને ઘેર પાછો ડી લાવીશું. બંસીધર કલ્યાણીથી નીકળીને પવિત્ર નદી જોતાવરીના ડુંગર વસેલા નાસિક ક્ષેત્રમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ એ મયમા સંસ્કૃતના મંદોટા મંદોટા બુદ્ધિમાન વિદ્વાનો વિદ્યમાન હતા. જ્યાં એમને ઘણા પ્રકારની અડચણો પણ પડી, પણ એવી અડચણો જરાપણ ગમરાયા વગર એ પોતાના સંકલ્પમાં દૃઢ રહ્યા.

એ સમયે એમની ઉંમર લગભગ ૧૭ વર્ષની હતી, પણ એમનું દર, ઘાટદાર, અને બલિષ્ઠ શરીર જોઈને લોકો એમને પચીસ વર્ષના ધારતા હતા. આજકાલ હૈદરાબાદથી નાસિક જવું એ કાંઈ ઘાટી વાત નથી. રેલવેને લીધે માર્ગ સુગમ છે પણ એ વખતે તો ધી સડક પણ નહોતી. એ ઉપરાન્ત એ દિવસોમાં ચોર, લુટારા

અને ઠગનો પુષ્કળ ઉપદ્રવ હતો. એવા સમયમાં નાસિક ક્ષેત્ર સુધી એકલા જવું એ સ્વામીજીને માટે કાંઈ નહાતી સુતી વાત નહોતી. *

એ સમયમાં નાસિક ક્ષેત્ર પણ કાંઈક વિલક્ષણતા ધરાવતું હતું. ત્યાં આગળ અનેક પંડિતો અને સંન્યાસીઓ અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓનું દાન કરી રહ્યા હતા. હિન્દુ રાજાઓ પાસેથી શિષ્યવૃત્તિઓ મેળવીને હજારો વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા. અગ્નિહોમની પવિત્ર જવાળાઓથી નાસિકનું આકાશ આચ્છાદિત અને સુગંધિત થઈ રહ્યું હતું, અને ત્યાંના આશ્રમો બ્રહ્મચારીઓના વેદધ્વનિથી ગુંજી રહ્યા હતા, એજ કારણને લીધે એ સમયમાં નાસિકને લોકો દક્ષિણનું કાશી ગણતા હતા.

એ સમયમાં નાસિક ક્ષેત્રમાં પંડિતસ્વામી પણ વિરાજમાન હતા, પંડિતસ્વામી તેજ પ્રસિદ્ધ યતિરાજ ગોઠ સ્વામી છે. જલ્દેમના ચરિત્રનું આપણે આગળ અવલોકન કરી ગયા છીએ. વિશુદ્ધાનંદ, વિશ્વશ્પાનંદ આદિ અનેક વિદ્વાન એમનાજ શિષ્ય થયા હતા. એમનું ગુરુએ પાડેલું નામ સ્વામી તારક બ્રહ્માનંદ સરસ્વતી હતું, પણ એ સમયે દક્ષિણ દેશના સંન્યાસીઓમાં એમના જેવો વિદ્વાન પંડિત બીજો નહિ હોવાથી, લોકો એમને આદરપૂર્વક પંડિત સ્વામીના નામથી સંબોધન કરતા હતા. પ્રારંભમાં સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી એમની પાસે ન ભણતાં નાસિકના એક વિદ્વાન ગૃહસ્થ પાસે, વિવિધપૂર્વક બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરીને, વેદ ભણવા લાગ્યા હતા. ત્રણ વર્ષ સુધી નાસિકમાં નિવાસ કરીને તેમણે સંહિતા આદિ કંઠસ્થ કરીને, વ્યાકરણના અભ્યાસમાં ચિત્ત પરોવ્યું. એ વખતની વિદ્યાભ્યાસની પદ્ધતિ પણ સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીના મહાન વિદ્વાન બનવામાં મ્હોટી મદદ રૂપ થઈ પડી.

બ્રહ્મચારી બંસીધરજીને સૌથી પ્રથમ અવધૂત મહાત્માના ઉપદેશથી વિદ્યાધ્યયનમાં પ્રવૃત્તિ થઈ હતી. વિદ્યા ઉપાર્જન કરવાનો

ઉદ્દેશ શાન્તિ હતો. વિદ્યા ભણીને ધન પ્રાપ્ત કરવાનો વિચાર તો એમણે સ્વપ્નમાં પણ કર્યો નહોતો. વિદ્યાદ્વારા એ કેવળ અનંત શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવા માગતા હતા.

સ્વામીજીએ જ્યારે સંહિતાને કંદાચ કરી લીધી ત્યારે એમના સ્વરપૂર્વક વેદપાઠના શ્રવણથી શ્રાતાન્તનો ઘણા પ્રસન્ન થતા, એટલુંજ નહિ પણ એમના આત્માને પણ પરમ તૃપ્તિ પ્રાપ્ત થતી અને એ પ્રિયતા કરતા કે એવો પણ એક શુભ દિન આવશે કે જ્યારે હું વેદ મંત્રોનો અર્થ પણ સ્લમજી શકીશ.

એ અરસામાં બંસીધરજીએ અષ્ટાધ્યાયી અને અમરકોષને પણ કંઠસ્થ કરી મૂક્યાં હતાં. કોઈ મહોટા પંડિત પાસે વ્યાકરણશાસ્ત્ર ભણવાની એમને અભિલાષા હતી. જે કે દક્ષિણમાં વ્યાકરણ પંડિતોનો અભાવ નહોતો તોપણ દક્ષિણ દેશ કરતાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એ વખતે સારા વ્યાકરણીઓ રહેતા હતા કેટલાક સારા દક્ષિણી પંડિતો પણ કાશીવાસ નિમિત્તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંજ રહેતા હતા. એ કારણથી ઇ. ૧૮૮૨ માં બંસીધરે કાશીયાત્રા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો, અને પોતાના સહાધ્યાયીઓને જાગૃત્યુ કે તકમારામાંથી કોષને આવવું હોય તો મહારી આંચ ચાલો. પરંતુ કોષપિણ વિદ્યાર્થી તહેમની સાથે જવા તૈયાર થયો નહિ બલ્કે ઘણાઓએ તહેમના કિત્તાફને તોડી પાડવાનો યત્ન કર્યો. બંસીધરજી એક દિવસ એકાન્ત સ્થળમાં બેસીને કાશી જવું કે ન જવું એ સંબંધી ચિન્તા કરી રહ્યા હતા એવામાં અકસ્માત્ હર હર મહાદેવનો શબ્દ તહેમના સાંભળવામાં આવ્યો. એમના ભક્તિપૂર્ણ હૃદયેજ સ્વર પારખીને જાણી લીધું કે આ સ્વર મહારા પૂર્વ પરિચિત પરમહંસજીનો મધુર શબ્દ છે. એ તરતજ આનંદપૂર્વક પરમહંસજીની પાસે ગયા. પરમહંસે પણ દેખતાં વારજ તહેમને ઓળખી લીધા. પરમહંસજીને જ્યારે ખબર પડી કે બંસીધર

ખીજા વિદ્યાર્થીઓના સંગાથની ખાતરજ કાશી જવાનું મુક્તવી રાખે છે, ત્યારે તહેમણે મૃદુ હાસ્યપૂર્વક કહ્યું “એટા! એકલા આવ્યા છીએ અને એકલા જઈશું. તો પછી સંગાથ કોનો જોઈએ? જે કાંઈ કરવું હોય તે કર, હવે અહિં વધારે વાર થોભવું ઉચિત નથી.

પરમહંસ સ્વામી જે પ્રમાણે ‘હરહર મહાદેવ’ બોલતા બોલતા આવ્યા હતા તેજ પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરતા કરતા પાછા આસ્યા ગયા. પરમહંસજી કોણુ છે. કયા સંપ્રદાયના છે, તહેમનું નામ શું છે એ બધું જાણવાની વિગુદ્ધાનંદજીને ઘણી ઈચ્છા હતી પણ પરમહંસજીનું ગમન એટલી ઝડપથી થયું કે તહેમની એ ઈચ્છા મનમાં ને મનમાંજ રહી ગઈ.

વિશુદ્ધાનંદજીએ હવે નાસિક છોડવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો અને કેટલાક યાત્રાળુઓ આરંગાબાદ જતા હતા તહેમની સંગાથે પોતે પણ પ્રવાણુ કર્યું. થોડે દૂર ગયા પછી એ યાત્રાળુઓને વિશુદ્ધાનંદજી ઉપર શક ગયો કે રખે આ કોઈ દગતા ભેદુ તો નહિ હોય. એવી આશંકાથી તહેમણે વિશુદ્ધાનંદજીને પોતાની સાથે આવવાની મના કરી અને જણાવ્યું કે હમારી મરજી વિરૂદ્ધ આવીશ તો ત્હારાં હાડકાં ખોખરાં કરી નાખીશુ.

યાત્રાળુઓએ આ પ્રમાણે ધમકી ખતાવ્યાથી સ્વામીજી ઇલોરાની ગુફાની પાસેના ‘રોજા’ નામના ગામ આગળથી તહેમનો સંગાથ છોડી દઈને એકલાજ જવા લાગ્યા. ઇલોરાથી દોહતાબાદ જતાં રસ્તામાં તહેમનું શરીર બગડી આવ્યું. જવર ઘણા જોરથી ચઢડી આવ્યો અને દસ્ત પણ ઉપરા ઉપરી થવા લાગ્યા. સ્વામીજીએ લોથ પોથ થઈ જઈને બૌદ્ધ મંદિરના એક ભાગ્યા તુટ્યા ખંડેરમાં આશ્રય લીધો. અને એ સ્થાનમાં ત્રણ દિવસ સુધી ભૂખ્યા તરસ્યા અચેતન દશામાં પડ્યા રહ્યા. ત્રીજે દિવસે જ્યારે એમને શુદ્ધિ આવી ત્યારે

પાસેના નાળામાંથી પાણી પી આવ્યા અને પાછા પોતાની ગુફામાં જઈને સૂઈ રહ્યા. તૃષા તો આ પ્રમાણે નિવારણ થઈ જતી હતી પણ ક્ષુધા નિવારણનો કોઈ ઉપાય નહોતો.

એક દિવસ સંધ્યાકાળે એ હિન્દુ વટેમાર્ગુ તહેમની પાસે આવ્યા, દેખાવમાં એ ભોળા અને બીકણુ જણાતા હતા, પણ ખરું જોતાં પક્ષા ઠગ હતા. એ વખતે હિન્દુસ્તાનમાં ઠગ લોકોનું ધણુંજ જોર હતું. એ એ વટેમાર્ગુઓએ ત્યાં આગળ રસોઈ કરી અને એમાંથી થોડીક મીઠાઈ સ્વામીજીને પણ આપી. સ્વામીજીને ભૂખ એટલી બધી લાગી હતી કે આગળ પાછાનો જરાપણુ વિચાર કર્યા વગર એ મીઠાઈ સત્વર ખાઈ ગયા. એ વખતે એમને ખબર નહોતી કે આ મીઠાઈમાં વિષ મેળવેલું છે. ઠગ લોકોને મનમાં એવો વહેમ ભરાયો હતો કે આ કોઈ બ્રહ્મચારી નથી પણ હમારા ત્રાસથી બચવાને માટે આવા વેષમાં પ્રવાસ કરનાર કોઈ શેડીઓ, અથવા શેડીઆનો દૂત છે, એના પુસ્તકોની વચમાં જરૂર કાંઈ ધન સંતાડેલું હશે.

ઠગ લોકોએ આપેલા વિષની અસર સ્વામીજીના શરીર ઉપર ધણી જલદી થઈ. શ્વાસ રૂંધાવા લાગ્યો, કંઠ સુકાવા લાગ્યો અને નેત્ર બંધ થઈ ગયાં. વિષની અસર થયેલી જોઈને પાપીઓએ સ્વામીજીના હાથપગ દોરડાથી મજબૂત બાંધી દીધા, તથા મ્હોંમાં ડુઓ માર્યો અને પુસ્તક, વસ્ત્ર વગેરે ઉપાડીને ચાલતા થયા. નિઃસંદેહ સ્વામીજીની પોટલીમાં ધન તો અવશ્ય હતું, પણ એ ધન એવું નહોતું કે જહોને ચોર કે ઠગ ચોરી જઈ શકે. એ તો વિદ્વારૂપી અમૂલ્ય ધન હતું, કે જહોનો ઉપભોગ અધિકારી મનુષ્યજ કરી શકે છે.

ઠગ લોકો તો પોતાને મનથી સ્વામીજીને મારીને ચાલ્યા ગયા પણ વિદ્વાતાની લીલા વિચિત્ર છે. સ્વામીજીને જ્યારે ભાન આવ્યું ત્યારે તે એક સુંદર ઘરમાં કોમળ શય્યા ઉપર પોઢેલા હતા. આ ફેર-

હાર કેવી રીતે થયો તે એમનાથી કળી શકાયું નહિ. એ વિચારવા લાગ્યા કે આ તે સ્વપ્ન છે કે મગજની નબળાઇનું પરિણામ છે? પરંતુ આસપાસ નજર નાખતાં લેમણે એ પુરુષોને પોતાની પથારીની પાસે બેઠેલા જોયા. એક યુવક હતો અને બીજો વૃદ્ધ હતો. યુવકનો વેશ સૈનિકના જેવો અને વૃદ્ધનો પંડિતના જેવો હતો. સ્વામીજીએ નમ્રતા પૂર્વક એ બે પુરુષોને પૂછ્યું “ હું ક્યાં છું? અહિંયાં મહેને કોણ લાવ્યું? આપ કોણ છો ?

યુવકે ઘણા પ્રેમ અને આનંદપૂર્વક કહ્યું “ આપ દોલતાબાદમાં છો અને આ હમારું મકાન છે. હું અહિંનો પટેલ છું અને આ વૃદ્ધ પુરુષ હમારા વૈધરાજ છે. આજ ત્રણ દિવસ ઉપર ઇલોરાના રસ્તામાં ધાડ પડી હતી. અડધી રાતનો સમય હતો. ધાડપાડુઓ મુસાફરોનો સરસામાન લૂંટી લઇને આજુબાજુ સંતાઇ ગયા. એ ખબર પહોંચતાં વાર અહિંના અમલદારે થોડાક સિપાહીઓ સાથે લઇને એ ધાડપાડુઓની પૂંઠ લેવાનો મહેને હુકમ આપ્યો. હું તુર્તજ એમની શોધમાં નીકળ્યો. ધાડપાડુ લોકો ઘણુંખરું છાપો માર્યા પછી ખંડેરમાં સંતાઇ જાય છે એવી ધારણાથી હું ત્હમે જે ખંડેરમાં પડ્યા હતા ત્યાં ગયો. એ વખતે મહેં બે જણાને હાથમાં પોટલાં લઇને નહાશી જતા જોયા. મહેં એમને ઘાંટો પાડીને કહ્યું કે જાન બચાવવા માગતા હો તો ઉભા રહો અને સરસામાન મૂકી દો. પણ એમણે મહારા કહ્યાની જરા પણ પરવા ન કરી. લાચાર થઇને મહેં તથા મહારા સિપાહીઓએ ગોળી ચલાવી અને લેમની જીંદગીનો અન્ત આવ્યો. મરતી વખતે લેમનામાંના એક ઠગે મહેને કહ્યું કે “ આ ખંડેરમાં એક બ્રહ્મચારી પડ્યો છે, ત્હને બચાવો, હમે ત્હને ઝેર ખવરાવ્યું છે.” એટલું કહેતાં કહેતામાં ત્હનો પ્રાણ ચાલ્યો ગયો. હું ઝટપટ ખંડેરમાં ગયો તો આપને તડફડિયાં મારતા જોયા. હમને એ વખતે આશ્વાનહોતી કે આપ

અચ્છા ! કારણ કે મરણ વખતે જે જે ચિંત્ન મનુષ્યના શરીરમાં જોવામાં આવે છે એ બધાં આપનામાં થવા આવ્યાં હતાં. તો પણ પરમેશ્વર ઉપર ભરોંસો રાખીને હમે આપને અહિં આગળ લાવ્યા અને આ વૈધરાજ પાસે ઇલાજ કરાવ્યો. એમણે આપની દવા કરવામાં તન, મન, ધનથી યત્ન કર્યો છે. ઝેરની અસર બિલકુલ કહાડી નાખવા સારું કેટલીક વખત આપને ઉલટી તથા ઝાડા કરાવ્યા છે. આજ હમારી ખાત્રી થઈ છે કે વૈધરાજની મહેનત નિષ્ફળ નહિ જાય. એક બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારીના પ્રાણનુ રક્ષણ હમારા હાથે થયું એથી હમને ધણો આનંદ થયો છે. આપનાં વસ્ત્ર તથા પુસ્તકો આ ધરમાં જ છે. હવે આપ આ ધરને પોતાનું જ ગણીને બધી ચિન્તાઓમાંથી મુક્ત થાઓ. ”

સ્વામીજીના આ પ્રાણરક્ષકનું નામ ગંગાધરરાવ હતું. એ સ્વધર્મનિષ્ઠ પુરુષને ગૌબ્રાહ્મણની સેવા કરવાનો ધણો શોખ હતો; એની ઉંમર ફક્ત ત્રીસ વર્ષની હતી. એની સ્ત્રી એક પુત્ર અને એક કન્યા છોડીને મરણ પામી હતી, પણ સંતાનવત્સલ ગંગાધરરાવે બીજી વાર લગ્ન કર્યું નહોતું. ગંગાધરરાવને ત્યાં સ્વામીજી પૂરા એ મહિના રહ્યા. જીવનરક્ષાના પ્રત્યુપકારરૂપે કહો, કે આશ્રયદાતા પ્રતિ કૃતગતા ખતાવવા ખાતર કહો, અથવા મનુષ્ય સ્વભાવમાં સાધારણ રીતે રહેલા પરસ્પર પ્રેમને લીધે કહો, ગમે તેમ કહો પણ એટલું તો ખરું કે સ્વામી વિશુદ્ધાનંદ દૈલતાબાદ આવીને મોહજળમાં ફસાઈ ગયા. જે કે શરીર સારું થયા પછી પોતે મધુકરી વૃત્તિથી ઉદરપોષણ કરતા હતા, અને બ્રહ્મચર્યના નિયમનો ભંગ કર્યો નહોતો, તો પણ કર્તવ્યપરાયણતામાં શિથિલતા આવી ગઈ હતી. એક દિવસ સાયંકાળે પોતે કયા વાંચી રહ્યા હતા. આખા દિવસનો થાકેલો ગંગાધરરાવ પોતાની માતા અને સંતાનની સાથે એ કયા સંબળીને થાક

હતારી રહ્યો હતો; રાજર્ષિ ભરતનું ઉપાખ્યાન ચાલી રહ્યું હતું. ચક્ર-
વર્તી મહારાજ ભરત, જહેમના નામ ઉપરથી આપણો દેશ ભરત
ખંડ કહેવાય છે, તે પોતાના સમૃદ્ધિવાન રાજપાટ, તથા પુત્રપુત્રાદિનો
ત્યાગ કરીને દયાવશ એક હરણીનું ખચ્ચું પાળવાથી કેવી રીતે તપો-
બ્રષ્ટ થયા હતા એ વિષય ચાલી રહ્યો હતો. સ્વામીજી એ વ્યાખ્યા-
નને પ્રીતિપૂર્વક સંભળાવી રહ્યા હતા એવામાં એ કથાએ એકાએક
તહેમના હૃદય ઉપર અસર કરી અને તહેમની મોહનિદ્રા ઉડી ગઈ.

હવે એમને ખબર પડી કે, જે દશા ભરતની થઈ હતી તેજ
દશા પોતાની થઈ રહી છે. ભરત રાજ્ય અને પુત્ર કલત્રને છોડીને
મૃગખાલના સ્નેહમાં રસાયા હતા તેમ પોતે પણ આપના કરતાં પણ
અધિક જહાલા મામા મામીના કુટુંબનો ત્યાગ કરીને અહિંયા નવું કુટુંબ
વસાવી રહ્યા છે. એમણે પોતાના મનને ઠપકો દઈને કહ્યું 'સંસારી-
જ્ઞાની સાથે રહેવું હતું તો પછી મામાને ત્યાં શું દુઃખ હતું. નાહક
આટલી બધી તસ્દી વેઠી.'

કથા પૂરી થયા પછી એમણે પોતાનો મનોભાવ ગંગાધરરાવ
આગળ પ્રગટ કર્યો. અને દૌલતાબાદમાંથી ચાલ્યા જવાની રજા માગી.
સ્વામીજીને જવાને માટે ઉત્સુક જોઈને ધર્માત્મા ગંગાધરરાવને ધણું
દુઃખ થયું તોપણ તહેણે એમની યાત્રામાં કાંઈ વિઘ્ન નાખ્યું નહિ, તહેણે
સ્વામીજીની યાત્રાનો સામાન તૈયાર કરાવ્યો. થોડું ધણું ધન પણ
આપવા માંડયું પણ સ્વામીજીએ આગ્રહપૂર્વક ના કહી. ગંગાધરરાવે
હાથાર થઈને શીત નિવારણને વાસ્તે એક ગોદડી અને પ્રવાસમાં બે-
સવા સાડા એક ટુંડુ આપીને સ્વામીજીને વિદાય કર્યા. જતી વખત
ગંગાધરરાવ થોડે સુધી વળાવવા ગયા અને વિદાય માગતી વખત
એક પત્ર સ્વામીજીના હાથમાં આપીને કહ્યું, આપને કોઈ વસ્તુની
આવશ્યકતા પડે, ત્યારે આ પત્ર ઉઘાડીને વાંચશો, એથી આખી

અભિલાષા પૂર્ણ થશે. સ્વામીજીએ એ પત્રને બલામણુનો કાગળ સ્હમજીને વગર વાંચેજ પોતાની પાસે રાખી મૂક્યો, સ્વામીજીને એ વખતે ખબર નહોતી કે આ ગોદડીમાં ગંગાધરરાવે સોનામહોરો સંતાડી રાખી છે.

દોલતાબાદથી સ્વામીજી ઓંકારનાથ પહોંચ્યા. ઓંકારનાથનું તીર્થ મહાદેવજીનાં બાર જ્યોતિર્લિંગોમાંનું એક છે, એ સ્થાન પવિત્ર નર્મદા નદીના દક્ષિણ કિનારા ઉપર આવ્યું છે. ધણું રમ્ય અને સોહામણું છે. ત્યાં હોલકરનું રાજ્ય છે. એ દિવસોમાં અનેક સાધુ સંન્યાસી ત્યાં જઈને શિવજીની આરાધના કરતા હતા. ત્યાં આગળ એક દરિદ્ર કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ, જહેની ઉંમર એંશી વર્ષથી ઓછી નહિ હોય, તે ધણા ગિયા અને મધુર સ્વરે દારિદ્ર્યદુઃખદહનાય નમઃ નિવાચ” એ સ્તોત્રનો મંદિરની સ્કામે પાઠ કરતો નિત્ય સ્વામીજીના દીઠામાં આવતો. પૂછપાછ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે એને ચાર કુંવારી કન્યાઓ છે, અને કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણોમાં કન્યાદાનની સાથે પુષ્કળ ધન આપવાનો રિવાજ હોવાથી આ દુઃખી બ્રાહ્મણ મહેશ્વરના દરબારમાં પોકારવા આવ્યો છે.

સ્વામી વિશ્વદ્વાનંદને આ દીન બ્રાહ્મણ ઉપર ધણીજ દયા આવી અને ગંગાધરરાવે આપેલો પત્ર એને મદદ કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડે તો એ દ્વારા એને સાહાય્ય કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ પત્ર ફોડીને વાંચ્યો તો એમાં લખ્યું હતું કે ‘આપ જેવા સત્પાત્ર બ્રાહ્મણ હમારે ઘેરથી ખાલી હાથે જાય એ ડીક નહિ જણાયાથી, આપની આજ્ઞા લીધા વગરજ થોડીક અશરશીઓ મ્હેં આપની ગોદડીમાં સંતાડી રાખી છે. જ્યાં જ્યાં જડો દોરો દીધો છે અને થીંગડાં મારેલાં છે, ત્યાં ત્યાં અશરશીઓ છે. આશા છે કે એ કોઈ દિવસ આપને કામ લાગશે.’

આ પત્ર વાંચ્યાથી સ્વામીજીના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. એમણે ગોદડી ઉઠેલી નાખી તો સોનામહોરનો ઢગલો થઈ ગયો. એ બધી

અશ્વરશીઓ લઈને એ ચૂપચાપ દરિદ્ર બ્રાહ્મણની પાસે ગયા. બ્રાહ્મણે પ્રથમ એ ધનને ચોરીનો માલ ગણીને લેવાને ના કહી, પણ વિશુદ્ધિ-નંદણએ ધણેજ આગ્રહ કર્યાથી મહેશ્વરની કૃપાનું ડાળ ગણીને આદર-પૂર્વક તેનો સ્વીકાર કર્યો.

ઝોંકારનાથજીના ચાલ્યા સ્વામીજી ઉજ્જન આવ્યા. ત્યાં એમણે સાંભળ્યું કે મહાકાલેશ્વર મંદિરમાં શિવપંચાક્ષર મંત્રનો જપ કર્યાથી સર્વ પ્રકારની કામના પૂર્ણ થાય છે. સ્વામીજીને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની ધૂન લાગી હતી એટલે તેમણે વિધિપૂર્વક એ મંત્રનો જપ કરવાનો આરંભ કર્યો. જ્યાં સુધી એ જપ થયો ત્યાં સુધી એ બિહા માગવા પણ કહી જતા નહિ. એક મારવાડી એમના સ્થાન ઉપર આવીને એ મુઠી ચણા નાખી જતો એ ખાઈને નિર્વાહ કરતા.

ઉજ્જનથી ધન્દોરને રસ્તે ગ્વાલિયર પહોંચ્યા. ગ્વાલિયર સિંધિયા મહારાજની રાજધાની છે અને સુંદર શહેર છે. એ વખતે મોટા મોટા પંડિતો એ રાજધાનીની શોભામાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યા હતા. સિંધિયા સરકાર એમનો ધણો આદરસત્કાર કરતા હતા. સ્વામીજીએ સાંભળ્યું હતું કે ગ્વાલિયરમાં શાસ્ત્રનો વિદ્યાભ્યાસ સારો થાય છે. એજ ઉદ્દેશથી એ ગ્વાલિયર ગયા હતા; પણ એમને ખબર નહોતી કે એ વખતમાં ગ્વાલિયર જવું એ જાણી જોઈને વિપત્તિ બોરી લેવા જેવું હતું.

સન ૧૮૪૩ માં ઝુનકુજરાવ સિંધિયાનું મૃત્યુ થયું. તેને કોઈ સંતાન નહોતું. રાણી તારાબાઈજે એ સમયે તેર ચૌદ વર્ષની ઉમર ની હતી, તેણે પોતાના કુટુંબના એક આઠ વર્ષના બાળક જીયાજીરાવને દત્તક લઈને પોતાના સ્વામીની ગાદી ઉપર બેસાડી દીધો. રેસિડેન્ટની સંમતિથી મહારાજના મામા સાહેબ રાજકારભાર ચલાવવા લાગ્યા. આ વાત તેજસ્વી દાદા ખાસગીવાળાથી સાંખી 'શકાઈ' નહિ. એણે

રાણીની સાથે મળી જઈને મામા સાહેબને કહડાવી મૂકીને બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. રેસિડેન્ટ સાહેબે મામલો બગડતો જોઈને પોતાનો મુકામ ઘોલપુરમાં કર્યો.

એવામાં સિંધિયાની સેનામાં ફાટફુટ થઈ. કેટલાક દાદા ખાસગી વાળાના અને કેટલાક બાપૂ સિતૌલિયાના સહાયક બન્યા. પરસ્પર યુદ્ધ થયું. એકબીજાના આદમીઓને શક ઉપરથી કેદ કરવા માંડ્યા. એ સમયે સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી બાપૂ સિતૌલિયાના એક સ્નેહી સરદારને ત્યાં, કોઈ પંડિતની સાથે ઉતર્યા હતા. દાદા ખાસગીવાળાના માણસોએ રાતે એ ઘર ઉપર હુમલો કર્યો. સરદાર માર્યો ગયો, ઘરબાર લૂંટાઈ ગયાં, અને કેટલાક માણસો સાથે સ્વામીજી પણ કેદ પકડાયા.

બુદ્ધિમતી રાણી તારાબાઈએ જોયું કે પરસ્પર યુદ્ધથી સેના અને રાજ્યનો વિનાશ થશે. એણે યુદ્ધ બંધ કરવાની આજ્ઞા આપી. દાદા ખાસગીવાળાને કેદ કરીને આગ્રા મોકલી આપ્યો અને બાપૂ સિતૌલિયા દીવાન થયો. એને જરૂરે પોતાના મિત્રના માર્યા ગયાની તથા ત્હેના નોકરો અને આશ્રિતો કેદ પકડાયાની ખબર પડી, ત્હેણે એણે તરતજ એમને છોડી મૂકવાની આજ્ઞા આપી. આ રીતે સ્વામીજીનો છુટકારો થયો.

સ્વામીજીની સાથે સિતૌલિયાના વિશેષ પરિચય થઈ ગયો હતો. પંડિત રામકૃષ્ણ શાસ્ત્રી, જહેમની સાથે સ્વામીજી કેદ પકડાયા હતા અને બાપૂ સિતૌલિયાના સ્વર્ગસ્થ મિત્રના ઘણા કૃપાપાત્ર હતા, ત્હેમણેજ એ પરિચય કરાવી આપ્યો હતો. ગ્વાલિયરમાં યુદ્ધની તૈયારીઓ જોઈને એમણે ત્યાંથી જવાની વિદાય માગી. બાપૂ સિતૌલિયાએ ગ્વાલિયરમાં રહેવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો. પણ સ્વામીજીની ઇચ્છા આગળ જવાની હોવાથી, લાચારીએ વસ્ત્રાલંકાર આદિથી સન્માનિત કરીને વિદાય આપી.

ઝાલિયરથી બિહુરની તરફ જતી વેળા રસ્તામાં અંગ્રેજ સરકારની ફોજે તહેમને સિંધિયાના ગુપ્તચર ધારીને કેદ પકડયા. એમણે ધણુંએ રહ્યું કે હમે નિરપરાધી છીએ, પણ અમલદારોને એમના ઉપર વિશ્વાસ ન આવ્યો. એમને એવો શક હતો કે આ બે જણા ઝાલિયર તરફથી બાજીરાવને ખબર પહોંચાડે છે. આખરે સિંધિયાની ફોજ મહારાજપુર અને પનિયરના યુદ્ધમાં પરાસ્ત થઇ અને અંગ્રેજ સરકારની સાથે નવી સંધિ થઈ ત્યારે સ્વામીજી અને તહેમના સાથી પંડિતજીનો છુટકારો થયો. ફરીથી રખે એ પ્રમાણે કોઈ શક ઉપસ્થી પકડી ન લે એટલા સારૂ તહેમણે અંગ્રેજ સેનાનાયક પાસેથી બલામણુનો પત્ર લઈ લીધો. આ આપત્તિઓ સમયે પંડિતજીનું ધૈર્ય આશ્ચર્ય જતું હતું, એ ધરખાર અને સગાંસંબંધીઓને સંભારીને રોદન કર્યા કરતા હતા, પણ વિશુદ્ધાનંદજીનું ચિત્ત જરા પણ ચલિત થયું નહોતું. એતો પહેલાંની માફકજ ધર્મશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો કર્યા કરતા અને નિશ્ચિન્ત મને સૂઇ રહેતા.

જે સમયનું હમે વર્ણન કરીએ છીએ તે સમયના બિહુરમાં અને આજના બિહુરમાં ધણું અંતર છે. હાલ બિહુર સુનસાન છે. પણ એ વખતે એ સુંદર સોહામણું નગર વારાણસીનું પ્રતિસ્પર્ધી થઈ રહ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૧૮માં પ્રસિદ્ધ મહારાષ્ટ્ર નરેશ બાજીરાવ પેશવા અંગ્રેજોથી પરાજીત થઈને, સ્વદેશ અને સ્વરાજ્ય ગુમાવીને આઠ લાખનું પેનશન લઈને બિહુરમાં આવી રહ્યો હતો. એ વખતે એની પાસે મોટી સેના નહોતી એ વાત ખરી પણ તેની વિદ્વાન વિપ્રમંડળી એ સમયે પણ તેની સાથે હતી. હજારો વિદ્વાન બ્રાહ્મણો એ સમયે બાજીરાવના આશ્રય નીચે શાસ્ત્રચર્યા કરી રહ્યા હતા. બિહુર એ સમયે વેદના સુમધુર ધ્વનિથી ગુંજી રહ્યું હતું: દૂર દેશાવસ્થી આવેલા પંડિતો પોતાની વિદ્યાનો ચમત્કાર બતાવીને ઉદાર બાજીરાવ

પાસેથી યોગ્ય પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરતા હતા.

• એ સમયમાં ખિડૂરમાં પંડિત રાધવેન્દ્રાચાર્ય નામના વૈષ્ણવ સં-
પ્રદાયતા એક વિદ્વાન બિરાજતા હતા. પંડિત રાધવેન્દ્રાચાર્ય વ્યાકરણ
શાસ્ત્રમાં એક હતા. પેશવાને ત્યાંથી એમને વર્ષાસન મળતું હતું,
એટલે ઉદરનિર્વાહને માટે દિકર નહોતી, પવિત્ર ગંગામાં સ્નાન કરતા,
હરિભજન કરતા અને વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાભ્યાસ કરાવતા. એ જેટલા
વિદ્વાન હતા તેટલાજ સદાચારી પણ હતા. વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં એમણે
ઘણો સુધારો કર્યો હતો. નાગેશ ભટ્ટના અત્યુત્તમ ગ્રન્થ ‘પરિભાષેન્દુ
શેખર’ની એમણે કરેલી ટીકા એ વખતે ઘણી પ્રશંસા પામી હતી.
રાધવેન્દ્રાચાર્યના વૃદ્ધ શિષ્યો, જેઓ છેક હમણા સુધી હયાત હતા
તેમને મ્હોંએ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, રાધવેન્દ્રાચાર્યનો આશ્રમ
જેમને એવો ભાસ થતો હતો કે જાણે વાલ્મિકી અને પાણિનીના
પુણ્ય અને શ્રમનું ફળ અત્સારે પ્રગટ થઈ રહ્યું છે.

પંડિત રામકૃષ્ણ શાસ્ત્રી સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીને લખતે પોતાના
બૂના મિત્ર રાધવેન્દ્રાચાર્યજીના આશ્રમમાં પહોંચ્યા અને પરસ્પર કુશળ
સમાચાર પૂછ્યા બાદ શાસ્ત્રીજીએ હસીને કહ્યું કે, આજ આપને ભેટ
કરવા સારું હું આ વિદ્યાર્થી લાવ્યો છું. એને આપ સાધારણ વિદ્યા-
ર્થી ન સ્હમજશો, એ ઘણો ચંચળ પુરૂષ છે. મ્હને તો લાગે છે કે
તપસ્વી વિશ્વામિત્રની શસ્ત્ર વિદ્યાએ દશરથ કુમારની પાસે જવાથી
જેવું ફળ પ્રગટાવ્યું હતું તેવુંજ પરિણામ આપની સંસ્કૃત વિદ્યા આ
વિદ્યાર્થીદ્વારા પ્રકટાવશે.

આચાર્યે સ્મિત પૂર્વક ઉત્તર આપ્યો ‘હા ! એમાં આશ્ચર્ય શું
છે ? ! વિશ્વામિત્રે જે પ્રકારે દશરથ કુમારનો પોતાના આરાધ્ય તરીકે
સ્વીકાર કર્યો હતો, તેવીજ રીતે હું પણ એમનો સ્વીકાર કરૂં છું અને
સંભવ છે કે હું પણ એજ પ્રમાણે કૃતાર્થ થઈશ.

પંડિત રામકૃષ્ણ, સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીને અનેક પ્રકારની શિષ્યા-મણી આપીને, આશ્રમમાં મૂકીને ચાલ્યા ગયા. રાધવેન્દ્રાચાર્યજીએ ખરા દિલથી એમને ભણાવવું શરૂ કર્યું અને સ્વામીજીએ પણ એકાગ્રતાથી વિદ્યાભ્યાસ કરવા માંડ્યો. એનું પરિણામ એ થયું કે ત્રણ વર્ષમાં સિદ્ધાન્ત કૌમુદી, મનોરમા, શબ્દેન્દુશેખર, પરિભાષેન્દુશેખર અને મહાભાષ્ય જેવા વ્યાકરણના ગ્રંથ એમને સારી પેઠે આવડી ગયા.

ખાલ્યાવસ્થાથીજ વિશુદ્ધાનંદજી ગુરુભક્તિ કરતાં શીખ્યા હતા. એક દિવસ પંડિત રાધવેન્દ્રાચાર્ય પોતાના શિષ્યોની સાથે ગંગાના કિનારા ઉપર સંધ્યોપાસના કરી રહ્યા હતા. ચોમાસાના દિવસ હતા. ગંગામાં પૂર આવી રહ્યું હતું. ભાગીરથીનો ધનધોર શબ્દ બિહુરના શાન્ત કિનારાની શાન્તિમાં ભંગ કરી રહ્યા હોતો. અકસ્માત એક વિદ્યાર્થીનો પગ ખસી ગયો અને જોતજોતામાં એ ગંગાના પ્રવાહમાં તણાવા લાગ્યો. ડુબતી વખતે એ ખુબ પાડી ઉઠ્યો ‘ગુરુજી ! બચાવો ! હું છુડી મુઓ. ! ગુરુજી પણ ગભરાઈ ગયા. શું કરવું એ તહેમને સ્હમજાયું નહિ. તહેમણે પોતાની પાસે એઠેલા વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું ‘જુઓ એ ડુબી ન જાય. ગુરુવચન સાંભળતતાંવારજ એક વિદ્યાર્થી કુદી પડ્યો અને પોતાના ગુરુમંદુને બચાવવા ગંગાના પ્રવાહમાં તણાવા લાગ્યો. જોત જોતામાં બન્ને વિદ્યાર્થી અદૃશ્ય થઈ ગયા. ગુરુજીએ એમની શોધમાં ગંગાના કિનારા ઉપર દૂરદૂર સુધી માણસો દોડાવ્યા પણ કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. ગુરુજીને પણ ધણોજ શોક થયો કારણ કે ગુરુની આરા સાંભળતાં વારજ પોતાના પ્રાણને જોખમમાં નાખીને ગંગાના પ્રબળ પ્રવાહમાં ઝંપલાવનાર વિદ્યાર્થી બીજો કોઈ નહિ પણ આપણા ચરિત્રનાયક વિશુદ્ધાનંદજીજ હતા.

બીજે દહાડે પ્રાતઃકાળે પંડિતજી પોતાના આશ્રમમાં ઉંડા વિચારમાં ગરકાવ થઈને બેઠા હતા તે સમયે અચાનક સ્વામી વિશુ-

દ્ધાનંદજી પોતાના સહાધ્યાયી વિદ્યાર્થીને સાથે લઈને આવી પહોંચ્યા અને ગુરૂચરણમાં નમસ્કાર કર્યા. સ્વામીજીએ એ વિદ્યાર્થીને ખયાવવામાં ધણો પરિશ્રમ અને બુદ્ધિ વાપર્યા હતાં, તેથી એમનો વૃત્તાંત સાંભળીને ગુરૂજીએ ધણો ધન્યવાદ આપ્યો.

બ્યાકરણમાં પારંગત થયા પછી વિશુદ્ધાનંદજીને યોગનો અભ્યાસ કરવાની લાલસા ઉત્પન્ન થઈ. એ વિદ્યા ઉપાર્જન કરવા સારૂ પોતે બિહુરથી હરિદ્વાર ગયા. બિહુરથી હરિદ્વાર પહોંચતાં એમને ત્રણ ચાર માસ લાગ્યા હતા. જે હરિદ્વારમાં ભાગીરથીનું અપૂર્વ દૃશ્ય છે. જ્યાં અલબ્ય નિર્મળ જળનો પ્રવાહ વહી રહ્યો છે. જ્યાં એક દિવસ મહાત્મા મૈત્રેય અને વિદુરનો સંવાદ થયો હતો અને શ્રીમદ્ ભગવતની કથા સંભળાવવામાં આવી હતી, તે હરિદ્વાર તીર્થ જોઈને સ્વામીજી ધણા પ્રસન્ન થયા. હરિદ્વારની દક્ષિણમાં ‘કનખલ’ ગામ, જ્યાં આગળ દક્ષેશ્વર મહાદેવનું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે અને જે ભગવતી દાક્ષાચણીના પવિત્ર ચરિત્રનું સ્મારક છે, ત્યાં આગળ સ્વામીજીએ નિવાસ કર્યો. કનખલમાં થોડા દિવસ રહીને પોતે બદરિકાશ્રમ પધાર્યા. ત્યાં આગળ અનેક પરમહંસ, યોગી તથા સંન્યાસીઓનાં દર્શન કર્યા અને યોગ ભણવાની ઇચ્છા દર્શાવી, ત્યાં આગળ તહેમને એક મોગીરાજનો મેળાપ થયો. એમણે કહ્યું કે ‘જે મહાત્માઓ યોગાભ્યાસ કે આત્મજ્ઞાનથી નિષ્પાપી થઈને જ્ઞાની કહેવરાવવાના અધિકારી થયા હોય તહેમને સારૂ બદરિકાશ્રમ છે. આરૂક્ષુ અર્થાત્ જેઓ યોગના ઉંચા માર્ગ ઉપર ચઢવાની ઇચ્છા રાખે છે અને જિજ્ઞાસુ અર્થાત્ જહેમને આત્મતત્ત્વ કે યોગશાસ્ત્ર ભણવાની ઇચ્છા છે તહેમણે નીચે હરિદ્વાર કે હાથીકેશમાં જઈને પોતાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ.

બદરિકાશ્રમમાં ઘણી ટહાડ પડવાથી થંડી મોસમમાં ત્યાં કોઈ રહેતું નથી. પંડાઓ ત્યાંથી ઉતરી આવીને દેવપ્રયાગ આદિ સ્થાનો-

માં ચાલ્યા જાય છે અને બદરિકાશ્રમના મુખ્ય અધ્યક્ષ જહેને રાવળ કહે છે તે પોતાના દળ સાથે જ્યોસી મઠમાં આવી રહે છે. ત્યાં આગળ છ મહિના સુધી ભગવાન બદરીનારાયણનું પૂજન થાય છે.

યોગીરાજ સ્વામી વિશુદ્ધાનંદને પોતાની સાથે જ્યોસી મઠમાં લેતા આવ્યા હતા. યોગીરાજ પોતે જ્યોસી મઠની પાસેના વિષ્ણુ પ્રયાગ નામક સ્થાનમાં એકાંતમાં રહેતા હતા. દિવસના એ સ્વામીજી પાસે આવી જતા અથવા તો સ્વામીજી એમની પાસે ચાલ્યા જતા, પરંતુ રાત્રે વિશુદ્ધાનંદજીને પોતાના સ્થાનમાં રહેવા દેતા નહોતા. સ્વામીજીએ એ યોગીરાજ પાસે યોગ ક્રિયા અને યોગ શાસ્ત્રનું રહસ્ય થોડા દિવસમાં શીખી લીધું.

હિમાલયનાં બધાં જોવાલાયક તીર્થસ્થાનોમાં જઈ આવ્યા પછી સ્વામીજી હાપીકેશમાં આવી વસ્યા. હાપીકેશ એ દિવસોમાં ખરે-ખર તપોવન હતું. એ વખતના હાપીકેશ સંબંધી વાત નીકળતા સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી કહેતા હતા કે “ મહર્ષિઓના જે શાન્ત આશ્રમોનું વર્ણન આપણા ઇતિહાસ પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેનું અવિકલ ચિત્ર એ વખતનું હાપીકેશ હતું. આજકાલની પેઠે એ સમયે ત્યાં સાધુઓના બંગલાઓ નહોતા. એ વખતે કોઈ સંન્યાસી પોતાની પાસે ધન રાખતો નહોતો, તેમજ કોઈના નામની હુંડીઓ ચાલતી નહોતી, છતાં પણ એ સમયના સંન્યાસીઓનું જીવન એવું અમૂલ્ય હતું કે હાલના બધા સંન્યાસીઓ મળીને પણ એ વખતના એક સંન્યાસીની બરાબરી ન કરી શકે. આખી દુનિયાની સંપત્તિ એ તપસ્વીઓની દૃષ્ટિમાં તુચ્છ હતી, હાપીકેશના દર્શન માત્રથી અભિજ્ઞાન શાકુન્તલના દુષ્યન્તની પેઠે એ સમયે મુખમાંથી ઉદ્ગાર નીકળતા કે “ શાન્તાંમ-માશ્રમપદઃ । ”

હાપીકેશમાં સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીએ થોડા દિવસ રહીને સ્વામી ગોવિંદાશ્રમજી પાસે યોગ વિદ્યા અને બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો. સ્વામી

ગોવિંદાશ્રમજી પૂરા વિરક્ત હતા. એમના ચારિત્ર્યની અસર વિશુદ્ધાનંદજી ઉપર ધણી સારી થઈ હતી. સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી એ સમયમાં આસપાસ ધણું કૃપા કરતા હતા. કનખલ અને હાથીકેશમાં અધિક રહેતા હતા. એમનો નિવાસ કનખલમાં દક્ષેશ્વરના મંદિરમાં, હરિદ્વારમાં બિલ્વકેશ્વરમાં અને હાથીકેશમાં ગંગા કિનારાની ઝાડીમાં હતો.

એ વખતે એમનો વેશ પણ એવો હતો કે એ અલમસ્ત સાધુ જેવા દેખાતા હતા. માથા ઉપર વાળ, એક હાથમાં સોટા અને બીજા હાથમાં કમંડળ, ખભા ઉપર મૃગછાયા, ખગલમાં પુસ્તક, તરણુ વચ્ચે અને સુદર શરીર, જેનારાઓના ચિત્તનું આકર્ષણ કરતાં હતાં. સ્વામી ગોવિંદાશ્રમજીએ એક દિવસ લાડમાં એમને “વીરભદ્ર” નામથી બોલાવ્યા હતા. ત્યારથી કેટલાક લોકો એમને બંસીધર બ્રહ્મચારી અને ધણા વીરભદ્ર બ્રહ્મચારી નામથી બોલાવતા હતા.

ઉત્તર દેશમાં એમણે ત્રણ વર્ષ સુધી વાસ કર્યો. એટલા સમયમાં એમણે અનેક તીર્થોની યાત્રા કરી અને અનેક સુયોગી અને સંન્યાસીઓના સમાગમમાં આવ્યા. કૃષ્ણચંદ્રાચારુ આદિ વ્રત તથા ગાયત્રી આદિ મંત્રોના જપથી શરીર અને અંતઃકરણના દોષ દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો. જ્યોત્સી મઠના યોગીરાજ પાસેથી જે વિદ્યા મેળવી હતી તે નિરંતર સાધુઓના સહવાસમાં રહેવાથી વધતી ગઈ. એ પોતે કેટલાએ દિવસ સુધી સમાધિસ્થ થઈને ધ્યાનમાં પડ્યા રહેતા હતા. હઠયોગમાં તો એ નિપુણ થઈ ગયા હતા પણ રાજયોગનું એમને વિશેષ જ્ઞાન નહોતું.

સ્વામી ગોવિંદાશ્રમજીએ જ્યોત્સી રાજયોગ બજાવતી વખતે એક દિવસ નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો હતો.

“યોગશાસ્ત્રમાં ત્હારો અત્યંત અનુરાગ જોઈને મ્હારે કહેવું પડે છે કે સંન્યાસીને માટે લૌકિક વિષયો જે પ્રમાણે વિષની પેઠે

ત્યાગ કરવા લાયક છે તેજ પ્રમાણે યોગજ વિષય પણ ત્યાજ્ય છે. જે ત્હારી ઇચ્છા સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની હોય તો સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ. કે એક દિવસ યોગસિદ્ધિની દુર્વાસનાનો પણ પરિત્યાગ કરવો પડશે.

વિશુદ્ધાનંદજીએ સંદેહપૂર્વક નિવેદન કર્યું ' મહારાજ ! યોગ શું સંન્યાસને પ્રતિબંધક છે કે એક દિવસ યોગસિદ્ધિની વાસના પણ ત્યજવી પડશે ? શું યોગકામના પણ વિષયવાસનાની સમાન દુર્વાસના છે ? જે એવુંજ છે તો પછી શાસ્ત્રોમાં યોગનું વિધાન શા સારૂ છે ? ”

ગોવિંદાશ્રમઃ—હા ! વત્સ ! યોગવાસના પણ એવીજ છે. શાસ્ત્રોએ અધિકાર મુજબ બધી વાતોનું વિધાન કર્યું છે. રાજયોગ એક પ્રકારે સંન્યાસીનો સહાયક બની શકે છે પણ હઠયોગ નહિ. સંન્યાસ પ્રકરણમાં જ્યાં યોગની પ્રશંસા છે ત્યાં રાજયોગ સ્થમજવો જોઈએ અને જ્યાં નિંદા હોય ત્યાં હઠયોગની નિંદા છે એમ માનવું જોઈએ.

વિશુદ્ધાનંદ—લૌકિક વિષયો તો પ્રત્યક્ષ રૂપે મનુષ્યના અધઃપતનના હેતુરૂપ છે, પણ હઠયોગ પણ એવો છે એ વાત મ્હારી મંદ બુદ્ધિથી સ્થમજી શકાતી નથી.

ગોવિંદાશ્રમઃ—વાસ્તવિક છે. લૌકિક વિષયો પ્રત્યક્ષરૂપે મનુષ્યના અધઃપતનના કારણરૂપ છે એ જાણ્યા છતાંજે મનુષ્ય એમાં શા સારૂ પ્રવૃત્ત થાય છે ? પ્રવૃત્તિ તો ઇષ્ટ માર્ગમાં હોવી જોઈએ. અનિષ્ટમાં નહિ! પરંતુ ખરૂં કારણ એ છે કે મનુષ્ય બ્રમવશ થઈને એવું કરે છે. જે લોકો બ્રમગ્રસ્ત નથી તે લોકો એમાં ફસાતા નથી.

બ્રમવશ થઈને લોકો હઠયોગ અથવા યોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને સ્થેમનેજ પુરુષાર્થની અવધિ માનીને મહા અહંકારી બની જાય છે. કલિયુગના લોકો પોતાની શારીરિક શક્તિથીજ પુલીને પુલણી બની

જાય છે તો પછી યોગસિદ્ધિ મળી જાય તો પછી એમના અભિમાન અને અત્યાચારનું શું ઠેકાણું ?

વિશુદ્ધાનંદ:—સંન્યાસી કે વિરક્ત મનુષ્ય યોગ શાસ્ત્રનો પણ વિચાર ન કરે તો ખીજું શું કરે ?

ગોવિંદાશ્રમ:—એક માત્ર બ્રહ્મવિદ્યાનો વિચાર. બ્રહ્મવિદ્યા અને વેદાન્તનો વિચાર એ સિવાયનાં બધાં શાસ્ત્ર સંન્યાસીને માટે બંધનનાં હેતુ છે.

વિશુદ્ધાનંદ:—ત્યારે તો સંન્યાસાશ્રમ ધણો કઠિન છે.

ગોવિંદાશ્રમ:—કઠિન શું મહા કઠિન છે. પરંતુ જો કોઈ એ આશ્રમને બરોબર નિભાવે તો જન્મ મરણના ચક્રમાંથી પણ નીકળી જાય છે.

આ અમૂલ્ય ઉપદેશને લીધે સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીનું મન યોગ-શાસ્ત્ર ઉપરથી ઉતરી ગયું અને તહેમણે વેદાન્તના અભ્યાસ તરફ લક્ષ દોડાવ્યું. સ્વામી ગોવિંદાશ્રમ આ ઉપદેશ આપ્યા પછી ગંગોત્તરીની તરફ ચાલ્યા ગયા અને ખીજા પરમહંસોની વૃત્તિ બણાવવા તરફ એાછી દીઠામાં આવી. હરિદ્વાર અને કનખલમાં વેદાન્ત જાણનારા પંડિતની ઘણી શોધ કરી પણ નિરાશજ થવું પડ્યું.

આખરે એક દિવસ બિલ્વકેશ્વર મહાદેવનું પૂજન કરવા ગયા હતા ત્યાં આગળ એમને એક પરમહંસ સંન્યાસીનાં દર્શન થયાં. એ મહાત્મા એમના પૂર્વપરિચિત હતા. કલ્યાણી ગામમાં મહાદેવ વાવડી ઉપર વિશુદ્ધાનંદજીને એમનાં પ્રથમ દર્શન થયાં હતાં અને એ વખતે એમણે કહ્યું હતું કે હું તને હરિદ્વારમાં મળીશ. એમ કહેવાય છે કે, માતૃભૂમિના રક્ષણ સારૂ હૈદરઅલી સાથે યુદ્ધ કરીને વીરગતિ પ્રાપ્ત કરનાર કોંકણના વિખ્યાત બ્રાહ્મણ નરેશ આનંદરાવ, એ મહાત્માના પિતા હતા. એમની માતા પણ નિરાધાર અવસ્થામાં પતિના મૃત્યુ પછી

થોડા દિવસમાંજ એ બે પુત્ર સંતાન મૂકીને નરણુ પામી હતી. દૈવગતિથી એ બંને અનાય રાજકુમાર સંન્યાસી અને યોગી થયા હતા.

વિશુદ્ધાનંદજીએ ધણે વર્ષે એમનાં દર્શન કરીને વિનયપૂર્વક પૂછ્યું “ ધણું વર્ષ ઉપર દાસને મહારાજનાં કલ્યાણીમાં દર્શન થયાં હતાં એ વાત મહારાજના સ્મરણમાં હશે ?

પરમહંસ:—હા, સ્મરણમાં છે.

વિશુદ્ધાનંદ:—એ વખતે મહેં સંન્યાસી થવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી ત્યારે આપે આજ્ઞા આપી હતી કે પહેલાં વેદાધ્યયન કરો, પછી સંન્યાસ લેજો. હવે કહો મહારે શું કરવું ?

પરમહંસ:—એજ, અધ્યયન જારી રાખો. સ્મરણમાં રાખજો કે અધ્યયન અને અધ્યાપન કરતાં મહોટી વાત બીજી કોઈ નથી. વેદ ભણ્યા હો તો હેતાં અંગ અને શાસ્ત્રનો અભ્યાસ બાકી છે તે પૂરો કરો.

વિશુદ્ધાનંદ:—હમણાં હું સંન્યાસ ગ્રહણ કરું કે નહિ ?

પરમહંસ:—સંન્યાસમાં લેવાનું કાંઈજ નથી. સંન્યાસ ત્યાગને કહે છે. જે ત્યાગી છે તે સર્વદા સંન્યાસી છે.

વિશુદ્ધાનંદ:—સાચી વાત છે. પરંતુ હું લિંગ સંન્યાસ લઉં કે નહિ ?

પરમહંસ:—ભાઈ, સંન્યાસનો માર્ગ ધણો અધરો છે; પરંતુ ત્હમારી ઇચ્છા ધણું વર્ષોથી સંન્યાસ લેવાની છે તો સુખેથી કાશીમાં જઈને સંન્યાસ ગ્રહણ કરો. ત્હમારે માટે સંન્યાસમાં પણ કર્મ પ્રધાન છે. પરંતુ કર્મનો ઉપયોગ લોકહિત સારૂ કરજો અને મ્હારો આ શ્લોક ધ્યાનમાં રાખજો.

અકૃત્વા પ સન્તાપમગત્વા સ્વલમન્દિરઃ ।

અનુત્સૃજ્ય સર્તાં વર્ત્મં યત્ત્વમપિ તદ્દહુઃ ॥

અર્થાત્, કોઈને પણ કષ્ટ પહોંચાડ્યા વગર, દુષ્ટોને ધેર ગયા વગર અને સન્માર્ગનો ત્યાગ કર્યા વગર થોડું પણ મળે તો તે ધર્મ છે.

ઉપદેશના અન્તમાં પરમહંસજીએ કહ્યું કે, બસ હવે હમારી આ સંસારમાથી વિદાય છે. મહારે માટે આજનો દિવસ ધણા આનંદનો છે. ત્હમે કોઈ મહારે માટે ગોક ન કરશો અને મહેં બતાવેલા માર્ગે ચાલજો, તથા થોડી વાર પછી આ શરીરને ગંગામાં પ્રવાહિત કરી દેજો એજ મહારી છેવટની આજ્ઞા છે. એટલું કહીને એ પરમહંસે કિતરાબિમુખ પદ્માસન વાળીને સદૈવની સમાધિ લગાવી દીધી. એમના પ્રાણુગીન દેહને વિશુદ્ધાનંદજી, તથા એ પરમહંસના બધુ સ્વામી કૃષ્ણાનંદજીએ મળીને ગંગામાં વહેવરાવી દીધા.

ત્યાર પછી સ્વામી કૃષ્ણાનંદ દરિદારથી દક્ષિણમાં ચાલ્યા આવ્યા અને સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીએ જગતપૂજ્ય વિદ્યાપીઠ કાશીપુરીનો માર્ગ લીધો.

ઇ. સ. ૧૮૫૦માં વિશુદ્ધાનંદજી કાશીપુરીમાં આવ્યા અને દશાશ્વમેધ ઘાટ ઉપર વાસ કર્યો. ત્યાં અલ્પકાળની ધર્મશાળામાં ગૌડસ્વામી બિરાજતા હતા. મહાત્મા ગૌડસ્વામીની વિદ્વતાની પ્રશસા સામગ્રીને વિશુદ્ધાનંદજી ત્હમનાં દર્શન કરવા પધાર્યા. સાધારણ કુશળ સમાચાર પૂછ્યા બાદ ગૌડસ્વામીએ વિશુદ્ધાનંદજીને પૂછ્યું ‘કેમ બાઈ! અહિં આવવાનું શું પ્રયોજન છે? મહારા લાયક કોઈ કામકાજ હોય તો અવશ્ય કહેશો, બનતાં સુધી હું એ પૂર્ણ કરીશ.”

વિશુદ્ધાનંદ:—મહારા ધારવા પ્રમાણે એવું કાંઈ નથી કે જે આપનાથી ન બની શકે.

ગૌડસ્વામી:—તો સ્પષ્ટ જણાવો. શું કામ છે ?

વિશુદ્ધાનંદ:—દયાસિન્ધો! મહારી એક માત્ર ઈચ્છા એ છે કે આપની પાસેથી સંન્યાસની દીક્ષા લઈને જીંદગી સફળ કરું.

ગૌડસ્વામી:—અહો !! સંન્યાસ ઘણો અઘરો છે. કલિયુગમાં સંન્યાસના નિયમોનું પાલન કરવું એ ઘણી દુર્ઘટ વાત છે.

વિશુદ્ધાનંદ:—કલિયુગ સંન્યાસને માટે યોગ્ય કાળ નથી તો પછી શંકરાચાર્ય વગેરે મહાનુભાવોએ કેવી રીતે સંન્યાસ લીધો ?

ગૌડસ્વામી:—ભાઈ, ક્યાં ભગવાન ભાષ્યકાર અને ક્યાં આપણે ? ક્યાં સર્વ કર્મફળનો ત્યાગ કરનાર શંકરાચાર્યનો સંન્યાસ અને ક્યાં આજ કાલના ઉદરભરી સ્વાર્થાં મિશ્રિઓની લીલા ! ત્હમારું કહેવું પણ ખરું છે, કેવળ કાળનો પણ દોષ નથી. સંન્યાસના યથાર્થ પાત્ર ઘણા થોડા મળી આવે છે.

વિશુદ્ધાનંદ:—પાત્ર અને કુપાત્રની ખાત્રી કેવી રીતે થાય ?

ગૌડસ્વામી:—પરીક્ષાથી.

વિશુદ્ધાનંદ:—એ પરીક્ષા ક્યાં અને ક્યારે થાય છે ?

ગૌડસ્વામી:—સર્વત્ર અને સર્વદા

વિશુદ્ધાનંદ:—કેવી રીતે ?

ગૌડસ્વામી:—એ જરા સ્હમજવા જેવી વાત છે. જરા વિચાર કરીને જોશો તો જણાશે કે મનુષ્યની પરીક્ષા વાતવાતમાં ઠેકાણે ઠેકાણે થઈ શકે છે. સાધારણ લોકોને એનું જ્ઞાન ભલે નહિ હોય, પણ અંતર્યામી પરમાત્મા અને યોગી લોકો બધું રહસ્ય જાણી લે છે. વાત-ચીત, આકૃતિ, વગેરે ઉપરથી પણ લોકો એક પ્રકારનો અભિપ્રાય ખાંધી લે છે પણ અમુક માણસ પાત્ર છે કે કુપાત્ર એની ખાત્રી કરવા માટે થોડાક દિવસ સાથે રહેવાની જરૂર પડે છે. માટે હું ત્હમારી સાથે રહીને ત્હમારી પરીક્ષા ન કરી લઉં ત્યાં સુધી ત્હમને સંન્યાસ આપી શકું નહિ; વળી ત્હમારી અવસ્થા પણ ન્હાની છે.

વિશુદ્ધાનંદ:—જે મનુષ્ય યુવાવસ્થામાં પ્રભુનું સ્મરણ નહિ કરે, તે વૃદ્ધાવસ્થામાં શું કરવાનો હતો ?

ગૌડસ્વામી:—સત્ય છે । ભગવાનનું સ્મરણ યુવાવસ્થામાંજ નહિ, પણ બાલ્યાવસ્થામાં પણ કરવું જોઈએ. કાલની કોને ખબર છે ? ઈશ્વરસ્મરણ કરતી વખતે મનુષ્યે એવું ધારવું જોઈએ કે મૃત્યુએ ગળું પકડી રાખ્યું છે. કહ્યું છે કે મૃત્યુઃ ક્વચિત્ કલેષો મૃત્યુના ધર્મમાચરેત્ ।

વિશુદ્ધાનંદ:—જો એમજ છે તો પછી આપ મ્હને દીક્ષા આપવામાં વિલંબ શું કામ કરો છો ?

ગૌડસ્વામી:—હરિભજન કરવાને દરેક મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે, પણ આશ્રમધર્મ એ એક જૂદી વાત છે. એમાં દેશ, કાળ, પાત્ર, વગેરેનો અવશ્ય વિચાર કરવો પડે છે.

વિશુદ્ધાનંદ:—એ બધો વિચાર ભણે કરો પણ મ્હને નિરાશ ન કરશો.

ગૌડસ્વામી:—ના, એવું નહિ બને. કોઈ અધિકારી પુરૂષ મ્હારે ત્હાંથી નિરાશ થઈને જતો નથી. ત્હમે નિત્ય અહિં આવીને પાઠ શ્રવણ કર્યા કરો અને શાસ્ત્રનું ચિંતન કરો. જરા પણ સમય નકામો ન ગુમાવશો, સંન્યાસના અધિકારી જણાશે તો ત્હમारी ઈચ્છા પૂર્ણ કરવામાં આવશે.

આ કિતરથી વિશુદ્ધાનંદજીના હૃદયમાં અપાર આનંદ થયો. એ દિવસથી એમણે ગૌડસ્વામી પાસે વિદ્યાધ્યયન કરવાનો આરંભ કર્યો.

લગભગ છ માસના સહવાસ પછી ગૌડસ્વામીને ખાત્રી થઈ ગઈ કે બ્રહ્મચારી બંસીધર સારા ધરનો બ્રાહ્મણ કુમાર છે અને સંન્યાસનો અધિકારી છે. એમણે એક દિવસે બંસીધર (વિશુદ્ધાનંદ) ને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું. “થોડા દહાડા સુધી એકાન્તમાં જઈને રૂદ્રાભિષેક અને પંચાક્ષર મંત્રનો જપ કરો એટલે ત્હમારો મનોરથ સફળ થશે. ”

બ્રહ્મચારી બંસીધરે એ અનુષ્ઠાન સંતોષકારક રીતે કર્યા પછી ગૌડસ્વામીએ કાશીના અનેક પ્રસિદ્ધ પંડિત અને સંન્યાસીઓને નિમંત્રિત કરીને, હ્રેમની સમક્ષ બંસીધરને યથાવિધિ સંન્યાસની દીક્ષા આપી તથા વિશુદ્ધાનંદ સરસ્વતી નામથી વિભૂષિત કર્યા.

ગુરૂની પાસે રહીને વિશુદ્ધાનંદજીએ ન્યાયશાસ્ત્રના પ્રાચીન ગ્રંથ, સૂત્ર, ભાષ્ય, વાર્તિક અને ચિન્તામણી, અનુમિત્યાલોક, શબ્દાલોક, તાત્પર્ય શુદ્ધિ, કિરણાવલી, કુસુમાંજલિ, તથા ' ચિન્તામણી ' ની ' ગદ્યાધરી ', ' જગદીશી ' વગેરે ટીકાઓનો અભ્યાસ કર્યો તથા સાંખ્ય યોગના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો ઉપરાંત ' સિદ્ધ સિદ્ધાન્ત પદ્ધતિ ' નામના દુર્લભ ગ્રંથનું પણ અધ્યયન કર્યું.

વિશુદ્ધાનંદજીને દીક્ષા આપ્યા પહેલાં ગૌડસ્વામીને બીજા ત્રણ શિષ્યો હતા. એ બધા શિષ્યોમાં સ્વામી વિશ્વરૂપજી સૌથી પ્રથમ અને પ્રિયતમ શિષ્ય હતા. એક દિવસ કોઈ વિષય ઉપર વિશ્વરૂપજી સાથે વિશુદ્ધાનંદજીને વાદવિવાદ થયો. એ વાદવિવાદમાં સ્વામી વિશ્વરૂપજીનો પરાજય થયો; પરંતુ એ વાદવિવાદ વખતે થોડી વાર નુકસાન સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીએ શાંત ભાવ છોડી દર્શન કે અમૂર્તિ ધારણ કરી હતી. સ્વામીજીમાં એકદમ આવો ફેરફાર જોઈને ગૌડસ્વામીને અંદરખાનેથી ઘણો ખેદ થયો હતો. ગુરૂજીનો ખેદ પારખી જોઈને સ્વામી વિશુદ્ધાનંદ ઘણાજ શરમીદાર થઈ ગયા અને એ દિવસથી વિશ્વરૂપજીને પોતાના મોટા ભાઈ અને ગુરૂ સમાન ગણીને પૂજવા લાગ્યા.

સંવત્ ૧૯૧૬ માં ગૌડસ્વામી પંચતવને પામ્યા. એ સમયે તેમણે વિશુદ્ધાનંદજી અને બીજા શિષ્યોને પોતાની સમક્ષ બોલાવીને વિવિધ પ્રકારનો અમૂલ્ય ઉપદેશ આપ્યો હતો તથા સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ગાદીપતિ બનાવવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

ગુરુદેવના દેહાન્ત પછી સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીએ ગાદી ઉપર બિરાજવાને સ્વામી વિશ્વરૂપજીને ધણો આગ્રહ કર્યો; પણ વિશ્વરૂપજીએ હૈમને સહમજ્જવ્યુ કે “ વિશુદ્ધાનંદ ત્હમે ગુરુદેવની અન્તિમ કથાનું સ્મરણ કરો; હું ત્હમારા કરતાં વયમાં શ્રેષ્ઠ છું એ વાત ખરી, પણ ત્હમે જ્ઞાનવૃદ્ધ છો. વળી જો ત્હમે ગુરુદેવની ગેરહાજરીમાં મ્હને વડિલ તરીકે ગણતા હો તો હું આજા કરૂં છું કે ત્હમે આ ગાદી ગ્રહણ કરો. ”

લાચાર થઈને સ્વામીજીને ગાદી ગ્રહણ કરવી પડી. પરંતુ હૈમેશાં પોતે વિશ્વરૂપજી ઉપર ગુરુના જોટલીજ શ્રદ્ધા રાખતા અને હૈમની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં કદી પણ સંકોચ કરતા નહિ.

સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીએ ગૌડસ્વામીની ગાદીનું ગૌરવ સંપૂર્ણ રૂપે સાચવી રાખ્યું હતું એ સમયમાં સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીની પેઠે દર્શન, વેદાન્ત આદિ શાસ્ત્રોની ઉત્તમ મીમાંસા કરી શકે એવા ધણા થોડા પુરૂષો હતા. ફ્રાન્સ, જર્મની, વગેરે દૂર દેશાવસ્થી દાર્શનિક લોકો હત્યુક થઈને હૈમની વેદાન્તાદિની મીમાંસા શ્રવણ કરવા આવતા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં ૯૩ વર્ષની વયે યોગાસનમાં બેસીને, સ્વામીજીએ દેહત્યાગ કર્યો હતો.

દિન્દમાં સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીના શિષ્યો, ભક્તો અને પ્રશંસકો અનેક છે. એમના સ્મારક તરીકે કલકત્તામાં વિશુદ્ધાનંદ પાઠશાળા ચાલે છે.

૧૩. મહાત્મા પંડિતારી બાબા.

જન્મ અને બાલ્યાવસ્થા.

જેનપુર જિલ્લામાં આવેલા પ્રેમાપુર નામના ગામમાં, અયોધ્યા-
નાથ તિવારી નામક એક સદાચારી વૈષ્ણવ
વાસ કરતો હતો. એ પુરૂષ *રામાનુજ સંપ્રદાયના ‘બડ-
દલ’ વિભાગનો હતો. તેને એક સગો ભાઈ હતો. એ મોટા ભાઈનું
નામ લક્ષ્મીનારાયણ હતું. લક્ષ્મીનારાયણ સંસાર ત્યાગ કરીને, ગાજી-

* રામાનુજ સંપ્રદાયના બે વિભાગ છે. જેવા કે ‘બડદલ’ અને ‘તુધ-
બવલ’ એ સંબંધી દંતકથા આ પ્રમાણે છે:-એક સમયે રામાનુજ સંપ્ર-
દાયના બે મનુષ્યો પૂજની તૈયારી કરી રહ્યા હતા એટલામાં તેમના ઇષ્ટ-
દેવતા શ્રી રામાનુજચાર્યનો રથ આવતો જણાયો. એ બે ભક્તોમાંનો એક તો
બેબાકજો થઈને પૂજા અધુરી મૂકીને એકદમ ગુરૂજના રથ આગળ દર્શન કરવા
ચાલ્યો ગયો. બીજો સાધક પૂજા અને ઉપાસના સંપૂર્ણ કરીને ઉઠ્યો. જે
સાધક અગાડીથી આવ્યો હતો તેને ગુરૂદેવે પૂછ્યું ‘ત્હારું તિલક અધુરું
કેમ છે ! ત્હણે જવાબ આપ્યો “ જ્યહારે મહારા ઉપાસ્ય દેવતાના સાક્ષાત્
દર્શન કરવા હું બાબ્યસાળી થયો, ત્હારે હવે ઉપાસનાની શી જરૂર રહી ?

પુર નગરની પાસેના કુર્ખા નામક ગામમાં ભાગીરથીને કિનારે એક વનમાં ન્હાની સરખી કુટીર બાંધીને ત્યાં આગળ ભજનસાધન તથા યોગાભ્યાસ કરવા લાગ્યો. હાલના વખતમાં ગંગા નદી કુર્ખા ગામથી દૂર ચાલી ગઈ છે પરંતુ પચાસ વર્ષ ઉપર એમ નહોતું. એ વખતે પુણ્યતોયા ભાગીરથી એ વનભૂમિની સીમાને ઘોઈને વહેતી હતી.

અયોધ્યાનાથને ત્રણ પુત્ર હતા. મોટો ગંગારામ, વચ્ચો હરભજન અને કનિષ્ઠ બલરામ. બાલ્યાવસ્થામાં શીતળા ઘણા જોરથી નીકળવાને લીધે હરભજનદાસની જમણી આંખ કુટી ગઈ. એ એક ચક્ષુહીન—કાણા—બાળકને ત્હેનાં માતપિતા લાડમાં શુક્રાચાર્ય કહીને બોલાવતાં. ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં ઉપર વર્ણવેલા પ્રેમાપુર ગામમાં હરભજનનો જન્મ થયો હતો. હરભજનની ઉંમર દસ વર્ષની હતી તે સમયે અયોધ્યાનાથના મોટાભાઈ સાધુ લક્ષ્મીનારાયણ માંદા પડ્યા; ત્હેમનું શરીર છેકળ લેવાઈ ગયું, અને ત્હેમના બે પગ સૂજી આવ્યા. કેટલાક મૂર્ખ લોકોની સલાહથી સાધુ લક્ષ્મીનારાયણે પોતાના બન્ને પગનાંથી લોહી કઢાવી નાખ્યું. શરીરમાંથી ઘણા મોટા પ્રમાણમાં લોહી નીકળી પડવાથી એનાં નેત્ર તેજોહીન થઈ ગયાં. ચક્ષુની જ્યોતિ ધીમે ધીમે એવા વિચારથી હું પૂજી અધુગી મૂકીને આપની સમક્ષ આવ્યો છું. 'ખીજ ભક્તને ગુરુએ પૂજ્યુ ત્યહારે ત્હોણે જવાબ આપ્યો કે 'ઉપાસના દ્વારાજ ઉપાસ્ય દેવતાની પ્રાપ્તિ થાય છે એટલા માટે ઉપાસના સંપૂર્ણ કર્યા વગર હું ઉઠી શક્યો નહિ ' બન્ને ભક્તોની વાત સાંભળીને ઇષ્ટદેવ રામાનુજ આચંજીએ પહેલા ભક્તને કહ્યું ' તું બડદલ નામથી પ્રખ્યાત થઈશ ' અને ખીજ ભક્તને કહ્યું ' ત્હને બધા લોકો તુમજવલ કહેશે ' આ બે ભક્તના વૈષ્ણવોના કપાળમાના તિલક જોયાથી એમનો ભેદ પરબાઈ આવે છે. એક વર્ગના લોકોનું તિલક કપાળમા ત્રિશુળની આકૃતિવળું હોય છે. અને ખીજ વર્ગના લોકોનું તિલક નાસિકા ઉપર થઈને છેક કપાળ સુધીનું લાંબું ત્રિશુળ આકારનું હોય છે.

મંદ થતી જતી હોવાથી લેમણે સુરમાનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. એ સુરમા એટલો બધો તીખો હતો કે આંખમાં આખો દિવસ બળતરતો થતો કરતો, બે ચાર દિવસ સુધી એ સુરમાનો ઉપયોગ કર્યાથી લેમનાં ચક્ષુ અને મોં ખૂબ સૂજી આવ્યાં અને આઠ દશ દહાડાની અંદર નેત્ર બિલકુલ દૃષ્ટિહીન થઈ ગયાં. મોટાભાઈનું શારીરિક કષ્ટ જોઈને અયોધ્યાનાથ ઘણાજ દિલગીર થયો, અને પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને લેમની સેવા કરવા સારૂ રાખવાને લક્ષ્મીનારાયણને આગ્રહ કર્યો. ન્હાના ભાઈની આટલી બધી લાગણી જોઈને લક્ષ્મીનારાયણ સાધુએ કહ્યું “ગંગારામ તહને સસારના અનેક કામકાજમાં મદદ આપશે, માટે તું એને તો તારી પાસેજ રહેવા દે. ન્હાના છોકરા † શુક્રાચાર્યને મદારી પાસે મોકલી દેજે. અયોધ્યાનાથે મોટા ભાઈને ઘણુંએ સ્વમગ્નવ્યા કે, શુક્રાચાર્ય હજી છેક નાદાન બાળક છે, એનાથી ત્હમારું કાંઈ પણ કામ સરશે નહિ. “ પરન્તુ લક્ષ્મીનારાયણે એની વાત ઉપર જરા પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ. રખેને પોતાને લીધે સહોદરને કષ્ટ વેઠવું પડે એ વિચારથી લક્ષ્મીનારાયણે શુક્રાચાર્યને મોકલી આપવાનો જ આગ્રહ કર્યો. આખરે મોટાભાઈની મરજી મુજબ અયોધ્યાનાથે, દસવર્ષના બાળક હરભજનને જનનીના સ્નેહમય કોડમાંથી વિખુટો પાડાને કુર્મા ગામના નિર્જન વનમાં કાકાની સેવા કરવા મોકલ્યો. ત્યાર પછી એકવાર એ બાળક, યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર માટે ઘેર આવ્યો હતો. જનોઈ દીધા પછી અયોધ્યાનાથે હરભજનને પાછો કાકાની સેવામાં મોકલી દીધો.

વિદ્યાભ્યાસ.

હરભજનને કાકાના આશ્રમમાં આવીને વિદ્યાભ્યાસનો આરંભ કર્યો. દરરોજ સહવારના પહોરમાં ઉઠી તે ગંગાસ્નાન કરી આવતો તથા ત્યારબાદ અધ્યયન કરતો. દસ વાગ્યા સુધીમાં અધ્યયન

† એ વખતે અયોધ્યાનાથના ત્રીજા પુત્રનો જન્મ થયો નહોતો.

સમાપ્ત કરીને રાંધવાનું કામ કરવા લાગતો. રસોઈ પૂરી થયા પછી મ્હોટા કાકા તથા ત્હેમના એક શિષ્યને ભોજન કરાવીને પોતે જમતો. લગભગ એક વર્ષ એ પ્રમાણે ગાળ્યા પછી તે ગાજપુર પ્રાન્તમાં આવેલા હુસેનપુર ગામમાં શિવરતન પંડિતની પાસે જમને દરરોજ સંસ્કૃત ભાષાનું શિક્ષણ મેળવવા લાગ્યો. ત્યાં આગળ થોડા દિવસ સંસ્કૃત અને જ્યોતિષ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી શંકરાચાર્યમાં નન્દા નામના પંડિતની પાસે ‘બાળભોધ’ ‘શીઘ્રભોધ’ વગેરે જ્યોતિષશાસ્ત્રના ગ્રંથોનું શિક્ષણ મેળવવા માડ્યું. તેર વર્ષની વયે સંસ્કૃત વ્યાકરણ ભણવાની પ્રવૃત્તિ થયાથી એ ગાજપુર નગરનિવાસી વેચન પંડિતની પાસે ‘સારસ્વત’ અને ‘ચન્દ્રિકા’ નામના બે ગ્રંથો ભણ્યો. ત્યારબાદ એક વર્ષ ગોપાળ પંડિતની પાસે વેદાન્ત પંચદશીનું કૃતમ રૂપે શિક્ષણ મેળવ્યું. અસામાન્ય સ્મરણશક્તિને લીધે ઘણા થોડા સમયમાં હરભજન અસાધારણ પંડિત યદ્ય પડ્યો. એ સમયમાં એક વાર એ પ્રેમાપુર જમને સ્નેહમયી જનનીનાં દર્શન કરી આવ્યો.

તીર્થયાત્રા અને સાધના.

ઈ. સ. ૧૮૫૬માં સાધુ લક્ષ્મીનારાયણે દેહત્યાગ કર્યો. કાકાની સમાધિ તથા બીજાં કામકાજ સમાપ્ત કરીને હરભજન એજ આશ્રમમાં રહેવા લાગ્યો. લક્ષ્મીનારાયણ કેટલાક દેવદેવીઓની મર્તિની દરરોજ પૂજા કરતો હતો. લક્ષ્મીનારાયણના મૃત્યુ પછી એમની પૂજા કરવાનો ભાર હરભજનના ઉપર આવી પડ્યો. ગુફાચાર્ય એ દેવદેવીઓની પૂજામાં તથા શાસ્ત્રાદિનો પાઠ કરવામાં દિવસ ગાળવા લાગ્યો, પરંતુ એટલાથી ત્હેના હૃદયને શાન્તિ વળી નહિ. એ દિવસથી ત્હેનું ચિત્ત અત્યંત ઉદ્વિગ્ન અને ચિન્તાકુળ જણાવા લાગ્યું. એ ઘણુંખરું રસોઈ કરતો નહિ; કોઈ દિવસ પાશેર કે અચ્છેર દૂધ પીને રહેતો તો કોઈ દિવસ ઉપવાસજ કરતો.

ઈ. સ. ૧૮૫૭ના પ્રારંભમાં દેવદેવીની પૂજા અને આશ્રમના વહિવટનો ભાર કાકાના ગ્રિપ્તને સોંપી દઈને હરભજન તીર્થબ્રમણ કરવા બહારગામ ચાલ્યો ગયો. એ શ્રી ક્ષેત્ર, સેતુબંધ રામેશ્વર, ત્રિદા-મ્બરમ, વગેરે ઘણાં તીર્થોમાં પગે ચાલીને પર્યટન કરતો કરતો જૂના-ગઢની પાસેના ગિરનાર પર્વત ઉપર જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં આગળ એક સિદ્ધ પુરૂષ સાથે એનો મેળાપ થયો. એ સિદ્ધ પુરૂષે ત્હેને યોગાભ્યાસ કરવાનું શિક્ષણ આપ્યું. વિવિધ તીર્થોમાં બ્રમણ કરીને તથા યોગસાધના કરીને લગભગ ત્રણ વર્ષે એ કાકાના આશ્રમમાં પાછો આવ્યો તીર્થ-યાત્રા કરીને પાછા આવીને ત્હેણે પોતાના મ્હોટા કાકા (લક્ષ્મીનારા-યણ)ની સમાધિ ઉખડાવી નાંખી અને ત્હેમાંનાં અસ્તિત્વને ગગાના પવિત્ર જળમાં વહેવરાવી દીધાં તથા એ સમાધિને ફરીથી બંધાવીને ત્હેના ઉપર કાળા રંગના પત્થરની ચરણ પાદુકાની સ્થાપના કરી. એ સમયમાં એના પિતાએ પરલોકગમન કર્યું.

“ ગિરનાર ” પર્વત ઉપરથી પાછા આવીને હરભજનને ‘હુ’ શબ્દનો પરિત્યાગ કર્યો. એ દિવસથી એ પોતાને ‘દાસ’ કહેવા લાગ્યા અને પ્રત્યેક પુરૂષને ‘બાપા’ અને સ્ત્રીને ‘માઈજી’ શબ્દથી સંબોધન કરવા લાગ્યા.

હવે એ દરરોજ સહવારમાં દસ વાગ્યા સુધીનો સમય સ્નાન, સંધ્યા અને પૂજા પાઠમાં ગાળતા હતા. સૂર્યોદયની પૂર્વે જાહેરે સ્નાન સમાપ્ત કરીને એ નદીની વચમાં ઉભા રહીને હાથ જોડીને સ્તોત્રનો પાઠ કરતા ત્હારે એવોજ ભાસ થતો કે જાણે દેવતાઓ હમ-ણાજ ત્હેમની સન્મુખ આવીને ઉભા રહેશે. પૂજા સમાપ્ત કરીને એ યોગસાધનમાં પ્રવૃત્ત થતા અને ચાર પાંચ કલાક સુધી યોગની જૂદી જૂદી ક્રિયાઓ કરીને આશ્રમમાંથી બહાર નીકળતા. એ વખતે એ પોતાના હાથેજ રાંધીને દાળ અને રોટલી બનાવીને ભોજન કરતા. આહાર કર્યા પછી એ લગભગ ચાર કલાક સુધી વિશ્રામ કરતા અને

અબ્યાગતોનો સત્કાર કરીને ત્હેમની સાથે વાતચીત કરતા. ત્યાર પછી એ ફરીથી યોગસાધનામાં પ્રવૃત્ત થતા. આ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ ગાળ્યા પછી એમના મનમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે પોતાને હાથે રસોઇ કરવામાં ધાંશું વખત નકામો જાય છે; માટે ધીમે ધીમે ભોજન કરવાનું બંધ કરવું જોઈએ. એ વિચાર ધીમે ધીમે અમલમાં પાળ્યું મૂકાયો. એ દિવસથી ભોજનને વખતે રસોઇ કરવાને બદલે થોડાંક બીલીપત્રને દૂધની સાથે કોકાળીને ત્હેનું પાન કરવા લાગ્યા. કોઈ કોઈ દિવસ પચાસેક મરચાને વાટીને, કપડાં જાળીને થોડાક જળમાં મેળવીને પી જતા અને કોઈ કોઈ દિવસ તો તદ્દન નંદરડો ઉપવાસજ કરતા. આ પ્રમાણે કેટલાંક વર્ષ ગાળીને એ પ્રયાગના માધ્યમેળાના અવસરે ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરવા સારૂ ગયા. પ્રયાગની યાત્રાએ જતી વખતે પોતાના જન્મસ્થાન પ્રેમાપુરમાં પાળ્યું ગયા અને જનનીની પાસે એએક દિવસ રહ્યા તથા ત્હેમને પાળ્યું પોતાની સાથે જત્રાએ લઈ ગયા. પ્રયાગથી પાછા આવીને આશ્રમની કુટીરને સુધરાવી અને યોગસાધનને માટે પૂજ્યગૃહની નીચે એક ગુફા બંધાવી. ગુફા બંધાઈ ચૂક્યા પછી ત્હેમણે પ્રથમ એક દિવસ અને ધાંમે ધીમે બંધે ત્રણ ત્રણ દિવસ કરીને એક અઠવાડિયા સુધી સમાધિમાં રહેવાનો આરંભ કર્યો. ગુફામાં બેસીને તેઓ યોગસાધનજ કરતા, ખાનપાન બિલકુલ કરતા નહિ. તેમજ કોઈ વસ્તુનો પ્રવેશ પાળ્યું કરના નહિ. એ દિવસથી લોકો તેને પંડિતારી બાબા કહીને બોલાવવા લાગ્યા. લોકો પંડિતારી શબ્દના બે અર્થ કરે છે. પવનનો આહાર કરનારા અથવા તો પય અર્થાત્ દૂધનો આહાર કરનારા. અસ્તુ !

પંડિતારીબાબા સાધારણ સંન્યાસીઓની પેઠે ભસ્મ લેપન કરતા નહોતા, તેમજ મસ્તક ઉપર જટા ધારણ પણ કરતા નહોતા. વાળને હાથેમાં ધોધને મસ્તકની સ્થાને અંબોડાની પેઠે બાંધી રાખતા, પહેર-

વેશમાં લગોટી અને ત્હેના ઉપર છેક પગ સુધીની કદની ધારણ કરતા.

થોડા દિવસ આ પ્રમાણે ગાળ્યા પછી કોઈ એક ઉપદેશકનો ઉપ-
દેશ લેવા સારૂ ત્હેમને શ્રીથી ગિરનાર પર્વત ઉપર જવાની ફરજ પડી,
પણ અયોધ્યા પહોંચ્યા પછી ત્હેમને કોઈ સાધુની મારફત ખબર
પડી કે ગિરનાર પર્વતવાળા એ સિદ્ધ પુરૂષે ઉત્તરાખંડમાં દેહત્યાગ
કર્યો છે. સાધુની પાસેથી એવા સમાચાર સાંભળીને એમણે આગળ
જવાનું માંડી વાળ્યું; અને અયોધ્યામાંજ કોઈએક વૈષ્ણવ સંપ્રદાયી
સાધુ પાસે દીક્ષા લઈને આશ્રમમાં પાછા ગયા.

એ દિવસથી એ કુટીરની બહાર આવતા નહિ, કેવળ વર્ષમાં
એક દિવસ રથયાત્રાને દિવસે બહાર નીકળતા અને દાકોરજીના
રથની સાથે થોડે દૂર સુધી ચાલતા. થોડાંક વર્ષો પછી રથયાત્રાને
દિવસે પણ કુટીરની બહાર નીકળવું બંધ કર્યું. કુટીરના બાગમાં
એમીને રથનાં દર્શન કરી લેતા. દૂર દેશાવરથી જે સ્ત્રી પુરૂષો ત્હેમનાં
દર્શન કરવા અથવા તેા ઉપદેશ લેવા સારૂ આવતાં ત્હેમને મળવા
માટે એકાદશીનો દિવસ નક્કી કરી રાખ્યો હતો.

ઘણા દિવસ સુધી સૂર્યના પ્રકાશ વગર એકાન્ત સ્થાનમાં
રહેવાથી ત્હેમનો દેહ પુષ્પતા જેવો કોમળ અને શરીરનો મુંદર
વર્ણ બરફના જેવો સફેદ થઈ ગયો. કેટલાક વર્ષ પછી ત્હેમણે
રેલવેમાં બેસીને પ્રયાગના કુંભ મેળાની ફરીથી યાત્રા કરી હતી.
ત્યાં આગળ ત્રિવેણીને કિનારે એક સાધારણ પર્યટકોનીમાં ઘણા
દિવસ રહેવાથી દિવસના સૂર્યનો સખ્ત તાપ તથા રાત્રે થાંડો હિમ
જેવો વાયુ સેવન કરવાથી ત્હેમના દેહની ચામડી ઉતરી જવા માંડી
અને ખાંસી સાથે છાતીમાં શરદીનું ઘણું તીવ્ર દર્દ ઉપડી આવ્યું.
એમનો અવાજ બેસી ગયો અને વાતચીત કરવાની શક્તિ રહી નહિ.
દરરોજ જવર આવવા લાગ્યો અને ત્હેની સાથે કોમળ દેહની સફેદ

ચામડી ઉતરી જવા લાગી. આશ્રમની પડોશમાં રહેનારા કેટલાક દરિદ્ર બ્રાહ્મણોએ તહેમને ઔપધીનું સંવન કરવાનો આગ્રહ કર્યો. પણ પકિહારી બાબાએ તહેમની સલાહને મસ્કરીમાં ઉડાવી દીધી. બ્રાહ્મણોએ બહુજ આગ્રહ કર્યો ત્યારે તહેમણે કહ્યું “ડીક, તહમે લોકો મ્હારે સાર કોઈ ઓસડ લઈ આવો.” થોડી વાર પછી તહેમણે કહ્યું “વાર, તહમે મ્હને દવા તો પીવરાવશે પણ એની સાથે કાંઈ ખાવાનું નહિ આવે ?” પકિહારી બાબા સદા દૂધ અને ખીલીપત્ર ખાતા હતા, એ વાત સર્વને જાણીતી હતી; આજ તહેમણે મંદ્રોએ માગીને ખાવાનું માગ્યું એટલે સંવકેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તહેમણે મનમાં વિચાર કર્યો કે આજે મ્હારાજે પોતાના મુખે માગ્યું છે તો પછી એમને સાધારણ જાજન યોડુજ ખવરાવાય ? તહેમના જાજનને સાર એ ગરીબ બ્રાહ્મણોએ મિત્રતા માગી લાવીને જત જતની સામગ્રી એકઠી કરી. પકિહારી બાબા એ બધી સામગ્રીને ઘણા યત્ન-પૂર્વક એક વસ્ત્રમાં બાંધીને પોતાની ઈચ્છાનુસર એક સ્થાને ગયા. પકિહારી બાબા એ સામગ્રીનું જાજન કરે છે કે નહિ તે જોવા એ બ્રાહ્મણોમાંથી એ ચાર જણા જાનામાના તહેમની પછવાડી ગયા. તહેમણે જોયું કે, પકિહારી બાબાએ એક નિર્જન સ્થાનમાં જઈને એ બધી મિષ્ટાન્નની સામગ્રીને અને ઔપધીને ગાના પ્રવાહમાં ફેંકી દીધાં. પકિહારી બાબાનું આવું અન્યાયી આચરણ જોઈને તહેમને અત્યંત ક્રોધ ઉપજ્યો, અને તેઓ મનમાં વિચારવા લાગ્યા “આવું કરવું હતું તો હમારા ગરીબોના પૈસા શું કામ ખગડાવ્યા ?” ખીજ દિવસે સહવારે પકિહારી બાબા પરુકુટીમાં આવ્યા ત્યારે બધા તહેમની નિંદા કરવા લાગ્યા. એ નિંદા સાંભળીને પકિહારી બાબા એ હાથ જોડીને વિનય પૂર્વક બોલ્યા “બાબાઓ ! તહમે બધા આ દાસના ઉપર ગુસ્સે કેમ થયા છો ? દાસે તહમારો કોઈ અપરાધ તો કર્યો નથી ? તહમે ઔપધ

અને ભોજન સામગ્રી જે રોગને માટે આપ્યાં હતાં તે રોગ મટાડવાના કામમાંજ મહેં એમનો ઉપયોગ કર્યો છે. જુઓ હવે મ્હારો એ રોગ મટી ગયો છે.” બ્રાહ્મણો જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા કે પકિહારી બાવાના દેહમાં હવે કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ નથી, ત્હેમનો સ્વર ખેસી ગયો હતો તે પણ એકદમ ઉઘડી ગયો છે.

પ્રયાગ સ્નાન કરીને પકિહારી બાવા પગે ચાલીને પ્રેમાપુર ગયા અને જનનીનાં દર્શન કર્યા. આ વખતે એમણે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો નહિ, ઘરની પાસેના એક ઉદ્યાનમાં એક દિવસ રહીને પોતાના આશ્રમમાં ચાલ્યા ગયા.

સાધુસેવા અને સદાવ્રત.

પકિહારી બાવા કિશોર અવસ્થામાંથી જ સાધુ, સન્યાસી અને અતિથિઓની સેવા કરવામાં જીવનનું સાર્થક્ય માનતા આવ્યા હતા. અને એ કામ જીંદગીના છેવટના સમય સુધી ચાલુ રાખ્યું હતું. ત્હેમની એવી આજ્ઞા હતી કે, આશ્રમમાં આવીને કોઈ ભૂખ્યો પાછો ન જાય. આ સદાવ્રતનું કામ ત્હેમણે પોતાના શિષ્ય નંદકુમારને સોંપ્યું હતું. ત્યહાર પછી પંદર વર્ષ પકિહારી બાવાના મોટા ભાઈ ગંગારામે પોતે એ કાર્યનો ભાર ઉપાડી લીધો હતો.

લક્ષ્મીનારાયણના સમયમાં ખેડુતો માગશર અને ચૈત્ર માસમાં હળ દીઠ પાંચશેર અનાજ આશ્રમમાં મોકલી આપતા અને ગામના જમીનદારો પણ નાણાની મદદ આપતા, પરંતુ એ સમયે સદાવ્રતની વ્યવસ્થા નહોતી. વર્ષની આખરે એકઠા થયેલા અનાજ તથા ધનને લક્ષ્મીનારાયણ દીન દરિદ્રીઓમાં વહેંચી આપતા.

પકિહારી બાવાને પણ એજ પ્રમાણે અનાજ અને ધન મળતું રહ્યું, પરંતુ એમણે સદાવ્રતની ગોઠવણ કરી દીધી એટલે એ અનાજ તથા ધનનો દરરોજ ઉપયોગ થવા માંડ્યો. એ સમયમાં ગંગા નદી આશ્રમના બારણા આગળ વહને વહેતી નહોતી, પણ સ્કામી બાજુએ

વહેતી હતી. એથી કરીને આશ્રમની આગળ ખેડવા લાયક જમીન હતી. પંડિતારી બાવાના કાર્યાધ્યક્ષે એ જમીનમાં ખેતી કરવા માંડી તેથી અન્ન પણ પુષ્કળ પેદા થવા માંડ્યું અને સદાવ્રતનું કામ પણ નિર્વિઘ્ને ચાલવા લાગ્યું.

પંડિતારી બાવાનું સદાવ્રત ધીમે ધીમે દેશમાં પ્રખ્યાત થઈ પડ્યું એટલે સાધુ સંન્યાસીઓ તથા અભ્યાગતોની આવજા વધવા લાગી. ઝાઝી ભીડ થવાથી રખેને પંડિતારી બાવાના યોગસાધનામાં અડચણ થાય એમ ધારીને લેમના કારભારીએ આશ્રમથી થોડે દૂર થોડીક પર્ણકુટીઓ બંધાવી દીધી. એક દિવસે કોઈ એક ધણેજ નોશની ગાંડો પુરૂષ આશ્રમમાં આવ્યો. પંડિતારી બાવાને મારવા માટે હાથમાં એક મ્હોટી લાઠી લઈને, ગાળો દેતો દેતો એ ગાંડો આશ્રમની અંદરની ગુફામાં પ્રવેશ કરવા તૈયાર થયો. આશ્રમમાંના બીજા મનુષ્યોએ લેંટી આવી વર્તાવક જોઈને, લેંટીને આશ્રમની બહાર કહાડી મૂકવા સારૂ ધક્કામુક્કી કરવા માંડી. એ વખતે એ ગાંડાએ મ્હોટી ચીસ પાડી. પંડિતારી બાવા એ સમયે હોમ કરતા હતા. હોમક્રિયા સમાપ્ત થઈ રહી એટલે એ બહાર નીકળ્યા અને એ ગાંડા મનુષ્યને પોતાની પાસે બોલાવી મંગાવવાની આજ્ઞા કરી. એ ગાંડો મનુષ્ય રખે પંડિતારી બાવા ઉપર કોઈ જાતનો હુમલો કરી બેસે એવી શંકાથી કેટલાક શિષ્યોએ લેંટી હાથ પગ પકડી રાખ્યા હતા. પંડિતારી બાવાએ સ્થિર દૃષ્ટિથી થોડીકવાર સુધી એ ઉન્મત્ત પુરૂષના સ્કામ જોઈ રહીને કહ્યું “ એને છોડી મૂકો. એ મ્હોટો સાધુ છે ” એ સમયથી એ ઉન્મત્ત પુરૂષની ઘેલછા બિલકુલ જતી રહી. પોતે એક વખત ગાંડો હતો એ વિચાર પણ લેંટીને કદી આવતો નહિ.

આ બતાવ બન્યા પછી થોડે દિવસે, પંડિતારી બાવાના દીક્ષા ગુરૂના આશ્રમમાંનો એક સંન્યાસી વેશધારી પુરૂષ એમના આશ્રમમાં

આવ્યો અને પકિહારી બાવાને કહેલા લાગ્યો “ ત્હમે તો સાધુ છોને ? ત્હમે તો યોગી છોને ? તો પછી ત્હમે આ બધી માયાને કેમ છોડી શકતા નથી ? હજુ સુધી ત્હમે માયામાં શા સારૂ લિપ્ત રહ્યા છો ? ત્હમારા ઠાકારજીના અંગ ઉપર સોનાના અલંકાર છે ત્હેની ત્હમારે શી જરૂર છે ? એ બધું મ્હને આપી દો. ” બેબધારી સંન્યાસીની આ વાત સાંભળીને પકિહારી બાવા બોલ્યા ‘ બાવા ! ત્હમારી ઇચ્છા એ બધું લેવાની હોય તો સુખે લઈ જાઓ. ’ સંન્યાસી ફરીથી બોલ્યો “ ત્હમે આ ધન, રત્ન, અને અન્ન વગેરેથી ભરપૂર આશ્રમની માયાનો પરિત્યાગ કેમ કરતા નથી ? હું કહું છું કે ત્હમે આ કાળેજ આ સ્થાનનો ત્યાગ કરો. સંન્યાસીની વાત સાંભળીને પકિહારી બાવા બોલ્યા “ બાબા ! જો હમણાંજ હું આ આશ્રમ છોડી દઈને ચાલ્યો જઈશ તો તેથી ત્હમારું કામ સિદ્ધ થશે નહિ; કારણ કે આશ્રમવાસી સેવકો મ્હને તેમ કરતાં રોકશે અને ત્હમારો મનોરથ નિષ્ફળ જશે. એટલા માટે મ્હારી સલાહ છે કે ત્હમે રાત્રી સુધી રાહ જુઓ. ધીમે ધીમે રાત્રી પળ આવી પહોંચી, એટલે પકિહારી બાવાએ ઘોર અધારી રાતે ઉઠાને કુટીરનાં દ્વારને તાળુ વાસીને બંધ કર્યા તથા એ તાળાની ચાવી પેલા સંન્યાસીને આપીને પોતે આશ્રમ છોડીને ચાલ્યા ગયા. બીજો દિવસ સહવારે આશ્રમના દ્વારને તાળું વાસેલું જોઈને બધા શિષ્યો વિસ્મય પામ્યા અને પેલા સંન્યાસીને અપરાધી ગણીને માર મારવા લાગ્યા. સંન્યાસીએ ધાર્યું હતું કે આશ્રમ મ્હારા હાથમાં આવી જશે. પણ આ તો ઉલટો ચૌદમા રત્નનો સ્વાદ ચાખવો પડ્યો એટલે બચલીત થઈને એકદમ ત્હાંથી અગિયારા ગણી ગયો.

પેલી તરફ પકિહારી બાવાએ આશ્રમ ત્યાગ કર્યાના સમાચાર પવન વેગે ચારે તરફ ફેલાઈ ગયા. ત્હેમની શોધમાં અનેક મનુષ્યો નીકળી પડ્યા પણ કોઈને ત્હેમનો પત્તો લાગ્યો નહિ. લગભગ એક

વર્ષ સુધી ઘણી તપાસ કર્યા પછી આજમગદના પંડિત રામાચારીજીએ બ્રહ્મપુરમાંથી લેમને શોધી કહાડ્યા અને ઘણું સહમનવીને પાછા આણ્યા. પંડિતારી બાવા આશ્રમનો ત્યાગ કર્યા પછી જગન્નાથજીની યાત્રાએ નીકળ્યા હતા. પરંતુ રસ્તામાંજ માંદા પડવાથી ઠેઠ સુધી પહોંચી શક્યા નહિ. મુર્સિદાબાદ જિલ્લામાં આવેલા બ્રહ્મપુર ગ્રામમાં લેમને રહેવું પડ્યું હતું. એક પરોપકારી બંગાળી ગૃહસ્થે ગંગાને કિનારે લેમને એક ઝુંપડી બંધાવી આપી હતી અને ઘણાજ યત્ન પૂર્વક લેમની સેવા ચાકરી કરી હતી. પંડિતારી બાવા એ કુટીરમાં રહીને સાધન તથા ભજન કરતા.

ઈ. સ. ૧૮૮૮ના આષાઢ માસની પૂર્ણિમાને દિવસે પંડિતારી બાવાએ એક મ્હોટા યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. ભક્તિમાન જમીનદારો, ખેડૂતો, તથા નગરના સંભાવિત ગૃહસ્થોએ ધી, મેંદો, ખાંડ વગેરે પદાર્થ મોકલી આપીને પુષ્કળ મદદ આપી. ભારતવર્ષનાં મુખ્ય મુખ્ય તીર્થોમાંથી અનેક સાધુ, સંન્યાસી, પરમહંસ અને દરિદ્ર પુરૂષો એ યજ્ઞનાં દર્શન કરવા આવ્યા, અને એ દરેકનો યથાયોગ્ય સત્કાર સ્વામીજી તરફથી કરવામાં આવ્યો. એ મહાયજ્ઞ લગભગ એક માસ સુધી ચાલ્યો હતો.

નિર્વાણ.

એક દિવસ અંધારી રાત્રિને સમયે પંડિતારી બાવા ગંગાસ્નાન કરીને નિર્જન નદીતટ ઉપર યોગક્રિયા કરતા હતા. દૈવયોગે લેમની યોગક્રિયામાં કોઈ વિઘ્ન આવ્યું. યોગક્રિયામાં વિઘ્ન નડવાથી લેમની તબિયત પણ્ણ બગડી ગઈ. લેમને ક્યા પ્રકારનું દુઃખ છે એ જાણવાને ઘણા લોકોએ લેમને વારંવાર પૂછ્યું હતું, પણ લેમણે કોઈને કંઈ ખુલાસો કર્યો નહોતો.

બંગાળી સંવત્ ૧૩૦૫ના જ્યેષ્ઠ માસની ૭ મી તારિખે પ્રાતઃકાળે પંડિતારી બાવાના ભાઈ અને ભત્રિજા બહીનારાયણ, કાશીની

કૌલેજના પંડિત ભાગવતાચાર્ય, પંડિત જનાર્દન વગેરે પાંચ છ જણા આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા. ત્હેમણે જોયું કે, આશ્રમમાંની કુટીરમાંથી ધુમાડો નીકળી રહ્યો છે. ત્હેમણે ધાર્યું કે આ ધુમાડો હોમના અગ્નિનો હશે. પણ જ્યારે ત્હેમણે જોયું કે સદેહ મેધના જેવો ધુમાડો નીકળે છે અને આખા ઘરમાં અગ્નિ સળગી રહ્યો છે; ત્યારે ત્હેમનાથી સ્થિર બેસી રહેવાયું નહિ. આ સંબંધમાં વધારે ચોકશી કરવાના ઇરાદાથી બદરીનારાયણ કુટીરની ઉપર ચઢયો અને હાથ જોડીને બોલ્યો “મહારાજ! અગ્નિ હોલવી નાખવાની રજા આપો.” એ સમયે પઉહારી બાવાએ એકવાર ત્હેના સ્હામું જોઈને કાંઈ ઇશ્વારો કયો પણ બદરીનારાયણ ત્હેનો મર્મ સ્હમજી શક્યો નહિ. બદરીનારાયણની ખૂબ સાંભળીને પઉહારી બાવાના પ્રિય શિષ્ય બ્રૂતનાથ અને બીજા બે ત્રણ જણા કુટીરની ઉપર ચઢી ગયા. ત્હેમણે જોયું કે હમણાંજ સ્નાન કરીને બેઠેલા સ્વામીજીના કંઈ વિખરાઈને પીઠ ઉપર પથરાઈ ગયા છે, તપાવેલા કાંચન જેવા અંગ ઉપર ધીનો લેપ કરવામાં આવ્યો છે. અને પરિધાનમાં ફક્ત કુશની દોરીનું બનાવેલું એક કૌપીન છે. હોમ કુંડની સન્મુખ, કામળીના આસન ઉપર પદ્માસનવાળીને યોગમગ્ન સ્થિતિમાં પઉહારી બાવાજી બેઠા છે તથા ત્હેમનું પવિત્ર શરીર અગ્નિની જ્વાળાથી બળી રહ્યું છે. હાથના ટેકા રૂપ ‘આશા’ પાસે પડી રહી છે, ત્યારે તરફ ધીના કળસ, કપુરના વાડકા, ધૂપ, જવ, વગેરે હોમની સામગ્રી પડેલી છે. બદરીનારાયણ, બૃહુ વગેરે સેવકો દિ઼્-મૂઠ યદને ત્હાં ઉભા રહ્યા જોતજોતામાં આ મહાયોગીનો પ્રાણ અક્ષરન્દ્રને બેઠીને ચાલ્યો ગયો.

સમાપ્ત.

* રાત દિવસ એક સરખી રીતે આસનવાળીને બેસી રહેવાથી યોગીઓને થાક લાગે ત્હારે T આવા આકારના એક લાકડા ઉપર હાથને ટકાવે છે. ત્હેને આશા કહે છે.

સ્વર્ગનાં રત્નો.

(નવુંજ પુસ્તક) પાકું પૂઠું ૩૮૪ પૃષ્ઠ, રૂ. એક
ભક્તિ, જ્ઞાન, પ્રભુ પ્રેમ, સત્સંગ, પ્રાર્થના, પરમાર્થ, પાપ, પુન્ય, ધર્મ,
કર્મ, ગુરુ, ભક્તો, મહાત્માઓ, સુખદુઃખ, હરિદર્શન, અર્પણ
વગેરેના ઉંડા ખુલાસાવાળા ૧૦૧ દાખલાનું નવું
પુસ્તક ખાસ વાંચવા લાયક.

સ્વર્ગની સુંદરીઓ.

પૃષ્ઠ ૫૦૦, પાકું સોનેરી પૂઠું, રૂ. દોઢ તેમાંનાં
થોડાં મથાળાં:—

“ આપણી સ્ત્રીઓની યુરોપિયન સ્ત્રીઓ સાથે સરખામણી; પોતાને હાથે રસોઈ બનાવવાની સ્ત્રીઓની ફરજ છે તેનાં કારણો; રસોઈની વાતને ન્હાની સમજશે મા; ખરું પતિવ્રત કેવું હોવું જોઈએ તેનો ખુલાસો; સ્નેહ ભરેલા પત્રથી થયેલી અસર; આપણી બહેનોમાં કયું જાતની હિંમતની જરૂર છે? પોતાના પતિની બહાદુરી જોવાની ઇચ્છા; ભક્તિ વધારવાના ઉપાયો; બચ્ચાંઓને ઉછેરવામાં સંભાળ રાખવી જોઈએ; ધર્મ એટલે શું અને ધર્મ કેવો હોવો જોઈએ? લાજ કાઢવી એટલે શું? લાજનો અર્થ; સ્ત્રીઓનો અવતાર શા માટે છે? ધરસંસારી કામોની મહત્તા; પોતાના ધરમાં રહીને પણ સ્ત્રીઓ બલાઈ કેમ કરી શકે તેના દાખલા ” આવી વાતોથી ભરેલું છે.

અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીયાર,

હાથી બીલ્ડીંગ-મુંબઈ ૨.

વીજળી અને તીજેરી.

અખરક, રેતી યા એવી કોઈક વસ્તુથી તીજેરીઓ ફાયરપ્રુફ થઈ શકે નહિ એવું પુરવાર કરી બાર બાર પ્રદર્શનોમાં ગોદરેજ પેહેલાં ધનામ મેળવ્યાં છે તેથી વાંચનાર વાકેફ છે.

બીજા મેકરની તીજેરી સાથે ગોદરેજની તીજેરી માટી આગમાં નાખી સરકારે પરીક્ષા કરી અને તપાસમાં ફક્ત ગોદરેજની તીજેરી માંહેલા કાગળે તદન સલામત રહેવાથી ગોદરેજને સરકારી સેવીંગ બેંકેના કીંમતી ચોપડાઓની જાળવણી માટે ત્રણસો અને બોતેર તીજેરીઓ બનાવવાને આરડર મળ્યો તે પણ વાંચનાર જાણે છે.

હાલમાં તીજેરીઓની બનાવટમાં ગોદરેજ એક તદન નવો સુધારો દાખલ કર્યો છે. બીજાઓ મજબુતાઈ માટે જ્યાં ખીલાઓ વાપરે છે ત્યાં ગોદરેજ વીજળીના પ્રવાહથી લોખંડ પીગળાવી જોડી નાખે છે. ખીલા યા રેવીટ કાઠી નાખી શકાય અને તીજેરી છુટી કરાય પણ પીગળાવીને જોડેલું લોખંડ છુટું થાય નહિ. આવું કામ કરવા વીજલી દ્વિપન્ન કરવાના હજારોની કીંમતના સાંચા ગોદરેજ બનાવી મંગાવ્યા છે જે માહેલા એકજ સાંચાને ચલાવવા ત્રીસ ઘોડાનું બળ જોઈએ છે. વીજળીના બળથી જેતાં જેતાંમાં લોખંડનો રસ થાય છે અને હજારો બત્તી સળગી હોય એટલો ઉજ્જસ થાય છે તે જેવા લાયક છે.

કારખાનું:—ગેસ કંપની પાસે, પરેલ, મુંબઈ.

દુકાન—મુલજી જેઠા મારકીટની રોમે, મુંબઈ.

મહત્વનો દરવાજો.

વિખ્યાત ડૉ. જૉનસન એકવાર બોલ્યો હતો કે, “મોટામાં અગર ગમે ત્યાં ગમે તે મળે પણ તેનું જીવન બચવાનું અને તેની જીંદગીનો અનુભવ, તેનાં દુઃખ, તેની વિપત્તિઓ તથા તેના કામની સિદ્ધિ અનિદિઓ બચવાનું મને ગમે છે.” તો હવે જે પુરૂષોએ જગતના ઇતિહાસમાં પાતાનું નામ અત્યંત મહત્વ ઠોરા, અને સુધારાને મોટા વારસા જે આપણે ગાજી બોગનીએ છીએ તે આપણે માટે જેઓ ઉત્પન્ન કરી ગયા હોય તેમનું જીવન બચવું કેટલું વધારે જરૂરનું છે? એવા મહત્વનોને લગતું જે કંઈ હોય, તેમની ટેવ, તેમની રીતભાવ, તેમની રહેવાની પદ્ધતિ, તેમનો અંગત ઇતિહાસ, તેમની વાતચીત, તેમનાં નીતિવચનો, તેમના સદ્ગુણ તેમજ તેમની મહત્તા, એ સર્વે રસભર્યા, બોધક, ઉત્તેજક અને અનુકરણીય હોય છે.

નીતિ વિશારદ પંડિતો કહે છે કે, પૃથ્વીના મોટા મોટા પુરૂષોનાં જીવનચરિત્ર વાંચવાથી માણસ ખીમે ખીમે નીચભાવ છેડે છે, અને હવે ગુણોની ઉપર આસક્ત થાય છે. કવિઓ ઉપદેશ આપે છે કે જ્યારે મહાન પુરૂષનાં જીવનચરિત્રોપર સ્થિર ચક્ષુ રાખીને બેસાય છે, અને તેમના સદ્ગુણોનું ચિંતન કરાય છે, ત્યારે અત્યંત સમજ શકાય છે કે મહત્વનો દરવાજો સર્વેને માટે ઉઘટે છે.

ચરિત્રોનો પ્રખ્યાત લેખક જ્હોન ટ્યુટ્ટેલ એક ઠેકાણે લખે છે કે, “મને આ લોકોનાં ઉજ્જવલ ચરિત્રોનું મનન કરવાથી જે લાભ થોડો છે તે લાભ વર્ણવી શકાતો નથી. જ્યારે પણ કંઈ અનુચિત કાર્ય કરવા તરફ મારું મન વળે છે, અથવા સદાચરણના વિષયમાં મારો ઉત્સાહ ઓછો થયેલો જણાય છે, ત્યારે ત્યારે હું તેમનાં ચરિત્રો વાંચું છું અને તેથી મને પુનઃ હુશિયારી આવે છે.”

સ્વ. ના. હે. ના “જીવનચરિત્ર વિષે થ (૧)” ઉપરથી.

